

ՀՐԱՑԱՐԱՆԱԽԹԻՒՆ 4. Թ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

Ն Շ Խ Ա Ր Ն Ե Ր

ՍԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆԷ

ՊԷՑՐԱԻԹ
1968

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

Ն Զ Խ Ա Ր Ն Ե Ր

ՍԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆԷ

ՊԷՅՐՈՒԹ

1968

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆ

Հ Ա Մ Ա Ձ Գ Ա Յ Ի Ն

Գ Լ Ե Վ Ե Դ Ե Զ Ե Ը Թ Կ Լ Ե Ը

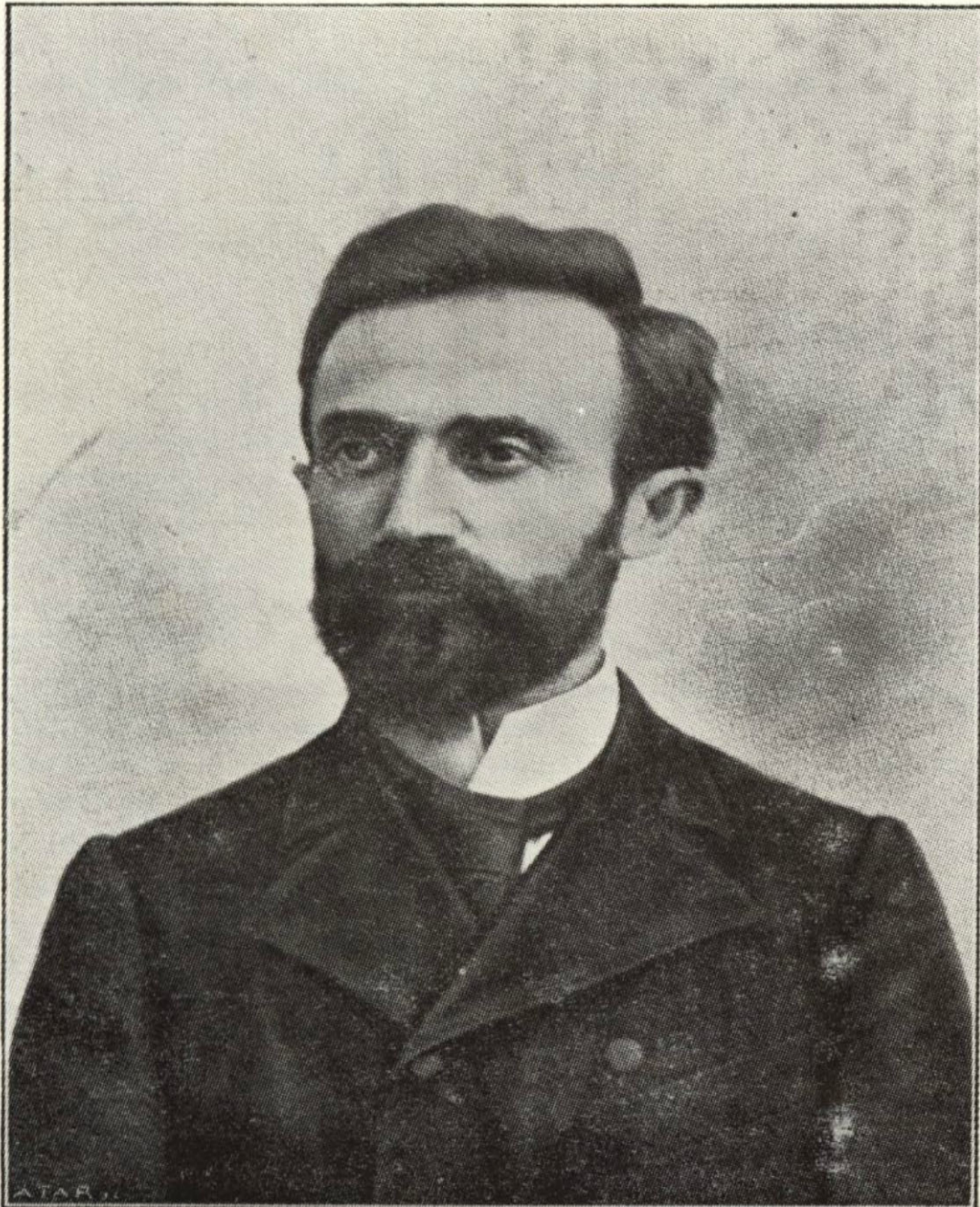

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth. LIBAN

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

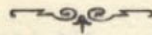

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ԱՅՍ ԳԻՐՔԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Ա Ռ Ի Թ Ո Վ

Տարիներ ստաջ ձեռնարկուեցաւ այս գործի հրատարակութեան, նպատակ ունենալով հատորի մը մէջ ամփոփել զանազան թերթերու եւ պարբերակներու մէջ կամ առանձին գրօյլներով հրատարակուած եւ կամ անտիպ Ս. Զաւարեանի գրութիւնները: Թեքնիք պատմաւորներով հատորի հրատարակութեան աշխատանքը ընդհատուեցաւ: Եւ այսօր, երբ լոյս կ'ընծայենք նշխարներու այս հաւաքածոն, պարտք կը զգանք դիտել տալու, թէ գիրքը Զաւարեանի ամբողջական երկերը չի պարփակեր իր մէջ, այլ՝ Մեծ Յեղափոխականին ցիրուցան յօդուածներուն ու գրութեանց մէկ մասը միայն:

Այսուհանդերձ, որքան ալ պակասաւոր, այս հատորի հրատարակութեամբ, ընթերցողը հաղորդ կը դառնայ Մեծ Հայուն մտածումներուն, գորս թուղթին յանձնած է պարբերաբար՝ յեղափոխական հեւասպառ գործունէութեան մը ընթացքին: Եւ, իբրեւ այդպիսին, ներկայ հատորը, բնականաբար, չի կրնար Ս. Զաւարեանի մըտածումներուն, մտորումներուն ու կենսահայեցողութեան ամբողջական պատկերացումը տալ:

Յոյս ունինք, որ հետագային հնարաւորութիւն կ'ունենանք ամբողջացնելու այս գործը եւ երկրորդ հատորով մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացնելու Մեծանուն Յեղափոխականին գրութեանց մնացեալ մասը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի

Ծանօթ .— «Դրօշակ»ի 1892 թիւ 3, 1893 թիւ 5 եւ 6ի առաջնորդող յօդուածները գրած են Սիմոն Զաւարեան եւ Քրիստափոր Միքայէլեան, որոնք կը պարզեն Հայ յեղափոխութեան նպատակը :

Փետրուար , 1892 թ .

«Դրօշակ»ի 1 եւ 2 համարներում բերուած էին թէ՛ Դաշնակցութեան յեղափոխական գործունէութիւնը առաջնորդող գլխաւոր ըսկզբունքները եւ թէ նորա ընթացիկ կռուի ընդհանուր նախագիծը :

Այժմ կարելոր ենք համարում համառօտապէս հիմնաւորել ընդհանուր ձեւով բերուած սկզբունքները եւ առաջ բերել մեր այն պահանջները , որ ձեռք պիտի բերուին ապստամբական ճանապարհով :

Պատմութիւնը մեզ ուսուցանում է , թէ ամէն մի հասարակական դրութիւն , հետեւանք լինելով նախընթաց պայմանների , միեւնոյն ժամանակ պատճառ է այն ապագայի , որը երեւան է գալու վաղը :

Ինչպէս ներկայիս մէջ կարող ենք գտնել անցեալի բոլոր գլխաւոր եւ ապրելու արժանի կողմերը . նոյնպէս կարող ենք ասել , որ ապագայ կազմակերպութեան բոլոր տարրերը կարող են զարգանալ միայն ներկայից : Հետեւաբար այս կամ այն հասարակական հաստատութիւնները իրականացնելու համար բաւական չէ ունենալ կամք . նոյն իսկ կարողութիւն ձեւելու հասարակական կազմակերպութիւնը այս կամ այն մողելից (բնական թէ իդէալական) . դորա համար անհրաժեշտ է , իբրեւ հիմք , վերցնել ժամանակին ու տեղին յատուկ այն պայմանները , որոնք համապատասխանելով հասարակական բա-

բօրութեան պահանջներին, նաեւ ընդհանուր կերպով որոշում են մօտիկ ապագան :

Տնտեսական (ինչպէս եւ հասարակական ու պատմական) խնդիրներ շօշափելիս, ասում էինք մենք Դրօշակ»ի առաջին համարում, պէտք է ղեկավարուել երկրի կուլտուրայով եւ նրա ազգային ու պատմական առանձնայատկութիւններով :

Սա որոշ օրէնք է, որը՝ սկսած Կոնտից՝ մի շարք փայլուն ուսումնականների շնորհիւ ընդհանրացաւ բոլոր գիտութիւնների վերաբերմամբ եւ որը յայտնի է էւոլիւցիական օրէնքի անուան տակ : Էւոլիւցիական տեսակէտը զարգանալով-զարգանալով՝ բռնեց նաեւ փառաւոր տեղ ժամանակակից քաղաքական կուսակցութիւնների ծրագրերում : Դեռ մեր օրերում ամբողջ Գերմանիայի ռամկավարական կուսակցութիւնը իր ամենասիրելի եւ ամենաեռանդուն գործիչ Բերէլի բերանով բազմատեսակ պեղանտների հասցէին ասեց հետեւեալ խօսքերը . «Մինչդեռ ամբողջ Եւրոպայում մենք չենք կարող ասել, ինչ քաղաքական փոփոխութիւններ կը լինեն վաղը, մեզանից պահանջում են մանրամասնօրէն նկարագրել այն ապագայ կազմակերպութիւնը՝ որի միայն կերպարանքը կարող ենք նշմարել այժմ» . Նոյն միտքը յայտնեց եւ Բրիւսելում համազգային ռամկասոցիալիստական ժողովը :

Ինչպէս յայտնի է, միակ իրական եւ գլխաւոր պահանջը, որը ընդունուած է այդ ժողովում՝ դա Տ-ժամեայ աշխատանքի խնդիրն է : Լինելով գործի եւ ոչ թղթի մարդ, Բերէլը անկարող է հետեւել 30ական եւ 60ական թուականների յեղափոխականներին եւ պահանջել այն, ինչ որ միայն իր կուսակցութեան կամքի մէջն է : Կոնգրեսը՝ բաղկացած լինելով զարգացած մարդկանցից՝ իր կուսակցութեան ապրելու եւ զարգանալու համար դիմում է այնպիսի պահանջների, որոնց դրօշակի տակը կարող է միանալ եւրոպական ամբողջ բանուոր դասակարգը եւ որոնք իրագործելի են հէնց այժմ :

Ահա այն պատճառները որոնք վաղուայ կազմակերպութեան տեսակէտից ստիպում են մեզ մեր ուժերը կենտրոնացնել ներկայ հանդամանքների վրայ : Ինչպէս հեռաւոր անցեալին, նոյնպէս եւ իդէալական ապագային մենք տալիս ենք երկրորդական նշանակութիւն :

Ամէն մի օր Հայաստանի այս կամ այն անկիւնում կատարւում են սպանութիւններ, բռնի կրօնափոխութիւններ եւ ուրիշ հազար ու մի տեսակ բարբարոսութիւններ : Ի հարկէ, այս բոլորի մէջ կառա-

վարութիւնը ունեցել է մեծ դեր, սակայն անկարելի է անուշադիր լինել եւ դէպի միւս պատճառները:

Քիւրդ ազգաբնակութեան մեծ մասը, բաժանուած լինելով ցեղերի՝ դեռ եւս պարապում է խաշնարածութեամբ, վարում է կիսաթափառական կեանք: Նրա ձգտումները, բարոյական սկզբունքները բոլորովին տարբերում են այն վարք ու բարքից, որոնք առաջ են գալիս եւ զարգանում, երբ մարդս սկսում է պարապել հողագործութեամբ, որոշ տեղում մշտական բնակութիւն է հաստատում, ենթարկւում է հասարակական կեանքի պահանջներին: Բայց եթէ քիւրդը, իբրեւ բարոյականութեան հիմք, ընդունում է ցեղի շահերը, վրէժխնդրութիւնն եւ քաջութիւնը. եթէ նա չի հասկանում անձի սրբութիւնը, արհամարհանքով է վերաբերում դէպի հողագործական ծանր աշխատանքը, դէպի այն բոլորը, ինչ բղխում է աշխատանքի, քրտինքի դադափարից, — խաղաղ մշակ հայն իր կացութեան վէմն ու տաճարը կառուցանում է աշխատանքի վրայ, դժկամվարում է ազգային շահերով եւ ընդունում է այն բոլոր կապերի ու պարտականութիւնների անհրաժեշտութիւնը, որոնք հետեւանք են աւելի բարդ հասարակական պայմաններին:

Այդպիսով սկսում է մրցումն, պատերազմ՝ երկու տարբեր շրջանների պատկանող ժողովուրդների մէջ: Կասկած չկայ, որ ապագայում ցեղական սկզբունքը պիտի ոչնչանայ: Ինչպէս որ սորդութեան շրջանից մարդս դիմեց խաշնարածութեան, նոյնպէս անհրաժեշտ է ներկայումս, որ քիւրդը դառնայ հաստատաբնակ, դիմէ հողագործութեանը: Մինչեւ այս պատմական բարեշրջութիւնը չկատարուի, խաղաղութիւնը չի հաստատուիլ, չի էլ կարող հաստատուել Հայաստանում: Սպանութիւնները եւ աւազակութիւնները թէեւ կը մեղմանան, բայց կը պահեն իրենց քրոնիկական բնաւորութիւնը: Հասկնալի է դառնում, որ քաղաքակրթութեան շահերը պահանջում էին ուժ տալ հողագործի ձգտումներին, ապահովել նրա կեանքը, կայքը, աշխատանքը եւ խստիւ հետեւիլ օրինադասներին: Այդպէս վարուելով՝ կառավարութիւնը կատարած կը լինէր իր պարտքը եւ աշխրէթների քայքայման հետ միասին կ'ապահովէր լուսաւորութեան տարածումը: Այո, «մեր կռիւը տաճիկ կառավարութեան դէմ ո'չ միայն ազգային կռիւ է, այլեւ եւրոպական քաղաքակրթութեան ու մարդկային իրաւունքների դատ» («Դրօշակ» թիւ 1):

Անցնենք մեր կեանքի միւս գլխաւոր պայմաններին: Հայաստանը նուաճող մահմեդական սուլթանները եւ զօրապետները չհաստատեցին տիրած երկրում ժողովրդի համար փոքր ի շատէ ապահով դրութիւն, չստեղծեցին այն ամենատարրական պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդի բազմանալու, զարգանալու համար: Նուաճած ազգերի ստրկութիւնը պահպանելու համար, ամոգջ ուղղափառ տարրը ստացաւ մի գինուորական իշխող դասակարգի տիպար: Դարերի ընթացքում ուղղափառ տաճիկը արհամարհանքով էր վերաբերւում դէպի գեաւուր հայը, պատիւ ու պարծանք էր համարում ճնշել, կողոպտել, անպատուել գեաւուրին: Միաժամանակ մահմեդական պաշտօնեան ո՛չ միայն անտարբեր է եղել դէպի քրիստոնեաների շահը, այլեւ անիրաւաբար միշտ մեղադրել, զրպարտել, բանտարկել, ամէն կերպ ճնշել-վնասել է հային: Այդպիսով, չնայելով, որ հաւասարութիւնը յայտարարուած էր կեանքի ամենադժուար սկզբունքներից մէկը, տաճիկ մոլեռանդութիւնը զրկեց հային ե՛ւ այս նահապետական առաւելութիւնից:

Իրաւունք չունենալով դէնք եւս կրելու, որ հարկաւոր դէպքում կարողանար դոնէ ինքը իրեն պաշտպանել, հայը ակամայ սլիտի ընկնէր այս կամ այն քրդի կամ բէգի հովանաւորութեան տակ, պիտի գնէր իր ապահովութիւնը այս կամ այն վարձատրութեամբ: Այդ կապը թէեւ ստիպողական չէր կառավարութեան կողմից, բայց լինելով անհրաժեշտ հետեւանք ժամանակակից պայմանները՝ օծուեցաւ զանազան սովորութիւններով եւ ստացաւ յայտնի դոյն՝ որը իր բացասական կողմերով նմանում է, ինչպէս եւրոպական միջնադարեան սիստեմային, նոյնպէս եւ հայ նախարարականին, որը իրենք՝ տաճիկները Հայաստանը նուաճելիս, հայ ժողովրդի աջակցութեամբ, ջնջեցին յանուն հաւասարութեան: Այդպիսով այն ճրնշման վերայ, որը հետեւանք էր թափառական — խաշնարած կեանքի, աւելցաւ մի ուրիշը. ազդարնակութեան մի մասի իշխումը միւսի վրայ: Այդ անիրաւութիւնն էլ ոչնչացնելու համար պէտք էր կառավարութիւն, որը սակայն չկար:

Զկար, ասում ենք, որովհետեւ Պոլսոյ ամիրաների հիմնած կադմակերպութիւնը ստեղծուած էր միայն զրացի ազգերի հետ մրցելու, քրիստոնեաների ստրկութիւնը պահպանելու ու հարուստ դասակարգի շահերին ծառայելու համար: Հարկաւ այդ կառավարչական մեքենան չթեթեւացրեց ժողովրդի որեւէ ցաւը, դարման չարեց նրա վէրքերին: Ո՛չ սուլթան Մէջլիդի թանգիմաթը, ոչ էլ սահմա-

նադրութիւնը չչեղեցին ժողովրդի կեանքը ճնշման ճանապարհից : Աշխատող տարրը, ենթարկելով զանազան սահմանափակումների, մտցնելով նորա կեանքի մէջ աւելի «կարգ ու կանոն» եւ միաժամանակ կառավարութեան դեկը, շնորհիւ ցենզի, յանձնելով հարուստ դասակարգին՝ այս «կարգադրութիւնները» աւելի նպաստեցին նախկին չորքաճիւնների սերնդին հարստահարել աշխատող ամբոխը : Նախկին եւ նոր դրութեան մէջ զանազանութիւնը նրանում էր, որ հարստահարութիւնը ստացաւ աւելի կանոնաւոր ձեւ : Այսպէս, կառավարութեան եկամուտը ապահովելու համար էֆէնդիները եւ պաշտօնեաները ստեղծել են մի այնպիսի սխտեմ, որով հարկերի ծանրութիւնը ընկնում է դիւղացու եւ աղքատ արհեստաւորի վրայ . թող մէկը միւսից հարուստ լինի տասը, հազար անգամ . փոյթ չէ . դոքա պիտի վճարեն համարեա թէ հաւասար . վաշխառուական դրամադրութիւնը եւ այն բոլոր ձեռնարկութիւնները, որոնք իրենց տէրերին մեծ դումարներ են տալիս, վճարում են համեմատաբար չնչին բան : Հարկերի մեծ մասը, լինելով կողմնակի, կենսական միջերեւերի վրայ, ընկնում է հաւասար ծանրութեամբ աղքատ մշակի ու հարուստ բէդի վրայ : Յիշենք արդեօք գինւորական տուրքի մասին, որը վերջին ժամանակներս հասել է ամէն մի քրիստոնեայ տղամարդից՝ 38 դահեկանի : Ասենք արդեօք քրդերի, Պոլսոյ բնակիչների, մուլանների, քահանաների մասին, որոնք թեթեւցրած լինելով հարկերից, այդպիսով իրենց բոլոր ձգում են էլի աշխատաւոր դասակարգի վրայ :

Վերջապէս ժողովուրդը աւելի հաստատ կերպով հարստահարելու համար, կառավարութիւնը ստեղծել է տեսակ տեսակ մոնոպոլիաներ (ծխախոտի, աղի, երկաթուղիների, հանքերի), որոնց նպատակն է մշակի դրպանից հանել իր աշխատանքի մի մասը եւ յանձնել եւրոպացի կամ տեղացի դրամատէրներին :

Ժամանակի ընթացքում կառավարութեան յիշեալ հարստահարութիւնների վերայ աւելացաւ եւ մի ուրիշը, ոչ այնքան նկատելի, սակայն նոյնքան զղուելի . դա զանազան վաշխառուների, էֆէնդիների, բէդերի հարստահարութիւնն է : Չնայելով, որ մահմեդականների տեսակէտից տոկոսը հալալ չէ համարւում, չնայելով, որ հողը պատկանում է մշակողին, որ ամէն մարդ ազատ եւ հաւասար է միւսին, հարուստները, օգտուելով ամբոխի անտանելի դրութիւնից, հազարաւոր գիւղացի զրկեցին մշակած հողից, շինած տնից, դարձրին նոցա իրենց հլու հպատակ : Հայաստանում կարելի է մատ-

նացոյց անել ամբողջ գիւղեր՝ որոնք այս էֆէնդու կամ այն բէգի սեպհականութիւնն են դառել:

Հասկնալի է, որ այս անտանելի պայմանները այսօր յղացւում են ամենածանր հետեւաքներով: Ժողովրդի աղքատութիւնը օրէց օր սաստկանում է եւ նեղ դրութիւնից դուրս դալու համար, նա ստիպուած է աւելի եւ աւելի մեծացնել դաղթականութիւնը իր հետ կապուած թշուառ հետեւաքներով: Հոսանքը այնքան մեծ է, որ Հայաստանում կարելի է գտնել շատ աւաններ, որոնց բնակիչները կիսով չափ կամ ամբողջովին դաղթած են հեռաւոր երկիրներ: Սկըսուելով հայերից եւ յոյներից՝ պանդխտութիւնը վերջերս արմատ է ձգել եւ խաղաղ մահմեդական աղգաբնակութեան մէջ: Թշուառութիւնը հասել է այն աստիճանի, որ ժողովրդի աճումը նկատելի կերպով թուլացել է՝ եթէ դադարած չէ արդէն մի քանի դաւառներում: Այսպէս, քանի դնայ՝ այս ընթացքը աւելի ուժ պիտի ստանայ, որովհետեւ՝ տուրքերը շատացնելով՝ կառավարութիւնը ո'չ մի միջոցի չի գիմում երկրի արդիւնաբերութիւնը բարձրացնելու համար:

Հաղորդակցութեան ու հետեւապէս երկրագործական մթերքների արտահանութեան հարցը, որը ունի կենսական նշանակութիւն հողագործ հայ ժողովրդի համար, մնացել է բաց, չնայելով ճանապարհատուրքի ծանրութեանը: Չանազան պատահական չարիքներից (ազար, երաշտ, կարկուտ եւ այլն) ժողովրդի ապահովութեան խնդիրը չկայ կարծես տաճիկ կառավարութեան համար: Այն «երկրագործական սնդուկը», որը այդպիսի հանգամանքներում պիտի օգնութեան դարձնէ ժողովրդին, — զանազան ձեւականութիւնների պատճառով ծառայում է միայն վաշխառուների շահերին, իսկ ժողովուրդը նրա գոյութեան մասին դադափար անգամ չունի: Նոյնն է պարտադիր ուսման օրէնքը. դորա համար վերցրած տուրքը ծախսւում է գլխաւորապէս մի քանի միջնակարգ դպրոցների վրայ, ուր յաճախում են միայն հարուստ քաղաքացի մահմեդականների որդիքը: Չպիտի մոռանաք եւ այն, որ այս վերջին երկու տուրքերի (ուսումնակ. եւ երկրագ. սնդկի) մեծ մասը ծախսւում է բոլորովին տարբեր հիմնարկութիւնների վրայ:

Վերջապէս հարկաւոր է յիշել եւ մի երեւոյթ կառավարութեան ներքին քաղաքականութեան մէջ, այն է՝ քրիստոնեայ աղգաբնակութիւնը նուազեցնելու եւ եթէ կարելի է նոյնիսկ ջնջելու գիտակցական ձգտումը: Քրիստոնեաների աննշան թիւը համեմատաբար այլազգիների թուի հետ ի հարկէ կառավարութեան ձեռքում կը լի-

նէր ամենաուժեղ մի միջոց վերանորոգումներ պահանջող ամէն տեսակ ձայների դէմ կռուելու համար:

Այդպիսով այս համառօտ ընդհանուր տեսութիւնից պարզւում է, որ տաճկահայ ժողովրդի դրութիւնը միանգամայն սարսափելի է շատ կողմերից:

Ազատել ժողովրդին այդ անտանելի դրութիւնից, ստեղծել տոյնպիսի պայմաններ, որոնք թոյլ տան նորան մտնել ընդհանուր մարդկութեան զարգացման շաւղի մէջ՝ կարելի է միայն յեղափոխութեամբ, կարելի է միայն միաժամանակեայ փոփոխութիւններով Հայաստանում տիրող բաղժատեսակ պայմաններին:

Հիմնելով մեր նպատակը եւ պահանջները այդ Մայր-Հայաստանում իշխող դրութեան վերայ, մենք Հայտի անուշադիր լինենք նոյնպէս դէպի ուրիշ ազգերի օրինակները:

Ամբողջ կուլտուրական աշխարհի պատմութիւնը հաղարաւոր տարիների ընթացքում ցոյց է տալիս մեզ՝ որ յանձնել ամբողջ ժողովրդի բաղդը մի դասակարգի՝ որը իր կացութիւնը կարող է հաստատել ծաղման, ֆիզիքական եւ նիւթական ուժի, կամ թէ չէ նոյն իսկ ուսման վերայ, տալ կառավարութեան ղեկը որեւէ դասակարգի, կը նշանակէ ստեղծել ճնշում այդ դասակարգի, դարձնել ժողովուրդը ծառայող այդ փոքրիկ մասի եւ միաժամանակ անբարոյականացնել իշխող պոլիտիկաններին:

Դորա հետ զուգընթացաբար հասարակական կեանքի ալիքը թուլացնելով առանձին անհատի դազանական ձգտումները եւ պակասեցնելով նիւթական անհաւասարութեան հետ անխախտ կապուած ճնշումը՝ տանում է մեզ դէպի եղբայրական սկզբունքները, դէպի ընկերական, համայնական հաստատութիւնները:

Արդարութեան ամենապիստաւոր պահանջը՝ թէ ամէն մարդ իր քրտինքովը պիտի աշխատէ կերած հացը, թէ հաւասար աշխատանքի հետ անհատը պիտի ունենայ նոյնպէս հաւասար իրաւունք կեանքից օգտուելու — տարածւում է աւելի եւ աւելի: Դեմոկրատեայի յաղթութիւնը այնպիսի հսկայ քայլերով է առաջ դնում, որ շատ ժամանակ չանցած՝ հասարակութեան ղեկավարող տարրը դանաղան առանձնաշնորհումների տեղ լինելու է աշխատանքը իրրեւ ընդհանուրի բարօրութեան միակ միջոց:

Ա) Ահա այս է պատճառը, որ հայ յեղափոխականները, միշտ դէմ լինելով որեւէ առանձնաշնորհումների, կը զարգացնեն ու կ'ընդարձակեն դարերի ընթացքում հայութեան՝ մէջ տեղի ունեցած ու

խորը արժատ ձգած ընտրողական սկզբունքը: Ապագայ ազատ Հայաստանում իշխող ռամկավարական սահմանադրութիւնը, ծառայելով ընդհանրութեան շահերին, պիտի եւ հաստատուած լինի ամէն հասակաւոր բնակչի հաւասար ընտրողական իրաւունքի վերայ առանց ոեւէ ցենզի: Իսկ այդ շահերը իրականապէս պաշտպանելու համար, ընտրողական սկզբունքը կառավարչական բովանդակ դործողութիւններէց սկսած դէպի առաւել նեղ դաւառականը ու համայնականը պիտի ստանայ առաւելագոյն լայն ծաւալ:

Այսպիսի սահմանադրութեան վերայ հիմնուած կառավարութիւնը անշուշտ կը հաստատէ.

1. Անձի եւ կայքի ապահովութիւն ամենախիստ միջոցներով.
2. Տարբեր ազգութիւնների ու դաւանութիւնների հաւասարութիւնը՝ օրէնքի առաջ.
3. Ազատութիւն՝ խօսքի, մամուլի եւ այլ՝ ռամկավարական երկրներում ընդունուած արտօնութիւնների:

Բ) Նոյնքան մեծ, եթէ ոչ աւելի, նշանակութիւն ունի հայութեան վերածնման համար դիւղացու ազատութիւնը ներկայ աղքատ դրութիւնից: Որպէս զի ժողովուրդը ոչ միայն խօսքով, այլեւ իրականապէս օգտուի իր ձեռք բերած ազատութիւնից, որպէսզի նամինչեւ անդամ կարողանայ պահպանել իր ազատութիւնը եւ ոչ թէ չուտով կրկին զրկուի դրանից, հէնց առաջին քայլերում ժողովրդի ներկայ թշուառ դրութեանը օգնելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում.

1. Տալ չունեցողին հող եւ, համաձայն դարերից ի վեր գոյութիւն ունեցող նոյն իսկ տաճկաց սովորական ու դրական օրէնքի իմաստին, որոշ կերպով ապահովել մշակողին հողից օգտուելու կարելիութիւնը:
2. Ամէն տեսակ տուրքերի ենթարկւող բոլոր իրերի վնահատումը պիտի կատարուի առանց ցենզի ընտրուած չինական եւ թաղական ժողովներում, որոնք պէտք է առաջնորդուն հայութեան մէջ խորը արժատ ձգած եւ եւրոպական յառաջդիմող հարկահանութիւնից չտարբերող «կարողութեան» «համբայական» սկզբունքով:
3. Ոչնչացնել զինուորական տուրքը, հաստատելով տեղի եւ ժամանակի պահանջներին համաձայն զինուորագրութիւն:

Գ) Հայաստանը յառաջադիմութեան ճանապարհի վրայ դնելու համար անհրաժեշտ են նաեւ.

1. Ամէն կերպ նպաստել ժողովրդի զարգացմանը ու ուսմանը :
2. Զարգացնել ժողովրդի բարեկեցութիւնը, մտցնել վերջինիս մէջ նոր ձեւերը, լայնացնել արտահանման միջոցները եւ այլն .
3. Ուժ տալ դիւղացու համայնական սկզբունքներին, զարգացրնելով այն ընկերական հիմնարկութիւնները ու ձեւերը, որոնք ծագել են Հայաստանի հողի վերայ, տեղական ու սլատմական հանդամանքների ազդեցութեան տակ, լայնացնել այդ հիմնարկութիւնների սահմանը դիւլից, թաղից սկսած մինչեւ դաւառը, մինչեւ ամբողջ տէրութիւնը եւ այսպիսով միանդամայն ապահովել համայնքի ամէն մի անդամին բնութեան եւ ընթացիկ կեանքի պատահական հարուածներէից :

«Դրօշակ» 1892 թիւ 3

Ա Յ Բ Ո Ւ Բ Ե Ն

Նոյեմբեր, 1893 թ.

Այբ ու բեն կայ կարգաւ-դրել սովորելու համար. կայ այբ ու բեն, այսինքն տարրական օրէնքներ՝ զանազան մասնագիտութիւնների համար. կայ այբ ու բեն նաեւ հասարակական խնդիրների շարժանում:

Դժբաղտաբար, այս վերջին տեսակի այբ ու բենն անհասկանալի կամ տարօրինակ է համարւում շատերի համար: Չնայելով, որ հասարակական երեւոյթներն աշխարհիս բոլոր անկիւններում պատմութիւնը դարէ ցդար կրկնում է զարմանալի նմանութեամբ՝ մեր յեղափոխականներից շատերի համար, կարծես, հայր եւ Հայաստանը մի բացառութիւն են, որ դուրս պիտի համարուին համամարդկային ընդհանուր օրէնքների ազդեցութիւնից: Հայ յեղափոխականը չէ ուզում որ եւ է առնչութիւն ունենալ մարդկային պատմութեան հետ: Անմեղների անարատ արիւնով շաղախուած, անարդարութեան սեւ դրոշմով կնքուած, միլիոնաւոր ժողովուրդների հառաչանքներով եւ սգով արատաւորուած պատմութեան էջերը մենք չենք ուզում ճանաչել: Այո, յեղափոխական այբ ու բենը դառնում, ընդունուած չէ մեր դ ա ն ա, դ ա ն դործիչների կողմից:

Բայց չէ՞ որ այդ այբ ու բենը կայ, եւ չէ՞ որ նրա ընդունելը կը լինէր ամենանպատակաշարժար միջոց մեր երկրի յեղափոխական ձգտումները մի ընդհանուր լեզուով եւ ոգով արտայայտելու համար:

Այո, այդ այբ ու բենը կայ, եւ մեզնով չէ, որ նա որոշւում է: Միմիայն, բնականաբար, նա կը մնայ անըմբռնելի բոլոր այն «գործիչների» համար, որոնք չեն արտայայտում ո՛չ բաւականաչափ զգացմունք դէպի մեր անբաղդ ժողովրդի անպաշտպան շահերը եւ ոչ էլ առողջ միտք՝ համամարդկային պատմութեան եւ ներկայ ժամանակների ուսումնասիրութեամբ հայի դրութիւնը լուսաբանելու համար:

Հայ ժողովուրդը աղատութիւն է ուղում, այս ամենքի համար պարզ է, եւ այս խօսքը միակ տառն է, մի աղայք է, որի անհրաժեշտութիւնն ընդհանուրի կողմից ընդունուած պէտք է համարել: Բայց մի տառ այր ու բեն չէ կազմում. այրից յետոյ դալիս է բենը:

Ի՞նչ է նշանակում աղատութիւն. ի՞նչ է հասկանում մեր ժողովուրդը աղատութիւն խօսքը արտասանելիս:

Շատերը կ'ասեն. քաղաքական աղատութիւն, աղղային անկախութիւն, հայկական անկախութիւն, առաւել արտութիւն տաճկական անկախութիւն:

Դա, ի հարկէ, շատ որոշ պայման է. բայց բովանդակում է արդեօք իր մէջ ժողովրդի բոլոր իղձերը, դադարները, նրա բոլոր պահանջներն աղատ դրութիւնից: Աղատութեան ձգտելով՝ արդեօք մեր ժողովուրդն ուղում է միմիայն իր ազգային ինքնասիրութեանը բաւականութիւն տալ, թէ այդ դրութեան հետ նա անշուշտ կապում է առհասարակ իր կեցութեան ընդհանուր բարեփոխումը: Մենք չենք հերքում առաջին մտաւի նշանակութիւնը, բայց հակառակ ենք այն հայեացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են միմիայն նրա անկախութեան հետ, համարելով այդ բարեփոխումը ինքնըստինքեան հասկանալի, բնական, անհրաժեշտ հետեւանք անկախութեան: Սա է այն բենը, որի վերայ անհրաժեշտ է կանգ առնել: Բայց համաձայնուենք նախօրէն, որ իսկապէս ժողովուրդն աղատութիւն է կամենում ոչ թէ լոկ ազգային ինքնասիրութիւնից դրդուած, այլ գլխաւորապէս իր առօրեայ կեանքը մաշող, ճնշող հանդամանքների ազդեցութեան ներքոյ:

Յօսեցրէ՛ք Հեքքեարի, Մանազկերտի, Սասնոյ մի մասի հային, որը յայտնի է իր տեղում Փլահ (ստրուկ) անուան տակ: Դա աղատականում է այս կամ այն քիւրդ աղային, որը հարբատահարում է նրան ուղածին պէս, ծախում է նրան ուրիշին 10-20-30 լիրայով, եւ միեւնոյն ժամանակ հովանաւորում է հայ վաշխառուի եւ միւս քիւրդ աղաների դէմ. այդ հայը, որ տարին մի երկու անգամ հազիւ է տեսնում տէրութեան պաշտօնեայ, դժուար թէ հետաքրքրուի հայկական օրէնսդիր ժողովով կամ ազգային ազատ մամուլով. նրա համար, ի հարկէ, աւելի բնական է աղատութեան տակ հասկանալ Փլահի դրութիւնից դուրս դալը, Փէոզալ բէկի կամայականութիւնից անկախ լինելը եւ այլն...

Վերցրէ՛ք Կարնոյ դաշտի, Փոքր Հայաստանի, Վանայ շրջակայքի ժողովուրդը. քրդերի յարձակումներն այս կողմերում նուազում են այն նշանակութեան առաջ, որ ունեն հարկերի չափազանց ծանրութիւնը եւ վաշխառուների կողոպտումները՝ վարչական կազմակերպութեան փաածութեան հետ միասին: Հարկային բարեփոխումները, հողի եւ նրանից ստացուած արդիւնքների ապահովութիւնը պանազան էՖենդիների ճանկերից, — ահա այն պայմանները, որ առաջնակարգ տեղ են բռնում այս հայերի կեանքում:

Աւաշկերտի հայը, իր յետին չքաւորութեան մէջ, ազատութիւնից աւելի շուտ կ'ուզենար խաղաղ դրացի: Թէ որքան նշանաւոր է նրա համար այս պայմանը, այդ պարզ է նրանից, որ զիտենալով հանդերձ, որ ազգային անկախութիւնը Ռուսաստանի սահմաններում հայերի համար կատարեալ ցնորք է. զիտենալով, որ ազգային ինքնասիրութիւնը պահանջում է հաստատ լինել իր ազգային կրօնին, այսուամենայնիւ իւր անհանդիստ դրացիից-քրդից-ազատուելու համար՝ նա այսօր պատրաստ է ամբողջ դաւառներով Ռուսաստան գաղթել եւ, եթէ պահանջուի, նաեւ ոռւսադաւանութիւն ընդունել:

Խօսեցրէ՛ք հայ գիւղացուն, հայ արհեստաւորին, վաճառականին կամ հայ ինտելիգենտին, ընդհանուր եզրակացութիւնը բոլոր լսածներից կը լինի՝ ա զ ա տ ու թ իւ ն ց ա ն կ ա ն ա լ ո վ, հայ ժողովուրդը ձ գ տ ու մ է ա յ ն պ ի ս ի դ ը ու թ ե ա ն, որ ազատուած լինի՝ ինչպէս մահմեդականներից հալածուողի իր անարդ դրութիւնից, ինչպէս օրէնքի առաջ եղած անհաւասարութիւնից, նոյնպէս եւ հարկերի ծանրութիւնից, քրդերի եւ պաշտօնեաների յափշտակութիւններից, բէգերի եւ վաշխառուների իշխանութիւնից, հողին վերաբերեալ զեղծումներից, իր յուսահատ չքաւորութիւնից, իր աստանդական մուրացկանի դրութիւնից եւ այլն...

Այժմ հարցնում ենք մենք. ի՞նչ կարգեր կարող են ապահովել այդ պահանջները. ի՞նչ կարգեր կարող են բաւականութիւն տալ իր ճակատի քրտինքով ապրող մեծամասնութեան բոլոր արդար պահանջներին:

«Դրօշակ» 1893 թիւ 5

Յունուար, 1894 թ.

Անցեալ անգամ մենք վերջացրինք այս հարցով, թէ ինչ կարգեր կարող են ապահովել ժողովրդի արդարացի պահանջները:

Հարկաւոր է պարզ դնել հարցը եւ աներկիւղ քննել դրան, որովհետեւ անխղճութիւն է քաղցածին հացի տեղ քար տալ, որովհետեւ ապշութիւն է դարձան չանել հիւանդի այն վէրքին, որից իսկապէս տանջոււմ է ինքը հիւանդը:

Սակայն Դաշնակցութեան սկիզբ առնելուց առաջ այդ հարցերը դրել եւ ըստ իւրեանց մշակել են երկու աւելի հին հայ յեղափոխական օրգաններ. — «Արմենիա» եւ «Հնչակ»: Ի՞նչպէս են հասկացել այդ օրգանները հայի ցաւը եւ նրա ապագան բարեփոխելու անհրաժեշտ պայմանները:

Իսկապէս «Արմենիա»յի մասին, այն «Արմենիա»յի, որը, ինչպէս ինքը վաղուց յայտարարել է, դադարել է յեղափոխական կազմակերպութիւն, յեղափոխական կենդանի դործի օրգան լինելուց, որն այժմ զբաղուած է աւելի փողի եւ ուրիշ տեսակ վիճակախաղեր կազմելով իր բաժանորդների համար, — իսկապէս, ասում ենք, «Արմենիա»յի մասին չ'արժէր խօսել. չ'արժէր, որովհետեւ պարզ է, որ հանդերձ իր յեղափոխական երեմիականներով, այդ թերթը հասել է բարոյական մահուան, իր նիւթականն ապահովելու միակ եւ թրջ — ւ առ խնդրին:

Բայց մեր միտքը պարզելու համար, աւելի լաւ է, խօսենք՝ աչքի առաջ ունենալով հասարակութեան մէջ պարտող, փոքր ի չատէ յայտնի կաբժիքներ, ծրագիրներ, ուղղութիւններ: Ինչքան եւ անորոշ լինէր «Արմենիա»յի, այդ նախկին «Հայրենասիրաց Միութեան» օրգանի նախկին ծրագիրը, այն ծրագիրը, որը տարէցտարի չարաթը երկու անգամ ճոյն ոչինչ չպարզող խմբադրութեամբ լոյս էր տեսնում թերթի առաջին սիւնակում՝ սակայն այս եւ այն խմբադրական առաջնորդողներից նկատելի էր, որ «Արմենիա»յի համար առաջնա-

կարգ տեղ էին բռնում թիւեր քիւսոյում տիրող վար-
չաւի ան - քաղաքաւիան թերութիւնները: Վե-
րացներէ ալ թերութիւնները՝ եւ հայի լացը բաղդաւոր ժպտի, հայի
թշուառ կենցաղը կատարեալ անդորրութեան պիտի վերափոխուին:
Այդպէ՞ս է արդեօք:

Աստուած զիտէ, ինչ էր հասկանում ալ. Փորթուղականը վար-
չական բարեփոխումներ տեսլով, բայց ամենայն համբերութեամբ
կարգալով ալ Քարոզները՝ մտածում էինք. ենթադրենք թէ, դիւ-
թական մի շարժումաժողով թիւրքիայում իրականացաւ ներկայ ժամա-
նակներէս համար առաջնակարգ մի եւրոպաւիան վար-
չաւի ան դրութիւն. ի՞նչ կը լինենք մենք դատած դորա-
նով: Ի հարկէ շատ բան, բայց ոչ այն բոլորը, ինչ հարկաւոր է ժո-
ղովրդին, ոչ այն դրութիւնը, որի անունով միայն մենք ձեռներս
սրտերէս վրայ դրած, առանց մեր խղճի առաջ ամաչելու, կարող լի-
նէինք բարձրաձայն գոչել ժողովրդին. «Հայ ժողովուրդ, ուր դի՛ր
յեղափոխութեան դժոխային ուղին. կռուի՛ր, մեռի՛ր, զոհի՛ր որդիքդ
ուռնեցածդ, եւ երբ կը ստանաս այդ վարչական դրութիւնը, դու
բաղդաւոր կը լինես անպատճառ...»:

Պարսիկ գիւղացին ա ն կ ա իս է, իր երկրում նա քաղաքա-
նապէս ի շ ի ս ո ղ է, բայց ապահո՞վ է նրա կացութիւնը, ազատ է՞
նա. ոչ, նա ս տ ր ու կ է եւ աղքատ: Ռումանիան ա զ ա տ է.
Նրա քաղաքական կարգերն՝ առնուած են եւրոպական սահմանադրա-
կան մողելներից, բայց ի՞նչ է նրա գիւղացու դրութիւնը, եթէ ոչ
կատարեալ ճորտութիւն. բոլոր աշխատաւոր, բայց մեծ մասամբ ան-
հող գիւղացիք իրականապէս պատկանում են մի քանի հազար հողա-
տէր ազնուականների: Իտալական ժողովուրդը, որը դեռ երէկ թո-
թափեց իր վրայից Աւստրիայի լուծը եւ ձեռք բերեց քաղաքական
ազատութիւն, ներկայումս հեծում է դառն աղքատութեան տակ: Եւ
Սիցիլիան, այն Սիցիլիան, որ իտալական ապստամբութեան յենա-
րանն էր կազմում, որ համարձակ բարձրացրեց ապստամբութեան
դրօշակն օտար կառավարութեան դէմ, հենց այս բոպէիս գէնքը ձեռ-
քին կուռում է իր ս ե փ ա կ ա ն, իր ա ր իւ ն ո վ ս տ ե ղ -
ծ րւ ա ծ կ առ ա վ ա ր ու թ ե ա ն դ է մ ... Ութսուհին միլի-
ոն ուս ժողովուրդը, քաղաքականապէս ազատ լինելով հանդերձ՝
այսօր այնքան աղքատ է եւ տղէտ, որ համարեա կենդանիների կեանք
է վարում: Վերջապէս Եւրոպայի առաջնակարգ ազատ սահմանադր-
ական երկրներում, ժողովրդի առնուազն երկու երրորդ մասը ապ-

րում է օրէցօր, խաղում է ապրանք ստեղծող հասարակ մեքանայի դեր, անձնական եւ հասարակական յարաբերութիւնները մարդու համար այդ երկրներում այնքան խիստ որոշուել են, որ ոչ մի երկրում, նոյն իսկ ամենայնադէմ երկրների հետ համեմատած, անհատն այնքան երկիւղ չէ կարող ունենալ հենց վաղն անդործ մնալ եւ փողոցի մէջ սովից մեռնել, որքան հենց այդ քաղաքակրթութեան մեծահռչակ օրրաններում: Ով փոքր ի շատէ ծանօթ է եւրոպական ներկայ կեանքին, նա կարօտ չէ բացատրութիւնների. յամենայն դէպս յիշենք, որ Լոնդոն քաղաքը միայն ունի 100,000 փողոցային մուրացկաններ, որ բանուորների մշտական դործադուլներն անկարադրելի չարիքներ են առաջ բերում այդ միլիիոնաւոր դասակարգի համար, դասակարգի, որը բացի իր ձեռքից եւ ոտքից չունի ուրիշ ոչ մի սեփականութիւն, որ եւրոպական բոլոր պարլամենտներում սոցիալիստ դեպուտատների թուի տարէցտարի աւելանալը, բանուորական յուզումները նշան են խիստ զգուհութեան տիրող կարգերի դէմ, որ վերջապէս անարխիզմի սարսափահար դործունէութիւնը, իբրեւ մեծամասնութեան դրութեան վերաբերեալ անդուսպ բողոք՝ ծնուել եւ դարդանում է հենց այդ երկրներում:

Ընդհանրացնելով մեր ասածները եւրոպական կարգերի բացասական կողմերի մասին՝ մենք կը կամենայինք ընթերցողի հետ դալ հետեւեալ եզրակացութեան. պարզ է, որ Եւրոպան իր քաղաքական կազմակերպութիւններով այսօր բարձր է ուրիշ երկրներից. միեւնոյն ժամանակ ապացուցուած պիտի համարել, որ այդ կազմակերպութիւններն անկարող են ապահովել ժողովրդի բարեկեցութիւնը եւ հետեւաբար իրենց տիպով դեռ շատ եւ շատ ստոր պիտի համարուին:

Մեզ կարող են ասել, որ նոյն իսկ Եւրոպայում չենք գտնում այնպիսի քաղաքական ձեւեր, որոնց մենք հաւանէինք, նախանձէինք:— Ծիշդ է. սակայն հարցը հաւանելու, չհաւանելու մէջ չէ. հարցը միմիայն նրանումն է, որ մենք պ ա ր տ աւ ո ր ենք չծածկել մեր հասարակութիւնից եւրոպական քաղաքական կազմակերպութիւնների անկարողութիւնն իրենց ժողովրդի բարօրութիւնն ապահովելու, տալու նրան այն, ինչի նա այսօր ձգտում է:

Մածկել այս ամէնը ժողովրդից, երբ մենք նրան բարօրութեան անուետով կոչում ենք դէպի յեղափոխութիւն, այդ անխղճութիւն է մի կողմից եւ անհաշիւ կարճատեսութիւն միւս կողմից: Թո՛ղ նա իմանայ այս ամէնը, որպէս զի յեղափոխական մի շարժումից յետոյ, իրականացած չտեսնելով իր իղձերը՝ յուսարեկութեան եւ բէակցիա-

յի չհակի. Թող նա իմանայ այդ ամէնը, որպէս զի երբեք նա երես
չդարձնի երկրի յառաջագէժ ինտելիգենտ - յեղափոխականներից,
որպէս զի վաղը կարճատեսութեամբ չմերժէ այն, ինչ այսօր արեան
գետեր թափելով՝ ձեռք բերած կը լինի. . .

(Քրիստափոր Է. Ս. Զաւարեան)

«Դրօշակ» 1894 թ. թիւ 6.

Տ Ե Ս Ո Ի Թ Ի Ի Ն Վ Ա Ս Պ Ո Ի Բ Ա Կ Ա Ն Ի

Մինչդեռ տաճիկ կառավարութիւնը իւր սովորական ճնշումների
վրայ աւելացնում է նոր, աւելի քաղաքակրթուած ձեւի ճնշումներ.
մինչդեռ նա, խստաբար հալածելով մեզ կենդանութեան ամենաթե-
թեւ նշոյլ անգամ նկատելուն պէս, շոյում, վարձատրում է լրտես-
ներին, դաւաճաններին, հաւատափոխներին, անպատիժ թողնում
ժողովրդի հարստահարիչ զանազան տեսակ աւազակներին, միեւնոյն
ժամանակ այս կամ այն մահաճայով խլում է հայերի ձեռքից հողե-
րը՝ քրդերին յանձնելու համար. մի խօսքով, մինչդեռ նա ձգտում
է ամէն միջոց գործ դնելով ստորացնել մեզ բարոյապէս և նիւթա-
կանապէս, - դարերից ի վեր ճնշուած հայի տրամադրութիւնը զգալի
կերպով փոխւում է: Ստորագրեալ խղճալի «Ֆլան» (այս խօսքով են
անուանում հայերին քրդերը) այժմ գործով է ցոյց տալիս իւր բո-
ղոքը, բազկի ուժով է պատասխանում իր բոլոր ճնշողներին, դաւա-
ճան-Յուդա եղբայրներից սկսած մինչեւ աւազակ աղաները և ապա-
կանուած կառավարչական պաշտօնեաները:

1892 թուականը պէտք է նշանաւոր համարել մեր երկրի յեղա-
փոխական գործի համար:

Դեռ տարին նոր էր սկսւում, երբ քաղաքիս մօտ եղած դաշտի
ձիւնը ներկուեց ամենաանպիտան, ամենազարչկի հայերից մէկի
արիւնով: 27 տարեկան մատնիչ և լրտեսը, որը անցեալ ամառ դնա-
ցած էր Պոլիս իւր եղբայրների դէմ տեղեկութիւններ տալու համար,
ստացաւ իր արդար պատիժը. նա սպանուեցաւ օր ցերեկով: Գուցէ
վճիռը այսքան խիստ չլինէր, եթէ մատնութեան վերայ չաւելանար
մի ուրիշ մեղք սատկացրած լրտեսի կողմից: Սրիկայ վաշխառուն
չատ գիւղացիներ զրկեց իրենց մշակած արտից, հերկած հողից, և

ահա, աղքատացած գիւղացու տեղ պատասխանը տուաւ հայ յեղափոխականը, եւ Նշան Թերզրիբաշեան վերացաւ մեր մէջէն:

Նոյն խիստ եւ արդար պատժին արժանացաւ Օղոստոսի վերջերում եւ Գէորգ Չրաղեանը Վարազից վերադառնալու ժամանակ: Կառավարութեանը արած մատնութիւնների եւ ուրիշ մատուցած ծառայութիւնների շնորհիւ ազատուելով 15 ամեայ բանտարկութիւնէ, Չրաղեանը շարունակում է իր հին արհեստը, մատուցանում է տեղեկագրեր Պոլսի բարձր աստիճանաւորներին, սկսած Սուլթանի անձնական քարտուղար Սէր Քիաթիր Սարեա փաշայէն: Բահրի փաշան Վան կուսակալ նշանակուելուն պէս՝ նա էլ վերադառնում է հայրենիք, ուր պսակում է իր գործունէութիւնը, 150-200 «կասկածելի» անձանց ցուցակ ներկայացնելով տէրութեանը: Վրէժխնդիր հրեշտակը վերջ տուեց եւ այդ դարձելի արարածի կեանքին:

Տարին աղբի այս երկու դաւաճանների մահով չէր վերջանայ, եթէ Նախախնամութիւնը քիչ ուրիշ կերպ չդատէր: Սա երրորդ անգամն էր որ Թէրզրիբաշեան Յարութիւն էֆ., այս հարուստ, ամենամեծ ունեւոր հարստահարիչ, վաշխառու, ոստիկանութեան համամիտ եւ դաշնակից, ուստի երիտասարդութեան կատաղի թշնամի, իր գործակից Տէր-Պօղոսեան Օհանէսի հետ ազատուում են մահից: Այս հրէշ մարդկանցից ամէն ինչ կարելի է սպասել, եւ շատ ափսոս որ Սեպտեմբերի 10ի Տիրամօր թաղի մէջ կատարուած փորձը անյաջող անցաւ: Վէրքը, թէեւ ծանր, բայց մահացու չէր: Վէրքից ստացած հիւանդութիւնը երբեք չէ կարող քաւել նորա կատարած բոլոր կեղտոտութիւնները: Թո՛ղ դեռ սպասեն ուրեմն Թէրզրիբաշեան եւ իր համախոհ-գործակիցները...

Նոյնը պէտք է ասել եւ Տիգրան վարժապետ Ամիրջանեանի մասին, որը ինքը իրեն դատապարտեց մահի դաւաճանելով իր դատարարութեան յանձնած աշակերտներին:

Այո՛. լրտեսները, դաւաճանները արժանի են պատժի, արժանի են մահի: Արժանի են պատժի այն ամէնքը, որոնք իրանց սեփական շահի համար զոհում են ընդհանրութեան շահերը, արժանի են մահի ամէնքը, որոնք «ես»ի համար ոտնակոխ են անում մեր հարազատ Մօր արիւնն ու հոգին:

Մահի արժանի են պատերազմի դաշտից փախչողները, մահի արժանի են հայ բէնեգատները: Այսպէս, պիտի սպանուէր եւ Կարթաւան գիւղի բնակիչ բէնեգատ Մկրտիչը: Թուլահոգի, մարմնասէր գիւղացին չէ կամենում տանել իր եղբայրների հետ ընդհանուր

ծանր լուծը նա տեղափոխւում է չամօքցի քրդերի մօտ եւ ընդունում մահմեդականութիւն իր կնոջ հետ միասին: Այս վարժունքը զգուանք եւ կատաղութիւն է յարուցանում բոլոր դրացիների սրտում, եւ նորա ազդական Իսաջանը ճանապարհ է ընկնում արժանի վարձատրութիւնը տալու: Դժբաղդաբար բէնեգատ հայը տանը չէ լինում եւ դաշոյնի հարուածների տակ ընկնում է միայն դաւաճանի կինը: Մինչեւ այսօր Մկրտիչը ծածկւում է հայերից, վախենալով մի դուրս գալ մի նոր Իսաջան: Օսմանեան կառավարութիւնը, սպանողը չգտնելով, բանտարկում է Կարթալանից Յ հոգի, ի միջի այլոց եւ Մկրտչի երկտասարդ որդուն, որը մնացել էր հայութեանը հաւատարիմ:

Վասպուրականի յեղափոխականների կոիւր չէ բաւականանում միայն նդովեալ հայերով. նա տարածւում է մեր ժողովրդի թշնամիների միւս մասի վերայ:

Հոկտեմբեր ամսին անաջող փորձ եղաւ սպանել քոմիսէր Մէհմէդ էֆ. անունով թուրք օստիկանին, որը իր հսկողութեան տակ դրած թաղերի ահ ու սարսափն էր:

Նոյն ամսին վերաւորուեց Խաչ փողոցի պոլիս Նաբին:

Աւելի աջող ելք ունեցաւ մեծ քենդըչիէ պոլիս շէյխ Նուրիի սպանման փորձը: Այս Նուրին բնակւում էր հայ թաղի մէջ, աղստ եւ ու մուտք էր անում հայ ընտանիքներում, գիտէր լաւ հայերէն եւ դէպքը բերած ժամանակ մեծ վնասներ էր բերում յեղափոխական գործին: Բացի դորանից, իբրեւ ազնուական, հոգատէր եւ պաշտօնեայ, նա անդուսպ իշխում էր Սիկայ, Լամզկերտ, Ձորականք, Սարմանդիւղ, Ոսկեզակ եւ այլ հարեւան գիւղերում: Նուրին դարձել էր գիւղացիների գլխին նոր կեղեքիչ կառավարութիւն: Գիւղակերի մարմինը կտոր կտոր արած դտան քաղաքի մի փողոցում, եւ գիւղացիք ազատուեցան գոնէ այդ բռնակալ իշխանից:

Բայց ահա Վասպուրականի կեանքի մէջ վաղուց չտեսնուած մի մխիթարական երեւոյթ: Հայ գիւղացին, յոյսը կտրելով կառավարութիւնից, իր ձեռքով է սլաոթում այն քիւրդ աւազակներին, որոնցից դարերի ընթացքում նա սովոր էր միայն դողալ:

Քանի՜ տարի է, ինչ Կրաւանցի ազնուական ցեղից Շաքիր յայտնի աւազակը աղատ համարձակ գործում էր Շատախի, Նորդուղի, Հայոց Ձորի, Կառճկանի կողմերում: Նա մի պատուհաս էր հայ գիւղացիների համար: Ընդգիմադրել Շաքիրին ոչ ոք չէր համարձակւում: Դա նոյն Շաքիրն է, որը իր եղբօր հետ միասին սպանեցին

Շատախցի Մուխսի Սահակին (տե՛ս «Դրօշակ»ի նախնթաց համարը) ։ Նորա առաջատակութիւնները եւ աւաղակութիւնները հասել էին այն աստիճանի, որ Տաճիկ կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ մինչեւ անգամ բանտարկել նորան, բայց, ըստ իր սովորութեան, շուտով արձակեց ։ Խրախուսուելով այս բանից, Շաքիրը ի հարկէ, աւելի է լրբանում, եւ, ով գիտէ, էլ ինչեր պէտք էր կատարէր, եթէ նորա դէմ դուրս չգար հայ գիւղացու նոր հոգին ։ Սեպտեմբերի վերջերին Շաքիրին իր 4 ընկերներով Կառկառի ձորակի մէջ պաշարում են մի խումբ զինուած հայեր ։ Կտրիճ երիտասարդները կռուի մէջ կոտորում են բոլոր քրդերին, բացի իրան Շաքիրից, որը ազատուած է միայն իր լաւ ձիու շնորհիւ ։

Ինչ ասել կ'ուզէ, որ այս անսովոր դէպքը ոգեւորել է հայերին չափազանց ։

Տեսնենք, ինչ ազդեցութիւն կ'ունենայ աւաղակի վրայ առաջի անգամ տեսած անախորժ ընդդիմադրութիւնը. կը զսպէ՞ արդեօք Կրաւանցի Շաքիրը իր աւերումները, թէ կը դառնայ աւելի վրէժ-խնդիր, ցոյց կը տայ մօտիկ ապագան ։

Կուսակալ Բահրի փաշան կատաղած դիմում է ամէն կողմ տե- ոորիստներին գտնելու եւ աջ ու ձախ զուր ձերբակալութիւններ է կատարում ։ Հենց Վան ոտ դրած օրից նա բանտարկում է եւ հալածում բոլոր «կասկածելի» անձնաւորութիւններին, որոնց ցուցակը ամէն մի բողոք պատրաստ են ներկայացնել զանազան Նշաններ, Զրա-դեաններ, կամենալով մի հարուածով վերջ տալ մեր յեղափոխական շարժման ։ Բայց դորա պատասխանը եղաւ մեր կողմից Տիգրան Ա-միրջանեանի, Զրադեանի, Մէհմէդ էֆ., Նաբիի, Թէրզիբաշեանի, Տէր-Պօղոսեանի, Նուրիի դէմ արած աջող եւ անաջող փորձերը, Կարթալանի դէպքը եւ Շաքիրի խմբի կոտորուելը ։

Չնայելով, որ ամէն մի փորձից յետոյ բանտը լցւում էր նոր «կասկածաւորներով» . ինչպէս, օրինակ, Թէրզիբաշեանի, Տէր-Պօղոսեանի եւ Կարթալանայ խնդիրների առթիւ բանտարկուած են մօտ 20 հոգի (Պոչովեան, Փերոզեան...), Զրադեանի սպանութեան՝ սմբաստանեալ Յ. Քանքանեանի ծերունի հայրը, Նուրիի սպանու-թեան՝ Գ. Թէրլիմադեան, Ռուբէն եւ Մանուկ Շատուորեաններ, հա-ցագործ Յար. Տէր-Բարսեղեան, Յ. Սահաթեան... մօտ 25 հոգի, Շաքիրի խմբի կոտորման՝ 15 Կաճէտցի երիտասարդներ, որոնց մօտ գտնուած են 10 հրացան... չնայելով այս բոլոր ձերբակալութիւն-ներին, չնայելով այն «ա՛հ ու սարսափին», որը տարածում է կու-

սակալը, նորա սպասածին հակառակ, յեղափոխական գործը վերջ
չէ ստանում, այլ ընդհակառակը՝ նա քանի գնում է, աւելի սուր
կերպարանք է առնում. սպանման փորձերը կատարւում են մեծ մա-
սամբ քաղաքի մէջ օր ցերեկով, եւ անհատական տեղորը մեծ յա-
ջողութեամբ փոխւում է խմբականի:

Միւս կողմից, կառավարութեան վերոյիշեալ խստութիւնները
ճնշիչ ազդեցութիւն են թողնում ընդհանրութեան վրայ: Ծանր է
տեսնել բազմաթիւ երիտասարդ ուժեր բանաւում փթելիս, հալած-
ուածներ՝ հայրենիքից դուրս տանջուելիս. ծանր է լսել իրենց միակ
ապրուստ հայթայթող զաւակից զրկուած ընտանիքների լացը. աւելի
ծանր է այն, որ այդ բոլոր թշուառութեանց գլխաւոր պատճառը
հենց մեր արիւնակիցը, մեր եղբայրն է... Ծանր է այս բոլորը, սա-
կայն մենք չենք վհատում, ապագայի յոյսը չենք կորցնում: Արդա-
րացի գործը միշտ յաղթող կը հանդիսանայ: Հարցը միայն ժամա-
նակի մէջն է...

(Գրուած Ս. Զաւարեանի ձեռքով)

«Դրօշակ» 1893 թիւ 4

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ի Յ. Թիֆլիզ:

Խաղաղ հանդամանքներում չսկսուեց նոր տարին Կոյկասում
հայ ազգաբնակչութեան համար:

Դեկտեմբերի 27ին հայ ժողովրդի բոլոր դասակարգերը իրանց
վերջին հրաժեշտը տուին համարձակ եւ ազնիւ հրապարակախօս Գ.
Ա. Բ. Բ. Ո. Ե. Ն. Տասնեակ հազարներից բաղկացած ամբողջ
արժանաւոր կերպով վարձատրեց այն մարդուն, որը ծառայում էր
գաղափարին, ընդունում քննադատող ոգին, որպէս հիմք բնական
եւ հասարակական հարցերում: Ներկայ գտնուողներից շատերը տա-
ղանդաւոր հասարակական գործիչի գաղաղի առաջ. մոռանում էին
այն խնդիրները, որոնք հանդուցեալի կողմից սխալ կերպով էին
հասկացւում: Արժրուենին գիտէր, որ Եւրոպայի այժմեան առաջնա-
կարգ կուսակցութիւնները չեն ընդունում անհատականութիւնը, որ-
պէս կռիւմիչ-հիմք հասարակական կեանքի: 1894 զարու անհատի
եւ խղճի ազատութիւնը դաւանողն եւ սլաշապանողը համամիտ չէր
Եւրոպայի դեմոկրատական կուսակցութեան՝ թէ մարդկութեան

թշուառութիւնը կայանում է «Հարստութեան եւ աղքատութեան», «իշխանութեան եւ հպատակութեան» մէջ: Արծրունին չէր դաւանում, որ անհատի եւ հասարակութեան վերածնութիւնը եւ երջանկութիւնը կ'ապահովուեն միայն այն ժամանակ, երբ կեանքը հիմնուած կը լինի աշխատանքի եւ նիւթական հաւասարութեան վերայ: Մեծ հրապարակախօսը, որպէս եւրոպացի աղատամիտ՝ չէր ընդունում, որ 19րդ դարը բարձրացրել, իսկ մօտիկ ապագան իրադրօժելու է հասարակական կազմի փոփոխութիւնը եզրայրական եւ համայնական սկզբունքների հիման վերայ:

Այնուամենայնիւ Գր. Արծրունին ամենազնիւ եւ ամենաառաջադէմ գործիչներիցն էր: Նամանաւանդ կորուստը զգալի է մեզ համար, որովհետեւ հանդուցեալը կարելիութեան չափ արծարծում էր մեզ ամենիս հետաքրքրող խնդիրը՝ Տաճկահայաստանի աղատութեան ծանր հարցը:

Ազնիւ եւ համարձակ գործիչ, ընդունի՛ր եւ հայ յեղափոխականների կողմից այն վիշտն ու յարգանքը, որը արտայայտեց հայ հասարակութիւնը դադաղիդ առաջ:

Արծրունու թաղումը կատարուեց հանդիսաւոր կերպով, ինչպէս դեռ ոչ ոք չէր թաղուել ո'չ միայն Կովկասում, այլ եւ ամբողջ Ռուսաստանում: Հանդէսը աւելի մեծ նշանակութիւն ստացաւ կառավարութեան բռնած ընթացքից: Ամսի 26ին՝ թաղման նախորդ օրը ոստիկանապետը պահանջեց, որ հանդէսը անցնի Լորիս-Մելիքեան փողոցով (եւ ոչ Գոլովինսկի պրոսպեկտով) եւ պսակների համար ունենալ միայն 2 դիակառք. իսկ վերջը զիջանելով կարգադրիչ մասնաժողովի խնդիրքին, թոյլատրեց ունենալ 7ը: Ոստիկանապետի միջամտելը այդպիսի մասնաւոր խնդիրներում վատ ներգործութիւն ունեցաւ ժողովրդի վերայ: Ամէնքը դարձանում էին տեղական վարչութեան կամայական վարժունքին, եւ ընդհանուրի ցանկութիւնն էր՝ չենթարկուել պ.պ. նահանգապետ Շերվաչիձէի եւ ոստիկանապետ Մաստիցկու անտեղի պահանջներին: Այդպէս էլ եղաւ: Երբ հանդիսի սկիզբը հասաւ Բարեատինսկայա եւ Լորիս-Մելիքեան փողոցի անկիւնին, տեղի ունեցաւ մի Թիֆլիսում չտեսնուած դէպք:

Ամբոխը կանգ առաւ այդտեղ: Ոստիկանները եւ 4 հատ ձիաւոր կազակներ ստիպում էին համբարի դրօշակակիրներին, տիրացուներին եւ քահանաներին ծռել դէպի Լորիս-Մելիքեան փողոցը. իսկ ամբոխը՝ հաւաքուելով եւ բռնելով Լորիս-Մելիքեան փողոցի բե-

բանը, աշխատում էր անցնել դէպի առաջնակարգ փողոցը: Ոստիկաններին եւ կազակներին սկզբում յաջողուեց ցրել ամբողջ եւ դբօշակակիրներից շատերին, մի քանի տիրացուների հետ ուղղել դէպի իրենց կարգադրած կողմը: Ամբոխը տեսնելով այս, աւելի ողկւորուած խմբուելով նորից փակեց փողոցի անցքը: Ընդհարումը սաստկացաւ: Աղաղակները, շօռները թնդացնում էին օդը: «Առա՛ջ, առա՛ջ» դռնումները խլացնում էին ոստիկանների պահանջները եւ հայհոյանքները: Պրիստաւներից (աւագ ոստիկաններից) մէկը, Սվիմոնով ազդանունով, մօտեցաւ խաչվառը տանող տիրացուին, խելեց ձեռքիցը խաչվառը եւ կամեցաւ առաջնորդի դեր կատարել, ծռելով դէպի Լորիս-Մելիքեան փողոցը. սակայն յաղթանդամ «տրակտիրչիկ Գրիշան» (Գրիգոր Յակովբեան) յարձակուեց խաչվառը խլող ոստիկանի վերայ, ոյժով առաւ. եկեղեցական սրբութիւնը եւ անցաւ ժողովրդի առաջը: Բազմութիւնը առաջ մղեց հողերակաւաններին եւ դադաղի հետ միասին անցաւ պալատական փողոցը: Անընդհատ յաղթական ուռանները, դրխարկների ծփալը օդի մէջ, մի տեսակ ներդաշնակութիւն էին կազմում ամբոխի միահամուռ շարժման հետ:

Այդպիսով հանդէսը առաջ շարժուեց, անցաւ կառավարչապետի պալատի առջեւ եւ ուղղուեց դէպի Խօջեվանքի դերեզմանատունը: Ճանապարհին աչքի էին ընկնում Ալիւրի մէյդանի եւ բաղալների (մրդավաճառների) փողոցում շինուած սզոյ կամարները:

Հետեւեալ օրը անսպասելի կերպով նահանգապետի կարգադրութեամբ սկսուեցին ձերբակալութիւններ: Վերջը իմացուեց, որ ոստիկանապետի մօտ կայացել է դադտնի ժողով, որը եւ կազմել է ձերբակալւողների ցուցակը: Բանտարկուեցան մօտ 20 հոգի: Բացի 6 հոգուց, որոնց տարան Մետեխի բանտը, մնացածներին զատ զատ սլահում էին ոստիկանատներում: Շատերն (ի միջի ալլոց, մի քանի վրացի) թէպէտ չբանտարկուեցան, բայց արժանացան յանդիմանութեան եւ տուգանքների կառավարութեան կողմից:

Ռուս վարչութեան բռնած ընթացքից երեւում էր, որ հանգամանքներին շատ լուրջ նշանակութիւն էր տրւում: Տէրութեան վախը էին, որ Զրօրհնեաց հանդիսին կարող է պատահել արիւնահեղութիւն. խօսւում էր, որ կառավարութեան տներից մէկը նոյն օրը պայթելու է, որը եւ կը լինի ապստամբութեան նշան:

Այն ինչ ժողովուրդը, ապշելով տէրութեան ձեռք առած միջոց-

ներին եւ կարծելով, թէ դործը աւելի խիստ կերպարանք կըստանայ բանտարկեալների վերաբերմամբ սրտի մօտ ընդունեց վերջիններիս վիճակը, ամէն կերպ աշխատում էր ազատել նոցա եւ պատրաստուեց աքսորման դէպքում նիւթապէս ապահովել հայրենիքից հեռացրածներին :

Չնորհաւորելով քաղաքապետին Ծննդեան օրը, համքեարները դորանով կամեցան իրենց բողոքը յայտնել քաղաքապետին պ. Արգուտինսկուն, որը բանտարկեալների վերաբերմամբ չեղոք դիրք էր բռնած :

Անճիշդ լուրերի հիման վերայ Պետերբուրգից կարգադրութիւն եղաւ Զօրհնեաց օրը կրկնապատիկ դօրք դուրս բերել հանդէսին եւ զինուորներին փամփուշտ բաժանել : Տեղացի դրոժինաների հաւատարմութեանը կասկածելով, վարչութիւնը բաժանեց դոցա դատարկ փամփուշտներ : Միեւնոյն ժամանակ վարչութիւնը հրամայում է կրկնապատիկը ոստիկանների թիւը թատրոնի մէջ հայոց ներկայացումների ժամանակ, իսկ պ. Շերվաչիձէն պահանջում է քաղաքապետից, որ համքեարների մասնակցութիւնը այս կամ այն հանդէսին կատարուի միայն նահանգապետի թոյլատուութեամբ :

Սակայն Յունուարի 6ը անցաւ առանց որ եւ է պատահարքի :

Ժողովրդի յուզմունքը աւելի եւս սաստկանում էր կառավարութեան խաբեբայ խոստումներից՝ թէ «այսօր կամ վաղը կ'արձակենք» : Յունուարի 13ին ազատեցին ոստիկանատներում եղողներին, իսկ 29ին նոցա, որոնք պահուում էին Մետեխում :

Որչափ Դեկտ. 27ի ընդհարումը պէտք է վերադրել Արծրունու թաղման առթիւ կատարուած կամայականութեանց, նոյնչափ եւ այն անբաւականութեանը, որը տիրում է Կովկասի ազգաբնակչութեան մէջ շնորհիւ Ռուս պետական ընթացքին : Այս անգամ ժողովրդի համբերութիւնը կտրուեց, եւ հաղարաւոր տմբոխը ընդդիմացաւ տեղական վարչութեան անտեղի պահանջման :

Եթէ նոյն իսկ այս դէպքում տեղի ունենար եւ արիւնհեղութիւն, աւելի եւս սաստկանում էր բազմաթիւ անստորագիր սպառնացող նամակներից : Վարչական պաշտօնեաններից շատերը համոզուած թափած արիւնը կը լինէր Սուրբ արիւն, սպանուածները՝ նահատակները...

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԸ

1892 թ. դեկտ. 27ին տեղի ունեցաւ Գրիգոր Արծրունու համաժողովրդական յուզարկաւորութիւնը: Տասնեակ հազարաւոր բաղձութիւն եկել էր իր վերջին հրաժեշտը տալու հայ մեծանուն հրապարակախօսին:

Գրաքննական պատճառներով ժամանակին կովկասեան թերթերը չկարողացան տալ այդ յուզարկաւորութեան իսկական նկարագրութիւնը: «Դրօշակ»-ում միայն (թիւ 4, մարտ, 1893 թ.) կարելի եղաւ խոսացուած ձեւով ներկայացնել իրական պատկերը: Սիմ. Զաւարեանը, որ յուզարկաւորութեան կազմակերպիչներից մէկն էր, գրի առած է վերելի նկարագրութիւնը:

Յուզարկաւորութեան հետեւեալ օրը սկսուեցին ձերբակալութիւններ: Բանտարկուեցին մօտ 20 հոգի, որոնցից 6ին դրին Մետեխի բանտերը: Կառավարութիւնը խիստ միջոցներ ձեռք առաւ, որպէսզի նման ցոյցեր տեղի չունենան եւ ջրօրհնների հանդիսին:

Ժողովրդի վրդովումը կառավարութեան արարքներից արտայայտուեց նրանով, որ համբարները, հակառակ ընդունուած սովորութեան, ի նշան բողոքի, չչնորհաւորեցին քաղաքացիի Մնղեան օրը:

Ձերբակալուածների այն մասը որ պահուած էր ոստիկանատնիքում, ազատ արձակուեց Յուն. 13ին, իսկ Մետեխում բանտարկուածները՝ Յուն. 29ին:

Գրիգոր Արծրունու դազադի վրայ արտասանուած դամբանականներից առանձնապէս ուշադրութիւն դրաւեց Սիմ. Զաւարեանի ճառը, որի հենց հեղինակի ձեռքով դրուած բնագիրը մնացել է Հ.Յ. Դ. Կենտր. Դիւանում: Որքան մեղ յայտնի է, այդ ճառը որեւէ տեղ տպուած չէ եւ այստեղ հրատարակուած է առաջին անգամ: Դժբախտաբար ձեռագրի վերջին թուղթը կորել է. խօսքի ընթացքին կարելի է ենթադրել, որ Զաւարեանը չի սահմանափակուել միայն Արծրունու քարոզած դադափարները ջատագովելով, այլեւ մի քայլ առաջ է գնացել՝ յիշելով նաեւ նոր սերնդի՝ «երիտասարդութեան» դադափարները: Ամէն պարագայի տակ, Զաւարեանի դամբանականը արժէքաւոր վաւերագիր է ոչ միայն հեղինակի կենսագրութեան որոշ մասի լուսաբանութեան համար, այլեւ Դաշնակցութեան հիմ-

նադիրների հայկական ազատամտութեան գնահատութեան տեսա-
կէտից :

Ահա Ս. Ջաւարեանի դամբանականը :

«Ազատամիտ կուսակցութեան արժանի ներկայացուցիչը այլեւս
չկայ :

Աւանդապահների, խաւարամոլների յանդուգն թշնամին այլեւս
չկայ :

Մեռաւ հայոց կեանքի փտած սիւներ քանդողը, հեռացաւ մե-
ղանից մեր ազգայնութեան մտքի վերականգնողը, նոր շինութիւն
կառուցանողը :

Օտար շրջանի մէջ մեծացած, կրթուած, սկզբում հայութեան
մօտ միայն դադափարով, ժամանակի ընթացքում նա միացաւ հայ
ժողովրդի հետ ամբողջովին, կապուեց նրա հետ հոգով եւ սրտով :
Այն մեծ եւ դժուար դործը, որը առաջնակարգ տեղ է բռնում ամէն
ազնիւ հայի սրտի մէջ - հայութեան դադափարը մօտ էր, կապուած
էր Արծրունու հետ... :

Այո՛, կորուստը մեծ է, անփոխարինելի է :

Առաջադիմութեան դրօշակակիրը հայերի մէջ բնկաւ :

Անվահեր կռուողը ընկաւ իր դործունէութեան փայլուն ժամանա-
կը, նա ընկաւ կռուի դաշտում, դրօշակը բարձր բռնած ուժեղ ձեռ-
քում :

Բայց մի՛ ասէք՝ նա բնկաւ. նա կենդանի է մեր մէջ : Թէեւ ըն-
կաւ դրօշակակիրը - ծածանւում է դրօշակը : Թէեւ ընկաւ դրօշակա-
կիրը - կենդանի են զինուորները :

Առաջադիմութեան զինուորները չեն ընկնի, չեն տատանուի հա-
սարակական կռուի մէջ : Հայ երիտասարդութիւնը, թանկագին ու-
սուցիչ, չի դաւաճանի քո քարոզի ոչ մի կէտին : Նա չի շոյի, չի
խոնարհուի մեծամասնութեան առաջ : Նա թոյլ չի տայ հայկական
կեանքին կանգնել անշարժութեան մէջ : Նա կը միացնէ բոլոր մեր
եղբայրակիցներին, առանց կրօնի խտրութեան : Սրբութեամբ ընդու-
նելով 19րդ դարու Քո տարածած սկզբունքները անձի եւ խղճի ազա-
տութեան վերաբերմամբ՝ մենք կը դիմադրենք այն բոլոր տարրե-
րին, որոնք հակառակ են այդ դադափարներին, եւ կ'աշխատենք կեան-
քի մէջ իրականացնել այդ դադափարները : »

Գրուած Սիմոնի ձեռքով .

«Վէմ» (Փարիզ), 1934 թիւ է

ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ս. Զաւարեան 1899ին հրատարակած է «Փորձ Երեւանի եւ Կարսի նահանգներու հացւորներ շրջաններու գիւղատնտեսութեան հետազոտութեան» ուսերէն ուսումնասիրութիւնը:

Իսկ 1902 Մարտ 17ին, խնդրագիր մը տուած է Ռուսաստանի երկրաւորական նախարարութեան առեւտրի եւ մանիֆակտուրայի բաժնի գլխաւոր տեսչին: Այս խնդրագիրը խիստ շահեկան վաւերացիւ մըն է որ յոյս կուտայ Զաւարեանի գիտական ու հասարակական ապրումները: «Հայրենիք» ամսագրի 1925 Նոյեմբեր թիւին մէջ, Ս. Վրացեան, ուսերէնի բնագրէն թարգմանելով հրատարակած է այդ խնդրագիրը, զոր կուտանք ստորեւ:

Նորին Գերազանցութեան՝ Առեւտրի եւ Մանուֆակտուրայի բաժնի Գլխաւոր Տեսչին,

Գիւղատնտեսութեան քեկնածու

Կոլլէժսկի սեկրետար Ս. Զաւարովից

Յուշագիր.

Ունենալով բաւականաչափ վարժութիւն Կովկասի տնտեսական կեանքին վերաբերող տեղեկութիւններ հաւաքելու եւ մշակելու, այլ եւ տեսնելով, թէ ինչքան արագ է զարգանում աղղարնակութեան տնտեսական կեանքի այս կամ այն ճիւղի իրական դրութեան մասին ստույգ տեղեկութիւններ ունենալու պահանջը, ես կը կամենայի ինձ ամբողջապէս նուիրել Կովկասի տնտեսական կեանքի ուսումնասիրութեան եւ հաւաքելուն այն նիւթերի, որոնց բացակայութիւնը նոյնչափ է հանդիսանում ուղիղ եւ արդար միջոցների կիրառման:

1899 թուին Պետրովսկի Ճեմարանի դասընթացքն աւարտելուց յետոյ, համարեա ամբողջ ժամանակ ես պաշտօնավարել եւ աշխատել եմ Կովկասում: Մի քանի տարի եղել եմ Կովկասեան Ֆիլոկսերային Կոմիտէի հետազօտիչ՝ ճամբորդելով երկրի համարեա բոլոր նահանգներում. մօտ 3 տարի եղել եմ գործավար Կովկասի ջրային հիմնարկութիւնների. մի քանի տարի՝ Թիֆլիսի քաղաքային անշարժ գույքերի ղեկավարման գործի շրջ մասի կարգադրիչ. Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան յանձնարարութեամբ կէս տարի ըզրաշուել եմ Երեւանի նահանգի եւ Կարսի շրջանի հացաբեր վայրերի սակաւարեւութեան պատճառների ուսումնասիրութեամբ եւ սակա-

լաբերութեան ու կարիքի դէմ պայքարելու միջոցների պարզաբանութեամբ, վերջապէս, վերջին չորս տարիները Կովկասեան Ֆիլոկսերային Կոմիտէի գիւղատնտեսական հրահանգիչ եմ:

Ամբողջ այս ժամանակի ընթացքում՝ ես աշխատել եմ ըստ կարելոյն մօտից ուսումնասիրել Կովկասի գիւղատնտեսական, հողային եւ, առհասարակ, տնտեսական պայմանները: Մի կողմ թողնելով այլազան խնդիրների նուիրումը իմ մանր յօդուածները*), ինչպէս եւ Քութայի նահանգի գիւղատնտեսութեան տեսութիւնը, որ Պետրովսկի Ճեմարանի կողմից ընդունուեց իբրեւ աւարտական շարադրութիւն՝ թեկնածուական աստիճանի համար. վերջին տարիներս առանձին գրքերով հրատարակուեցին եւ իմ երկու աւելի խոշոր աշխատութիւնները: «Փորձ Երեւանի եւ Կարսի նահանգների հացաբեր շրջանների գիւղատնտեսութեան հետազոտութեան» մէջ, ուսումնասիրութեան առարկայ լեռնային շրջանի տնտեսութեան հիմքերը պարզաբանելու, եւ կիրարկել եմ համեմատական մեթոտը, ուղղահայեաց դօտինները (հարթավայրերից անցնելով դէպի լեռնակատարներ) համեմատելով զուգահեռական դօտինների հետ (որ դիտւում է հասարակածից դէպի բեւեռ շարժուելիս):

*) «Գիւղացիական դրամատունը եւ նրա նշանակութիւնը Կովկասի համար» (տե՛ս այդեզործների եւ այգետէրերի Թելաւի 1ի համագումարի հաշուետուութիւնը), «Հողային տուրքը եւ հարկային գրութիւնը Կովկասում» («Մուրճ» ամսագիր, 1901 թ., թիւ 5, 6, 8-10), «Անասնապահութիւնը եւ կաթնատնտեսութիւնը մեզ մօտ եւ ուրիշ երկրներում» («Մուրճ», թիւ 12, 1901 թ. եւ 1-2, 1902 թ.): 1901 թ. Թիֆլիսում կայացած երկրագործների համագումարների աշխատանքների միջոցին կարգացուել են, ի միջի այլոց, եւ հետեւեալ ղեկուցումներս, որոնք այժմ տպագրւում են համագումարների աշխատութիւնների մէջ. «Զուիցերիական պանրագործութիւնը Կովկասում եւ նրա աղգեցութիւնը շրջակայ գիւղացիական տնտեսութիւնների վրայ», «Կովկասի տնայնագործական զբաղումների վիճակագրական հետազոտութեան ամենաբաձաւոր ձեւի մասին», «Սեւ ծովեան նահանգի պետական հողամասերը մասնաւոր անձանց պտղագործութեանը յատկացնող օրէնքի տարածումը առջողջ Անդրկովկասի վրայ», «Երեւանի նահանգի գիւղատնտեսական պայմանները եւ որոգման վարկը» եւայլն:

Հետազոտող չըջանի տարրեր գիւղատնտեսական վայրերը համեմատելով Ռուսաստանի, ինչպէս եւ եւրոպական պետութիւնների (կլիմայական պայմաններով) համապատասխան վայրերի հետ, ինձ յաջողուեց պարզել կարեւորութիւնն ու բնորոշ կողմերը մի քանի հիմնական դործօնների (օգիւ չորութիւնը, բաւժրութիւնը՝ ծովի մակերեւոյթից, լեռնային թեքումների աստիճանը), որոնց սովորաբար երկրորդական նշանակութիւն է տրուում: Այս գիւղքը հրատարակուած է Կովկասեան Կայսեր. Գիւղատնտեսութեան Ընկ. կողմից եւ համակրանքով է ընդունուած մամուլից**): Գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը գրքի հրատարակութեան ծախսերը իր վրայ է առել եւ փափաք է յայտնել Կովկ. Կայսեր. Գիւղատ. Ընկ. Խորհրդին, որ ուրիշ չըջաններում էլ կատարուին նման հետազոտութիւններ:

Իմ միւս աշխատութիւնը՝ «Կովկասը Գիւղատնտեսական տեսակէտից 1889 թուին» իրենից ներկայացնում է առաջին վիճակագրական ամփոփումը Կովկասի տնտեսական դործունէութեան ըստ նահանգների եւ աշխատանքի տարրեր ճիւղերի՝ տուեալ (1899 թ.) տարուայ հետեւանքների համեմատութեամբ «միջին» կամ բնականոն տալուայ արդիւնքների հետ:

Նման աշխատանքների հետագայ շարունակութիւնը ինձ թւում է ցանկալի ոչ միայն գիտական տեսակէտից, այլ եւ զուտ դործնական նկատումներով. Կովկասի տնտեսական կեանքին վերաբերող տեղեկութիւնները քննադատական խմբաւորումների նպատակով: Որպէսզի հեռունեքը չդնանք, ես մի օրինակ կը վերցնեմ ոչ շատ հեռաւոր անցեալից: Ինչպէս յայտնի է, անցեալ 1901 թուականից Կովկասում մտցուած է հողային հարկ, որը կոչուած է փոխարինելու նախկին «ծխի» կամ տան հարկը: Չնայած որ հողային հարկը աւելի արդար բնոյթ ունի, քան նորանից առաջ գոյութիւն ունեցող գրութիւնը, հարկային բարենորոգութեան կիրառումը տեղի ունեցաւ այնպիսի լուրջ սխալներով, որ ստիպում են լուրջ մտածել դործադրուած բարեփոխութեան արդիւնքների մասին:

Այսպէս, Թիֆլիսի, Քութայիսի, Բազուի, Երեւանի եւ Գանձակի նահանգների ու Ջաքաթալայի գաւառի հողի «միջին» դեսեատինի

**) Տե՛ս «Նոյէ Օբոզրենիէ», Յուլիս 1899 թ. մի քանի համար, «Ռուսկայա Մըսլ», թիւ 7, 1899, «Նովոյէ Վրեմիա», 7, VII, 1899, թիւ 8389:

զուտ եկամուտը, ինչպէս եւ այդ շրջանների «միջին» դեսեատինի վրայ գրուած հարկը ցոյց են տրուած համարեա հաւասար. եկամուտը 445, 462, 416, 515, 526, 586, 457 ռ., պետական գիւղացիական հարկը՝ 082, 083, 091, 085, 087, 097, 084 ռ.: Այն ինչ ամէն մի կովկասցու յայտնի է, որ կարելի չէ խիտ բնակեցուած Քութայիսի նահանգը (33.5 հոգի մի քառ. վերստի վրայ) համադրել փիջակ բնակեցուած Թիֆլիսի նահանգի հետ (32.2 հոգի մի քառ. վերստի վրայ), սխալ է տաք (ոռոգուող մշակութիւն ունեցող) Երեւանի նահանգը համադրել Կարսի շրջանի ցուրտ արօտատեղիների հետ, որ բնակեցուած է երկու անգամ աւելի նօսր, քան առաջինը (34.6 եւ 17.9 հոգի մի քառ. վերստի վրայ):

Որ տարբեր նահանգների «միջին» դեսիատինի եկամտի վերեւ բերուած թուանշանները հաշուրուած են սխալ, երեւում է, թէկուզ, երկու հարեւան՝ Թիֆլիսի եւ Քութայիսի նահանգների համեմատութիւնից:

Թիֆլիսի Շրջանային Դատարանի աւագ նօտարի*) տեղեկութիւնների համաձայն, հոգի վաճառման միջին գինը 1879-88 թ. տասնամեակի ընթացքում եղել է.՝ Թիֆլիսի նահանգում 22.88 ռ., Քութայիսի 113.49 ռ.: Աղնուականների Հողային Դրամատներ**) տուեալներով 1875-1889 թ. ժամանակաշրջանի ընթացքում գրաւ դրած հոգի միջին դեսեատինի գինը եղել է՝ Թիֆլիսի նահանգում 23.77 ռ. Քութայիսի՝ 91.39 ռ.: Այլ կերպ ասած՝ հողը Քութայիսի նահանգում 3.5 - 4.5 անգամ աւելի արժէքաւոր է, քան Թիֆլիսի նահանգի հողերը: Այն ինչ եկամուտն ու հարկը երկու նահանգում էլ ցոյց է տրուած միեւնոյնը, որի շնորհիւ հարկային բարենորոգումի հետեւանքով հարկային բեռը Թիֆլիսի նահանգում բարձրացուած է 105%, իսկ Քութայիսի նահանգում՝ միայն 82%:

Դժբախտաբար, սխալները միայն նահանգային տուեալներով չեն սահմանափակուած: Ընդհանուր նահանգային գումարները դաւառների միջեւ բաշխելիս տրուած են միեւնոյն անհամակերպութիւններ:

*) Տե՛ս «Անդրկովկասի 5 նահանգների հողագործութեան վիճակագրական տեղեկութիւնների ժողովածու». Թիֆլիս, հրատ. Թիֆլիսի Վիճակ. Կոմիտէի:

**) Միեւնոյն տեղը:

րը: Երեւանի նահանգում, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գաւառի բան-
ջարանոցների եւ տանտեղերի եկամուտը ընդունուած է 100 եւ 7 ռ.
հաւասար, իսկ նրա կողքին ընկած եւ միեւնոյն բնոյթը ունեցող Նոր-
Բայազէտի գաւառի՝ 11 եւ 5.18 ռ.: Ալեքսանդրապոլի գաւառի լեռ-
նային աւազների եկամուտը որոշուած է 4-6 ռ., նոյն լեռնային արտե-
կեկամուտը Նոր-Բայազէտի գաւառում՝ 1.5-3 ռ.: Ալեքսանդրապոլի
գաւառի ամառնային արօտատեղիները (Եայլամեր 7-9000 բարձրու-
թիւն ծովի երեսից) ցոյց են տրուած իրերեւ 60 կ. եկամուտ բերող,
իսկ նոյն ամառնային արօտատեղիները Էջմիածնի գաւառում՝ 20 կ.,
թէեւ այս երկու գաւառների արօտատեղիները համարեա միեւնոյն
տեսակի են եւ նոյնիսկ գտնուած են միեւնոյն լեռան՝ Արագածի վրայ:

Աւելի ցայտուն է սխալը անտառների նկատմամբ:

Չնայած Թիֆլիսի ու Գանձակի նահանգների անտառների կա-
տարեալ միատեսակութեան, առաջինի եկամուտը հաշուրուած է 62.5
կ., իսկ Գանձակինը՝ 2.32 կ., թէեւ վաճառքի տեսակէտից Թիֆլիսի
նահանգի անտառները աւելի լաւ պայմաններում են գտնուած, քան
Գանձակի անտառները:

Գանձակի նահանգի Ղազախի գաւառը գտնուած է կից Թիֆլիսի
նահանգի Բորչալու գաւառին եւ ամէն տեսակէտից նման է վերջի-
նին, սոսկ այն տարբերութեամբ, որ Բորչալուի գաւառը համարեա
130 վերստ տարածութեան վրայ կտրուած է Կարսի երկաթուղով:
Սակայն եւ այնպէս, Ղազախի գաւառի անտառների եկամուտը որոշ-
ուած է 4.5 ռ., իսկ Բորչալուինը՝ 1.20 եւ 0.6 ռուբլի (??)*):

Եւ այսպէս անվերջ:

Հազիւ թէ կարելի լինի կասկածել, որ այս ամէնը առաջ է եկել
գլխաւորապէս այն բանից, որ ձեռքի տակ չկան Կովկասի տարբեր
նահանգների ու գաւառների տարբեր տեսակ հողերի արժէքի եւ ար-
դիւնաբերութեան մասին աւելի կամ պակաս ստոյգ տեղեկութիւն-
ներ, այլ եւ մասամբ այն պատճառով, որ հարկային տեսուչներն ու
վարչութիւնները նահանգների ու գաւառների հողերի արդիւնաբե-
րութիւնը որոշելիս չեն կիրառում «միեւնոյն չափը», միեւնոյն ձե-
ւերն ու հաշիւները, այլ բոլորովին տարբեր: Մինչդեռ այս հարցի

---

*) Տե՛ս նահանգային հաստատուած տեղեկագրերը հողային
հարկի եւ հողային վարձագների բաշխման մասին 1901-1903 թ. Ե-
ռամեակի համար:

անդամ հարեւանցի հետազոտութիւնը՝ հնարաւորութիւն կ'ընծայէր խոստափելու մատնանշուած սխալների կէսից աւելիից :

Եւ եթէ նման հետազոտութիւն չարուի այժմս, այդ սխալները թէեւ մի քիչ ուղղուած, կը կրկնուին եւ հետագայ եւամեակին :

Եւ նոյնը կը լինի Կովկասին վերաբերուող իւրաքանչիւր հարցի հետ, որովհետեւ նա չափազանց քիչ է ուսումնասիրուած : Վերջերս թերթերում երեւաց Կովկասի համար ուրախալի մի լուր, որ եկող տարուանից այնտեղ բացուած է Պետական Գիւղացիական Հողային Դրամատան բաժանմունքը : Պետ. Հող. Դրամատան կառավարչի պ. օգնականը մի քանի ամիս առաջ հաւաքում էր այդ բանի համար անհրաժեշտ տեղեկութիւնները. եւ ես, ի միջի այլոց, առիթ ունեցայ չօչափելու այն հարցը, թէ զանազան շրջաններում հողային տարածութեան ինչ «չափով» պէտք է տրուի վարկ :

Ձնայած իմ ծանօթութեան Կովկասին՝ ես հրաժարուեցի այդ չափերի որոշումից՝ ցոյց տալով, թէ անհնար է սնել այդ առանց յատուկ ուսումնասիրութեան : Ձէ՞ որ Կովկասի հենց մէկ նահանգի դաւաառի եւ նոյնիսկ մէկ զիւղի սահմաններում կլիմայական, հողային գիւղատնտեսական, տնտեսական շեւ-սկէտից շատ աւելի այլապէս նութիւն կայ, քան եւրոպ. Ռուսաստանի առհասարակ շրջանները տարածութեան վրայ :

Ինձ ծանօթ են Կովկասում շատ դաւառներ, եւ նոյնիսկ զիւղեր, որոնց հողերի ցածր մասերում բուսնում է բրինձը, բամբակն ու խաղողը, միջին մասում՝ պտղատու ծառեր ու հացահատիկներ, աւելի վեր՝ անտառը, իսկ է՛լ աւելի վեր ալպիական բոտը : Հախպատ (Բորչալուի դաւ.), Ներս (Կաղզուանի դաւ.) եւ լեռնային ուրիշ լեռնաքում Յունիսի սկզբին կիրճի մէջ (500-1000 մ. բարձրութիւն) դարի են քաղում եւ միեւնոյն ժամանակ լեռնային մասում (6-7000 մ. բարձրութիւն, տարեկան 4-4.5 ջերմութիւն) դարի են ցանում : 2-3 ժամուայ ընթացքում եւ 10-15 վերստ տարածութեան վրայ, պարտիզային վայրերից ալպերին անցնելիս, այդ զիւղերում կարելի է տեսնել նոյն աստիճանական փոխանցումները, ինչ որ Եւրոպայից դէպի Պարկով, Մոսկուա, Վոլոգատա եւ Արխանգելսկ շարժուելիս...

Մօտիկութեան շնորհիւ, իւրաքանչիւր դօտի Կովկասում խիստ մասնաւորուած է այդ դօտուն ամենից աւելի համապատասխանող մշակուածքով. խաղողի շերտում գրեթէ բացառապէս խաղող է բուսնում, պտղայինում՝ պտուղը, ցորենի մասում՝ ցորենը, անտառայինում՝ անտառը եւ արօտատեղիներում՝ խոտը : Ռուսաստանում

այսպիսի մասնաւորում կարող է լինել միայն այն ժամանակ... երբ փոխադրութիւնը երկաթուղով չարժենայ համարեա ոչինչ...

Նոյն խիստ մասնաւորումը կովկասում պայմանաւորում է եւ այն բանով, որ յաճախ միեւնոյն գիւղում ջրովի հողի մէկ դեսեատինը, բերած չահին համապատասխան, ղնահատում է 300-500 ռ., անջրդի վարելահողի դեսեատինը 50-100 ռ. ձմեռային արօտատեղին՝ 30-40 ռ., ամառնային արօտատեղին՝ 10-20 ռ.: Այսինքն՝ պարտիզային հողի մէկ դեսեատինը համարժէք է 5-6 դես. վարելահողի, 10-12 դես. ձմեռուայ արօտատեղիներին եւ 25-30 դես. ամառուայ արօտատեղիներին:

Գործի այս դրութեան մէջ, չափերի որոշումը գիւղացիական բանկի համար պահանջում է աւելի դրական տուեալներ, քան այն, այսօր կան գրականութեան մէջ: Եւ եւս առաւել այն պատճառով, որ հենց միեւնոյն տեսակի հողերի «միջին» արժէքը քիչ բան է արտայայտում: Թիֆլիսի նահանգում, օրինակ, կամ հենց մէկ Թելաւի դաւառում կան օրինակելի այգիներ, որոնք տալիս են 400-600 դոյլ գինի, կան գիւղացիական այգիներ, որ տալիս են 200-300 դոյլ, մինչ կալուածատէրերի անխնամ թողնուած «գվարի» (մեծ այգիներ) տալիս են միայն 50-100 դոյլ: Մինչդեռ առաջին կարգի այգիների դեսեատինի արժէքն է 2-3000 ռ., երկրորդները ղնահատում են 1000-1500 ռ., իսկ վերջինները չարժեն եւ 500-1000 ռ.: Առանց կովկասի յատուկ գիտական ուսումնասիրութեան, կարելի չէ լուծել որեւէ լուրջ հարց՝ լինի այդ հողային, երեւմտական, վարկային, ժողովրդական պարենաւորման եւ նոյնիսկ տեխնիկայի հարց:

Եթէ երեւմտական նախարարութիւնը պէտք ունի նման տեղեկութիւնների հաւաքման ու մշակութեան, ես, յուսամ, կը լինէի այդ բանի համար օգտակար աշխատող: Եթէ նման հետազոտութիւնների կարիքը չկայ այժմ, խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցութեան տալ ինձ կովկասում ուրիշ որեւէ յարմար պաշտօն, որը վարելիս ես կը զբաղուէի մատնանշուած հետազոտութիւններով՝ իմ պատասխանատուութեամբ: Հետեւանք կը լինէր այն, որ այժմ պակասող տուեալները կը լրանային կամաց-կամաց, թէեւ, ի հարկէ, զգալի չափով դանդաղ, քան յատուկ զբաղումի պարագային:

Ս. Զաւարով

Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆԻ ՄԱՅՐԸ

ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Ձեմ յիշեր ճիշտ, բայց կարծեմ 1875/6-ի ձմռան մէջ էր, երբ առաջի անգամ ես լսեցի Բաֆֆիի եւ Արծրունիի անուաները:

Իմ ազգական Բ. Շահվերտեանը — որի մօտ ես կ'ապրէի ու կը կրթուէի — լինելով Ներսիսեան դպրոցի ուսուցիչ, երեկոնեւր կնոջ հետ միասին կը վարէր ուսաց մի թերթի («Տիֆլիսի վեստնիկ») սրբազրիչի պաշտօն: Եւ որովհետեւ Շահվերտեանի կինը՝ Մ. Ա. Նադեժդինան ունէր — ինձ շրջապատող մթնոլորտը կը ներկայացընէր միջազգային մի պատկեր, այն ժամանակուայ դրական-քաղաքական գաղափարական դէմքերէ:

Շահվերտեանը, իր հետ քաղաքական ամուսնութեամբ կապուած Նադեժդինան շատ ուրիշների հետ միասին հեռացուած էին Պետերբուրգի համալսարանէն, իբրեւ համակիրներ Պիսարեւի, Չերնիշևսկու եւ այլ ունէր արմատականների: Ուրիշները նոր էին վերադարձած Յիւրիսէն, Զուլցարիայէն, Փարիզէն իրենց հետ բեւելով Լասսալի, Մարքսի, Բակունինի հովերը:

«Ինտերնասիոնալի», «Նիհիլիզմի» — անհատի, ազգերի, Մարդկութեան ազատագրութեան հովերն էին, որ կը փչէին շրջապատողներիս վրայ՝ տղամարդ թէ աղջիկ՝ ունէր, հայ, վրացի, թուրք, նոյն իսկ չերքեզ, լեհ...

«Ազգութեան» խնդիր չը կար մէջտեղ: Բոլորին էլ կը կապէր ուսաց լեզուն: Այսուհանդերձ տեղական լեզուները խորշուած չէին:

Վրաց «Մոցրիս Արագունին» նոյնչափ ոգեւորութեամբ կ'երգուէր միջազգային այդ հաւաքոյթների մէջ, որչափ եւ հայ «Ծիծեռնակը», ունէր խմբերգին կը յաջորդէր Մարտելիէզը, լեհ ապստամբների «Ըզդիմոմ պոթարա»...

Ոմանք այդ շրջանի անձերից կոչան անյայտութեան մէջ, բայց շատերը թողեցին անջնջելի հետքեր: Ռուսներից Իվանովները հիմնեցին Թիֆլիսի մէջ առաջի հասարակական դրաղարանը, Սիմոնովիչ-

ները կը պահէին նոր Քրէքէլեան սիստեմով բացուած մանկական պարտէզ: Վրացիներից Գոգոբաշվիլին – ուսն մանկավարժ Ուշինսկու հետեւողութեամբ կազմեց վրացերէն «Մայրենի Լեզուն», վրացերէնի թաղամասնեց «Ծիծեռնակը»: Նիկոլաձէն դարձաւ յայտնի հրապարակախօս: Հայերից – Շահվերտեանը, Յարօն, Արծրունու հետ միասին հիմնած էին ազատական «Մշակ»-ը եւ կը պայքարէին պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» դէմ: Դրանց մէջ էր եւ Իզմայլովը, որ տարիներ յետոյ դառնալով Թիֆլիսի քաղաքագլուխ երկար եւ յախուռն պայքարից յետոյ քաղաքի վարժարանները յաջողեցրեց բաժնել ազգայնական սկզբունքի համեմատ՝ ուսական, հայկական, վրացական, թուրքական... Սիրուած էին այդ շրջանի մէջ մանաւանդ ամուսին Չմշկեանները եւ մանաւանդ Թիւքթաշայ Ամերիկեանը, որ հիմք էին դրած հայկական թատրոնի: Ամերիկեանի կազմած երգիծաբանական կուլլէտները, մանաւանդ, մեծ ընդունելութիւն էին գտած այդ միջազգային շրջանի մէջ: Կը յիշեմ շատ լաւ կերպով, որ ընկերական հաւաքոյթներից շատերը կը վերջանային Ամերիկեանի

«Էսէնց է, մօտա է,

Մօտա է, մօտա է»...

Զուարթ, բայց կծու շեշտերով, որուն կը ձայնակցէինք մեծերու հետ միասին նաեւ մենք, մանուկներա:

Ես դեռ շատ փոքր էի (7-9 տարեկան), որպէս զի հասկանայի այդ շարժման բնոյթն ու կարեւորութիւնը... Յամենայն դէպս այդ օրուանէն երեւի զգացի ազգային շօվինիզմի եւ ատելութեան անհեթեթութիւնը, սորվեցի հասկնալ որ բոլոր ազգերի մէջ էլ կան լաւ մարդիկ, բոլոր լեզուներն էլ ունեն իրենց զեղեցիկ արտայայտութիւնները...

Կեանքը առաջ էր բերած, սակայն, հարցեր ու խնդիրներ, որոնց հանդէպ երիտասարդ չքմանը չուտով բաժնուեց տարբեր հոսանքների: Տասնեակ տարիներ յետոյ միայն իմացայ, որ Շահվերտեանը, Յարօն (եւ կարծեմ Իզմայլովը) չէին համաձայնած Արծրունիի «բուրժուական» եւ «նեղ ազգայնական» ուղղութեան հետ եւ բաժնուած էին «Մշակ»-էն: Ես անտեղեակ էի այս պաղուծեանէն, ոչ էլ կը կաշղայի «Մշակ»-ը, սակայն չը գիտեմ ինչու, ինձ վրայ ազդած էր «Մշակ» խօսքը: Կարծեմ կը զարմանայի որ «ամենացած» եւ արհամարհուած մարդոց անունով կնքած էին թերթի անունը: Գուցէ առաջի անգամ տպաւորութիւն էր դործած խօսքի կարճու-

թիւնը (բաղդատմամբ երկար «Մեղու Հայաստան»-ի հետ) : Եւ որովհետեւ մանկութենէ ես մի փոքրիկ հակում ունէի դէպի նկարները, մանաւանդ որոշ ձեւերը, մի օր պարապութեանս ատեն «Մշակ» դըլխագրէն արտանկարել եւ կտրել էի այդ չորս տառերը (իրենց իսկական ձեւով ու մեծութեամբ) կապոյտ մի թերթի վրայ, ծածկել էի կտրուած տեղը թափանցիկ դեղին թղթով եւ փակցուցել այդ անպաճոյճ զարդը սեղանիս դէմ եղող լուսամուտին :

Չեմ մոռանար այն հեղնական ծիծաղն ու բացականչութիւնները որ լսուեցին քանի օր յետոյ աթոռիս ետեւէն .

— Տես, տես - կը կանչէր ազգականս Յարօին եւ կնոջը - Արծրունին երեւի շատ կ'ուրախանայ որ մեր Սիմոնը դնահատել է իր թերթը...

Դաստիարակիս հեղնական շեշտը ազդեց երեւի որ ես առանձին ուշադրութիւն դարձրի «Արծրունի» անունն վրա : Եւ երբ մի քանի շաբթից թէ ամսից յետոյ մի ինչ որ տոմսակով ինձ ուղարկեցին Արծրունու մօտ, ես առանձին հետաքրքրութեամբ դիտեցի վերջինիս դռան վրա փակցուցած այցեկարտը եւ տպաւորուեցի «տոկտոր փիլիսոփայութեան» մակագրութեամբ : «Փիլիսոփայութիւնը» մի քիչ վախեցրեց ինձ : Եւ երբ մի բոպէից յետոյ լսեցի տոմսակի բովանդակութեան առթիւ Արծրունու տուած չոր բացասական պատասխանը - ես երկար ժամանակ կը մտածէի արդեօք բոլոր «փիլիսոփաները» այդպիսի անճոռնի մէջք, այդպիսի խոժոռ տեսք եւ չոր արտայայտութիւն ունեն :

Ակամայից յիշեցի համակրելի Չմշկեաններին, Գոգեբաշվիլուն եւ մանաւանդ Ամերիկեանին եւ իր ուրախ զուարթ

Էսէնց է, մօտա է,

Մօտա է, մօտա է - ն :

Անցան մի քանի տարիներ . Ներսիսեան դպրոցէն ես փոխադրուած էի պետական ընթացական գիմնազիոնը, աւելի ռուսական մթնոլորտ, բայց կը շարունակէի ապրել ազգականիս շրջանին մէջ...

Պայթեց ռուս-թուրքական պատերազմը :

Մուխտար փաշայի, Տէր Ղուկասովի, Լորիս Մելիքովի անունները կ'արտասանուէին ամեն կողմ, կ'երգուէին փողոցային երգերի, թողչիկների, թերթերի մէջ, տանը խօսակցութեան ժամանակ, թերթի սրբագրութիւնները կատարելիս :

Մի մի անգամ սրբագրութիւնների ատեն ես կ'օգնէի դաստիարակիս, հետեւելով տպագրած նիւթերին, որոնցից արտատպութիւններ

կը կատարուէին: Կը ջոկէի Ֆրանսական "Temps"-ը անգլիական "Times"-էն, գիտէի որ «Գոլոս», "Daily News", — ազատական թերթեր են, իսկ «Նովոիէ Վրեմյան» եւ "Times", — "Figaro", — պահպանողական:

Պատերազմի ատեն վերաւորների եւ դադթականների օգտին կազմակերպուած հանդէսների մէջ պատկերներ կը ցուցադրուէին «Հայրենասիրական» զգացումները բարձրացնելու համար: Ինձ վերայ մասնաւորապէս ազդեց Ալաշկերտի դադթականների փախուստը ներկայացնող մի պատկեր, որ կը հալածուէր բաշի բողոկների կողմէ... Երեւի այդ ծանր տպաւորութեան տակ էր որ միւս թէ երրորդ օրը փողոցի մէջ թուրք գերիներ պատահածս ատեն սկսեցի նախատել, հայհոյել անոնց: Խեղճերը ոչինչ չը պտասխանեցին եւ միայն տխուր հայեացքով կը դիտէին փոքրիկ «գեաւուրին», զուցէ մի քիչ էլ ակնածելով իմ փայլուն համազգեստից...

Պատերազմի ժամանակ եւ յետոյ ազգականս շրջապատող միջադէպին միջոցով կը ստանալ աւելի ազգայնական գոյն: Գուցէ պատճառը նա էր որ ազգականիս կինը, որ թէ մօր թէ դաստիարակչուհու գերին մէջ էր իմ նկատմամբ, ամբաստանուելով իբրեւ յեղափոխական — բանտարկուած եւ փոխադրուած էր Պետերբուրգ, իբրեւ մէկը այն 193-ից, որոնց դատը այնպիսի մեծ աղմուկ հանեց Ռուսաստանի պատմութեան մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ ինչ ծանր տպաւորութիւն պիտի թողնէր այդ բանտարկութիւնը իմ մանկական զգացմունքների վրա: Բարեբախտաբար, Մարիա Ալեքսանդրովնան (այդպէս կը կոչէին վարժուհուն) — իբրեւ սոսկ քարոզիչ բնկերվարական սկզբունքների ազատուեց եւ մէկ տարուց վերադարձաւ Թիֆլիս:

Պետերբուրգի մէջ նա առիթ էր ունեցած ծանօթանալու եւ մօտ չիուելու Խորէն Նարբէյի հետ: Իբրեւ լաւ Ֆրանսագէտ ան կը գնահատէր մանաւանդ Խորէն Նարբէյի Ֆրանսերէնը, բայց հետաքրքրուած էր նաեւ հայկական հարցով: Վերջինիս մասին ես բնականաբար չունէի ոչ մի դադափար, ոուսաց գիմնազիոնի մէջ սկսած էի նոյն իսկ մոռնալ հայերէնը, կը կարդայի միայն ուսերէն մանկական գրքեր...

Իմ ուսուցման այդ շրջանի մէջ էր, երբ ազգականիս շրջանի մէջ երեւաց մի նոր անձնաւորութիւն: Դա մի շատ կարճահասակ, բայց կրթուած, զուարճախօս թիւրքիացի հայ էր, որ եկած էր — ինչպէս կ'ըսէին Եգիպտոսէն: Վարժուհուն, ուսների հետ ան կը խօսէր

Փրանսերէն, հայերի — թրքահայ բարբառով եւ շատ արագ կերպով
որ անվերջ սրախօսութիւններէ տեղիք կու տար: «Քէշկէքը» — այդ-
պէս կ'անուանէին բոլորը, փարիզ սորված եւ Եգիպտոսէն եկած հա-
յուն — մտերմացաւ նաեւ ինձ հետ: Իր ղուարճալի պատմութիւններէն
դատ ես կը հետաքրքրուէի իր բարձր ծալուող գլխարկով ամէն անգամ
ծալելով տափակցնելով դայն եւ նորէն բանալով... Քէշկէքի «չապօ
կլակը»...

Մի անգամ մտնելով տուն Քէշկէքը դտաւ ինձ մենակ, հետաքրք-
րորուեցաւ իմ դասերով, ընթերցանութեանս գրքերով եւ... ուրախ
տօնը յանկարծ փոխեց լուրջի, նախատախանի:

— «Ծօ, դու հայ գիրք չես կարդար, ծօ, դու հայ չես» ադ-
դեցին վրաս, եւ ոչ այնքան իրենց բովանդակութեամբ, որչափ այն
զգացուած տօնով, չեշտով որ կար հայրենասէր հայու մէջ:

Միւս օրը «Քէշկէքը» բերեց ինձ Ռորինզոնի հայերէն թարգմա-
նութիւնը որ կարծեմ նոր էր դուրս եկած...

Քիչ յետոյ ուշագրութիւնս գրաւեց «Մշակ»-ը... Բոլորովին պա-
տահմամբ աչքս ընկաւ «Զալալէդդին» վերնագրի վրա, որ եւ սկսեցի
կարդալ: Անկից յետոյ «Մշակ»-ին, Զալալէդդինին եւ Բաֆֆի ստո-
րագրութեանը կը սպասէի անհամբերութեամբ...

Չեմ մոռցած որ յափշտակուած հայ հարսերի կրակի շուրջ կադ-
մակերպուած պարը թողեց վրաս ցնցող տպաւորութիւն: Առջի ան-
գամ էր, կարծեմ, երբ իմ փոքրիկ մանկական սիրտը կսկծաց հայրե-
նասիրական ու վրէժխնդրութեան զգացմունքներով...

Այդ ամառ, մեջ բնակած տան բազի մէկ անկիւնը ես յատկաց-
րած էի փոքրիկ, շատ փոքրիկ բանջարանոցի... Յանած էի վարունդ,
եգիպտացորէն, պատատէս, Փասուլիա: Պարտէզի ամբողջ հոգսը՝
փորփելը, ջրելը ինձ վրայ էր, որ կը կատարէի մեծ դոհունակու-
թեամբ, իբրեւ ամենամեծ ղուարճութիւն:

Չը գիտեմ ինչպէս եղաւ, բայց ցանածս բոլոր բոյսերէն պտուղ
տուեց միայն Փասուլիան: Երբ մի օր տանեցիք որոշեցին իմ բուս-
ցըրած Փասուլիայով կերակուր պատրաստել եւ մի քանի հիւրեր հրա-
ւերել — վերջիններէս մէջ էր (կարծեմ իմ ցուցմունքով) նաեւ Քէշ-
կէքը...

Քիչ յետոյ մեր տան մէջ դումարուող համախմբումները շատ-
ցան. այս անգամ դումարուողները մեծ մասամբ հայեր էին, խօ-
սակցութիւնները տեղի կունենային հայերէն: «Բերլին», «Ժողով»

խօսքերը կը լսուէին շատ անգամներ, ինչ որ «յօդուածներ» է որ շտապ կերպով կը սրբագրուէին ու կ'ուղարկուէին տպարան:

Այդ երեկոներէից մէկի մէջ էր — կը յիշեմ — երբ փոքրիկ սենեակիս մէջ դասեր պատրաստելս ընդհատեց դաստիարակս եւ կանչեց ինձ ուրախ ձայնով: Ներս մտնելուս պէս նկատեցի որ բոլորը զուարթ էին, բարձր կը խօսէին եւ կը ծիծաղէին: Բարեւները չէի վերջացրած դեռ, երբ յանկարծակիի եկայ իմ փափլիկ թշերին իջած ապտակի երեք հարուածներէ...

Ես ապուշ էի կտրած...

Սակայն դաստիարակս գրկելով եւ համբուրելով մօտեցրեց սենեանին եւ ճրագի լոյսին տակ կարդաց.

— «Յօդուած 61.

«Թիւրքիա կը պարտաւորուի

« . . . . .

« . . . . .

« . . . . .

« . . . . .

« . . . . .

«Հասկցա՞ր, հասկցա՞ր» — պոռացին չորս կողմէս — ուրեմն չը մոռնաս»...

«Եթէ յօդուածը մոռնայ ալ, ապտակը չի մոռնար» — աւելցուց Քէչկէքը...

Ողջ 35 տարի է անցած այդ օրէն. ներկաների մեծ մասը չը կան այլեւս:

Բայց եւ այնպէս Հայաստանի քարեկարգութիւնը կը սպասէ իր հերթին, Բաֆֆին եւ Արծրունին կը մնան կենդանի քարոզիչները այդ հրատապ հարցի լուծման համար:

Արդեօք դաստիարակիս խոստացած «աւետիսը» մենք եւս փոխանցելո՞ւ ենք մեր որդիներին...:

Ս. 2.

«Հայրենիք»ի բացառիկ թիւ 1913

Ա Ն Ց Ա Մ Օ Ր Ե Ր Ի Ց

80—ական թուականներին էր :

Մենք, Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոցների աշակերտներս, բաժնուած մանր խմբերի, գրադուում էինք «ինքնագաղղացմամբ» : Պարապում էինք աղատամիտ դրականութեան ընթերցանութեամբ, քննում էինք տնտեսական ու քաղաքատնտեսական խնդիրներ, ճշգնում էինք իւրացնել՝ աւելի հաստատուն՝ մատերիալիզմի թէօրեան :

Խմբերը դադարի էին . անդամները վճարում էին փոքրիկ ամսավճարներ խմբական՝ լեզու առձեռն ունենալիք դրքերի եւ կենտրոնական աղատ դրադարանի պահպանութեան համար : Ընկերական օգնութիւնը, ինչպէս եւ (ոուսաց) Կարմիր Սաշին մասնակցելը՝ համարեա բոլորիս քաղցր պարտականութիւնն էր : Անսանձ քննադատող, բայց իղէալական նիհիլիստական հոսանքը, դեռ ուժեղ է Ռուսաստանում եւ մենք բոլորս, փոքր կամ մեծ չափով, ներշնչուած էինք ճնշուածներին օգնելու, աղատութեան ու հաւասարութեան վեհադափարներով : Հայկական հարցը դոյութիւն չունէր մեզի համար, մանաւանդ որ խմբերն ալ ունէին խառն կազմ՝ հայ, վրացի, ուսու, շատ անգամ երկու սեռի անդամներից : Ռուսաց լեզուն մեր մայրենի լեզուն էր, ուսու դրականութիւնը, ուսու կեանքը մեր սրտին աւելի մօտ, մեզ աւելի ծանօթ, քան մերը՝ հայկականը, վրացականը :

Ռուսը (ուսու դրագէտների արած ներշնչման շնորհիւ) մեզ պատկերանում էր խեղճ, ճնշուած գիւղացու օրինակով, հայն — ի դիմաց քաղաքացի չարչիների — խարեբայ, կեղեքիչ, վրացին իբրեւ ուրախ գուարթ, բայց ձգբակեր ազնուական :

Ահա այս հոգեկան մթնոլորտի մէջ էի եւ ես, երբ մի աշնան երեկոյ մտայ իմ դասընկերներից մէկի մօտ թէյ խմելու :

Նեղ սենեակում գտնուում էին մի քանի հոգի, որ համախմբուած սամովարի շուրջը, տաք տաք վիճում էին : Բոլորը ճանաչում էի, բացի մէկից :

— «Միխայիլով», ծանոթացրին ինձ ընկերներս :

«Ես առաջուց լսած էի Միխայիլովի մասին դիտէի, որ աւարտելով Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը, այժմ նա ինքնապարզացման խմբերի ամենատաղանդաւոր վարիչներից մինն էր :

Նա նստած էր պատի մօտ, Տուրգենևի, Պիսաքևի, Չերնիշևսկու, Դարվինի, Շէքսպիրի պատկերների տակ եւ խօսակցութիւններին ընդմիջում էր միայն ժամանակ առ ժամանակ :

Վէճը ազդայնութեան մասին էր. ցանկալի⁶ է արդեօք, որ փոքրիկ ազգերը պահպանեն իրենց ազդային դոյութիւնը, թէ մարդկութեան շահի ու յառաջդիմութեան տեսակէտից աւելի լաւ է, որ նրանք ձուլուեն մեծերի հետ, ունենան մի համաշխարհային լեզու, մի դասականութիւն, յարաբերութեան մի բառարան : Ես էլ մէկս «կարմիրների» հետ տաք տաք ապացուցում էի, որ յետադիմութիւն է ստեղծել մանր ու մունր դրականութիւններ, պահպանել առաջուց մեռելութեան դատապարտուած լեզուները :

Միխայիլովը մեզ հետ թէեւ համամիտ չէր, բայց չէր յարձակւում, չէր տաքանում : Վերջը միայն մի հարց տուեց նա .

— Լա՛ւ, վերջը մի լեզու է լինելու, բայց մինչեւ այդ, ի՞նչ լեզուով են զարգանալու հայը, վրացին եւ այլ միլիոնաւոր բազմութիւնները . յանուն ո՞ր արդարութեան փոքրիկ ոչխարը պիտի չարածէ բնութեան այն արօտներում, ուր պտտում է եւ աւելի խոշոր տաւարը . յանուն ո՞ր արդարութեան :

Այս միտքն այնքան պարզ էր, որ մենք շփոթուեցանք եւ թէեւ վիճում էինք, բայց սրտերիս խորքում համակերպուեցինք նրա ճշդութեան հետ...

Հայ ժողովուրդի մասին մտածելը մեզ համար դարձաւ նոյնչափ արդարացի, ինչչափ եւ ռուս դիւղացու մասին հոգալը :

Եւ այսօր էլ, քսանեւէինդ տալուց յետոյ, ամէն անգամ, երբ հայը անարգւում եւ հալածւում է, երբ հայը յուսահատեցնում է իր մթութեամբ եւ կոպտութեամբ, եւ նրա բնական առաջնորդներն աշխատում են այլ խաւերում, վիճում են մարդկութեան մասին, ես յիշում եմ Քրիստափոսի անկեղծ ու համոզիչ խօսքերը — Լաւ... բայց մինչեւ այդ ի՞նչ լեզուով պիտի զարգանան հայը, վրացին եւ այլ միլիոնաւոր բազմութիւններ, յանուն ո՞ր արդարութեան փոքրիկ ոչխարը չպիտի արածէ բնութեան այն արօտներում, ուր պտտւում է եւ աւելի խոշոր տաւարը . յանուն ո՞ր արդարութեան...

Անցաւ մօտ տասը տարի: Մենք, նախկին աշակերտական խումբակներէ անդամներս, լրացրել էինք մեր կրթութիւնը եւ մտել կեանքի մէջ: Տարբեր դրաղմունքներ ունէինք մենք՝ մինն ուսուցիչ, միւսը փաստաբան, մինը ծառայող, միւսը բժիշկ, բայց հոգով միացած բոլորս էլ՝ ձգտում էինք մեր հողի վրայ, մեր պայմաններին համապատասխան ձեւով, դոնէ փոքրիկ չափով իրականացնել արդարութեան ու հաւասարութեան այն սկզբունքները, որոնց շուրջը տասը տարուայ ընթացքում պտըտում էին մեր մտքերն ու սրտերը: Թէեւ մենք չունէինք պաշտօնական եւ դրուած ծրագիր, բայց մեր ուղղութիւնը պարզ էր՝ ծառայել մեզ ժողովրդին, թեթեցնել նրա կրած ծանր բեռը, բանալ նրա աչքերը, կռուել նրա կեղեքողների, խարողների դէմ:

Սակայն... կեանքի հրապոյրները մեծ էին. իսկ ազատութեան ճանապարհը փշոտ. եւ մենք «Ջահիլներս» շուտ յուսահատում, դիւրութեամբ չեղւում էինք մեր դժած ճամբից:

Եւ այդ նեղ, տատանման օրերին՝ ամէն մինը դիմում էր նախկին Միխայլովին, որ բնականաբար դարձել էր Միքայէլեան, իսկ չատերի համար՝ Քրիստափոր:

Նրա դունատ եւ նուրբ դէմքը այնքան դրաւիչ էր, նա խօսում էր այնքան անկեղծօրէն, այնպիսի ընկերական շեշտով, որ անկարելի էր նրան չմօտենալ, չսիրել, չյարգել: Եւ բոլոր նրան ճանաչողները ու այդպիսիք օրէց օր շատանում էին՝ մտերմանում էին նրա հետ, սիրում եւ յարգում էին նրան: Եւ բոլոր նրան մօտեցողներն ու սիրողները աւելի մաքրւում էին բարոյապէս, աւելի մեծանում էին իրրեւ մարդ:

Նրա սպարտական միշտ հիւրերով լի սենեակը, նրա համեստ ու եղբայրական մտերմական վերաբերմունքը դէպի բոլոր իրեն դիմողները, նրա դուարթութիւնն ու վստահութիւնը դէպի ազատութեան եւ հաւասարութեան գաղափարի յաղթանակը՝ միխթարում էին թոյլերին, ամաչեցնում էին տատանուողներին, ինքնավստահութիւն նեղձնում հաւատացողներին: Քրիստափորը հանդիսանում էր բիւրեղացած մաքրութիւն ու գաղափար, որի շուրջը հաւաքւում եւ դասաւորւում էին հալ եւ ոչ-հալ երիտասարդ գաղափարական տարրերը:

Եւ երբ 1880 թուին ազատարար եւ մարդասիրական դադափարները սկսեցին ստանալ հայկական դոյն, յանուն Թրքահայերի դառն կացութեան բարեփոխման՝ եւ միաժամանակ կազմուեցին մի քանի խմբեր ու հոսանքներ, ոչ ոք այնքան չնպաստեց այդ խմբերի շաղկապման ու փոխադարձ համերաշխութեան, ինչքան Քրիստափորը:

Գաղափարական երիտասարդութեան մէջ կային թթու ազդասէրներ, որոնց երազը միմիայն Թրքահայաստանի անկախութիւնն էր. կային արմատականներ որ ուզում էին աւելի արմատական, անաւանական բարեփոխումներ մտցնել հայի կեանքի մէջ, կային նիհիլիստներ, հնչակեաններ:

Մշտագրական վէճերը շարունակւում էին շաբաթներ, ամիսներ, ամէն մինը համարում էր իրեն անսխալական եւ չէր ուզում միւսին անել որեւէ զիջում: Սակայն սկսուելիք ազատագրական կռիւը ծանր էր եւ ամէն ջանք թափելու էր «հինդ հայի մէջ երեք կուսակցութիւն» չունենալ: Բոլորը այդ դղում էին, բայց չէին կարողանում գոժեւ համերաշխօրէն: Քրիստափորն էր, որ շնորհիւ իր հմայիչ բնաւորութեան, բնական միջնորդ հանդիսացաւ խմբակների մէջ եւ ամէնից շատ նպաստեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կազմուելուն:

Եւ ամէն անգամ, երբ գաղափարական շրջաններում թուլանում է համերաշխութեան միտքը, ամէն մինը յիշում է երեւի Քրիստափորի տեսակէտը. «Բաւական է որ մարդս անկեղծօրէն նուիրուած է գաղափարի — ասում էր նա — եւ համամիտ է քեզ հետ մօտակայ գործունէութեան նկատմամբ — այդպիսի մարդու հետ միշտ օգտակար է գործել ձեռք ձեռքի տուած»:

Դա ճիշդ էր տասը տարի առաջ, ճիշդ է հիմա, ճիշդ կը լինի կարծեմ եւ ապագայում: Դժբախտաբար, այդ ճամադտութիւնը իրականացնելու համար հարկաւոր է ոչ միայն նրա ճշդութեան գիտակցութիւնը, այլ եւ պէտք է ունենալ այն համբերատար ու հաշտեցնող բնաւորութիւնը, հարկաւոր է ունենալ այն բնական տակտը, որով օժտուած են լինում միայն Քրիստափորի նման բացառիկ դրական անհատներ:

«Յառաջ» Թիֆլիս 1906

Դ Է Պ Ի Ս Ա Ս Ո Ի Ն

Մայիսի սկիզբն էր: Դուրանը ծածկուած էր թարմ կանաչով: Ձիւնը մնացել էր միայն լեռան խորշերու մէջ: Այսուհանդերձ, զգուշանալով սարի բուքէն, Սասուն մեկնողներս քանի մը օրէ ի վեր լաւ օդի կըսպասէինք:

Գիշեր էր արդէն, երբ սենեակս մտաւ իմ ուղեկից Կարօն եւ յայտնեց ուրախութեամբ, թէ երկինքը բոլորովին պարզ է. առտուն կրնանք մեկնիլ:

Իսկ որ գեղեցիկ էր յաջորդ առաւօտը, երբ մենք դուրս եկանք Մշոյ նեղ փողոցներէն: Պարզ երկինք, վառ արեւ, զով օդ, թափ կանաչ առուի քրքշոց, — ամէնը միասին հրապուրեց մեզի: Ոչ միայն թեթեւ բռնաւորուած Կարօն ու ես, այլեւ 5 լիտր կորեկի տակ կռացած Յարօն ու Միսօն կըզգային ինքզինքնին ողբերգուած ու թեթեւ:

Քաղաքէն քիչ վեր, առուին հետեւող ճամբան փոխուեցաւ քարոտ գետափի, վերջինս ալ՝ լեռ բարձրացող ոլորապտոյտ չաւիղի մը, որ յաճախ կը կորսուէր ու կը խառնուէր ոչխարնեւոս բացած մնայուն հետքերու հետ: Հոգ չէ. կանաչ, ծաղկաւետ լեռներու վրայ ճամբան ամէն կողմ է, ամէն տեղ, միայն բարձրացի՛ր: Եւ մենք կը բարձրանայինք, անվերջ կը բարձրանայինք...

Ուղեկիցներս նայուածքով ու ձեռքով կը ցուցնէին հեռուն երեւցող նշանաւոր վայրերը. ահա Տափկայ արտերը՝ դիմացի լեռներու կողերէն, ձորէն մինչեւ կատար: Մուշ քաղաքի աղօտներն էին ատոնք ժամանակին, բայց քաղաքի աղաներու հաւանութեամբ այսօր կը պատկանին թիւրք ընտանիքի մը: Տափկցիք սասունցիներ են, որ կ'աշխատին իբրեւ վարձկալներ, բերքի կէսէն մինչեւ մէկ երրորդը վճարելով աղային:

Ահա հսկայ «Մեղուաքար»-ը, ուր դարերէ ի վեր մեղուները կը բաղմանան ու կ'աշխատին. իմաստուն ու ժրաջան միջատները ամբարած են հարիւրաւոր բեռ մոմ ու մեղր, որ կը մնայ պատրաստ՝ անմատչելի քարերուն մէջ. քիչ անդին կը բարձրանայ Մուշեղաբերդը՝ լեռան գագաթին, չըջապատուած կրաշատ աւերուած պատով ու փլուած աշտաղակներով... ամէն մի վայրի, ամէն մի քարի մասին

նոր նիւթ մը, նո՛ր պատմութիւն՝ միշտ ծաղկեցում, միշտ չափա-
զանցում... Քանի կը բարձրանանք, այնքան տեսարանը կը լայն-
նայ, դադաթներէն զատ կ'երեւին եւ ձորերը, Դուրանի նշանաւոր
վայրերը:

Յողնած՝ հանգստանալու կը նստինք առաջին ձիւնադաշտի կող-
քին, չոր քարերու վրայ:

Ուսերնիս ծանրաբեռնող իջերը վար կ'իջեցունին. ամէն ոք կը
փնտրէ քիչ-շատ հարթ վայր մը նստելու համար: Քամիէն պատըս-
պարուելու նպատակաւ տեղ կը բռնեմ երկու ցցում ձիւնաբաժնի
քարերու միջեւ:

Կը բանանաք մեր «կապոցներ»-ը, կը հիւրասիրենք մէկ մէկու,
կը նախաճաշենք: Նախընթաց դիշեր խորոված միսը առանձնապէս
ախորժելի է ամենուս: Հացի վրայ աղբիւրի ջուրն է, որ կը պահսի:
«Կորեկ»-ի եւ այլ աղբիւրներու անուններ կը յիշեն իմ բարեկամնե-
րը, սակայն աւարդիւն: Մեր շրջակայքը աղբիւր չկայ:

Միտն հարցը կը լուծէ, լեցուն ամով ձիւն վերցնելով եւ կլլելով:
Կարօն ձիւնի տակէն դուրս հոսող քարակ առուակի առաջը «դեօլ»
կապէ եւ — ստասկելով պահ մը, որպէսզի ջուրը մաքրուի — կը պառ-
կի չորս թաթերու վրայ ու կը յաղեցնէ ծարաւը: Ես կը դիմանամ,
սակայն կիզիչ արեւը կը հարկադրէ զիս եւս հետեւիլ Կարոյի օրի-
նակին: Զիւնը «կ'այրէ» բերանս. բնադդօրէն կը փչեմ վրան եւ ապա
կուտեմ: Նորէն կը դառնամ արեւէն տաքցած քարերուն մէջ: Յար-
մար դիրք կը բռնեմ դիտելու համար: Գլխիս տակը յարմարցնելու
համար Կարօն կ'առաջարկէ «կակուղ» քար մը:

Իսկապէս որ «կակուղ» էր իմ ընտրած ժայռէ անկողինը: Առաջս
բացւող լայն տեսարանը կը փոխարինէր շատ այլ յարմարութիւն-
ներ:

Մեղրապետն ու Մուրատը իրենց օձապտոյտ ընթացքով կը փայ-
լին ընդարձակ դաշտին մէջ: Իրենց ամերին զետեղում զիւղերու
տնակները կ'երեւան բարձրէն, իբրեւ աննշան սեւ կոյտեր: Ասդին
կանաչադարդ Առինջը, Առնջվանքը Նորչէնը, անդին Գոմսը Տոմը,
Աւրանը իրենց բլուրներով Սուլուխը, Մուրատի վրայ ձգուող երկար
կամուրջով Յրօնքը, Քրդագոմը եւ տասնեակ այլ գիւղեր...

Սուրբ Կարապետի, Աշտիշատի, Թիլի, Վարդենիսի միացած
բարձունքները կը կազմեն բնական պատուար մը, որ կ'ընդգրկէ Տա-
րօնը հիւսիսէն:

Անոնց դիմացը, մեր աջ ու ձախ կողմերն են Սուրբ Օհանուն,

Առաքելոց վանքերու անտառապատ բարձունքները, Աստղան բերդի, Ծիրնկատարի ժայռերը: Բոլորն ալ պատմական բերդի, Ծիրնկատարի ժայռերը: Բոլորն ալ պատմական, բանաստեղծական անուններ, որ առանձին հետաքրքրութիւն ու արժէք կը ստանան իրենց հետ կապուած յիշողութիւններու շնորհիւ: Իսկ անդին, հեռուն, ճերմակ անարատ ձիւնի մէջ, կը փայլին Քարկէն ու Բինդեօլը, Նեմրութն ու Սիփանը:

Առաջն փոռուած քարտեսէն կը դառնամ բնութեան, կը փնտռեմ այլ վայրեր: Գենջի, Տէրսիմի հեռաւոր սրածայր գաղաթներէն աչքս կը դառնամ դէպի հիւսիս. հիւսիս արեւելք՝ Սիփանի ուղղութեամբ Ալաշկերտի Ծաղկոց լեռներն են, որ կ'երեւին թափանցիկ ամպի նման: Այդ ամպերու մէջ կը խորասուզուիմ, աչքով ու հոգիով կը թափանցիմ դէպի աւելի հեռուն՝ կարօտ սրտով կ'ուզեմ Մասիսը տեսնել՝ Հայաստանի այդ պաշտպան հրեշտակի պէթ ճերմակ դադաթը նկատել: Սակայն՝ ապարդիւն: Օդը տաքցած է, ջինջութիւնը կորած, ամպերը ծածկած են հորիզոնը եւ ամէն բոլոր կը փոխեն իրենց ձևերու թանձրութիւնը: Սիփանն իսկ աղօտ կերպով կը սկսի երեւալ...

Տղաքը ուշադրութիւնս կը հրաւիրեն դէպի մեր կեցած լեռը:

10-15 բոլոր մեղմէ վեր կ'երեւի ձիւնոտ մը, որ դանդաղօրէն կ'իջնէ վար՝ լեռան միւս կատարով. ուղեկիցներս քանի մը բոլոր ուշադրութեամբ ճամբորդը դիտելէ յետոյ, քանի մը խօսք միմեանց յետ փոխանակելով՝ կ'եզրակացնեն, թէ այս ինչ մշկի թիւրքն է, որ խարուելով երկինքի պաղղութենէ՝ ուղեր է անցնիլ Շատախ սալաֆները ստուգելու, սակայն անկարող լինելով «կտրել» ձիւնը՝ յետ կը դառնայ Մուշ: Զիւնը սարի գլխին դեռ եւս խորն է, կ'երեւի, եզրակացուցին ուղեկիցներս:

Իսկ յետոյ, հարաւ արեւմուտք ելեւցող ամպը նկատելով՝ Կարօն կ'աւելցնէ.

— «Օդը կը փոխուի, ճամբու մեծ մասը մնացեր է դեռ, քէլե'նք»: Դժկամակութեամբ կ'ելլենք, կ'ամբաղնենք չալակները, կը քալենք առաջ, դէպի վեր: Կանաչի տեղ այս անգամ ձիւնի վրայով է, որ մեծ մասը պիտի անցնինք: Մեր առաջ փոռուած ճերմակ սառանը կը փայլի, կը կուտցնէ մեր աչքերը: Ոտքերուս տակ ձիւնը կ'իջնի, կը խրուինք մինչեւ ծունկեր:

Ճամբորդութիւնը կը դժուարանայ, կը դանդաղի: Առաջներս փոռուած ձիւնի միատեսակ սառանի վրայ անկարելի է որոշել ամուր,

յուսարի ուղին: Ժամանակ չահելու համար կը նախընտրեմ ուղիղ
 դժերը: Սակայն ամէն քայլափոխին կը խորուիմ, ամէն երկու բոպէ
 վար կ'իյնամ: Վերջը՝ յոգնած ու յուսախար՝ կը հետեւիմ Յարոյին:
 Թէեւ երկու անգամ ինձմէ աւելի ծանրաբեռնուած, ան աւելի քիչ կը
 խորուի. պատճառը իր լայն ու տափարակ մազէ գործուած «չարուզ-
 ները» չեն միայն, լեռնցու հոտառութիւնն ու բնազդն է, ոչ կը
 ցուցնէ անոր ոտք դնելու աւելի վստահելի կէտերը: Այլ եւ այլ փոր-
 ձերէ ետք, մենք կ'առաջանանք միմեանց ետեւէ, մէկ դժով՝ օդատու-
 լու համար առաջիններու թողած հետքերէն...: Ծանապարհի դժուա-
 րութեան, ձիւնի մէջ խրուելուն կ'աւելնան նաեւ արեւի ճառագայթ-
 ները: 2000-2200 մէթր բարձրութեան վրայ, օդի նոսրութեան մէջ
 արեւը կ'այրէ մեզ թէ վերէն-երկնքէն, թէ վարէն՝ արտացոլուելով
 ձեան դաշտէն... Ամէնքս ալ յոգնած ենք: Քրտինքը կը հոսի մեր
 ճակատներէն: Բայց կը քալենք: Երկինքը աւելի կ'ամպոտի, կը
 սպառնայ մեզի եւ չի թողուր հանգստանալու: Աւելի եւս ուժ տալու
 համար, ուղեկիցներէս մին կը պատմէ, թէ ինչպէս մեր գտնուած
 տեղը անցեալ տարի պաղեր էր իրենց գիւղացի Աւէն: Մեկնելով
 անդուշաբար միս մինակ Մուշէն եւ հանդիպելով փոթորիկի՝ Աւէն
 մոլորեր էր ճամբին. իր բոլոր փորձերը՝ կտրել շղթան ու անցնիլ
 Սասուն, յետ դառնալ Մուշ կամ ընկնել գէթ այլ մարդարնակ վայր՝
 անցեր էին ապարդիւն: Խեղճ Աւէն մնացեր էր ամբողջ գիշեր լեռան
 դադաթը, անպատասխար, անօթի, ուժասպառ... Երբ, օր մը յետոյ,
 Սեմալէն եկող ճամբորդները ձիւնի վրայ նկատեր էին մարդու հետ-
 քերը եւ գտեր Աւէին կիսապաղ վիճակի մէջ, ան անկարող է եղած
 խօսք մը անգամ արտասանելու: Խեղճը ազատուեր է պաղէն ամբողջ
 երկու օր «փոստ»-ի մէջ մնալով եւ երկար հիւանդութիւն կրելէ յե-
 տոյ:

Աւէի պատմութեան թողած տպաւորութիւնը աւելի եւս զգա-
 տացուցիչ դարձաւ, երբ Գենջի կողմերէն լսուեցաւ հեռաւոր որոտը:
 Միմեանց յաջորդող ձիւնապատ բլուրներու վշայէն մենք կ'իջնենք
 ու կը բարձրանանք, կը բարձրանանք ու կ'իջնենք... Եւ այսպէս
 քանի մը ժամ, մինչեւ որ Տաւրոսի դադաթը անցնելով՝ կը սկսինք
 իջնել գէպի հարաւ, Սասնոյ կողմը: Նորէն կ'երեւին ձիւնէն ցցուող
 քարեր, սեւ հողի փոքրիկ կղզեակներ: Հողը, ծծելով շուրջը հալ-
 ւող ձիւնը, դարձած է ցելս եւ կը ներկայացնէ աւելի մեծ դժուարու-
 թիւններ քալելու համար. — ձիւնի տեղ մենք կը խրուէինք ցելսի մէջ:
 Հողէն ձիւն, ձիւնէն հող կը սլքուինք, կը վազենք, արագօրէն կ'իջ-

նենք: Վերջապէս, ճերմակը կը վերջանայ: Մենք չունչ կ'առնենք չոր քաշերու վրայ: Մեր առաջն է Սասնոյ Շատախը, ցածը ցրուած են Շէնիքի եւ Սեմալի տները, դոմերը, արտերը: Հեռուն կը բարձրանան ճերմակ Ծովասարն ու Անտոքը: Աւելի հեռուն կը փայլէ սուրբ Մարաթուքը: Միմեանց յաջորդող լեռներու ալիքներ են, ու կը բացուին մեր առաջ, մէկը միւսէն ցած, միանալով հորիզոնի վրայ, Միջագետքի դաշտին հետ: Ուղեկիցներս, բոլոր գիւղացիներու նման, Շէնիքի ծանօթ տնակներն է, որ հեռուէն կը ցուցնեն միմեանց:

Ինձ աւելի կը հրապուրեն հեռուն փայլող ձիւնապատ դադաթները: Մայր մտնող արեւի շողքերու տակ լեռներու կատարները ծածկուեր են վարդագոյն ոսկեղօծ շղարշով... Կը դիտեմ հրաշալի տեսալանը հիացած, տեսակ մը երկիւղածութեան զգացումով լեցուած: Կը զգամ այն բարձրը, լաւը, որ կը տիրէ մարդու մէջ նուազ մը լսելու ատեն, հրաշագեղ նկար մը դիտելու միջոցին... Որպիսի՞ գեղեցկութիւններ կան բնութեան մէջ, որ չեն նկատուիր մարդոց կողմէ:

Եւ ուշա՞ւի շատ կը լինին անոնք, երբ բացուին ու հեռատես դառնան մեր աչքերը...:

«Հայրենիք» բացառիկ, 1912

Ս. Զաւարեան

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱ

Սիմոն Զաւարեան Կիլիկիոյ մէջ ունեցած իր գործունէութեան մասին պատրաստած է տեղեկագիր, իսկ Վիէնայի (1907) Ընդհ. Ժողովին մէջ անձամբ պաշտպանած է Կիլիկիոյ մէջ յեղափոխական գործունէութեան տեսակէտը:

Այս մասին Մ. Վարանդեան «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն» Բ. հատորին մէջ (էջ 48 - 56) կ'արձանագրէ:

Զաւարեանի ուսումնասիրական պտոյտները տեւեցին շուրջ մէկ տարի (1903), երկրի այլ եւ այլ շրջաններուն մէջ: Մեր առջեւն է անոր ընդաւճակ տեղեկագիրը, իր ձեռքով գրուած: Բազմակողմանի եւ բովանդակալի, ինչպէս Սիմոնի բոլոր հետազօտութիւնները: Լեցուն փաստերով, ծանօթութիւններով՝ երկրի, ժողովուրդի կացութեան մասին՝ աշխարհագրական, ցեղագրական, տնտեսական, քաղաքական, կրօնա-դաւանական եւ մշակութային:

Եւ ահա մեր ընկերոջ դիտողութիւնները:

Աշխարհագրական դիրքը եզակի է, անշուշտ: Նպաստաւոր են եւ քաղաքական պայմանները, քանի որ Ռուսիոյ ազդեցութիւնը չկայ, իսկ միւս մեծ պետութիւններն ալ չահագրդռուած են երկրի անդորրութեամբ, վասն զի ամէնքն ալ լայն առեւտուր ունին այնտեղ: Հայերու թիւը 100-130 հազար, բայց տարաբախտաբար: Գիրուցան, հիւսուած օտար տարրերու հետ, կամ շրջապատուած անոնցմով: Իսկ զուտ հայաբնակ շրջանները-Ուլնիա, Ադանա, Հաճըն, Մարաշ, Ձէյթուն, Չոք Մարզուան, Քեսապ, իրենց գիւղերով - կը գտնուին իրարմէ հեռու մէկուկէս-երկու օր տարածութեամբ (16 ժամէն մինչեւ 24... ժամը հաշուելով չոքս քիւմէթը): Չոք-Մարզուանէն մինչեւ Ձէյթուն՝ 3-4 օր... Լեռնային ճամբաներն ալ աւելի կարճ չեն՝ իրենց դժուարութիւններուն պատճառով: Հայ բնակչութիւնը օժտուած՝ լեռնականներու յատուկ դրական ու բացասական յատկութիւններով: Շատ քիչ գինուած, ան ալ գրեթէ միայն չիթթաներով ու շէշխաններով: Ընդարձակ տարածութիւններու վրայ - թրքախօս: Հայ աղաւաղուած բարբառը պահած են ուլնիացիք, հաճընցիք եւ քեսապցիք: Մաքուր հայերէն կը խօսի շատ տեղ նոր սերունդը միայն, դպրոցաւարտ եւ իտաւարդութիւնը:

Այս ամէնը, Սիմոնի կարծիքով, խոչընդոտ են ազատագրական շարժման համար: Միւս կողմէն ալ կրօնական-դաւանական բաժանումները կը ջլատեն հայութեան ուժը Կիլիկիոյ մէջ:

... Ընդհանուր տպաւորութիւնը՝ վհատեցուցիչ: Այն աստիճան, որ Զաւարեան կը դժուարանայ դժական կարծիք մը արտայայտել ապստամբական շարժման հնարաւորութեան մասին եւ կը զօշ այս տխուր տողերը.

— «Գործը յաջողութեամբ պսակելու համար (այսինքն յաջող ապստամբութիւն մը կազմակերպելու համար Կիլիկիոյ մէջ. Մ.Վ.) պահանջուում է դեռ եւս շատ ու շատ աշխատանք, դուցէ նոյնքան ուժեր, որքան մենք տուած ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Մշոյ դաշտին»...

Յոռետես եղրակացութիւն մը, որ ժամանակին վիշտ պատճառեց խանդավառ Կիլիկիապաշտներուն - շատուո՞ւ են անոնք - որոնց աչքին այդ երկիրը կը ներկայանար միշտ շրջապատուած հերոսութեան ու փառքի լուսապսակով, դեռ 1862 թուականի գէյթունեան մեծ օրերէն ի վեր:

... Վհատեցուցիչ էր կայութիւնը, բայց ոչ յուսահատական Ձաւարեան, այնուամենայնիւ, կը թելադրէ շարունակել աշխատանքը Լեոնավայրի մէջ: Առանց տենդի ու աճապարանքի, հանդարտ ու շրջահայեաց, մօտենալ ժողովուրդին, զուտ կուլտուրական, մշակութային քարոզչութեամբ, գիրք ու թերթ տարածելով, համերաշխութեան, հայրենասիրութեան հաւատամքը արծարծելով եւ միանդամայն ինքնապաշտպանութեան քարոզը մղելով, կը թելադրէ ամենէն առաջ մաքրել յեղափոխական մթնոլորտը Կիլիկիայում եւ անո՛ր շուրջը... Ձաւարեանական խարաղանը անխնայ կը հարուածէ նաեւ սեփական շարքերու մէջ բոյն դրած ամէն տեսակ բախտախնդիրները, որոնք աւելի Դաշնակցութեան ոսկիներով կը շինային, քան սուրբ գործով... Մէկ քանին դատի կոչեց իր Կիլիկեան պտոյտի միջոցին, սաստեց ու սպառնաց վտառումով (եւ իբօք հետագային վտարուեցան):

... Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովը (Վիեննա, 1907 թ.) վերստին վիճարանութեան դրաւ Կիլիկիոյ ինդիւրը:

Նախ Վարդան, ապա Ձաւարեան տուին մանրամասն զեկուցումներ: Վարդան չէր փոխեր իր կարծիքը 1904ի իր պտոյտի օրերէն ի վեց:

Վարդան տուաւ նաեւ գրաւոր զեկոյց, աւելի մանրամասն:

Ձաւարեան, որ ուշացեր էր Կովկասի մէջ, եկաւ ու իր կարգին զեկոյց տուաւ Կիլիկիոյ մասին: Աւելի լաւատես էր, քան Վարդանը: Աւելի շատ ալ պտըտեր էր Կիլիկիայում (Զէյթուն չէր կրցեր մտնել, ինչպէս եւ Վարդան): Վերը յիշատակուած իր տեղեկագրի գլխաւոր մտքեօքը պիտի կրկնէր լաւատեսութեան շեշտով մը: Ընդհանուր Ժողովի 115րդ նիստն էր... Վահագն Տաթեւեանի եւ Վռամեանի քանի մը հարցումներէն յետոյ, այսպէս խօսեցաւ Սիմոն Ձաւարեան:

— «Ազգարնակութեան 1/3 մասը հայեր են: Ընդհանուր ապրտամբութեան վերաբերմամբ որոշ բան ասել դժուար է... Բայց կ'ասեմ դրականապէս, որ դա ապագայում հնարաւոր է, եթէ այժմից պատրաստուենք: Մեր տուած կանոնագրութեան համաձայն, ոչ միայն ամէն մի դաշնակցական զէնք ունենալու է, այլ եւ ճշմանները ունենալու են թուրքիկ խումբեր: Լաւ կազմակերպուելուց յետոյ երբ ծագի ապստամբութիւն, հնարաւոր կը լինի մի երկու ամիս դիմանալ: Իսկ այդքան ժամանակամիջոցում, նոյն իսկ մի երկու շաբաթուայ ընթացքում... պետութիւնները ստիպուած կը լինեն

միջամտել, որովհետեւ ահագին տնտեսական եւ կուլտուրական շահեր ունին... Դժուար թէ հենց սկիզբից անկախութիւն տրուի հայերին... Նրանք ցրուած են եւ բռնուժ են լեռնաշղթան: Յամենայն դէպս, եւրոպական կոնտրոլի շնորհիւ, կը հաստատուի Կիլիկիայում իրաւակարգ... Ես առաջարկում եմ Կիլիկիան Ձէյթունի հետ միասին դադրեցնել մէկը մեր կազմակերպական վայրերից եւ յատկացնել 20,000 Փրանք՝ պրոպագանդը աւելի ուժեղացնելու համար:

Ապա կը տրուին հարցումներ, տեղի կ'ունենայ կարծիքներու փոխանակութիւն:

...Զաւարեան. — Անդադառնալով բիւզնէի հարցին, կ'ըսէ. «Ես հակառակ եմ այժմից հարիւր հազարների բիւզնէ նշանակելու Կիլիկիայի համար: Դրամական օժանդակութիւնը պիտի բարձրանայ աստիճանաբար՝ կազմակերպական գործի հետ»:

Նախագահ Եղիշէ Թուփչեան քուէարկութեան կը դնէ իր բանաձեւը, որ կ'ընդունուի միաձայն.

«Լսելով ընկեր Զաւարեանի զեկուցումը Կիլիկիայի մասին, Ընդհանուր Ժողովը, կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ, որոշեց շարունակել ջանքերը Կիլիկիայում եղած դաշնակցական կազմակերպութիւնները ուժեղացնելու եւ նորերը առաջացնելու: Այս նպատակով Ժողովը անհրաժեշտ է համարում տրամադրելի ընկերներից այդ վայրի համար եւս աչքի առաջ ունենալ եւ կազմակերպական ու պրոպագանդի գործին նպաստելու համար յատկացնել 20,000 Փրանք»:

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌԻԹՍ ՈՒՆԱԿԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻՑ

Ութսունական թուականները յայտնի են Ռուսաստանի պատմութեան մէջ իրենց ինքնայատուկ դիմագծերով:

Ակիզբը մինչեւ 1881 թիւը՝ յեղափոխական պայքարի չտեսնուած թափի յաջողութիւնն էր, իսկ վերջը՝ յաղթող բէաքսիոնի վրէժխնդրական տօնախմբութիւնը:

Ռուս — թրքական պատերազմի հետեւանքով հասարակութեան մէջ առաջ եկած հետաքրքրութիւնը՝ արմատական շրջաններում այն համոզմունքը գոյացրեց, որ մի քանի հերոս անձնաւորութիւնների գերադոյն ջանքերով ու բարձրաստիճան անձերի դէմ գործադրուած տեւորներով՝ քաղաքական սպանութիւններով կարելի է խոնարհեցնել իշխողները եւ ձեռք բերել քաղաքական լայն ազատութիւն՝ հանրապետական կարգերով եւ սոցիալական յեղաշրջում տնտեսական հողի վրայ յօգուտ զրկուած դասակարգերի: Այդ ուղղութեան արտայայտիչն էր ժամանակի միակ «ընկերվարական — յեղափոխական կուսակցութիւնը», որ կրում էր «Ժողովրդական Կամքը» անունը՝ համանուն օրգանով:

Այդ կուսակցութեան շուրջ էին խմբուած Ռուսաստանի ծաղիկ երիտասարդութեան լաւագոյն ու անձնուէր ոյժերը, առանց խտրութեան ազգի, Մոսկուայէն սկսեալ մինչեւ Սիբիր ու Կովկաս: Գաղտնի կոմիտէներն ու խմբերը տարածուած էին ամենաարխայտոկրատ խաւերից սկսած մինչեւ 13-18 տարեկան աշակերտութիւնը: Մարտիկներ կային յայտնի գիտնականներից, բարձրաստիճան հազարապետներից սկսած մինչեւ հասարակ բանուորները: Կուսակցական շարքերի մէջ խոշոր տոկոսը, բնականաբար, կազմում էին համակիրները, որոնք կատարում էին օժանդակ դերեր — խմբական ժողովներ էին կազմում, կարդում, վիճում, զարգանում, խօսեց վրձարած ամսավճարներով նիւթապէս օժանդակում «գործող» մարմիններին ու «գործիչ-անդամներին»: Աւելի հասունցած տարերը ուսումնասիրում էին յեղափոխական ձեռնարկները, դաւադրական միջոցներն ու նրանց կիրարկուելիք ձեւերը: Ենթարկւում էին Ֆիզիքական զրկանքների, պատրաստուում յեղափոխական դժուարին կեանքի համար, որպէսզի կարողանային տոկալ բանտի, աքսորի, տաժանակիւր աշխատանքի, նոյնիսկ կախաղանի...

Վէրա Զասուլիչի զնդակից յետոյ, որը դատարանի մէջ իսկ ատրճանակի հաքուածով գետին գլորեց իր եղբօրը տանջող ոստիկանութեան շէֆին եւ արգարացուեց երդուեալ դատաւորների կողմից, սլաքարի ալիքը աստիճանաբար բարձրանում էր, սպեկուլյութիւնը աճում, տարածւում ժողովրդական բոլոր խաւերի մէջ՝ շնայելով տասնեակ հազարաւոր կալանաւորների, աքսորուողների, կախաղան բարձրացողների գերագոյն թուերին... Յեղափոխական կարմիրներն ու միապետական ճերմակները դէմ-յանդիման կանգնած, պատրաստ էին հարուածին հարուածով պատասխանելու: Շարաթ չէր անցնում, որ յեղափոխական կոչեր, թուլցիկներ լոյս չտեսնէին, գաղտնի տպարաններ երեւան չհանուէին, քաղաքական նորանոյ դատավարութիւններ տեղի չունենային:

Համարեա՝ ամէն ամիս մեզ բերում էր կարմիր-տեղորի մի նոր լուր: Յեղափոխականների զնդակից թաւազլոր գետին էին փռւում լրտեսներ, բռնակալ նահանգապետներ, ոստիկանապետներ: Անհաջող մահափորձեր կատարուեցին նաեւ նախարարապետ-դիկտատոր Լորիս-Մելիքովի եւ Ալէքսանդր Երկրորդի վրայ: Գնդակները վախ պուժ էին, պայթիւնները անյաջող անցնում, իսկ դաւադիր-խռատիւստները... ճօճւում էին կախաղանների վրայ:

Հասկնալի է, թէ որքա՛ն մեծ պիտի լինէր մի այսպիսի չրջանի մէջ գաղտնապահութիւնը ոչ միայն մաքրակներին, այլ նոյնիսկ համակիրների եւ աշակերտութեան մէջ: Եւ այդ գաղտնապահութիւնը մի կողմից, հալածանքի ուրուականը միւս կողմից՝ պակաս չէին նպաստում պատանի սերունդի հոգեկան մարդանքին գաղափարակունակ, յեղափոխականապէս հասունանալուն: 12-15 տարեկան տղաները, «լաւ» գործին ծառայելու համար, գիտակցօրէն դրկում էին իրանց ոչ միայն հաճոյքներից, այլեւ նախաճաշից, դասագրքից, տետրակներից, որպէսզի որոշուած ամսավճարը մտցնեն կուսակցութեան գանձարանը, «ազատագրութեան» գործի յաջողութեան նպաստելու համար: Դիւրըմբռնելի է նոյնպէս, որ այդպիսի գաղափարական աշակերտներ — օրիորդներ եւ տղաներ — շատ չէին, ընդամէնը մի քանի հոգի իւրաքանչիւր դատարանի մէջ: Սակայն այդ «ընտրեալները», գիտակցելով կոչումը, սրբութեամբ էին կատարում իրենց պատանեկան խաւերի մէջ «առաքելի», «պրոպագանդ մղողի» պարտականութիւնը: Նրանք ի հաշիւին գիտէին «պաշտպանել» իրենց առաջնորդներին, նրանց գաղափարը, նրանց պատիւը:

Եւ այդ ժամանակ սովորում էի Թիֆլիսի ուսուցչական դպրոցի

մէջ, «Համակիրներից» էի, եւ գտնուում էի մի «խմբի» մէջ: Շատ լաւ եմ յիշում 1881ի Մարտ 2ի մասնախլապատ առաւում: Դպրոց գնալիս դիտեցի պատի վրայ փակուած մի յայտարարութիւն, որ զուաւում էր անցնորդների ուշադրութիւնը: Ներքին գործոց նախարար եւ Պետերբուրգի լիազօր Լորիս-Մելիքովը յատնում էր, որ Մարտ 1ին, չարագործների ձեռքով վիրաւորուեց, Կայսր Ալէքսանդր Երկրորդը, որը մի քանի ժամից յետոյ «Հանգեաւ ի տէր...»

Քայլերս արագացրի եւ մի քիչ ցուցամով յանդուգն քայլերով մտայ դասաւրան: Համախմբուած աշակերտութեան խօսակցութիւնը Կայսեր սպանութիւնն էր: Մեծամասնութիւնը լուռ էր ու մտահոգ. մի քանիները քննադատում էին տեւորը, ոմանք դիմեցին նոյնիսկ հայհոյանքներին:

Կացութիւնը «փափուկ» էր համակիրներին համար:

Այսուհանդերձ, ընկերներիցս մէկը համարձակութիւն ունեցաւ արդարացուցիչ պարագաներ փնտռել: Մի ուրիշը սիրտ առաւ, ու աւելի առաջ անցնելով Կայսերասպանին մարտիրոս անուանեց: Եւ այդ հոգի վրայ վէճը դնալով տաքացաւ ու դասարանը 2 մասի բաժնուեց: Եթէ դասի հրաւիրող զանգը շուտ չհնչէր, հաւանաբար, վէճը յանգէր կռուի, գուցէ եւ դանակի...

Յամենայն դէպս, բոլորս էլ անկեղծ ու ազնիւ էինք. չէինք կասկածում մեր աջակողմեան դասընկերներից եւ նրանց ընդունակ չէինք համարում ստորանալու այն աստիճան, որ կարող լինէին մատնել մեզ՝ լուր տալով դպրոցական վարչութեան կամ ոստիկանութեան: Երբ մի քանի ժամից յետոյ ամբողջ աշակերտութիւնն ու ուսուցչութիւնը հրաւիրուեցին դահլիճ հոգեհանդիստ եւ խմբական աղօթքներ կատարելու համար, նկատեցի, որ կողքիս կանգնած «արմատական» աշակերտները, իրենց շրթունքները լոկ բաց ու խուփ էին տնում՝ առանց որեւէ բառ արտասանելու: Մեր աչքերը ուղղուած էին դէպի սիրուած ու յարգուած ուսուցիչները. աշխատում էինք դուշակել նրանց՝ դէմքերի արտայայտութիւններից — համակիր են արդեօք մեզ, թէ՞ պատկանում են հակառակ, աջ մտածող բանակին:

1881 թուի Մարտ 1ից յետոյ, սկսուեց յեղափոխական ալիքի տեղատուութիւնը:

Ալէքսանդր Երկրորդի վրայ ունեւոր նեւտող Ռիսսկովը՝ (որի հայրը, ի դէպ է ասել, խնդրադրով դիմեց Կայսեր իր ազգանունը փոխելու համար որպէսզի «դաւաճան» որդու պատճառով նրա վատ անունը չկապուի իր «Հայրենասէր» սերունդի անբիծ անունին հետ), դաւադրու-

Թեան գլխաւոր ղեկավար Սոֆիա Պերովսկայան, Ժէլեաբովն իրենց ընկերների հետ միասին կախուեցին... Բեռնէ-բերան հաղորդուող շշուկները նահատակութեան լուսապսակներ էին հիւսում հերոս-մարտիկների գլուխների շուրջը: Նուիրական, սուրբ էր պատանի «համակիրներին» համար, մանաւանդ, Պերովսկայի անունը, արդեօք նրա համար, որովհետեւ օրիորդ էր այդ իսկական հերոսուհին, թէ՞ կանանց հաւասարութիւնը նուիրագործող քառաջիւն կինը... Յամենայն դէպս, համոզուած եմ, որ առաջին քրիստոնեաները հաղիւ թէ աւելի մեծ յափշտակութեամբ, աւելի ակնածանքով վերաբեւութին դէպի իրենց առաջին նահատակները, քան թէ մենք ունէինք դէպի Պերովսկայան: Հասարակական լայն խաւերն անգամ խոնարհուած էին հերոս-նահատակների սրբազան յիշատակի առաջ: Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող քաղաքական-երգիծաբանական Թերթ «Գուսլի»ն, իր վերնագրի ամէն մի տառի մէջ աղօտ կերպով գետեղել էր կախուած հերոսների դէմքերը, մինչեւ որ դրաքննութիւնը նկատեց այդ խորամանկութիւնը եւ փակեց Թերթը:

Հասարակութիւնը լարուած հետաքրքրութեամբ սպասում էր--կը դիջէ՞ արդեօք կառավարութիւնը, նոր զահ բարձրացող Ալէքսանդր Երրորդը ընդառաջ կ'երթա՞ «Գործադիր Կոմիտէ»ի պահանջին, կը յայտարարէ՞ սահմանադրութիւն եւ ընդհանուր ներում, թէ ոչ: Կախաղանների առաջ բերած յոռետեսութիւնը դերակշռում էր այլ կարգի շշուկներով: Հեղինակաւոր ազդիւրներից հաղորդում էր, որ «ամենակարող» Լորիս-Մելիքովը եւ նրա ընկերակիցներից ոմանք հակուած են սահմանադրութեան կողմը... Մակայն, ոչ որ ստոյգ տեղեկութիւն չունէր կամարիլլայի այն ներքին կռիւների մասին, որոնք տեղի ունէին Չմեռնային պալատի մէջ: Շատ տարիներ յետոյ միայն իմացուեց, որ Լորիս-Մելիքովի շա՛տ չափաւոր՝ (այսօրուայ Պետական Դումայից աւելի պահպանողական) սահմանադրութիւնը արժանացած է եղել Ալէքսանդր Բ.ի հաւանութեան եւ որ Մարտ 2ին (սպանութեան յաջորդող օրը) պիտի ստորագրուէր եւ յայտարարուէր...

Լորիս-Մելիքովը նոյն սահմանադրութիւնը առաջարկում է նաեւ նոր զահ բարձրացած Ալէքսանդր Երրորդին:

Վերջինս մի ամիս շարունակ տատանումների մէջ էր -- հակուել նախարարապետի կողմը եւ հռչակել սահմանադրութիւն, թէ՞ լսել մօրը եւ մերժել այդ նորաձեւութիւնը: Վճռողական դեր խաղացել էր այստեղ Պրեզիդենտը:

Վերջինս ծագումով գիւղական քահանայի տղայ, վարակուած էր «Ուղղափառութեան եւ Միապետութեան» սկզբունքներով: Իր կարծիքով ուղղափառութիւնը ու միապետութիւնը կազմում էին Ռուսաստանի մեծութեան պատուանդանը եւ ինքնուրոյնութեան միակ գրաւականը: Պորեղոնոսցեւը բարձրացել էր մինչեւ Ս. Սի- նոդի գլխաւոր պրոկուրորի պաշտօնին եւ մեծ ազդեցք թիւն ունէր ղեկավար շրջանների վրայ: Պատմում են, որ նա տեսնելով Ալեք- սանդր Երրորդի տատանումները, ունկնդրութիւն է խնդրում Կայս- րից, ծնկաչոք աղերսում է Թագաւորի — «Հաւատարիմ մնալ իդ նախնիքներին, անաղարտ կերպով պահպանել իր ստացած սրբազան իրաւունքները եւ նոյնութեամբ յանձնել իր յաջորդներին Նախախնա- մութեան կողմից իր ձեռքը յանձնուած այդ պատգամները:» Եւ երբ մի օր հեռագիրը հաղորդեց Լորիս-Մելիքովի, Աբաղայի, Միլիտինի հրաժարականները, իսկ միւս կողմից՝ Կայսեր ճառերից մէկում յայ- տարարուեց, որ նա անշեղ կերպով պիտի հետեւի իր երջանկայիշա- տակ պապ Նիկոլայ առաջինի ընդգծած շաւղին, — մեծ յուզում եւ եւ հիասթափութիւն տիրեց ազատական խաւերում: Շատերը դեռ յոյսեր ունէին, որ ամենագօր «Գործադիր Կոմիտէն» իր հաշիւը կը տեսնէ նաեւ Ալեքսանդր Երրորդի հետ:

Սակայն, անցան ամիսներ եւ քաղաքական դատերը, աքսորնե- րը, կախաղանների լուրերն էին, որ հաղորդւում էին, հասարակու- թեան. «արտակարգ», «պաշարման» օրէնքներ էին, որ յաջորդում էին միմիանց, ազատական թերթերը իրար յետեւից դատապարտ- ւում էին փակման... Կարմիր տեռորին յաջորդեց սպիտակ տեռորը:

Յետաշրջման այս քաղաքականութիւնը անդրադարձաւ նաեւ դպրոցների վրայ: Գրադարաններից հաւաքեցին ոչ միայն յեղափո- խական ըմբոստ ոգի կրող գրքերը, այլ եւ քիչ թէ շատ քննադատա- կան բովանդակութիւն ունեցող գիտական աշխատութիւնները — Ֆը- րանսական յեղափոխութեան պատմութիւնը, յառաջդիմական ամ- սագրի հին համարները եւ այլն: Դպրոցների մէջ կազմակերպուեց լրտեսութիւն, աշակերտների մէջ սկսաւ տիրապետել փոխադարձ անվստահութիւնը: Գիտութիւնը եւ ուսումը խրախուսելու տեղ՝ տեսչութիւնները հրահանգ ստացան ամենամեծ ուշադրութիւնը դարձնել համզգեստների, տետրակների մաքրութեան, արտաքին կարգապահութեան եւ ձեւականութիւնների վրայ: Ուսանողական ժողովներին, լուրջ քննադատական-խորհրդակցական մտերիմ հաւա- քոյթներին փոխարինեցին պաշտօնական հանդէսներն ու մուղիկը...

ինչպէս Համիտի, Օրմանեանի ժամանակ, ուստի յետաշրջական շրջանում եւս ձեւը, հագուստը, նուազը եւ դրանց նման արտաքին եւ կենսակածելի արժէքները փոխարինելու էին լուրջ դիտութիւնը, աշակերտների բարոյական նկարագիրը, նրանց մտքի ազատ թռիչքները... Կրօնը դարձաւ առաջին առարկան, հաղորդութիւնը՝ պատաւորեցուցիչ:

Այդ շրջանի իրար յաջորդող լուսաւորութեան նախարարներ՝ ռուսագէի Տոլստոյ եւ հայագէի Դելեանովը — մրցում էին իրար հետ, մէկը միւսին գերազանցելով յետամնաց գաղափարներով ու օտարաւորաց հակումներով:

Մի օր «լուսաւորութեան» ղեկավարը՝ պաշտօնական յատուկ շրջաբերականով պարզում, լուսարանում էր, թէ որքա՞ն վտանգաւոր է բարձրագոյն կրթութիւն ստացողների մեծ թիւը... քանի որ աւագնորդները դատապարտուած են անդործ, անպաշտօն մնալու: Նախարարը հրահանգում էր սահմանափակել միջնակարգ վարժարաններում ընդունուող աշակերտութեան թիւը, խոյս տալ «լուսացարարների, ծառաների, բանուորների» տղաներից: Մի ուրիշ անգամ շեշտում էր, որ «ռուսութիւնն» ու «ուղղափառութիւնը» կազմում են պետութեան հիմքը, հետեւապէս դպրոցական վարչութիւնները իրենց էական նպատակը պիտի համարեն հետապնդել այդ սկզբունքների ամրապնդումը: Հասաւ եւ այն օրը, երբ համալսարանների մէջ «Սահմանադրութեան իրաւունքը» պիտի հաշտեցուէր ռուս ինֆնուրոյն պետական — այսինքն միասնական սկզբունքին հետ: Մաքսիմ Կովալեւսկու նման սիրուած ու կարեւոր ոյժը հեռացուեց պաշտօնից եւ հարկադրուած էր իր դասախօսութիւնները կարգալու Ստոկհոլմի մէջ:

Բարձրանում էր ազնուականութեան դերը, ընդարձակւում էին նրանց իրաւունքները: Պետական դանձալանը միլիոններով նպաստ եւ օժանդակութիւն էր տալիս ազնուականների բանկային՝ վաճառումից ազատ պահելու համար խոշոր հողատէրերի թղթախաղացութեան եւ անառակութեան մէջ մոլի անբարոյական ժառանգների ստացուածքները:...

Խօսւում էր գիւղացիների իրաւունքների կրճատման, դէպի ճորտատիրական կարգերը վերադառնալու անհրաժեշտութեան մասին...

Այդ բոլորից տուժում էին նամանաւանդ ոչ-ռուս ազգերը, ոչ-ուղղափառները եւ ամենից շատ՝ հրէաները: Հրէաների համար բնակութեան շրջանի ստեղծումը, դպրոցների եւ համալսարանների

մէջ նրանց համար տոկոսի սահմանումը եւ առհասարակ նրանց քաղաքացիական իրաւունքների նուազագոյն չափի վերածելը պատկանում է այդ յետաշրջման ժամանակին: Եթէ չեմ սխալւում, այդ նոյն տխուր շրջանին մէջ էր, որ Գրիգոր Արծրունին հարկադրուած էր փակել իր «Մշակը»: Թերթի վերջին առաջնորդողներից մէկում նա յայտարարում էր, ոչ իր համար ամենաերջանիկ օրը կը լինի այն ժամանակը, երբ հայ օրաթերթը կ'ունենայ 1000 բաժանորդ:

Ութսունական թուականների յետադիմական քայլերից տուժում էին կեանքի բոլոր կողմերը, բոլոր ազգութիւնները: Տուժում էինք նաեւ մենք՝ պետական դպրոցներում սովորող հայ պատանիներս:

Ըստ կանոնի տեղական լեզուները — հայերէնը, վրացերէնը, թուրքերէնը — պիտի աւանդուէին ամէն մի ազգութեան տղաների համար չարաթական երկու դաս. բացի այդ երկու լեզուի դասերից, մենք՝ հայերս ունէինք նաեւ կրօնի երկու դաս, որ աւանդում էր մի հայ քահանայ: Բաւեհաճ վերաբերմունքի եւ բարեխիղճ ուսուցիչների ունենալու դէպքում՝ 2 կրօնի եւ 2 լեզուի դասերով եւս կարելի էր դէթ մի քիչ հայերէն սովորել: Սակայն դպրոցի վարչութիւնը դիտաւորեալ կերպով հայերէնը հայերի համար դարձրել էր ոչ-պարտաւորիչ: Ծոյլերը, կիսառուսացած ընտանիքի գաւազները բնաւ չէին յաճախում հայ լեզուի եւ կրօնի ոչ-պարտաւորեցուցիչ դասերին: Մնացածներն էլ տեսնելով, ոչ հայոց լեզուի չգիտնալը ոչ մի գրկանքի չի ենթարկում իրանց, մինչդեռ գերմաներէնից կամ նկարչութիւնից ցած նիշ ստանալը անդրադառնում էր վկայականի վերայ, — հայոց լեզուի դասերին վերաբերւում էին ձեւականօրէն, հազիւ գրել-կարդալ էին սովորում: Եւ որպէսզի տեղական լեզուների ուսուցման այս քաղաքականութիւնը ցանկալի արդիւնքը տար, դպրոցի վարչութիւնը — հայերէնի եւ կրօնի դասաւանդութեան համար հրաւիրում էր կարելի եղածին չափ տղէտ, անբարեխիղճ եւ քծնող անձնաւորութիւններ:

Մեր դպրոցի հայոց լեզուի ուսուցիչը դրադուած էր գլխաւորապէս վերակացուի պաշտօնով, իսկ քահանան երկա՛ր տարիների բնթացքում բաւականանում էր «հաւատոյ հանգանակը» սերտել տալով: «Հայր մերը» անգիր աղատասանողները ստանում էին «լաւ» կամ 4 նիշ, իսկ երկու խօսք հայերէն իրար հետ չաղկապողներն «բաւեղում էին «լաւագոյն» (5 յատկանիշով): Այդպիսով օտարազգիներին ուսուցնելու քաղաքականութիւնը շատ յաջող կերպով առաջ էր տարւում մեր դպրոցի մէջ եւ հայ ստրկամոլ «կրթուած»

«ազգայինները» եւ տէր հայրերը մեծապէս օժանդակում էին այդ քաղաքականութեան:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ 7 ամիս ուսումնաշրջանին մէջ ոչ միայն որեւէ հայ պատանի հայերէն չսովորեց, այլ ինձ նման բուն հայկական շրջաններից դուրս եկած եւ հայոց դպրոցներից ելածներն անգամ մեծ չափով մոռացան իրենց մայրենի լեզուն: Դժբախտաբար, վտանգը հայերէն չգիտնալով չէր սահմանափակուում: Չարիքի արմատը աւելի խոր էր: Հայոց լեզուն — համեմատած միւս առարկաների եւ լեզուների հետ — դրուած լինելով ստոր ու արհամարհուած վիճակում, հայ ուսուցիչը, հայ քահանան քարոյական—մտաւոր պակասութիւնների պատճառով, լինելով ուսուցիչների եւ աշակերտների ծաղրի առարկայ, ակամայից արհամարհանքի զգացում էին յարուցանում հայ մանուկների մէջ անգամ: Եւ այդ արհամարհանքը, այդ ծաղրը ուսուցչից ու քահանայից տարածւում էին հայ քաղաքացիի, հայ ժողովրդի, հայ գրականութեան, հայ լեզուի վրայ, մի խօսքով այն ամէնի վրայ, ինչ որ «հայ» կնիքն էր կրում: Գաղափար տալու համար այդ ազգային այլասեւման մասին (որին ենթակայ են այսօր Ռուսիայի պետական դպրոցներում բոլոր սովորողները), բաւական է բերել իմ օրինակը:

Ես որ բուն հայկական շրջանի ծնունդ եմ, կապուած մայր—հայրենիքի հետ սերտ ու անխզելի կապերով եւ հինգ տարի շարունակ սովորած ներսիսեան դպրոցում, ես անգամ հայերէն չէի խօսում ամենամտերիմ հայ ընկերակից—դասարանակիցներիս հետ իսկ, վաղուում էի ատելութեամբ դէպի «չէրչի», «վաշխառու», «վախկոտ», «ստրկամիտ» հայութիւնը...

1884 թուին, ընկերներիցս մէկը ամառուայ արձակուրդին գնացել էր իր հայրենի քաղաքը — Ախալքալաք: Նրան մի անմեղ անձնական գաղտնիք յայտնելու համար հայերէն նամակ գրեցի: Չնայելով ոչ անուն—ազգանունս էլ ստորագրել էի նամակիս տակ, այնու ամենայնիւ ընկերս (Վ. Ք.) չէր հասկացել թէ ո՞վ է իրեն նամակ գրողը, որովհետեւ չէր հաւատում, որ ես կարող էի հայերէն նամակ գրել, քանի որ իրաւր հետ մի հայերէն խօսք չէի արտասանած: Ահա թէ ուր էր հասցրել Տոլստոյի եւ Դելեանովի ստեղծած ուսացման քաղաքականութիւնը...

Այնու ամենայնիւ դիւրին բան չէ սպանել գաղափարը, ոչնչացնել ազգութիւնները: Հայ պատանիներից մի քանիսը — անշուշտ դաւառացիներ, հայոց դպրոցներում կաթղացածներ — տեսնում,

զգուժ էին այս ամօթալի կացութիւնը: Նրանց մէջ վիրաւորուած էր ամենից աւելի ազգային արժանապատուութեան զգացումը: Չեմ յիշում, ում նախաձեռնութեամբ — կարծեմ Հ. Տ.—Մ.— քահանայի թոյլ տուած մի ստորնացուցիչ քայլից յետոյ — մի քանի հոգի որոշեցինք տիրապետող չարիքի մասին հաղորդել Թիֆլիսի թեմ. առաջնորդ Արիստակէս եպ. Սեդրաքեանին: Վերջինիս ներկայացանք յատուկ պատգամաւորութեամբ եւ, իբրեւ վերջաբան, խնդրեցինք ջանալ աւելի բարեխիղճ կրօնուսոյց նշանակել:

Առաջնորդը խոստացաւ, բայց իր խօսքը լոկ խոստում էլ մնաց... Մեր «տէր—հայրը» դեռ երկար ժամանակ շարունակեց իր պաշտօնը եւ վերջն էլ «Կամիլաւկայի» արժանացաւ իր բազմամեայ «աստուածահաճոյ» ծառայութեան համար...

Անյաջողութիւնը, սակայն, չյուսահատեցրեց «ազգասէրներին»: Ոմանք այն կարծիքին էին, որ մեր դժուար կացութիւնից դուրս գալու համար, անհրաժեշտ է դիմել ձեռնհաս հայերի հեղինակաւոր խորհուրդին: Այդպէս էլ արինք: Մի քանի ընկերների հետ ինձ էլ վիճակուեց դիմել Բաֆֆին, որի վէպերը — «Դաւիթ Բէկ», «Կայծեր», «Պենդ» եւ այլն — հայ դպրոցում սորվելիս, խորը տպաւորութիւն էին թողել մեզ վրայ:

Եթէ չեմ սխալուում՝ իրիկուան միջնադին, (ժամը 6-7ին) էր, երբ երեք—չորս պատանիներս, վախժխալով մտանք տունը (Լէրմոնտովսկայա եւ Գուդովիչի փողոցների անկիւնում), ուր բակի տնակի երկրորդ յարկում՝ երեք համեստ սենեակ էր վարձում տաղանդաւոր գրողը: Բաֆֆին նստած էր գրասեղանի առաջ, կապոյտ մեծ ակնոցները ծածկում էին մեզանից նրա դէմքի մտածկոտ արտայայտութիւնը: Ընդարձակ սենեակի կարասիներն էին մի քանի աթոռներ ու բազկաթոռներ եւ գրքերի մի պահարան:

Բացատրեցինք մեր գալու նպատակը, խորհուրդ հարցրինք մեր անելիքների մասին: Լաւ չեմ մտաբերում, թէ ինչ հարցեր ու պատասխաններ տեղի ունեցան մեր մէջ, սակայն Բաֆֆիի պատասխանի էութիւնը չեմ մոռացել: Նրա ասածները ամփոփւում էին այն բանի մէջ, որ մենք ոչ դրսի, ոչ առաջնորդի եւ ոչ ոքեւէ մէկ ուրիշի վրայ յոյս չդնենք, այլ ջանանք մեր սեփական ուժերով դարձան դոնել մեր ներքին ցաւին, ամաչեցնենք անտարբեր աշակերտներին, պարապենք ցանկացողների հետ հայերէն, խնդրենք ուսուցիչներից բարեխիղճ վերաբերմունք դէպի մայրենի լեզուի դասաւանդութիւնը:

ինքնագործունեութեան եւ ինքնօգնութեան գաղափարն էր, որ ներշնչում էր մեզ Րաֆֆին: Շատ հաւանական է, որ ուրիշ ձեռնհաս անձեր եւս խօսել ու խորհուրդներ էին տուել այդ ուղղութեամբ, քանի որ շատ չանցած այդ խորհուրդները — թերեւս կեանքի անհրաժեշտ պահանջը առաջ բերին մեր մէջ նոր ձեռնարկներ:

Առաջին քայլն էր հայերէն խմորատիպ թերթի հրատարակութիւնը, գրական, պատմական բովանդակութեամբ: Թերթի խմբագիրները գաղտնի էին, թէեւ անպաշտօն կերպով շատերը գիտէին զխտաւոր խմբագիր Հ. Տ.-Մ.-ի անունը, որ մեր դպրոցի ամենալաւ հայերէն գիտցողն էր: Քիչ յետոյ միտք յղացաւ աշակերտական գրողարանի մէջ ունենալ նաեւ հայերէն գրքեր: Նախաձեռնողները նուիրեցին իրենց ունեցած հայերէն գրքերից, իսկ նոր գրքեր ունենալու համար դիմեցին հայ հեղինակներին, գրավաճառներին եւ մասնաւոր ծանօթներին: Սակայն այդքանը բաւական չէր:

Հայ թերթի մէջ — կարծեմ վերահրատարակուող «Մշակ»ի մէջ, — բնական դպրոցի հայ աշակերտութեան անունից կոչ հրատարակուեց, որով դրսեցիներից խնդրոււմ էր հայերէն գրքերով օգնել բնական դպրոցի աշակերտական գրադարանին: Դպրոցի վարչութիւնը չգիտէր այդ կոչի մասին եւ տեղաւորոււմ էր փոստայով ստացուող հայերէն գրքերը ընդհանուր գրադարանի մէջ: Վերջը չգիտեմ ինչպէս եղաւ, որ հայերէն գրքերը տեղաւորուեցին առանձին պահարանի մէջ եւ նրանց ղեկավարութիւնը (գրադարանապետութիւնը) յանձնուեց հայ աշակերտներից մի քանիսին: Սակայն քիչ յետոյ, դպրոցի վարչութիւնը հասկացաւ իր տրած «սխալը» եւ դանազան բժախնդիր պատճառաբանութիւններ բերելով, առաջարկեց հայ աշակերտութեան, հայերէն գրքերը դուրս տանել դպրոցի գրադարանից, յուսալով, որ այդպիսով գրքերը կը ցրուին, կը կորսուին եւ նպատակի չեն ծառայի: Մանրամասնութիւնները չեմ յիշում. գիտեմ միայն, որ շուտով մեր աշակերտական գրադարանը դրուեց գաղտնի վիճակի մէջ: Ինչպէս միւս ազատական-խմբական գրադարանները, մերն եւս պահոււմ էր աշակերտներից մէկի մօտ — իբրեւ մասնաւոր սեփականութիւն — բայց այդ պարագան չէր խանգարում, որ գրադարանից օգտուէին բոլոր նրանք, որոնք բաժանորդ էին գրուել: Հետաքրքիր է այն, որ այդ առաջին հայ գրողարանի նախաձեռնողները, միջնակարգ դպրոցից փոխադրուելով համալսարան, չմոռացան իրենց բարոյական դաւակը եւ կողմնակի

միջոցներով խրախուսում էին Թիֆլիս մնացած իրենց երիտասարդ ժառանգորդներին :

Աւելորդ չէ այստեղ յիշատակել, որ այդ նոյն աշակերտական գրադարանն է՝ որ տարբեր փուլերից անցնելով դառնել է այսօրուայ Թիֆլիսի ամենամեծ «Էժանագին» անունը կրող գրադարանը... օրինակ հանդիսանալով նման տասնեակ հաստատութիւնների... Թուեր չունիմ ձեռքիս տակ, բայց սխալուած չեմ լինի եթէ ասեմ, որ նոյն գրադարանի շնորհիւ տարիների ընթացքում տասնեակ հազարաւոր մարդիկ կրթուել, զարգացել ու գիտակցութեան են եկել :

Ազգային հալածանքը — Տոլստոյ-Դելեանովի քաղաքականութիւնը, սակայն, շարունակւում էր՝ առաջ բերելով նոր-նոր երեւոյթներ : Վերն աջդէն յիշել եմ որ 80 աւան թուականներին մեծ ծաւալ էին ստացել ինքնազարգացման գաղտնի խմբակներն ու շրջանակները : Այդ շրջանակները կազմուած էին 5-10 անձերից, շատ անգամ տարբեր դպրոցների տարբեր ազգութիւնների երկսեռ աշակերտներից : Խմբերի նպատակն էր լրացնել դպրոցական ծրագրի բացերը՝ աւելի լաւ կեդրով իւրացնել տալ բնագիտութիւնը, պատմութիւնը, ծանօթանալ քաղաքատնտեսութեան եւ մանաւանդ, կարգալ ու քննել ազատական-յեղափոխական գրականութիւնը : Սովորաբար խմբակը ունէր իր ղեկավարը — աւելի փորձուած ու զարգացած ընկերներից, որոնք ըստ մեծի մասին, նշանակւում էին «մայր» խմբից կամ քաղաքի «պրոպագանդայի» մարմնից :

Վերջինիս անդամները արդէն հասունցած, զարգացած երիտասարդներ էին — մեծ մասը համակիր կամ ուղղակի անդամ ժամանակուայ յեղափոխական կուսակցութեան :

Այդ պայմանների մէջ հասկանալի է ինքնատիւնքեան, որ խմբերի մէջ գործածական լեզուն բացառապէս ռուսերէնն էր, ընթերցանութեան — ռուսամասիրութեան, քննադատութեան նիւթերը բացառապէս վերցնւած ռուս գրականութիւնից, ընդհանուր պետական կեանքի վերաբերող հարցերից : Հայերէնն ու վրացերէնը մոռացուած էին. յատուկ մեր ազգային կեանքին վերաբերեալ խնդիրներ գոյութիւն չունէին :

Ղեկավար կուսակցութեան ծայրայեղ անտարբերութիւնը դէպի մանր, ճնշուած ազգութիւնները մի կողմից, կառավարութեան օտարաւեաց քաղաքականութիւնը միւս՝ բնականաբար առաջ բերին բնագրական որոշ ընդդիմադրութիւն : Վերջինս կենդանի երեւոյթի վերածուեց այն ժամանակ, երբ Ալէքսանդր Երրորդի ճերմակ տե-

նորը — 1881–83 ին՝ յաղթել ու խեղդել էր կենդանի յեղափոխական շարժումը :

Շրջանակները՝ մանաւանդ խմբերի հասունցած ու փորձառու անդամները, այլեւս օրուայ քաղաքական անցքերի հետ առնչութիւն ունեցող այրող խնդիրներ չունէին : Բնական է, որ նրանք որոնէին նոր ուղիներ, խմբերը հետաքրքրելու եւ շահագրգռելու նոր նիւթեր :

Ահա այդ նոր ուղիներն ու նոր նիւթերը հանդիսացան ազգային, տեղական կարիքներին վերաբերեալ խնդիրները...

Որքան ինձ յայտնի է, պրօպագանդայի կենտրոնական մարմնի մէջ առաջին անգամ ազգային պատմութեան, տեղական լեզուների եւ տեղական կարիքների անհրաժեշտութիւնը շեշտած էին վաղարշապատցի երկու եղբայրներ (Ս.— Սր. Տ.— Գր) «Միխայիլովի» (Քրիստափոր Միքայէլեանի), Թամարա Ադամեանի եւ ուրիշների հետ :

Նոր ուղղութեան յաջողութեան մեծապէս նպաստեց վերը յիշած անմոռանալի անձերի պատանիներին շրջանում վայելած սէրը եւ համակրութիւնը. փորձառութեան ու զարգացման հետ միասին նրանք մեզ հմայում էին աւելի իրենց ծայր-աստիճան համակրելի բնավորութեամբ :

Նշանդուն, ուրախ, մաքուր ու շիտակ եւ, որ գլխաւորն է, վերին աստիճանի սիրալիր ու ընկերասէր—յատկութիւններ, որոնք ըստ ինքեան հանդիսանում էին պրօպագանդայի շաղկապող օղակը : Առաջին անգամ, երբ պատահաբար մտայ եղբայրներ Ս.— Սր. ի սենեակը (ինչ որ դիրք խնդրելու համար), զարմանքի եւ ուրախութեան խառն զգացմունքով նկատեցի, որ նրանք ներկայ եղողների հետ խօսում էին հայ լեզուով : Կրկնում էին յաճախ Րաֆֆու, Արծրունու անունները, վիճում էին Մ. Նալբանդեանի «Նշիրադործութեան» մասին :

Մի ուրիշ անգամ, երեկոյեան նրանց սենեակում լսեցի «Զայն տուր, ո՛վ ծովակը»-ը խմբովին երգելիս, որ թողեց վրաս ուժեղ տպաւորութիւն, եւ ես երբեք չեմ մոռանայ այդ տպաւորութիւնը մինչեւ կեանքիս վերջը : Այդ նոյն օրերի մէջ էր, երբ ինձանից տարիքով մեծ ու ղեկավար ընկերներիցս մէկը առաջարկեց ինձ մըտնել մի նոր խմբի մէջ, աւելացնելով, որ ղեկավար մարմինը որոշել է վերակազմել շրջանակները, ստեղծելով զուտ ազգային խմբակներ :

Եւ ընդունեցի առաջարկը, առանց դադարելու, սակայն, միջազգային խմբի մէջ մնալուց: Մեր նոր խումբը կազմուած էր բացառապէս հայերից. խմբի մէջ որոշ նպատակով մտցրել էին երկու հոգի ներսիսեանցիների միջոցով մեզ հայերէն սովորեցնել, ծանօթացնել հայոց պատմութեան, իսկ նրանց էլ, որ զարգացմամբ աւելի ցած էին մեզանից, առաջ քշել մեր օժանդակութեամբ:

Զգիտեմ ինչու, սակայն, մեր այդ «ազգային» առաջին խմբակը կենսունակ չեղաւ: Գուցէ պատճառը հայ գրականութեան աղքատութիւնն էր, կամ գուցէ «ներսիսեանցիների» չափից դուրս անտաշ, տափակ, «տիրացու» լինելը: Կարծեմ դեր էր խաղում եւ օրիորդների բացակայութիւնը: Վերջիները ամեն տեղ էլ զգաստացնում էին մեզ, տղաներիս, առանձին հետաքրքրութիւն էին ներշնչում խառը ժողովների իրենց ներկայութեամբ: Թէեւ մեր ղեկավարները վաղուց նկատել էին, որ օրիորդների ներկայութիւնը պակսեցնում է ժողովների «լրջութիւնը», «ճոռոմաբան» ու «փայլելու» տենչով տարուած վիճաբանութիւնները աւելի եւս փքուն էին դառնում «ընկերուհիների» ներկայութեամբ, բայց եւ այնպէս միմիայն տղաներից կամ աղջիկներից կազմուած խմբերը մատնուում էին անյաջողութեան: Այդպէս ելքի յանդաւ եւ մեր ազգայնակաւ առաջին խումբը:

Ուղղութիւնն ու սկզբունքը սակայն դրանից չտուժեց, ազգայնական խմբերը աճում էին, օրէցօր հետաքրքիր դառնում. շնորհիւ ազգայնակաւ բաժանման, 80ական թուականների պատանիների մէջ — ռուսաց լեզուի, ռուս գրականութեան, ընդհանուր պետական հարցերի հետ միասին, սկսեցին հաշուի առնուել նաեւ հայոց լեզուն, հայ գրականութիւնը, հայ պահանջները...

Աւելորդ է ասել, որ հայ գրականութեան մէջ Գամառ-Քաթիպայի հետ միասին առաջին պատուաւոր տեղն էր բռնում Բաֆֆին... Մեր մտքի, մեր հոգու խորքում — Զէրնիչենսկու, Նեկրասովի, Պերովսկայի կողքին, քայլ առ քայլ սկսեցին տեղ դրաւել Նալբանդեանը, Բաֆֆին, Կալօն ու Ասլանը...

Այս շաղախը, աւելի ճիշդ՝ այս պատուաստը ռուսացած, ռուսական ոգիով զարգացած ու սնուած երիտասարդերին կամաց-կամաց հայացրեց. իսկ հայ «ազգասէրներին» մի քիչ յեղափոխականացրեց:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ երբ 1885 թուին կառավարութիւնը առաջին անգամ փակեց հայ ծխական դպրոցները հայ ազգայիննե-

րի ու տիրացուների աւանդ թողած լացի եւ խնդրանքների հետ միասին, Թիֆլիսի պատերի վրայ երեւաց յեղափոխական բնաւորութիւն ունեցող առաջին հայերէն թուղցիկը՝ ուղղուած ոուս կառավարութեան դէմ — որտեղ հայերը հրաւիրուում էին կռուի, դիմադրութեամբ: Այդ թուղցիկների հեղինակները, նրանց չարաչ, տպագրող ու տարածողները — ինչպէս այդ պարզուեց ինձ. համար մի քանի տարի յետոյ — ոուս յեղափոխական շրջանում մկրտուած մի քանի երիտասարդներ էին, որոնց մէջ տեղն էին բռնում Գրիգոր Միքայէլեան ու Գարրիէլ Միրզայեան:

Այժէ, որ այս փոքրիկ պատմական փաստը արձանագրուի:

«Հայրենիք», Բացառիկ 1914

(«Նոր Սանասարեան»ի համար)

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Զ Ի Ն Ո Ի Ո Ր Մ Ո Ս Ո Ն

Շրջաններ կան հայ տարաբախտ կեանքին մէջ, որ հեռու, չատ հեռու են քաղաքակրթութեամբ վիճակէ:

Նախնական կոպիտ ւ ղաթան կեանքն է որ կը թաղաւորէ այնտեղ: Միջին դարերու արիւնն ու զէնքի շառաչիւնն է որ կը լսուի:

Եւ այդ միջավայրի մէջ, ուր ուժեղը ամենակալ տէր է, թոյլը ոչինչ ստրուկ, ուր ոգիներն ու աստուածները կը վխտան ամէնուրեք. մարդ անհատի դերը կը մեծնայ սովորականէն աւելի, կը հասունանան ներկայիս համար տարօրինակ տիպեր, հերոս — կիսաստուածներ:

Այդպիսի խուլ վայրերէն է Մշոյ Զիւռտայ շրջանը, ուր յիշածս բացառիկ անհատներէն էր Խարս գիւղի գինուոր Մոսոն:

Առաջի անգամ ես պատահեցի նրան երկու տարի առաջ, երբ ձմեռուան մի բուք գիշեր հարկադրուած էի անցընել Խարսայի ախոռներէն մէկուն մէջ: Կիսախաւար գոմի մէջ կապուած անասունների նեխած, ծանր, բայց տաք օգին մէջ եւ ամառուրնէ կենդանի մնացած ճտճտանների երգին տակ, գիւղացիները կը պատմէին իրենց կրած տառապանքների եւ ի պատասխան դրա «մերոնց» մղած հերոսական պայքարի մասին: Վերջին քսան տարիների ընթացքին մէջ աւերուել էր գիւղը, ցամքել էր թացանը երեխաների շրթունքներին:

Գիւղին կէսէն աւելին լծկան եղ չունէր, զուրկ էր կթան կովէ : Զուլումի օրերին քրտերէ վերցրած հարիւրաւոր սակիի պատքերը դարձրել էին գիւղացիներէ 2/3 ին ունեւորներ յի «մրիպա» : Իրեն տա-
րեկան հասոյթին կէսը իբրեւ տոկոս աշխատաւորները կը վճարէին ձրիակեր – հարուստներուն : Յոգենի հաց ուտողները կը համրուէին մատի վրայ : Մնացածները «կորեկ» կ'ուտէին...

Ծանր, դարհուրելի ծանր էր խարսայ վիճակը : Խօսողները խո-
րէսուղուեցին տխուր յիշողութիւնների մէջ :

«Օտայի» մէջ տիրեց յուսահատ լուրթիւն : Ես եւս լուռ էի :

— Մի բան մոռցան ճիժերը — լսուեց մութ անկիւնէն :

— Ի՞նչ, հարցուցի մեքենաբար :

— Մոռցան ըսել որ մենք աւերուեցինք, ամէն ինչ կորսնցու-
ցինք, բայց փրկեցինք մեր պատիւը...

Գլուխս դարձուցի դէպի խաւարը, նոր խօսողը դիտելու համար :

— Մոսոն է, գինուոր Մոսոն, պատասխանեց նայուածքիս՝ ոչ ո-
ր Գասպարը : Ծիշդ կ'ըսէ, առաջ մերը չէր մեր պատիւը, այսօր գէթ
այդ անարդանքէն ազատ ենք...

Խոշոր կազմուածքով, դանդաղ շարժումներով, պաղ, բայց
կամք արտայայտող հայեացքով մէկն էր Մոսոն : Այդ սովորական
աշտաքինի տակ ծածկուած էր ջերմեռանդ «հայ — քրիստոնեան» :

Անշուշտ ո'չ կրօնի մասին գաղափար ունէր, ո'չ իսկ պարզ
աղօթք դիտէր ան, բայց եւ այնպէս բոլոր աստուածաբաններէն
«աւելի» հաւատացեալ էր Մոսոն :

Այդ սրբութիւնը ան կը յարգէր պասս պահելով, «սգրութիւն»
առնելով : Սուրբ Կարապետին, Սուրբ Ախպէրիկին աղօթելով :

Մոսոյի այդ պարզամիտ կրօնական հասկացողութիւններին յի-
ղափոխութիւնը պատուաստել էր «ազգի ազատագրութեան» գաղա-
փարը :

Եւ որովհետեւ պատուաստի արմատը ուժեղ էր՝ արդիւնքն եւս
ստացուել էր փարթամ ու կենսունակ :

«Ազգը» դարձել էր այդ պարզ մաշդու համար մի նոր սրբու-
թիւն, որին նա կը ծառայէր երկիւղածութեամբ, անձնուիրու-
թեամբ :

Սկիզբները, 10 — 15 տարի առաջ, «ազգի» թշնամին քիւրտն էր՝
աւազակը, գողը, բռնակալը : Ուշիշներ չեա միասին ինք եւս կը
հալածէր այդ թշնամիները, կ'օժանդակէր զործին՝ իբրեւ թղթա-
տար, իբրեւ պահապան, իբրեւ կռուող :

Տարիներ յետոյ հասունցաւ այն միտքը, թէ չարիքի աշխատը Համիտի կառավարութիւնն է. դրացի քրտերի հետ մօտենալն ու բարեկամանալը դարձաւ պահանջ: Տատանումներէ յետոյ՝ քալեց այդ ճամբով ե՛ւ Մոսոն: Ինքն էր ոչ Գէորգի եւ միւսների հրահանգով կը յարաբերէր, կը բանակցէր, ընկերական կապ կը պահէր, Ղասմ բէգի հետ: Երբ ի վերջոյ կայացաւ յայտնի համերաշխութիւնը եւ երկու կողմեքը որոշեցին փոխանակել իրենց զինուորներէն մի քանիսին, Մոսոն այն երեք դաշնակցականներէն էր, որ փոխադրուեցին եւ մնացին Խմիներ իրենց խմբապետ ընկեր Ղասիմի մօտ: Գործի կերպարանափոխումը չազդեց Մոսոյի բարոյական դիմադին վրայ: Քրդի մօտ եւս նա մնաց նոյն հաւատարիմը, նոյն քաջարի կռուողը, որպիսին էր միշտ, դաշտին մէջ թէ Անդրանիկի մօտ՝ Սա՛սուն: Մոսոյի բարոյական այդ յատկութիւնները մինչեւ հիմա էլ երախտիքով կը յիշեն նրա կաջճ ժամանակուայ քիւրտ բարեկամները:

Երկար չտեւեց դժբախտաբար այդ բարեկամութիւնը:

Ղասմը դաւաճանեց իր խոտուումին ու դաշինքին: Կառավարութեան հաճոյանալու համար, նենդօրէն սպանեց, իր սեփական ձեռքով քնած տեղը մորթոտեց հայ յեղափոխականներին՝ Զաւէնին, Սէյտոյին, Զետոյին:

Բոլոր զինուորները, ամբողջ հայ ժողովուրդը սոսկացին դաւաճանութենէն, ատելութեամբ լեցուեցին դէպի ստոր քիւրտը: Մոսոն հազիւ փախաւ դադտնի որջէն, հետը առնելով միայն նուիրական հրացանը:

«Ազատամարտ» 1/14 Յունուար 1912

* * *

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, յեղափոխական մարտիկները վար դրին իրենց ղէնքերը:

Պայքարի ու հերոսութեան շրջանին յաջորդեց խաղաղ քարոզը, կուսակցական դիտակցութեան բարձրացումը: Նոր վէրքեր բանալու տեղ, ջանալու էր ժողովուրդի ստացած վէրքերը բուժել եւ գործել «օրինական» ճանապարհներով:

Տարբեր ճամբան կը պահանջէր նաեւ տարրեր, աւելի պատրաստուած ուժեր:

Սակայն, այդ ուժերը մէջտեղ չեկան. գործը մնաց նոյն «անպատրաստներու» ուսերուն վրայ. կռուող զինուորներն էին ոչ կուսուեցան խաղաղ առաքեալներու դերը կատարելու...

Արդեօք նոյն հողերանութեան ու վիճակի մէջ չէ՞ին նաեւ այն ձկնորսներն ու հովիւները, որ ժամանակին տարածեցին Նազովրեցի քարոզչին պարզ, բայց մեծ մտքերը:

Պատուած շորերով, ցրտին ու ցեխին, շատ անգամ սոված փա-
րով, ցուպը ձեռքին կը պտըտէր Մոսոն, կը քալէր գիւղէ գիւղ, կը
յորդորէ՞, կը քարոզէր, կը կազմակերպէր:

Ի՞նչ կը խօսէր այս անուս, անյեղու, աշխարհ չտեսած գիւղա-
ցին — ինքս էլ լաւ չգիտեմ. գիտեմ միայն որ իր մաքուր սրտով լաւն
էր որ կը քարոզէ՞, ա՛յն լաւը, որ պիտանի կը նկատէր իրեն ծանօթ
ժողովրդին համար:

Թողած տնային գործերը, մի մի անգամ առնելով միայն «չարու-
խի փարա», Մոսոն կ'աշխատէր ինքը, ուրիշներէն եւս կը պահանջէր
չմոռնալ յեղափոխութիւնը, ծառայել «ազգին»:

Դժբախտաբար այդ ուրիշներն ալ մեծ մասամբ իրեն նման զըր-
կուածներ էին՝ տան միակ աշխատաւորներ, բեռնաւորուած երա-
խաներով ու ծեր ծնողներով: Բնականաբար, ոմանք կը շարունակէին
գործը ակամայից, ճնշման տակ, կուսակցական «թասիպէ» դրդը-
ւած, պատրաստ յաջմար պատրուակի տակ նուիրուել տնային աշ-
խատանքներին:

Կը յիշեմ ընկերական ժողովներէն մին, երբ այդ տրամադրու-
թիւնը արտայայտեց Վ. գիւղացի Հ.ը: Ան կ'առարկէր ի՞նչ աղքատու-
թիւնը, եղբայր կամ այլ աշխատակից չունենալը տան մէջ:

Ընկերական թոյլտուութեամբ կը խորհէր՝ պանդխտութեան
ցուպը բռնելու: Շատերը ընդունեցին Հ.ի պատճառաբանութիւնը եւ
տրամադիր էին զիջելու...

Վալլա չես երթայ, — կտրեց Մոսոն:

Հ.ը կը հակաճառէր: Սերմացու, եղ, կով, դառն — ամէն ինչ պա-
կաս էր իրեն. հինգ բերան իրեն կը նայէին...

Մոսոն տաքցաւ:

— Յո՞րի կ'երթաս դու: Դու որ աղքատ ես, ո՞վ է այստեղ հա-
րուստը: Անցած ձմեռ դուն ցոլեն կ'ուտէիր, ես կորեկ ու գրլգրլ,
ան ալ կարմիր գրլգրլ: Յորի՞ պիտի երթաս... դու որ երթաս, մնա-
ցածներն ալ կ'երթան, չըջանը կը մնայ առանց փութձուած զինուոր-
ների...

Հ.ը զիջեց, մնաց իր չըջանի մէջ եւ շարունակեց իր կուսակցա-
կան աշխատանքը: Ազգակցական սէրէ, բարեկամութենէ, կուսակցա-
կան գիտակցութենէ զատ, կայ նաեւ մի նեղքին ոյժ, որ կը մերձեցնէ

չատ անգամ մարդոց : Այդպիսի մի լուեկեայն , մոպական զգացումով է որ մենք կապուեցինք Մոսոյի հետ : Վստահ էի նրա ազնուութեան , հաւատարմութեան , պարտաճանաչութեան : Եւ նա միշտ կ'արդարացնէր մեր յոյսերը : Ես եւս իմ կողմէ վատ կը զգայի ինքզինքս , եւր անկարող կը գտնուէի կատարելու Մոսոյի որեւէ խնդիրքը :

Մի կէտի մէջ միայն մենք չհաշտուեցանք : Դաւ հայ – քրդական քան համերաշխութեան խնդիրն էր :

Քսան տարիների բռնութիւններն ու կեղեքումները դեռ եւս չատ թարմ էին ժողովրդի յիշողութեան մէջ : Ատու՛ վրայ աւելցաւ Ղասրմի դաւաճանութիւն – ոճիրը որ զինուորների եւ քիւրտ զեկավարների միջեւ կը հանդիսանար անանցանելի մի խրամատ :

Հայերը , մանաւանդ զինուորները կը դերադասէին պոյթթը , ոչ մի յարաբերութիւն չունենալ նախկին կեղեքիչների հետ . ժողովրդի հոգեբանութիւնը հասկնալի էր , բայց եւ այնպէս դրացիական կեանքը այդ պայմանների տակ չէր կարող մտնել բնական ընթացքի մէջ : Իսկական մեղաւորներէն դատ «պաղութենէն» կը տուժէին եւ բազմաթիւ անմեղներ : Դուրսէն ուղարկուած պաշտօնեաներ , հասարակ օտարական զինուորներ , ճամբորդներ , հալածուած քիւրտ գիւղացիներ – բոլորն ալ կը դանդատէին հայ գիւղացու : «անհիւրասիրութենէն» , «անքաղաքավարութենէն» :

— Նոյն իսկ դրամով կը մերժեն ձիուն խոտ բերել , մի բաժակ կաթ տալ , գիշերուայ օթեւան յատկացնել – կը դանդատէր սահմանադրական մի սպայ :

— Գէթ թող բարեւ տան մեզի , տեղներէն ելլեն , հասարակ սուրճի հրաւիրեն , – կրկնած էին քանիցս շրջանի «գուլումքեար» աղաներն ու բէգեւը , որ առանց կանգ առնելու՝ հարկադրուած էին անցնիլ հայ գիւղերի մօտէն :

«Խելացիներիս» յորդորներն ու քարոզները այնուամենայնիւ կը մնային առանց արդիւնքի...

Չեմ յիշեր , թէ ո՞ր գիւղի խոտի գէգեւրի տակ , մի երեկոյ նստած էինք Մոսոյի հետ : Երկուքս էինք միայն , ծանրացայ մեր ցաւուս «համերաշխութեան» հարցի վրայ : Վերջը չմոռցայ եւ մի քանի ընկերական յանդիմանական խօսքեւ՝ ուղղել իր «անհաշտ» քաղաքականութեան : Շեշտեցի որ հասած էր ժամանակը թուլցնելու պոյթթը , ստեղծելու դրացիներու հետ սովորական մարդկային յարաբերութիւններ :

Միշտ լռող Մոսոն պոռթկաց :

— Դու չես ճանչնա՞ր այդ դայիները, — բռաւ նա — ատոնք զազաններ են, որ կշտանալ չգիտեն: Զուր տաս անոնց, կերակուր կ'ուզեն, կերակուր տաս, եզդ կ'ուզեն, եզդ տաս, ատենդ կ'ուզեն, կինդ կը փախցնեն, հողդ կը դրաւեն, քեզ կը սպաննեն... Անօրէններ են ատոնք, անօրէններ, որոնց սա՛ կրնայ միայն բան հասկցնել — չեչաւց Մոսոն, հրացանի կոթով գիտնին զարնելով: Լուսահողի Զաւէնն ալ քեզի նման կը խօսէր. «Մենք ալ, կ'ըսէ՞ր, կորեկ կ'ուտենք, անոնք ալ. մենք ալ աղքատ ենք, անոնք ալ, մենք ալ ճնշուած ենք կառավարութենէն, անոնք ալ» եւ վերջը... մորթուեցաւ:

Զէ՛, պարոն, ատ խօսքերը մեզ մօտ չեն անցնիր... Մեր մէջ երեք ընկերոջ արիւն կայ... Գէորգի գերեզմանը վկայ, Ղասըմի հետ հաշտութիւն չի կրնար լինել:

Ես լռեցի:

Գիտէի որ Մոսոյի համար իր վերջին խմբապետ ընկերոջ անունը նուիրական էր: Գերեզմանը սուրբ, աւելի նուիրական, քան թէ պաշտած դադափարն է «գիտակիցներխ» համար, աւելի սուրբ, քան թէ Աստուածն է իսկական քրիստոնեայի համար:

Այլեւս չփորձեցի համոզել նրան: «Ազգի» զինուորէն՝ Մոսոն դարձաւ իմ աչքին դադափարի զինուոր, տառապող մարդկութեան ոտնահարուած իրաւունքների պաշտպան...

Մոսոն մեռաւ...

«Ուղեցինք բժիշկ տանել հիւանդի քով, — կը զօէր քանի մը օր անաջ ընկերներէս մին, — բայց չյաջողեցանք: Պէտէտիէյի երիտասարդ հայ բժիշկը 5-6 ժամ ճամբու համար 3-4 ոսկի ուղեց, բայց չունէինք: Ափսո՛ս, թերեւս տղան ազատուէր»:

Նամակը կարդալով տրտմեցայ, յիշեցի դաշնակցական զինուորին... Արդեօք գէթ այս տարի ցորենի հաց կերա՞ւ Մոսոն, թէ «ազգին» տառապելը նորէն պահեց նրան կորեկի վրայ...

Արդեօք իր սիրած հրացանի ժառանգորդը կը ծառայէ՞ «ազգին» նոյն եռանդով, նոյն հաւատարմութեամբ:

Վերջը միտքս սկսայ պրպտել այլ ուղղութեամբ:

Ինչո՞ւ Մոսոնները պիտի քաջքեն իրենց կեանքը՝ ցնցոտիների ու սովի մէջ, որպէս զի նրանց աշխատանքով ու անձնուիրութեամբ շահուին ուրիշները՝ ունեւորները աւելի եւս հարստանան, կրթուածները անոնց մահուան անկողինին իսկ չմօտենան, «ազգի» պատիւով ու անունով խօսողներս այդ պատիւը նուաճողներն անգամ չճանչնանք...

Արդեօք բնութեան օրէնքներէն մինն էլ այն է, որ մարդս ապրի ու զարգանայ միակողմանիօրէն, միշտ էլ թերի կերպով, մէկը վայելէ առանց խղճի, միւսը ունենայ դիտութիւն՝ առանց սլարտաճանաչութեան, երրորդը՝ «սրբութեան» վայել դիւր՝ առանց որեւէ սրբութիւն ճանչնալու... Իսկ Մոսոներն էլ – սով, տգիտութիւն ու զրկանք – հաւատքի, անճշտութեան, սրբութեան հետ միասին...

Մ. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ» 4/17, 1912

ԻՆԿԱՍ ԶԻՆՈՒՈՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Իրանի խորքերէն է որ այս անգամ կու գայ կսկծեցուցիչ լուրը :
«Սահմանադրական բանակը յաղթական. հրամանատարը սպաննուած» :

Հերիք չէին մաքր – երկրի, հայ – թրքական ընդհարումների եւ այլ բազմաթիւ զոհերը, այժմս էլ հայ արիւնը կը թափուի հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ : Կարծես քիչ էին մեր ներքին, ազգային ցաւերը, այժմս էլ հայ ուսի վրայ կը ծանրանայ դժացի ժողովուրդի ապագայի հոգսը...

Հոգսերի, դործունէութեան նոր ասպարէզ, դալիք զոհերի նոր չարան՝ յանուն ժողովրդապետութեան, յանուն հայի ապրած վայրերի ազատագրութեան...

Հայի պատմութեան, Հայի դեպի սկիզբն է, որ կը սկսի այս նոր զոհերով, բայց սկիզբը միայն հայ ազատագրութեան նոր ուղիի... Եւ ո՞րչափ մեծ եւ հմայիչ է անցեալ եւ ներկայ այդ ճամբաների տարբերութիւնը :

Ահա չորս տարի է ինչ Պարսկաստանի մէջ հայը՝ կը կռուի ո՛չ թէ մինակ, այլ կողք կողքի պարսիկ ազատականի հետ, կը կռուի յանուն ընդհանուրի շահերին, կը կռուի ինչպէս վայել է ամէն մի ազատ քաղաքացու :

Պարսկաստանի, Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայութեան բոլոր շրջաններէն հաւաքուած մարտիկները կոտորածների դէմ չէ որ կը դիմադրեն, այլ կը կռուին քաջաբար, յաղթութիւններ կը տանեն, յար-

դանքի եւ զմայլումի զգացումներ արթնցնելով բազմաթիւ սրտերի մէջ:

Պաշտիկը կը դուրդուրէ հայը, կը նայէ, կը հետեւի նրան, որովհետեւ հայ յեղափոխականն էր որ ձախողեցրեց Մէհմէտ Ալիի հակաաւստանադրական coup d'état. Թաւրիզի, Թէհրանի, Ռաշտի, Սալմաստի եւ բոլոր վայրերի հայ կոմիտէներն էին որ օգինակ եղան պարսիկ ազատականներին՝ կռուել բռնութեան դէմ յարատեւ կերպով, կռուել զէնքը ձեռքին, արեան գնով:

Դաշնակցութեան ձեռքով մկրտուած պաշտիկ ազատականը, պարսիկ հայրենասէրը, երախտագիտութիւնը, ազնուութիւնը կ'ունենայ յիշելու իր ուսուցչի մատուցած ծառայութիւնը...

Հայ մարտիկները սիրելի չեն հաւանաբար Պաշտկաստանի կորուստը դարձնող մրցակից ուսուցիչ, անդլիացի, դերման եւ այլ ազգերի դիւանագէտներին, բայց անոնք իսկ, այդ հակառակորդներն անգամ, որչափ էլ հակառակ լինեն հայ յեղափոխականներին, այնուամենայնիւ չեն կարող ժխտել, արհամարհել անոր դերը: Հակառակորդներն անգամ կը յարգեն այսօր ազատականներին: Դա եւս յիշատակելի պատմական երեւոյթ է, որ ոչ ոք կրնայ ժխտել. հասկանալի էր հաշիւներէ ազատ, չէզոքութեան դիրքի մէջ դանդաղ անձերը, ընդհանրապէս մարդը, մարդկային իրաւունքները ճանչցող բոլոր լուսաւոր անհատները ինչպէս կը վերաբերուին Պարսկաստանի մէջ կռուող մարտիկներին: Կարծում ենք թէ անոնք կը յարգեն հայերին՝ կրնակի կերպով, կը համարեն նրան մարդ, արժանիք ունեցող մարդ:

Այլ կերպ անկարելի է վերաբերուել դէպի մի անշահախնդիր դատը, ուր կանգնած դադափարական հողի վրայ, իր կուռ բազկով եւ կտրուած սրով կը պաշտպանէ Պարսկաստանի ինքնավարութիւնը, անոր վերածնութիւնը:

Իսկ ինքը՝ հա՞յը, մարտիկների արիւնակից ու ազգակից բաղմաւարտն ալ ժողովուրդը: Ինչպէ՞ս կը վերաբերուի ան դէպի տեղի ունեցող դէպքերը:

Հայը անտարակոյս որ կը զմայլի այսօր, աւրցունքներ թափելով զոհերին եւ ծափահարութիւններ ուղղելով կռուող մարտիկներին: Դաքաւոր քնէ արթնցած, ստրկութենէ նոր ոտքի կանգնած հայը կ'ուզէ ապրել իր դաւակների լրիւ եւ բեղմնաւոր կեանքով: Հայը չի կրնար չուրախանալ այսօր իր երիտասարդ որդիների կենսունակութեամբ, նոր փթթող տաղանդով, ոյժով, նրա տրորուած սրտին

թանկ է մանաւանդ քաջութիւնը, մաշտիկ ուժը, գէնքի շառաշիւ-
նը...

Եւ զարմանալի չէ այս:

Գաղթականութենէ, կոտորածներէ, ուժեղի առաջ քծնելէ վերջ՝
առաջին անգամն է որ նա կը յաղթէ այսօր: Կը յաղթէ ո՛չ միայն
Ղարադաղցիներին ու Շահսեւաններին, այլեւ Մէհմէտ Ալին ու իր
բոլոր հովանաւորներին...

Դարերի ընթացքին մէջ կոացած հայ մէջքն է որ կը շտկուի այ-
սօր, եւ պէտք է որ շտկուի... արեան գնով թանկագին զոհեր տալով.
այլ ճանապարհ չկա՛յ. այլ կերպ չի՛ կարող լինել: Մեծ գործը կը
պահանջէ եւ մեծ գոհեր. մեռած քարերն են որ չեն տառապիր՝ չու-
րախանալու պայմանով...

Այդ ճամբորդութիւնը լաւ ըմբռնեցին բոլոր նրանք որ արժանա-
պատուութեան զգացում, ազատութեան կայծ ունեցան իրենց սրտե-
րին մէջ:

Տառապած հայութեան, աղքատիկ խնձիթների զաւակներն են
նրանք, այսօր մաճը բռնած գեղջուկ, վաղը ազատութեան մարտիկ,
խսկ քիչ յետոյ շղթայակապ կալանաւոր, կամ երկրի բախտ տնօրե-
նող հրամանատար:

Հալածուած բռնակալներէ. կեղեքուած ուժեղներէ, նրանք
համախմբուած են Գաղափարի դրօշակի տակ, դնդակի եւ փառքի
դիմաց:

Երկարատեւ եւ բազմապիսի տառապանքներից յետոյ, Եփրեմը
մնացել էր նոյն նուիրուածն ու նոյն մարտիկը՝ ինչպէս մեծ մասը
այդ տառապած ժողովրդի ըմբոստ զաւակների:

Դրանցից մին էր եւ Պարսից Սահմանադրական զօրքի հրամանատար
Եփրեմը. դրանցից էին եւ Եփրեմի կողքին կռուող եւ ընկնող անձա-
նօթ մաշտիկները:

Զորս տարի առաջ, երբ սեղանի վրայ դրուեց պարսկաց Սահ-
մանադրութեան պաշտպանութեան հարցը, շատերի հետ միասին
Եփրեմը եւս համակիր չէր «պարսկական աւանտիւրային»: Բայց երբ
հարցը լուծուեց դրական մտքով, նա նետուեց պայքարին մէջ իր
ուժեղ մարմնով. իր հեռատես աչքով, իր երկաթէ կամքով...

Նրան կռիւ ուղարկելիս, ողջդարձի առթիւ Դաշնակցութիւնը
ուղեկցեց Եփրեմին՝ հին դիւցազնական պատուէրով.

«Կա՛մ վահանը ձեռքիդ, կա՛մ վահանի վրայ»:

Եւ նա մնաց հաւատարիմ այդ պատգամին:

Չորս տարի նա կեցած էր վաճանը ձեռքին՝ միշտ էլ յաղթող . եւ այսօր նա պառկած է վաճանի վրայ... նորէն յաղթող...

Ողջո՛յն եւ փառք ձեզ, ո՛վ հեռաւոյ, արիւնոտած, պատնէշների վրայ ընկնող մարտիկներ:

Ողջո՛յն եւ կա՛մք ձեզ, ո՛վ կենդանի մնացած ընկերներ:

Ո՛ւր որ էլ լինէք դուք – կռուի դաշտին մէջ, թէ չղթայակասի կալանաւոր, բա՛ւր ձեռքերնիդ մշակ թէ թափառական առաքեալ – միշտ էլ ձեզ ներշնչողը լինի թող տառապողի Աղատադրութեան վեհ Գաղափարը, ձեր առաջնորդը՝ դիրքերուն վրայ մնալու պարտաճանաչութեան սուրբ սկզբունքը:

Հոգ չէ թէ մի օր վաճանով կը դառնաք, միւս օր – վաճանի վրայ – արդիւնքը նոյնն է – յաղթութիւնը...

Եփրեմները, հրամանատարները կ'ընկնին եւ պէտք է որ ընկնին: Նրանց մահով բանակն է որ կը յաղթանակէ, հայութեան, ամբողջ մարդկութեան ազատագրութեան օգն է որ կը մօտենայ...

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Աղատամարտ» 1912, 11/24 Մայիս

ՏԱՐՕՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

«Ազատամարտ»ի 1910 Յունուար 8/21 թիւին մէջ հրատարակուած է հետեւեալ կոչը.

Մուշ, Դեկտեմբեր 13/26, 1909

Մայր երկրէն դուրս ասրող մշեցիներուն եւ Տարօնի կացութեամբ հետաքրքրուողներուն.

Սիրելի Հայրենակիցներ՝,

Սահմանադրութիւնը հաստատուելէն ի վեր, այս տեղ սկսած է շինարարական մեծ աշխատանք մը. դաղթողները կը վերադառնան, տուն չունեցողները կը վերաշինեն իրենց քայքայեալ բնակարանները, ամէն ոք արտակարգ ճիգ կը թափէ աւելցնելու համար անասուններու թիւը, մշակելի հողի տարածութիւնը, վաղեմի ապահով կացութեան հասնելու լուրջ մտադրութեամբ: Աւելին կայ: Օտարութեան մէջ ասրողները հիմա կը ձգտին հայրենի հողին վրայ պատուաստելու այն ամէն նորութիւնները, զորս տեսած են լուսաւորուած երկիրներու մէջ: Կը շինեն նոր ձեւով սայլեր, ներս կը մտցնեն նոր տուրքեր, նոր դռնփաներ, կը շինեն նոր փեթակներ, կը փորձեն նոր նոր սերմեր, տունկեր, վերջապէս ամէն ինչ կը նորեն, կը լաւցնեն:

Զարթման մեծ ու վճռական շրջանն է որ կ'անցընէ Տարօնցին, ու եթէ երկիրը խաղաղ մնայ եւ կառավարութիւնն ալ հոգ տանի այդ տառապող ու վշտաշարժար ժողովուրդի ցաւերուն ու ձգտումներուն՝ յուսալի է որ 20 տարուան աւերումները պիտի դարձանուին մէկ քանի տարիներու ընթացքին:

Շինարարական այս հսկայ դործունէութեան մէջ կարեւոր տեղ կը դրաւէ կրթական դործը, պահանջը դէպի լուսաւորութիւնն ու դիտութիւնը: Առաջնորդէ սկսեալ տեղւոյս Ազգային Մարմինները եւ դիտակից անհատները, ժողովուրդի համաձայնութեամբ, միահամուռ դործունէութեամբ, որոշած ու սկսած են լուրջ ջանքի, ձգտած են հաստատելու կանոնաւոր ազգ. դպրոցական վարչու-

թիւն, բանալ դպրոցներ Մշոյ եւ Դաշտի գիւղերուն մէջ, յուսալով որ նոյնը պիտի կատարուի նաեւ թեմիս միւս գաւառներուն, Սասնոյ, Խուլպ Խիանի, Խոյթ Բոնաչէնի, Մանազկերտու, Պուլանդաջ, Կինճու, Վարդոյի եւ այլ վայրերու մէջ, ուր, տեղ տեղ, հայոց լեզուն անդամ մոռցուած է եւ ճիշտ այդպէս ալ կը կատարուին:

Մինչեւ այսօր բացուած են 50է աւելի դպրոցներ, որոնց թիւը օր ըստ օրէ աւելնալու վրայ է: Աշակերտներու եւ աշակերտուհիներու թիւը, ներկայիս 3000էն պակաս չէ, եւ կը յուսանք որ ամիսէ մը 5000ի հասնի:

Երկու հանգամանք, սակայն, խոչընդոտ կը հանդիսանան կրթական դործի զարգացման. առաջինը սա է որ տնտեսապէս չափազանց աւելցուած կամ չատ ճնշուած շրջանները Սասուն, Խոյթ Բոնաչէն, Խուլպ, Կինճ, Վարդօ, Մանազկերտ, առանց դուրսի աջակցութեան՝ անկարող են ուսուցիչները վարձատրել, կամ, կրթական հաստատութիւններու կարեւորութիւնը թոյլ կերպով կ'ըմբռնեն: Դեռ մէկ քանի օր առաջ Փսանաց եւ Խուլպի գիւղերը գիմելով մեղի՝ կը խնդրէին նպաստել իրենց, գէթ դասակաւս պիտոյճներով: Եւ մենք անկարող եղանք այդ քաղցր պարտականութիւնն իսկ կատարելու: Ասկէ դատ, դպրոց ունեցող գիւղերու մէջ, աղքատութեան պատճառաւ, աշակերտներուն երկու երրորդը զուրկ է ամենահամեստ պիտոյքներէ, դասագրքերէ, քարեռախտակներէ, թղթերէ եւայլն: Խորենացիի, Դաւիթ Անյաղթի, Ղազար Փարպեցիի, Ստեփանոս Ասողիկի նման պատմագիրներու եւ թարգմանիչներու գերեզմաններուն կից գտնուող Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի որբանոցին մէջ պատրաստուած Տարօն Սասունի նահատակ հերոսներու տղաքները ո՛չ միայն դրքեր չունին, այլ նաեւ փոխնորդէ իսկ զուրկ են... Այս տխուր պարագան կրկնակի դժուարութիւն կը յարուցանէ ուսուցիչներու դործին առջեւ, եւ կը հարկադրէ մատաղ երեխաները, որ մէկ տարուան սորվելիքը տարիներու ընթացքին սորվին:

Երկրորդ դժուարութիւնը կը կայանայ քիչ չատ պատրաստուած դասատուներ չունենալուն մէջ: Թէեւ այս չարիքը ընդհանուր է ամբողջ հայութեան, սակայն զդալի է մանաւանդ Տաթօնի մէջ, ուր մինչեւ այսօր եղած չէ ո՛չ մէկ բարեկարգ կրթական հաստատութիւն: Հետեւանքը սա է որ դպրոցներու մէջ դասատուութիւն ընողներու ճնշող մեծամասնութիւնը կեցած չէ իր կոչման բարձրութեան վրայ: Չնայելով ուսուցիչներու աշխատասիրութեան եւ սրտանց վերաբերման հանդէս իրենց ստանձնած դործին, անոնք անկարող են դոհա-

դուցիչ կերպով կատարելու իրենց ուսուցչի պարտականութիւնները: Սորված ճնշող ռեժիմի տակ, վանքերու տիրացուներու քով, չկաշ-
դացած քանի մը կտոր գիրք անգամ, այդ ուսուցիչները հարկա-
դրուած են ուսուցանելու ինչ որ սորված են:

Ձեռնահաս ուսուցիչներու պակասը Լրացնելու համար կանոնա-
ւոր վարժապետանոց մը ունենալու միջոցներուն ձեռնարկուած է,
ուր, հաւանաբար, գիւղատնտեսական բաժանումներ եւս պիտի ըլ-
լան: Գիւղերու մէջ կը տրուին փորձառական դասեր, եւ կը յուշանք
նոյն իսկ յառաջիկային կազմակերպել մանկավարժական դասըն-
թացքներ: Սակայն, սա կը վերաբերի ապագային եւ մենք ստիպուած
ենք խորհիլ այսօրուան մասին, լրացնելու համար եղած պակասը
հնարաւոր ջանքով եւ ձեռքի տակ գտնուած միջոցներով: Մեզ կը
թուի թէ ուսուցիչներու այդ զգալի պակասը, առանց օր կոչանցնե-
լու, կարելի է լրացնել ուսուցչական, դպրոցական գրադարաններ
հաստատելով, ժողովուրդի ձեռքը տալով մեծ քանակութեամբ ըն-
թերցանութեան գրքեր, լրագիրներ, պատկերներ եւլն: Նոր գրքերը
ոչ միայն կը լայնցնեն ուսուցիչներու մտաւոր հորիզոնը, այլեւ ժո-
ղովրդական լայն խաւերուն մէջ ընթերցանութեան սէր ծնցնելով՝ կը
նպաստեն անոր կրթութեանը ու յառաջդիմութեանը, ամենալայն ու
առոյգ մտքով...:

Տարբախտաբար, 20 տարուան քստմենի աւերումները ա՛յն
աստիճան ոստաքանց ըրած են երկիրը, որ Կրթական Մարմինը կրցած
չէ իր տրամադրութեան տակ ունենալ միջոցները, որոնք հնարաւո-
րութիւն կուտան դէթ ամենահամեստ չափով զոհացում տալ վերո-
յիշեալ պահանջներուն: Հայկական ամենամեծ շրջան Տարօնը իր
150է աւելի գիւղերով զուրկ է իր անմեղ պղտիկներուն ամենատար-
րական պիտոյքները հոգալու միջոցներէն, ո՛ւր կը մնայ գաւառնե-
րու օժանդակութեան կամ գրադարաններու հաստատութեան հարցը,
գոնէ կեդրոնական գիւղերու դպրոցներուն մէջ:

Ահա այս կարեւոր գործին համար, հայրենակիցներ՝, կը խընդ-
րենք ձեր աջակցութիւնը: Օղնեցէ՛ք շրջանիս լուսաւորութեան
գործին ինչով եւ որչափ որ կարող էք: Գիտական, դրական գրքերը,
թերթերը, պատկերները, քարտէզները, նկարները, բնագիտական,
մանկապարտէզի գործիքներ, այս ամէնը որ այդտեղ, ձեզի համար
չատ քիչ արժէք ունին, այստեղ կ'ունենան իրենց շօշափելի օգուտը:
Տարօնի կրթական գործին աւելի կանոնաւոր ընթացք մը տալու հա-
մար փափաքելի է որ համակրողները կազմեն իրենց մէջ յատուկ

միութիւններ ու ընկերակցութիւններ (հայրենակցական կամ այլ հոգի վրայ) : Կ'առաջարկէինք, նոյնպէս, որ յանուն Տարօնի կրթական վերածննդեան, Նոր Տարւոյ, Ծննդեան, Բարեկեցեանի, Զատիկի եւ այլն տօներու առթիւ, չզլանային կազմել հանդէսներ, ընել հանգստակութիւններ, աւելի ու իրական զարկ մը տալու համար երբեմն փարթամ, այլ այժմ քայքայուն օճախներու վերաշինման դործին : Յատկապէս կը խնդրուի հեռաքնակ տաքօնցիներէն որ զիւղատնտեսական, այգեգործական, եւ այլ նորութիւններ հաղորդելով, սերմեր եւ այլն իրեր ղրկելով՝ նպաստեն Մայր Երկրի յառաջդիմութեան, զիւղատնտեսական ու արհեստակցական հողի վրայ :

Օգնեցէ՛ք, որովհետեւ Սահակ — Մեսրոպներու, Խորենացի — Անյաղթներու, Մամիկոնեաններու, Եղիշէ — Մհերներու, Սերոբներու, Հրայր — Գէորգներու հայրենիքը չի մնար եւ չափաի մնայ խաւար ու աւերակ : Այդ դիւցազն անձնուէրներու հոգիները մեզ, իրենց վերջամնաց թոռներուն, միահամուռ ջանքերուն կը նային սրտայոյզ . . . :

Յուսով ենք որ մեր ձգտումները դատապարտուած չեն ապագա դիւն մնալու եւ տեղացի ազգաբնակչութեան ուժերու եւ դրսեցիներու աջակցութեան շնորհիւ, պատմական Տարօնը կը վերակենդանանայ եւ կը կանգնի իր կոչման բաժրութեան վրայ :

Ի դիմաց Ուսումն. Խորհրդոյ Տարօնի

Ատենադպիր

Վ. Ատենապետի

Գ. Ս. ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՆԻ

Յ. Տ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», 1909 Յունուար 8/21

Ընդհանուր Տեսուչ Տարօնի դպրոցներու

Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆ

Յ Ո Յ Ս Ի Ն Շ Ա Ն Ն Ե Ր

Յուսահատեցուցիչ եւ ծա'նր են տալաւորութիւններն Ատանայի չրջանում: Կենդանի մնացածները ապրում են գերազմաններու եւ աւերակներու միջեւ, միջոց ունեցողները աշխատում են օր առաջ հեռանալ երկրէն, մոռացութեան տալ կոտորածի օրերէն ստացած տալաւորութիւնները: Նոյնիսկ օտարականը՝ որ չէ տեսած իր աչքով ո'չ արիւն եւ ոչ էլ կրակ, նոյնիսկ նորեկը բնազդօրէն ձգտում է օր առաջ հեռանալ:

Տալաւորութիւնը այնքան ուժեղ է, որ կարծեմ ո'չ մի համոզում, ո'չ մի պատիժ, ո'չ մի բաւարարութիւն չէր կարող հաշտեցնել դժբախտներն իրենց կացութեան հետ: Սակայն, կայ մի պարագայ՝ որ նպաստում է այդ հաշտութեան, հնարաւոր դարձնում կողք կողքի ապրիլը: Դա՝ այն է ոչ, անսահման դազանութիւնների հետ միասին, դէպքերու ատեն տեղի են ունեցել բարութեան, փրկարար յոյսի նշաններ: Ուզում եմ մի քանի դէպքեր յիշել, երբ թշուառութեան օրերում մեր հարեւան թուրքերը, մահմետականները՝ պահեցին իրենց մարդավայել կերպով:

Այն ընդարձակ տարածութեան վրայ, ուր կատարուել են վերջին սաքսափները, չկայ մի քաղաք, մի գիւղ, ուր հայերը — անհատ անհատ կամ տասնեակներով — պաշտպանուած չլինին թուրքերու եւ այլ մահմետականներու կողմէ:

Ատանայի մասին չեմ խօսիլ, թերթերը արդէն յիշատակեցին մի քանիսներին, որոնք իրենց անձնական միջամտութեամբ ազատած են կրակէ՝ հարիւրաւոր տներ, փրկած են հազարներու կեանքեր:

Ասում են որ այս անհատներէն ոմանք զրդուած են եղել անձնական շահէ: Հայերին փրկելով նրանք ուղեցել են փրկել ԻՐԵՆՅ կալուածները, հայերուն պարտք տուած ԻՐԵՆՅ դրամները, հայ արհեստաւորներու ԻՐԵՆՅ անհրաժեշտ հմտութիւնը: Շատ եւ շատ պարագաներում դա անհերքելի է եւ տեղի է ունեցել լայն չափով: Բայց անհերքելի է նաեւ որ նոյնչափ տարածուած, նոյնչափ լայն ծաւալ ունին եւ զուտ մարդասիրական զգացմունքէ առաջ եկած ուրախալի երեւոյթները:

Ատտնայի վիլայէթի դաշտային մասում «Ֆէլլահ» կամ «Նսայրի» անունն տակ ապրում է արաբախօս մի համայնք, սոքա տաղանդաւորներ են, որոնց կրօնը խառնուրդ է՝ կռապաշտական, շրադաշտական, քրիստոնեայ, մահմետական պատուիրաններու, չունին «գիրք», չեն բաց անում իրենց «սրբութիւնները» օտարներու առաջ եւ այդ պատճառաւ շատ արհամաքուած են մահմետականներու կողմէ :

Անշուշտ, ո՛չ հրեշտակներ եւ ոչ էլ դիտակից սահմանադրականներ կամ հայասէրներ են այս տղէտ, կռալիտ ալկոհործներն ու երկրագործները : Բայց եւ այնպէս Թարսուսի մէջ նրանք տեղ տուին, պահպանեցին հազարաւոր հայեր, որ փախչելով բոցերու մէջէն, ապաստարան էին փնտռում քաղաքից դուրս գտնուած պարտէզներում... ճնշուածը, կարծես, աւելի է հասկանում ֆնշուածի վիճակը :

Ատանայի դաշտավայրը, բերրի «Զուխուր Օւան» վերջի 50 տարիների ընթացքում «մուհաջիրների» համար հանդիսանում է աւետեաց երկիր : Ղրիմի թաթարներն եւ նողայները Դանուբի պոմաքները, Բալիանի բոշնակները, Կովկասի չէրքէզները, չէչէնները, լեզգիները, Կրէտէի յունախօս մահմետականները յաջորդաբար տեղաւորուել են Երկրի այլեւայլ մասերում, օրէց օր աւելանում են : Հալածուած իրենց ծննդավայրէն, ուրիշներու դէմ հաւաքած ոխը գաղթականները կարծես պահել եւ թափում են այսօր հայերու դէմ : Եւ ահա մահմետական աւանդութեան այս պաշտպաններու մէջէն, ամենաքաջերը եւ կարծեմ ամենազարգացածները՝ չէրքէզները բռնում են համեմատաբար տանելի եւ տեղ տեղ համակրելի իսկ գիրք : Շարդերէն (Հաջին), Գէօկսիւնի գիւղերը, ինք Գէօկսիւնը աղատում են մեծ մասամբ շնորհիւ հարեւան չէրքէզներու, եւ նրանց դեկավարներու : Փէխի մի քանի հայ գիւղերը աղատ են մնում կոտորածէ մի միայն շնորհիւ իրենց համակրելի գայլագամին որ չէրքէզ չաղում ունի : Հաջնոյ մէջ իմ պատահած իթթիհատի ամենահամակրելի անդամներէն մին չէրքէզ է, այս լուսամիտ երիտասարդը հասկանալով շարժման կորստաբեւ լինելը՝ մինչեւ վերջն էլ մնում է գիւղում հայերու հետ, մինչեւ վերջն էլ աշխատում է դերձ պահել քաղաքը արիւնէ :

Այդ ջանքերը ապարդիւն չանցան, սակայն շատերի հետ միասին պոհ սրահանջեցին մի աղնիւ դէմք, որին անկարելի է մոռանալ : Ազիզիէյի (Սվազյի) չէրքէզ Օ. Բէյը մարտի վերջերին հարկադրուած է լինում մեկնել Ատանա : Տեղեկացած լինելով հեռադիմե-

րէ, որ դրութիւնը առհասարակ խառն է եւ որ Ազիզիյէի հայերը կարող են վտանգուել, Օ. Բէյը յատկապէս հաւաքում է չէրֆէզներին եւ պատուիրում է «չխաբուել» եւ հայերի հետ լաւ վարուել: Ապրիլի սկիզբներին, երբ արդէն Հաջինը պաշարուած է լինում, նա հասնում է Հաջնոյ սահմանը, ուր հանդիպում է հայ պահակներին. վերջիններս պաշտպանում են քաղաքը խուժանէն եւ Օ. Բէյին եւս ընդունում են թշնամու տեղ: Ի դուր չէրֆէզները ձայն են տալիս որ նա սահմանադրական է, հայերու կողմնակից, եւ եկած է միայն Ատանա անցնելու համար:

Հայերը չեն վստահում եւ մի դաւաճան գնդակ վիրաւորում է խեղճին: Վէրքը թեթեւ է լինում, վիրաւորը սրբում է աշիւնը, հանգստացնում մերձաւորներին՝ որ «բան չկայ», որ սա «թիւլիմացութիւն» է: Սա ուղում է շարունակել ճամբան եւ մի քայլ է անում դէպի առաջ. պահակները չեն հասկանում իշաւանութիւնը, գնդակները նորից ուղղում են դէպի առաջացող չէրֆէզը եւ վերջինս ընկնում է գետին անշունչ...

Մի քանի օր յետոյ, Ազիզիյէէն Հաջին եկած հեռագրին թէ՛ ի՞նչ եղաւ Բէյը, վերը յիշած հայերի բարեկամ չէրֆէզը պատառխանում է, թէ Օ. Բէյը առողջ եւ հանդիստ է. այս անմեղ սուտը ազատում է Ազիզիյէի հայերին չէրֆէզների վրէժխնդրութենէն... շրջանի հայութիւնը թողնելով անկեղծ զղջանքի եւ ամօթի մէջ:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», Կ. Պոլիս 1909, Օգոստ. 18/31

Բ.

Նոյնաման դէպքեր եւ այլ տեղեր, թուրքերի եւ այլ մահմետականների մէջ:

Զեմ մոռանալ մի պաշտօն գափթիէի պատմութիւնը:

«Ատանայի կռուի երկրորդ օրն էր, պատմում էր նա, ուժասպառ ցերեկուայ վաղվզութէն, գիշերուայ անքնութենէն, խուժանի հետ ես էլ փախչում էի մի փողոցով, երբ հայ դրացիիս ծանօթ Կ տարեկան տղան փաթաթուեց վիզիցս «ազատի՛ր ինձ» աղեւսանքով: Գնդակները վզվզում էին շուրջս եւ տղան արգելք էր հանդիսանում իմ շարժուելուն: Ուղեցի տղան պոկել եւ մի կողմ նետել, բայց նա աւելի հեկեկալով փաթաթուեց ոտիցս, ասելով որ իրան էլ հօր նման կը մորթեն: Բարեկամիս անունը լսելուն պէս՝ սիւտս փափ-

կեց, տղային գրկեցի եւ առաջ գնացի: Երեւի նրան ազատելու համար՝ Աստուած էլ ինձ ազատեց: Առանց վիրաւորուելու տուն հասայ, դուռը արագ զարկեցի եւ ներս պրծայ: Կնոջս մօտ նոյնպէս ապաստանել էին մի քանի դժբաղդներ, եւ նրանք այլապէս չէին կարողանում խօսել: Կինս ասաց որ մի քանի սրիկաներ երկուքի ամուսիններին փողոցէն քաշել տարել էին, իրա դիմին էլ մի քանի հարուածներ իջեցնելով՝ «գեաւորներին ապաստան տալուն համար...»: «Երկու օր պահեցի այդ 7 կանանց շարունակում էր գալիքիէն, - երեք անգամ տունս ենթարկուեց յարձակումների, քիչ էր մնում դուռս կոտրեն, բայց հրացանս իմ ձեռքս էր: Դրացիներս զիս պատուեցին, բայց թող Աստուած հեռու պահէ նման դէպքերի կրկնութիւններէ, երախայի «ազատի՛ր ինձ»ը մինչեւ հիմա էլ արտասուքով լցնում է սիրտս»:

Շատերը կը կարծեն որ գալիքիէն, պաշտօնեան, ազդեցիկ ազաներն ու բէյերը պաշտպանել են հայերին՝ շնորհիւ իրենց դիրքի, ազդեցութեան: Բայց դա սխալ է: Նման անհատների պատահել եմ բույս խաւերի մէջ, թէ՛ ազդեցիկ կալուածատէրերի, թէ առեւտրականների, թէ արհեստավորների եւ թէ գիւղացիների: Յիշատակարանիս մէջ նրանց ցանկը բռնում է բաւականին պատկառելի տեղ:

Միսիսի հազարապետ Լ. բէյը օրերով ապաստան եւ կերակուր է տալիս տասնեակ հայերի: Առաջի դէպքի ատեն գնդակների տարափով նա կարողանում է սահմանափակել հայ զոհերի թիւը տասնեակներով...: Դժբախտաբար, ամերիկեան հիւպատոսի տռաջարկութեամբ՝ Միսիսէն զօրքով նա ուղարկում է Հաճին, վերջինիս պաշարումը վերցնելու եւ այնտեղ ապրող ամերիկացիներին ազատելու համար:

Հաջին իսկապէս մի քանի օրէն ազատւում է, բայց դրա փոխարէն զոհւում է Միսիսը... Հենց ուր գիւղէն հեռանում է պարտաճանաչ պաշտօնեան՝ բորենիները գլուխ են բարձրացնում եւ վերջի վերջոյ կոտորում են հայերին (200էն աւելի). ազատւում են միայն մահամետականութիւն ընդունող մի քանի երկաթագործներ, քանի որ թիւրքերը իրենք երկաթագործներ չունին եւ պէտք ունին նրանց...

Խրատական է նաեւ մի այլ հանգամանք: Հաջինը ազատելէն ետք, դժուարութիւնների ու տխուր լուրերի ազդեցութեան տակ ջղայնացած հազարապետը դործում է, կարծեմ, մի քանի թեթեւ սխալներ: Եւ ահա իր բոլոր արածները մոռանալով, հայերէն շատերը սկսում են յայտնել դժգոհութիւններ, ուղղում են իրենց աղա-

տիւնի դէմ դանդաղանք... Սա էլ երեւի իբրեւ դնահատութիւն իր դործունէութեան:

Բարեբախտաբար, կոպտութեան այս դէպքը կարծեմ միակն է: Մաշգկային վերաբերմունք ցոյց տուող մահմետականներին՝ իրենց հարեւան հայեւը կարողանում են արժանաւոր կերպով պահպանել:

Օսմանիէի մէջ էի, երբ կենդանի մնացած հայերը իրենք ներկայացրին իրենց Վերկիւնքէն ոմանց: Ձեմ մոռանալ մանաւանդ մէկին: Դա մի համեստ մանրավաճառ էր, ծաղումով Դերենդեցի:

— «Ես արդէն նախազգացուած էի — պատմում էր նա, քանի որ վատ երազ էի տեսել:

Մոլլան բացատրեց որ տեսածս սեւ ամպերն ու կարկուտը չեն կարող լաւ բան դուշակել: Ես էլ յատկապէս աղօթեցի, աղքատներին դրամ բաժնեցի, շներին հաց ու կրկին դնալու պէտք ունէի, մի քանի օրով յետաձգեցի:

Դժբախտաբար, երբ մի քանի օրէն դառնում էի գիւղը՝ բլրի գլխին նկատեցի դիւղում հրդեհ: Ձիւ քչեցի, շուտ հասայ շուկան եւ հանդիպեցի թալանուող խանութներին, հալածուող հայերին: Չհասկացայ, չկարողացայ ըմբռնել, թէ ի՞նչ է կատարւում, չէի հաւատում եւ մի քանի լպիրշների ասածներին, թէ «Ատանայում այլ եւս թուրք չմնաց»: Պատահած հայերին տարայ տուն եւ տղիս պատուիրեցի դռները չբանալ: Դարձայ շուկան եւ նոր խումբ տարայ, երրորդ անգամ Ե հողի, մինչեւ որ տանս մէջ այլ եւս տեղ չմնաց:

Հրացանը ձեռքէս բաց չէի թողնում, դիշերները չէինք քնում: Թալանչիներն ու մարդասպանները ճանաչելով իմ բնաւորութիւնը՝ տանս երեք չմօտեցան: Ձիւ օրէն վերջ, երբ ամէն ինչ՝ խաղաղուեց, կառավարութենէն մի քանի զինուոր վերցրի եւ մաս մաս հայերին տարայ կառավարական տուն: Երկու օր էլ մնացի հոն, քանի որ դեռ եւս վստահ չէի սլաշտօնեաների անաչառութեան...»

Իմ հարցումին, թէ ի՞նչը դրդեց իրեն բաժնուել հայրենակիցներէն, Դերենդեցի էսնաֆը պատասխանեց, որ իր հայրենիքում նա մեծացել է հայերի հետ, որ իր մայրը չէր կարող տանել իր մարդասպան որդուն:

Օսմանիէ, Բախչէ նման սլաշտպանութիւն ցոյց տուած թիւրքերը բացատրեցին իրենց վարմունքը նրանով, որ սպանութիւնը «կրօնի դէմ» է, «արգիլուած է» օրէնքով: Նոյն օրէնքով, որի հովանու տակ կատարւում էին ա՛յնքան սարսափներ: Թէ որչափ

անաճգական կերպով է հասկացւում այդ «օրէնքը», բաւական է յիշել որ մի այլ վայրում էրզին խլրտման սկզբին իսկ երկու կրօնականներ բռնում են հայերի կողմը: Ներշնչուած մի քանի տեղացի հասկացող հայերէ, նրանք կանգնում են խուժանի առաջ, բացում են Ղուրանը եւ կարդալով վերջինից այլ եւ այլ գլուխներ, յաջողում են համոզել որ քրիստոնեաներին սպանելը մեղք է...

Եւ ոչ մի սպանութեան դէպք գիւղի մէջ տեղի չի ունենում:

Նշանակաւոր անհատները բոլորն էլ քիչ շատ աշխարհիս հետ չփուած, օրէնք ու կրօնք հասկացող մարդիկ են: Բայց ահա ձեզ խաշնարած քրտերը, կիսաթափառական իւրուկներ որ բռնած են նոյն գիւղը: Ալահիէի, իմանքի կիսաւայրենիներով շրջապատուած գիւղերը եթէ ազատուած են կիսով չափ, դրա պատճառը միայն իրենց հարեւանների մի մասի մարդկային հարեւանական վերաբերմունքն է: Գէօք-Չայիւ գիւղում դորանից մէկին պատահեցի: Երբ մօտեցանք մենք, խրճիթի մօտ տարածուող արտում՝ երիտասարդ տղի հետ նա հնձում էր արտը: Նա հրաւիրեց մեզ խրճիթը՝ ու կինն ու տղիկը, առանց որեւէ քող երեսնին՝ դալիս գնում էին մեզ մօտ, միջամտում էին խօսակցութեան: Բիւզանդական հարէմը փաշաների պալատներէն՝ դեռ ներս չի մտել գիւղացի թուրք ազգաբնակչութեան մէջ: Նստանք փռած խարի վրայ եւ տանտէրը պատմեց իր տեսած տխուր դէպքերի մասին: Ամբողջ 15 օրուայ ընթացքում՝ անվերջ վտանգների ենթարկուելով՝ դիմադրել է խուժանի յարձակումներին, իր մի կտոր չոր հացը բաժնելով 20էն աւելի հարեւանների հետ:

Չէ՞ որ հարեւաններ ենք, մարդիկ ենք, վերջացրեց իր պատմութիւնը...: Մի թաս թանով մենք զովացրինք մեր այրած սրտերը եւ բաժանուեցինք:

Ընկերներին կողմէ, հայութեան կողմէ, ամբողջ մարդկութեան կողմէ պինդ սեղմեցի թուրք գիւղացու ջղուտ ձեռքերը: Եւ իսկի, չէ՞ որ ամէն բանէ առաջ մենք «մարդիկ ենք», «հարեւաններ ենք»:

Թող հազարաւոր մարդասպանների եւ տառնեակ հազար թաւանջիների կողքին կանգնած լինեն տասնեակ ԱՅՍՊԻՍԻ անհատներ եւ... կեանքը տանելի է դառնում: Տանելի կը դառնայ մանաւանդ ապագայում. արդարադատութեան ու սահմանադրութեան գործադրութիւնը այսպիսիների թիւը կը տասնապատկէ ու կը հարիւրապատկէ:

«Ազատամարտ», 1909 Օգոստ. 19/1 Սեպտ.

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՆԵՐ ԵՒ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՆԵՐ

ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԻՆ ՇՈՒՐՁԸ

Ա.

Ամիսներ առաջ Ազատամարտ գեղեցիկ միտքն էր յղացած – ընդհանուր օժանդակութեամբ ապահովելու այն մէկ քանի ազատասէր Գաւառացի պատանիները, որոնք Կեդրոնականի խնամակալ – Հոգաբարձութեան շնորհիւ փողոց պիտի նետուէին:

Խնդիրը աւելի լուրջ եւ համակրելի դարձաւ այն օրէն, երբ յիշեալ ուսանողներու վիճակը ապահովելէն յետոյ – ձեռնարկուեցաւ Գաւառի լուսաւորութեան եւ վերածնութեան նպաստող Հիմնադրամարի («Ֆոնտ»ի) հաստատման: Այդ նպատակով հանդանակուած զուժարը տակաւին շատ համեստ է թէեւ, սակայն՝ օր օրի աճելու վրայ: Բայց վերջապէս, դրամի նպատակայարմար գործածութենէն կախուած է հենց ձեռնարկի («Ֆոնտ»ի) յաջողութիւնը:

Ձեռնարկուած գործը յաջողած տեսնելու փափաքն է որ կը ստիպէ զիս այդ առթիւ ընել որոշ առաջարկութիւն:

Ըլլալով կողմնակից այն գաղափարին՝ որ տարիներու զուլումներէն յետոյ՝ ամենէն աւելի ուժ տալու է մեր Հայկական Գաւառներու նիւթական ու բարոյական վերածնութեան, – չեմ կարծեր որ մենք այդ նպատակին հասնինք բարձրագոյն կրթութիւն ստացողներու թիւը աւելցնելով:

Կովկասի մէջ մենք ունինք ունեւորներ, որոնք տասնեակներով ուսանողներ կը պահեն Ռուսիոյ եւ Եւրոպայի բարձրագոյն հաստատութիւններուն մէջ: Համալսարաններու եւ այլ բարձրագոյն զրպրոցներու մէջ դառնուող մօտաւորապէս 2000 հայ ուսանողներուն՝ նուազագոյն հաշուով 500ը, իրենց կրթութիւնը կ'առնեն այլ եւ այլ նպաստներու արդիւնքով: Այդ 2000 ուսանողներէն տարին 2–300 թիւիչ, փաստարան, մանկավարժ, գիւղատնտես – որոնցմէ շատերը գիւղացիներ ու գաւառացիներ – կը մտնեն կեանքի մէջ: Սակայն այդ երիտասարդներէն քանի՞ն իրենց նպատակ դրած են դառնալ Գաւառները՝ ծառայելու համար այն ժողովուրդին՝ որուն ծոցէն զուրս

եկած են, եւ այս քայլը՝ դէթ իբրեւ երախտապատութեան զգացումի արտայայտութիւն։ Ոչ ոք, կամ գուցէ մատի վրայ համբուող անհատներ։

Ասով հայուն ապերախտութիւնը, կամ անոր այլասերուած ըլլալը չէ որ կ'ուզեմ մեղադրել։ Եւ արդեօք աւելի⁶ լաւ ընթացք ունին Պուլկար, Թուրք եւ այլ կառավարութեանց հաշուով ուսում առնողները, կամ այն 100 «Հրէասէր» երիտասարդները, ոքոնք Ռոզիլտի հաշուով ամէն տարի կ'ուսանին Ֆրանսայի մէջ՝ Պաղեստին վերադառնալու պայմանով։ Ո՛չ երբեք։

Իշտականութիւնն այն է՝ որ բոլորն ալ ուրիշի հաշուով արհեստ ու գիտութիւն կը սորվին եւ բոլորն ալ ուրիշի հաշուով ձեռք բերուած այդ արհեստն ու գիտութիւնը կը ծառայեցնեն իրենց անհատական շահուն։ Այս խնդիրին մէջ նուազ դեր չեն խաղար նաեւ այն դժուարութիւնները, որ կապուած են նոր, աւելի աննպաստ միջավայրի մէջ ապրելու խնդիրին հետ. երիտասարդ մը, որ տասնեակ տարիներով ապրել է եւջողական միջավայրի մէջ, վարժուեր է փափուկ կեանքի եւ մեծ քաղաքներու ժխորին կամ այլ յարմարութիւններուն, այդպիսի անձի մը համար շատ ու շատ դժուար է դառնալ մեր իսկ Գաւառները, Թաւալիլ անոր ախոռներուն ու աղտոտութիւններուն մէջ եւ զուարճանալ անոր բամբասանքներով ու զինովութիւններով։ Ասկէ դատ՝ կայ նաեւ ուրիշ աւելի լուրջ պատճառ մը, որ արգելք կը հանդիսանայ կրթուած մաջդուն՝ պարապելու իր ուժին ու կարողութեան ոչ — համապատասխան գործով։ Ի՞նչպէս կրնաք պահանջել, որպէս զի բարձրագոյն գիւղատնտեսական կրթութիւն առած եւ խոշոր կալուածներ կառավարելու ձեռք բերած մէկը՝ երթայ եւ սահմանափակուի գիւղացիի մանր տնտեսութեան մէջ։ Ո՞վ խորհուրդ կուտայ բարձր կրթութիւն ստացած ուսուցիչին՝ իր մայրենի գիւղին մէջ ուսուցչութիւն ընել եւ այբուրէն սորվեցնել իր դրացիներուն տղոց...

Այս ամէնը ո՛չ միայն «ձեռնտու» չեն բարձր կրթութիւն առած անձերու, այլեւ նպատակաւորմար ալ չէ հասարակական շահու տեսակէտով։ Հասարակական օգտի եւ վարձատրութեան չափերը՝ ինքնըստինքեան համապատասխան տնտեսական փոխ յարաբերութիւններու օրէնքներուն, կը ստեղծեն այնպիսի դրութիւն, որ տարբեր կրթութիւն առնողներն ու արհեստագիտական տարբեր հմտութիւն ունեցողները կը դասաւորուին հասարակական — տնտեսական նպատակաւորմարութեան համեմատ։ Բարձրագոյն կրթութիւն

առած անձնաւորութիւնները 10-20 եւ աւելի ամսականներով կը մնան մեծ քաղաքներու մէջ՝ դրաւելով բարձր պաշտօններ. միջակ կրթութիւն ու կարողութիւն ունեցողները՝ 5-10 ոսկի ամսականներով կը տեղաւորուին միջակ վարձատրութիւն տուող վայրերու մէջ. իսկ աղքատ Գաւառներուն բաժին կը մնան այն տարրական կրթութիւն առնողները, որոնք կրնան բաւականանալ նոյն այդ աղքատ վայրերու տուած 1-5 ոսկի վարձատրութեամբ...

Փորձեցէք հակառակն ըսել, աշխատեցէք համոզել իրենց գաւառն ու գիւղը վերադառնալ այն պարոնները՝ որոնք բաժնուած են իրենց եղբայրներէն եւ... մշակութեան, հովուութեան տեղ, ուրիշ յոգնութեան շնորհիւ, կը պարապին այսօր բժշկութեամբ, փաստաբանութեամբ, գիւղատնտեսութեամբ — եւ անկասկած ո՛չ մէկ յաջողութիւն չէք գտներ:

Պարզ է, ուրեմն, որ ներկայ հասարակական — տնտեսական պայմաններուն մէջ կրթութիւն աւելցնելը չեն կրնար կամ չեն ցանկար դառնալ գիւղերը, դէպի այն միջավայրն ու շրջապատը՝ ուրիշ դուրս եկած են իրենք, եւ թէ՛ ո եւ է՛ մէկը սրո՛ւ հաշուով ալ բարձր կրթութիւն կամ բարձր արհեստագիտական հմտութիւն ձեռք բերէ, այդ հմտութիւնը անհկա սլիտի դորժած է ի նպաստ իր անձնական շահուն եւ դրպանին:

Հասարակութիւնը, դրամ տուող «բարեգործներ»ը, կամ հասարակութեան վրայ ազդող խաւերը, հետեւապէս, պէտք է միջոցներ ձեռք առնեն, որպէս զի չշարունակուի մինչեւ այսօր տեղի ունեցած սխալը եւ բարձրագոյն կրթութեան վրայ ծախսուող տասնհալ հազար ոսկիները դորժածուին աւելի շահաւէտ կերպով:

Ձգաւորը, կարօտեալը, դաւառացին, բարձրագոյն կրթութիւն առնողներէն ամբիջապէս չ'օգտուիր: Որպէսզի օգտուին գիւղացիներն ու գաւառացիները, պէտք է պատրաստել իրեն, գաւառացիին ու գիւղացիին համար մատչելի եւ բախտակից արհեստաւորներ: Մեր գիւղացիի ներկայ յետամնաց պայմաններուն մէջ հմուտ հիւսնը, կաշեգործը, սայլապանը, քարտաշը, օճառ շինողը, խաղախորդը, եւլն. աւելի օգտակար կրնան ըլլալ, քան թէ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած ճարտարապետները, քիմիկոսներն ու մեքենագործները: Եւ քանի որ բարձրագոյն կրթութիւն ստացողի մը վրայ դորժածուած 3-500 ոսկի ծախսով մենք կրնանք ունենալ 10-20, դուրսէ եւ հարիւր համեմատ վարպետներ — կոսկած չկայ որ մեր սուղ միջոցները պէտք է դարձ դրուին այս վերջին ուղղութեամբ:

Եւրոպայի տասնեակ տարիներու աշխատանքը, Ռուսիոյ մէջ կատարուած երկարամեայ փորձերը եւս եկան հասան այն եզրակացութեան՝ թէ — գիւղացիի տնտեսականի բարձրացման համար անհրաժեշտ են ամենատարրական եւ գործնական գիտելիքներ, որոնք իւրացուելու են աշխատելով ու կարճ ժամանակամիջոցի մէջ: Բայնուրինքու արհեստագիտական եւ նեղ մասնագիտական դպրոցներն ու լաւ տնտեսութիւնները կը հանդիսանան այն միջավայրը, ուր գործնականապէս կատարելագործուելու է մեր գիւղացին:

Եւ ո՛չ մէկ վայրկեան չեմ կասկածիր, որ Հանրային Գարտույց Պրոեսայի շերամապահական գործնական վարժարանը իր 6 ամսուան շրջանով անհամեմատ աւելի նպաստած է շերամապահութեան իրական դարգացման, քան թէ Հալքալըի նման «բարձրագոյն» վարժարանները՝ Թուրքիոյ երկրագործութեան: Եթէ շերամապահութեան վարժարանի նման քանի մը վարժարաններ ունենայինք, եւ կէս կամ մէկ տարուան դասընթացքներով ուրիշ գործնական վարժարաններ՝ պարտիզականութեան, բանջարանոցի, թռչնապահութեան, պանրագործութեան, մեղուարուծութեան, երկաթագործութեան, սայլապանութեան եւ այլ «ութիւն»ներու համար — անհամեմատ աւելի նպաստած կ'ըլլայինք ժողովրդական լայն խաւերու արհեստագիտական դարգացման եւ տնտեսական յառաջդիմութեան, քան թէ մեր այսօրուան բարդ ծրագիրներու հետեւող վարժարաններով, բարձրագոյն կրթութեան տէր անհատներով:

Ես քիչ մը աւելի հեռուն կ'երթամ: Եթէ մեր մէջ չկան վերը յիշուած գործնական նեղ մասնագիտական հիմնարկութիւններ, որպէս զի $\frac{1}{2}$ —1 տարուան մէջ մարդ, կարենար ուրեւէ գործնական ճիւղ սորվիլ — նոյն նպատակին ձգտելու է քիչ մը այլ ճամբաներով:

Լաւ արհեստագիտական հաստատութիւններ կամ գէթ անհատ արհեստաւորներ կան ամէն տեղ, շատ կեդրոններու մէջ: Եթէ Թուրքիան զուրկ է անոնցմէ մէկ քանիէն — Կովկասն ու Եւրոպան հարուստ է: Սվազի կամ Մուշի յետամնաց գիւղացիներուն համար վանի արհեստաւորին գիտցածն իսկ բաւական է. իսկ եթէ Շատախցի ջուլհակը կամ Էրզրումցի երկաթագործը իւրացնէ Երզնկացի կամ Թիֆլիսցի այդ մէկի արհեստաւորներու հմտութեան կէսն անգամ — մեր գաւառացիները «Աստուծոյ տա՛ն անգամ փառք կուտան», ինչպէս պիտի ըսէր ժողովուրդը ինքը: Հետեւապէս, հարկաւոր է միայն հիւսնութիւն չտեսած Մշեցին ուղարկել վանի հմուտ հիւսնին մօտ, Պիթլիսի յետամնաց ջուլհակը՝ Կիւրինի հմուտ շալագործի

մօտ, իսկ սայլ, հնձելու մեքենայ, վառարան չտեսած թրքահայր՝
ղրկելու է Ռուսահայի քով, այս վերջին արհեստներն ու երկրագործ-
ական այլ եւ այլ ճիւղերը սորվելու համար։ Աւելի նուրբ ճիւղերու
համար (թէեւ նրբութիւնները առայժմ մեր գիւղացիին անհրաժեշտ
չեն) մեր առջեւ բաց են Եւրոպայի ու Ամերիկայի հազարաւոր գոր-
ծարանները...

Այս առաջարկութիւնը ո՛չ միայն համապատասխան է մեր գիւ-
ղացիի իրականութեան ու պահանջներուն, այլ եւ աւելի գիւրին
կերպով եւ շուտ իրականանալի։

Բարձրագոյն գիւղատնտեսական կամ այլ լուրջ մասնա-
գիտական կրթութիւն ստանալու նպատակով, մէկ անձի մը
համար կը պահանջուի 4 — 5 տարուան ժամանակ եւ 2 — 300
ոսկի ծախս, ինչ որ գիւրին չէ մեր աղքատ քսակին համար.
մինչդեռ այդ նոյն գումարով տասնեակ երիտասարդներ — առնելով
անոնց ամէն մէկը քանի մը ոսկի ճանապարհածախսի եւ նախնական
պէտքերու համար — ուրիշ վայրի մը մէջ իրրեւ բանւոր-արհեստա-
ւոր աշխատելով, կրնան սորվիլ այն արհեստը, կամ երկրագործա-
կան այն ճիւղը, որ իրենց բնական վայրին մէջ անհրաժեշտ ու օղ-
տակար է եւ գոր, ինքը գացողը, կը գործադրէ իր գիւղին մէջ շա-
հելով թէ՛ ինքը եւ օգտակար հանդիսանալով գիւղացիին։

Խօսքս միայն արհեստագիտական (թեքնիք) ճիւղերու մասին
չէ։

«Ազատամարտ», 1910, Դեկտ. 4/17

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆԻ ԿԻՆԸ

Նոյն բանը պիտի ըսեմ նաեւ մանկավարժներու եւ ուրիշ կարգի բարձրագոյն կրթութիւն ստացողներու մասին :

Մեր ժողովրդին պէտք են ուսուցիչներ եւ ան ալ դիւղական — տարրական վարժարաններու համար. Մենք չունինք ամերիկացիներու եւ եւրոպացիներու հարստութիւնը, որպէս զի հաստատենք մանկավարժական բարձրագոյն տիպար դպրոցներ: Ամբողջ Ռուսիան անդամ իր 2,000,000,000 ռուպլի պիտի տէ՛ղ եւ 60,000 ուսանողներով՝ կը բաւականանայ միջին կարգի ուսուցչանոցներով, ուրկէ դուրս եկողները կը բաւականանան 2-3 ոսկի ամսականով: Մենք Ռուսներէն ո՛չ աւելի կրթուած ենք, ոչ ալ աւելի՛ հարուստ: Ուստի մեր ձեռնարկներու մէջ ալ պէտք է համեստ ըլլանք. մեր վարժապետանոցները հիմնելու ենք համեստ ծրագրով, կարելիին չափ կարճ ժամանակամիջոցի համար...

Այդպիսի վարժապետանոցներու ամենամեծ կարեւորութիւնը կը դադարէ այսօր եթէ ո՛չ ամէն մէկ մեծ թեմի մէջ, գէթ հայկական զլխաւոր շրջաններէն ամէն մէկուն համար — օրինակ, Մեծ — Հայքի, Փոքր — Հայքի, Կիլիկիոյ եւ Պոլսոյ շրջաններուն համար:

Բայց քանի որ մեր «ազգի դեկավարները», վանական հաստատութիւններ, դրամ ունեցողները այնքան ալ չեն տոգորուած այսպիսի ձեռնարկներու յաջողութեամբ — մեր ունեցած — հաւաքական սուղ միջոցները ծախսելու ենք եթէ ո՛չ ուսուցչանոցներու՝ գէթ նման հաստատութիւններու համար: Մինչեւ ուսուցչանոցներու բացումը՝ անոնց նման այդ հաստատութիւնները կը հանդիսանան առաւելագոյն մանկավարժական դասընթացներ: Եթէ կանոնաւոր ուսուցչանոցի մը պահպանման համար կը պահանջուի տարեկան 1000 ոսկի ծախս, նոյն գումարով մենք կարող ենք կազմակերպել քանի մը մանկավարժական դասընթացներ, օրինակ՝ Ատաբաղարի, Ատանայի, Մուշի կամ Խարբերդի մէջ: Եթէ երբեք տրամադրելի դումարը քիչ է, կը սկսինք մէկով կամ երկուքով: Դասընթացները եթէ տեսականին հետ միասին պարունակեն եւ փորձնական դասեր, ինչպէս նաեւ քանի մը ընդհանուր առարկաներ — առայժմ կարելի է՝ օգտակար դարձնել եւ բաւարարութիւն տալ դաւառական ուսուցիչ-

ներուն : Իսկ ինչ կը վերաբերի ամառնային դասընթացներու դասա-
տուններուն — մեր միջնակարգ վարժարաններու ուսուցիչներու շար-
քին մէջ կը գտնուին բարձրագոյն կրթութիւն եւ հմտութիւն ստա-
ցած այնպիսի դասատուներ , որոնցմէ կարելի է օգտուիլ , բաւական
է միայն ապահովել անոնց ճանապարհածախսը եւ օր առաջ առնել
իրենց համաձայնութիւնը :

Ահա ա՛յս բանին պէտք է ձեռնարկել օր առաջ , գիտակցելով
միշտ որ հաղաբաւոր գիւղական դասատուներու մակարդակը պիտի
բարձրանայ եւ այսպէսով աւելի արդիւնք կ'ունենանք , քան թէ քանի
մը հոգիի սորվեցնելով Եւրոպայի համալսարաններու մէջ :

Արտայայտուելով իբրեւ կողմնակից տարրական արհեստագի-
տական գիտելիքներու տարածման եւ գիտութեան ռաւիպալարացման ,
ընթերցողը գուցէ սխալ կարծիք կազմէ այս տողերը ստորագրողին
վրայ , ենթադրելով որ ան կը ժխտէ բարձրագոյն եւ մանաւանդ
միջնակարգ կրթութեան պէտքը : Անշուշտ , ո՛չ . քանի որ կեանքի
մէջ անոնցմէ ամէն մէկն ունի իր տեղը եւ առանց բարձրագոյնի՝ չի
կրնար զարգանալ միջնակարգը , իսկ առանց միջնակարգի՝ տարրա-
կանը :

Կողմնակից գտնուելով նախնականին , ես կ'ուզեմ շեշտել միայն՝
որ մեր աղֆատութեան ու ժողովրդական մասսաներու արդի խաւար
վիճակին ատեն՝ մեր ունեցած 100 ոսկիէն կամ 100 ոյժէն 90ը տալու
է Գիւղին ու Գաւառին , եւ մնացածը միայն քաղաքներուն եւ բարձր
դասերուն : Այդպէս պիտի ընենք մանաւանդ այն պատճառով որ մեր
մէջ կայ արդէն միջակ ապահովութիւն ունեցող դասակարգ մը , որ
սեփական միջոցներով կ'ապահովէ իր զաւակին միջնակարգ ու
բարձրագոյն կրթութիւնը : Եթէ այդ ալ չըլլար , կայ պետութիւն՝
որ իր պետական չահեքուն համար պէտք ունի բարձրագոյն կրթու-
թեան տէր պաշտօնեաներու : Պետութեան հաշուով սորվողներու լա-
ւագոյն տարրերը կը նուիրուին հարկաւ ժողովրդական մասսաներու
պաշտպանութեան...

Բայց եթէ գտնուին իսկ բացառութիւններ եւ հարկ տեսնուի օգ-
նել այս կամ այն ապագայ խոստացող երիտասարդ-
ներուն , այնպէս կ'երեւի թէ այդ օգնութիւնը չպիտի կատարուի
նպաստի ձեւով :

Դառն փորձերը ապացուցին որ հասարակութեան հաշուով սոր-
վողներու հարիւրէն 99ը իրենց ձեռք բերած արհեստն ու գիտութիւ-
նը կը ծառայեցնեն իրենց անձնական չահեքուն , առանց որ եւ է

երախտապարտութեան զգացումի: Հետեւաբար երբ մէկը անհրա-
ժեշտութիւն ունի դրամի՝ իր կրթութեան լրացման համար, թող
տրուի անոր այդ դրամը մուրհակով՝ իբրեւ պարտք (սովորական
տոկոսով): Երբ տարին 20 ոսկի ստացող համեստ ուսուցիչն ու ար-
հեստաւորը, շնորհիւ հասարակութեան փոխ տուած 200 ոսկիին՝ կը
դառնայ մասնագէտ ու կը սկսի տարեկան շահիլ 100 ոսկի, անիկա
դիւրութեամբ եւ ուրախութեամբ կը վերադարձնէ թէ՛ իր փոխ առած
200 ոսկիի պարտքը եւ թէ՛ այդ գումարին տոկոսները:

Հակառակ չեմ, որ հետեւողական ըլլալու համար, նոյն փոխա-
ռութեան (եւ ոչ նպաստի) ձեւը ընդունուի նաեւ արհեստագիտական
հմտութեան ձգտող ու փոքր նպաստի կարօտ երիտասարդներուն
նկատմամբ:

Այսպիսով իր շրջանառութեան մէջ դնելով որոշ գումար (ան-
շուշտ որ եւ է պանքայի միջոցով) մենք ստեղծած կ'ըլլանք լու-
սաւորութեան մնայուն աղբիւր, որ աստիճանաբար կ'աճի ու կը
մեծնայ: Այդ ուղղութեան յաջողութիւնը կը հարկադրէ մեր նուի-
րատունները իրենց գործունէութիւնը եւս տանիլ նոյն ճամբով: Եւ
գործը լաւ կազմակերպելու պարագային, քանի մը տարի յետոյ,
այսօրուան նպաստներով (որոնց գումարը տարին 10-15,000 ոսկիէն
պակաս չէ) կը կազմուի լուսաւորութեան եւ յառաջդիմութեան մնա-
յուն հղօր աղբակ:

Այդ պարագային է որ կը դադրի մեր մէջ կրթութեան ազնիւ
քողի տակ կատարուող մուրացկանութիւնն ու շահագործումը, ուր-
կէ կ'օգտուին ո'չ այնքան ընդունակները, որչափ խորամանկները,
չողոքորթողները եւ խնամիներ ունեցողները: Ասոր հետ մէկտեղ՝
նպաստաւորուողները կը դրուին իրենց իսկական ու պատուաւոր
փիճակին մէջ: Վերջապէս, կրթութեան ու յառաջադիմութեան ծա-
րաւ ունեցողները միջոց կը ստանան յազեցնել իրենց ծարաւը ազատ
կերպով, առանց կարմրելու ասոր անոր առջեւ:

Այս ձեւով կ'օգնեն հարուստ ու խելօք ֆինլանտացիները կրթու-
թեան կարօտ անհատներուն: Եւ, կարծեմ, ամօթ չէ եթէ նոյն բն-
թացքով քալենք եւ մենք, որ ԲՈՂՈՒՄԱՆ քիչ միջոցներ ունինք, որքան
եւ շատ պէտքեր...

ՄՈՒՇ

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՀՈՍԱՆՔ ՄԸ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ա.

Իրականութեան ոյժը եւ մեր բաղձանքները.— ինչո՞ւ կը գաղ-
թեն.— միայն հայերը չեն.— «կոունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը
չունի՞ս»...

Տնտեսական փայփայում:

Գաղթի հարցը կրկին կը զբաղեցնէ միտքս այն օրէն ի վեր, երբ
Ամերիկայի «Հայրենիք»-ին մէջ կարդացի Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Ամերիկայի վերջին Շրջանային Ժողովին որոշումները:

Անդրատլանտեան մեծ հանրապետութեան մէջ ապրող մեր ընկեր-
ները իրենց հոգերուն մէջ առաջին տեղը կուտան Մայր Երկրի արդի
վիճակին: Եւ ինչպէս համիտական դժնդակ օրերուն նոյնաման ժո-
ղովներու մէջ ամերիկահայերը կը խորհէին զէնք հայթայթել եւ
կռուի նորագոյն միջոցներ գտնել,— ահա մանադրական այս շրջանին
մէջ ալ, անոնց մտահոգութիւնը ուղղուած է դէպի ստեղծագործա-
կան աշխատանքը:

Ծանօթանալով երկրի արդի վիճակին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Ամերիկայի 16րդ Պատգամաւորական Ժողովը կանգ կ'առնէ այն
հիմնակ. տեսակէտին վրայ, թէ Օսմանեան սահմանադրութենէն վերջ
հրաժայական պահանջ կայ արագացնել եւ ուժեղացնել հայ գաղթա-
կաններու դարձը դէպի երկիր: Այդ հիման վրայ ալ ժողովը կոչ
կ'ընէ ընկերներուն, հրահանգ կուտայ թերթերուն շարժիլ այդ ուղ-
ղութեամբ, կազմել ներգաղթի յանձնախումբեր, փարատել Ամերի-
կայի հարստութեան մասին տարածուած չափազանցութիւնները
եւ այլն...

***

Քանի մը անգամ կարդացի այդ որոշումը, ուղեցի, ջանացի, հա-
ւատքով, ներշնչուիլ դէպի արտադրատուած միտքը, սակայն չկրցայ:
Միտքս ու տրամաբանութիւնը աւելի եւ աւելի կը թելադրէին զիս,
որ այդ որոշումը հայրենասիրական քաղձանք մը, սփոփիչ խօսք մըն
է հայու խոցոտուած սրտին, միթիւնկներու մէջ ծափերու ալժանի գե-

ղեցիկ ժեստ, ... որ սակայն, դատապարտուած է մնալու անհետեւ-
 ինչո՞ւ, արդեօք:

ւանք, ամուլ:

Որովհետեւ այդ ցանկութեան հետ, նոյն «Հայրենիք»-ին մէջ զե-
 տեղութեամբ է ուրիշ որոշում մը, բո՛ւն կեանքէն բխած, իբրեւ հետե-
 ւանք հայ ժողովուրդի իրական կացութեան:

Կեանքի վճիռը տպագրուած էր ամիսներ առաջ, հետաքրքիր
 տիակրամի եւ աղիւսակի ձեւով, որմէ յուշատետրիս մէջ նշանակած
 եմ հետեւեալ քաղուածքը. —

Թուրքիայէն Ամերիկա գաղթող հայերու թիւը («Հայրենիք»-ն է
 ըսողը,) եղած է.

1901	Բիւիս	1855	հոգի
1903	«	1759	«
1905	«	1878	«
1907	«	2644	«
1909	«	3108	«
1910	«	5508	«

Այսինքն 10 տարուան մէջ — երբ ժողովուրդի բնական աճումը
 հազիւ աւելցած է 1/6 — 1/5 (15—20 առհարիւր) — Ամերիկա գաղթող-
 ներու թիւը բարձրացած է աւելի քան երկու անգամ (200%-ով):

Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ (1908), Ամերիկա տանող
 հոսանքը չէ թուլցած, այլ ընդհակառակը. վերը նշանակուած տաս-
 նամեակի առաջին հինգ տարին գաղթի թափը եթէ արագացեր է 25
 առ հարիւրով, երկրորդ՝ սահմանադրական շրջանի հնգամեակը կը
 ներկայացնէ 100 առ հարիւր արագացում:

Եթէ յիշողութիւնս չի խաբեր զիս, վերջերս ոչ միայն աւելցած
 է գաղթականներու քանակը, այլ եւ խորացեր ու լրջացեր է այդ
 երեւոյթին հանգամանքը: Հայրենիք վերադառնալու յոյսով մեկնող
 տղամարդուն կը հետեւին ընտանիք ունեցողներն ու կիները, պա-
 րագայ մը որ կը մատնէ երկար ատեն, եթէ ոչ մշտապէս, Ամերիկա
 մնալու ցանկութիւնը: Եթէ այս է իրականութիւնը, եթէ այս է
 կեանքի հոսանքը, արդեօք կարելի՞ է անոր առաջքը առնել: Եթէ
 կ'առարկեն թէ զէպի Ամերիկա ուղղուած գաղթականութեան հո-
 սանքը արդիւնքն է հայուն անցեալին մէջ կրած դժնդակ պայմաննե-
 րուն, իսկ Սահմանադրութենէն յետոյ տեղի կ'ունենայ իբրեւ շարու-
 նակութիւն անցեալի. — այդ առարկութիւնը վերցնելու համար, պէտք
 չէ շատ հեռուն երթալ:

Նոր աշխարհ տանող ուղին քաղաքականապես ննջուած հայերուն մէջ չէ որ միայն գոյութիւն ունի: Թուրքիոյ անբաժան մասը կազմող Լիբանանը, որ 50 տարի է ի վեր ունի տեղական ինքնավարութիւն, բաւական լաւ վարչութիւն եւ որ ազատ է աշարէն, միւլթէ-զիմններէն, եւ աղնամէն եւ ուրիշ հազարումէկ կարգի հարկերէ, ինքնավար Լիբանանի ամբողջ ազգաբնակչութեան 1/4ը կ'ապրի այսօր Ամերիկայով: Եւ նախկին փիւնիկեցիներու ժառանգորդները ծանօթանալով նոր երկիրներու, ոչ միայն չեն դադրիր հայրենիքը լքելէ, այլ եւ կ'երթան աւելի եւ աւելի հեռաւոր տեղեր՝ Թրանսվալ, Պրազիլիա, Աւստրալիա, վարակիչ օրինակ հանդիսանալով հարեւաններուն:

Տասը — քսան տարի առաջ, Թուրքիոյ մահմետականները դեռեւս հեռու էին այդ հոսանքէն: Սակայն, որչափ ինծի ծանօթ է, Ամերիկա երթալով վարակուած են այսօր ո'չ միայն չքաւոր Տերսիմի քիւրտերը, այլ եւ Դամասկոսի հարուստ արաբները, բոլոր կարօտ օսմանցիները:

* * *

Օտար երկիրներու մէջ աշխատանք գտնելու եւ դրամ չահելու տենչը այսօրուայ երեւոյթ չէ: Ան շատ հին է, ունի հարիւրաւոր տարիներու պատմութիւն: Այսօր փոխուած են միայն դաղթի վայրերը, աշխատանքի ձեւերը:

Թիֆլիզի փողոցները աւելելու կամ Պոլսոյ խանութները պահելու տեղ, մշեցին այսօր բեռ կը կրէ Դանուբի ու Սեւ ծովի նաւահանգիստներուն մէջ, ցորեն կը մշակէ հեռաւոր Ֆրեզնոյի դաշտերը: Անցեալի նման հունձք քաղելու տեղ, լեռնալան քիւրաբ եւ պարսիկը կը փորեն Զօնկուլտաքի, Կովկասի եւ Փենսիլվանիայի հանքերը:

Իսկ սաքաֆութեամբ կամ չեքչիութեամբ պարապող ականցին ու գահլեցին Ամերիկայի արեւելեան նահանգներուն մէջ կը պարապի գորգի առուտուրով, ճաշաբաններ պահելով, glob-trotter կօշիկներ կարելով:

Գաղթականութեան հիմքն ու էութիւնը նոյնն է այսօր, ինչպէս 50 տարի առաջ, հայերուն, արաբներուն, քիւրտներուն, ալպանացիին համար:

Այսօր ալ, ինչպէս 50 տարի առաջ, պանդխտութեան մէջ աշխատողը կը տառապի հայրենիքի կարօտով. կը սպասէ նոյն խապրիկին, ինչպէս 50 տարի առաջ, իր բախտակիցը:

կոռնիկ, ուստի՞ կուզաս, ծառայ եմ ձայնիդ:

Կոռնիկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Այս խօսքերը շատ հին են, բայց միշտ նոր կը մնան:

Ի՞նչ բան կը ստիպէ արդեօք օսմանցին թողուլ իր տունն ու այգին, սիրելիներն ու «վաթան»ը: Արդեօք պանդխտութեան ցուպը ունի՞ իր մէջ. դերբնական ոյժ մը կամ մենք առանձնապէս վատեր ու այլասեռածնե՞ր ենք:

Խօսեցէք գիւղացիին, հարցուցէք դաղթողին եւ կը հասկնաք դաղթին պատճառը:

Մինչեւ այսօր Հայը օսմանեան երկրին մէջ կը վճարէր ծառայինուորական տուրք՝ մարդ գլուխ 50 դրուշ. կամ 1.5-2 ոսկի ընտանիքի հաշուին: Ատկէ դատ օսմանցիին պէտք էր եւ բամպակ — կտաւ չապիկի համար, խոփ, դամ, ասեղ, օճառ եւ չաքար եւայլն, որ պետական միւս տուրքերուն հետ միասին կը կազմէր 5-10 ոսկիի գումար մը: Ո՞ւրկէ պիտի վճարէր այդ գումարը: Արդիւնաբերութիւն, արհեստ ու աշխատանք արդէն չկայ մեր երկրին մէջ: Գիւղացին անտեղեակ է ոչ միայն քիչ — շատ նուրբ ու շահաւէտ ճիւղերու, այլ եւ սայլի հասարակ անիւ շինելու, երկաթ տաքցնելու, փայտ սղոցելու, դզալ փորելու: Քաղաքի սակաւաթիւ արհեստաւորներն ալ ա՛յնչափ անհմուտ են, ա՛յնչափ դուրի գիտութենէ, գործիքներէ որ, չնայած փոխադրութեան մեծ ծախքերուն, չեն կրնար մրցիլ եւրոպացի, նոյնիսկ ուս աւարհեստաւորներու հետ: Եւ վերջապէս մեր քաղաքացի էսնաֆները, կը վաստկին օրական հազիւ տաս — տասնըհինգ դրուշ, այն ալ տարուան կէսը պարապ նստելով: Աշխատանքի չգոյութեան հետ միասին յետամնաց դաւառներու մէջ ծախուող ու դրամի վաճառուող մթերք եւս չկայ: Հատիկը, հաւկիթը, չնորհիւ ճանապարհներու չգոյութեան, չեն արտածուիր: Ոչխարն ու մազը, իւղ ու բուրդն ալ միայն առանձնաչնորհն են գիւղի 1/4 — 1/10ը կազմող բարեկեցիկ, ունեւոր դասերուն: Գիւղացիներու մնացած 3/4 — 9/10 մասը, աղքատ ու միջակ դասը, կը մնայ առանց դրամի, նեղ օրերուն հարկադրուած պարտք ընել, 50% վաճի վճարելով դրամատէր «բարերար»ներուն:

Դրամ չունենալու, բայց դրամ վաճարելու հարկադրութեան մէջ է թուրքիոյ աղգարնակութեան կէսը:

Այդ է պատճառը ոչ թուրքիան միշտ ալ աւելի քիչ արտահաներ է արտասահման, քան թէ ներածեր: 1904-5ին իր ներածումը եղած է 442 միլիոն մարք արտահանումը՝ 275 միլիոն:

Այսինքն բաց ունենալով 167 միլ. մ. որ կը նշանակէ մարդ գլուխ 19 եւ 11 մարդ, այն է 8 մարդ կամ 50 զըշ. բաց :

Այս բացը մինչեւ օրս գոցուեր է պետական եւ ուրիշ ձեւի փոխառութիւններով ու պարտքերով, զորս մենք հարկադրուած ենք դուրսի ժողովուրդներուն վճարել... աշխատանքով, գաղթականութեամբ : Բնական է որ զինուորական տուրք վճարող քրիստոնեաները, եւ մանաւանդ դրամական շրջաբերութիւն չունեցող հայկական գաւառները աւելի պիտի ենթարկուէին գաղթականութեան, քան դրամով հարուստ յոյները կամ մահմետականները, որոնք զերծ էին զինուորական տուրքէն : Իսկ այսօր երբ տուրքերու ծանրութիւնը հաւասար չափով պիտի իյնայ քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու վրայ, կասկած չկայ որ պիտի սաստկանայ մահմետականներու գաղթը : Այսպիսով, ահերքելի պէտք է համարել որ Թուրքիոյ գաղթականութիւնը հետեւանք է գլխաւորապէս պետական ընդհանուր սխալ քաղաքականութեան, երբ ուշադրութիւն չեն դարձներ ժողովուրդին տնտեսական վիճակին բարձրացման եւ պետական անհրաժեշտ ու պարտադիր ծախքերը (տուրքերը, դրամով գնուող իրերը) չեն գոցուիր նոյն ժողովուրդին սովորական եկամուտներով :

«Ազատամարտ», 1911, 1/14/Մայիս

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Բ.

Կովկասն ալ կը գաղթէ.- Միեւնոյն երեւոյթը՝ ամէն տեղ.- Պատմութեան վկայութիւնը.- Ամերիկան՝ աւետեաց երկիր հին աշխարհին համար.- Քանի մը քուանշաններ :

Նկատե՛նք սահմանէն անդին, հայ իրականութիւնը՝ Կովկասի մէջ : Ամենաթեթեւ ակնարկն անգամ ցոյց կուտայ որ նոյնանման պատճառները առաջ կը բերեն նոյնանման երեւոյթներ :

Օտար վայրեր գաղթել ապրելու, դրամ վաստակելու համար Կովկասի հայութեան հին ցաւերէն մէկն է : Ապացոյց՝ Լեհաստան, Հունգարիա, Ռուսիա ցրուած հայ բեկորներն ու գերեզմանները, Վեներիկի եւ Վիէննայի միաբանութիւնները, Կալկաթայի եւ Ճաւայի հայ եկեղեցիները...

Գաղթականութիւն տեղի է ունեցեր ոչ միայն մեր ազգի պատմութեան սեւ օրերուն, այլ միշտ:

Կորսնցուցած իր հարուստ բարեբեր դաշտերը, կղզիացած լեռներու եւ ժայռերու մէջ՝ գողթանցին իր առեւտրական խելքով վաղուց ձգտել է դէպի քաղաքները, դարաբաղցին իր մուրճով ու սղոցով դէպի Պաքու ու Անդրկասպեան երկիրը եւ հայր ընդհանրապէս իր աշխատանքով՝ դէպի ամէն կարգի աշխատանքի ու ապահով վայրերը...

Համեմատաբար հողով առատ երեւանցին ու չիրակացին դուրս էին կարծես այդ հոսանքէն. սակայն շնորհիւ դարգացման, տուխոպօղներու ու բողոքականներու բացած ճամբուն, անոնց առջեւ եւս պարզուած են Ամերիկայի լայն հորիզոնները...

Մինչեւ չվերնայ այն չքաւորութիւնը եւ խաւարը որ հայրենի օճախէն հեռացուցած է սալմաստցին եւ դանդեղուրցին, անոնք հայրենիք չեն վերադառնար: Մինչեւ որ չիրակացին արդի կացութիւնը՝ չբարեփոխուի, ոչ մէկ քարոզ չի կրնար կասեցնել անոր գաղթը դէպի աւելի լուսաւոր, աւելի հարուստ եւ աշխատանքով աւելի արդիւնատէս Ամերիկաներ:

Այդ չիրակացիի կամ խարբերդցիի յատկութիւնը չէ միայն, այլ բնական ու ընդհանուր երեւոյթ:

Ամէն տեղ ալ մարդ աշխատել է ստանալ աւելի բարձր օրտվաճ, վարել աւելի մաքուր, աւելի հաճելի կեանք:

Բոլոր ժամանակներու մէջ աղքատ շրջաններէն մարդիկ ձգտել են գաղթել դէպի աւելի հարուստ երկիրներ:

Մարդկութեան ամբողջ պատմութիւնը անբաժան կելլով կապուած է գաղթականական հարցին հետ: Էլամը կը գրաւէր Բաբելոնի դաշտը. հոնները, զոթեւը եւ մոնկոյները՝ Հունդարիոյ արօտները, Իտալիոյ գեղածիծաղ թերակղզին, Սեւ-Ծովի, Հայաստանի մարդադետինները:

Աւելի յետոյ, հարուստ հոլանտացիները ու փորթուկալացիները նուաճեցին հեռաւոր Արեւելքը, անգլիացիներն ու Փրանսացիները՝ Ամերիկան ու Աֆրիկէն:

Այդպէս էին մեծ ռազմիկ աղգերը, այդպէս էին եւ հայերու նման խաղաղներն ու տկարները որ հազարներով ու հարիւր հազարներով կը դիմէին ապահով Վրաստան, հարուստ Լեհաստան, Միջագետք, Պոլիս:

Այժմ ալ շատ շատերը կը դիմեն դէպի Նոր Աշխարհ, Ամերիկա : Պատճառը. շատ պարզ է :

Ամերիկան այսօր առաջին երկիրն է երկրագնդիս վրայ թէ՛ իր ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՄԲ ու ՕՐԱՎԱՐՁԻ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵԱՄԲ, թէ՛ աշխատանքի լայն ասպարէզով ու նոր ձեռնարկներու թափով... Ան մեծ է արդէն այսօր, բայց օրէ օր աւելի եւս մեծնալու վրայ է : Բնական է որ դէպի այդ Աւետեաց Երկիրը կ'ուղղուին բոլոր անոնք, ոչոնք չեն դոնէր բաւականութիւն իրենց մայր երկրին մէջ, բոլոր աշխատանք, բարձր օրավարձ փնտռողները :

Տարուան կէսը պարապ նստած Հին Աշխարհի երկրագործները կ'ուղղեն իրենց հայեացքները դէպի Նոր Աշխարհ, ուր ամէն մէկուն աշխատանք կայ, ուր ամբողջ տարին կարելի է աշխատիլ, ու վաստակիլ վերջապէս :

Մեծ Հանրապետութեան ազատութիւնը, օրէնքի ոյժը, մարդկային ընդունակութեան առջեւ բացուած լայն հորիզոնները, դէպի Ամերիկա կը տանին Հին Աշխարհի հալածուածները ու զրկուածները :

* * *

Բնական է, որչա՛փ աւելի մեծ է տարբերութիւնը գաղթականութիւն տուող եւ գաղթականութիւն ընդունող երկրին միջեւ, ո՛չ չափ դիւրին է գաղթելու հնաւուրդութիւնը (ճանապարհածախսի աժանութիւն, լեզու գիտնալ), այնչափ ուժեղ թափով պիտի արտայայտուի եւ գաղթականութեան հոսանքը : Եւ իրականութիւնն ալ այդ կը հաստատէ :

Միւլհալլի տուած վիճակագրական տեղեկութիւններուն համաձայն, Եւրոպայի բոլոր պետութիւնները 1816էն մինչեւ 1895 տրւած են 33 միլիոն գաղթողներ, որոնց 5 միլիոնը գաղթած են 1816էն մինչեւ 1850, 22 միլիոն գաղթած են 1851էն մինչեւ 1888, 6 միլիոն՝ 1890էն մինչեւ 1896 :

Գաղթական տուող պետութիւններուն վերաբերող թիւերը կը ցուցնեն որ այդ հոսանքը սկսելով ծովեզերեայ խիա աղգարնակութիւն ունեցող երկիրներէ, տարուէ տարի կը նուաճէ ցամաքային երկիրները, ուր գաղթականութիւնը թոյլ էր աղքատութեան եւ ճանապարհածախսի սղութեան, ինչպէս եւ լեզու չգիտնալու կամ նոր աշխարհներու մասին տեղեկութիւն չունենալու պատճառաւ :

Հարուստ ու բարձր օրավարձով Անգլիայէն, Ֆրանսայէն ու Գերմանիայէն վերը նշանակուած ժամանակաշրջաններու մէջ գաղ-

թողներու թիւը եռապատկուած ու քառապատկուած է:

Նոյն ժամանակամիջոցներուն մէջ աւելի աղքատ երկիրներէ տասնապատիկ աւելցած է դաղթականութիւնը:

Հաշուի առնելով մէկ տարուան մէջ տեղի ունեցող դաղթակա-
նութիւնը զանազան ժամանակաշրջաններու համար եւ բաղդատու-
թեան դնելով զանազան երկիրները, ինչպէս եւ նկատի ունենալով
2.5 միլիոն բնակչութիւն ունեցող Յունաստանի անցեալ տարուան
40.000 դաղթականները, Չինաստան, Ճափոն եւ Հնդկաստան սկսուած
հոսանքին հետ միասին, — ստիպուած ենք իբրեւ անվիճելի փաստ ըն-
դունիլ հետեւեալ կէտերը. —

ա) Դէպի Նոր Աշխարհ ուղղուող դաղթականական հոսանքը
տարուէ տարի կ'աւելնայ:

բ) Սկսելով հարուստ ու բարեկարգուած ծովեզերեայ եր-
կիրներէ, դաղթականութիւնը աստիճանաբար կ'անցնի դէպի ցամա-
քի ու Ալեքսանդրի աւելի աղքատ երկիրները:

Գառնալով մեզ հետաքրքրող հարցի միւս երեսին, դաղթական-
ներ ընդունող երկիրներուն, կը յանգինք նոյն եզրակացութեան:
Գաղթականներուն համար Աւետեաց երկիրներուն մէջ առաջին տեղը
կը բռնեն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որոնք աշխատաւոր-
ներ կը քաշեն երկրագնդիս բոլոր անկիւններէն:

Վերջին 80 տարիներու ընթացքին, Եւրոպայի 33 միլիոն դաղ-
թողներէն 18 միլիոնը մեկնած են Միացեալ Նահանգները: Դէպի
Անգլիա տղանտեան Մեծ Հանրապետութիւնը ուղղուող այդ հոսանքը
նուազելու նշաններ ցոյց չի տար: Միացեալ Նահանգներ դաղթողնե-
րու թիւը միջին հաշուով եղած է՝

1654 — 1701	տարին	2,8	հազար
1702 — 1750	»	3,7	»
1751 — 1800	»	6,2	»
1801 — 1820	»	8,9	»
1821 — 1830	»	26,4	»
1831 — 1840	»	59,9	»
1841 — 1850	»	171,3	»
1851 — 1860	»	259	»
1861 — 1870	»	245,5	»
1871 — 1880	»	304,2	»
1881 — 1892	»	532	»
1892 — 1910	»	1.200	»

Թիւերը ա՛յնքան պերճախօս են, որ անոնց կարեւորութիւնը բացատրել աւելորդ է: Գաղթականութիւնը տնտեսական անհրաժեշտութեան տարերային հոսանք մըն է, Վեր՝ անհատական ցանկութիւններէ:

Ինչպէս ընկերային ուժիչ խոշոր ու բարդ երեւոյթները, այս հարցն ալ նկատելու է իր ամբողջ մեծութեամբ ու խորութեամբ:

«Ազատամարտ», 4/17 Մայիս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Գ.

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ - ՏՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ. — ԹՈՒՐԳԻԱ՝ ԻՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱԽՔԻՆ 40%՝ ՍԱՀՄԱՆԱԾ Է ԲԱՆԱԿԻՆ, ԱՄԵՐԻԿԱ՝ ՄԻԱՅՆ 25%՝

Ի՞նչ է արդեօք պատճառը Ամերիկայի հաջատութեան եւ բարձր օրավարձին, որ տարին հարիւր հազար մարդ դուրս կը բերէ ընտանիքի եւ հայրենիքի ծոցէն եւ կ'ուզէ զէպի այդ հեռաւոր վայրը:

Մեծ Հանրապետութեան Սահմանադրութիւնը, ազատութիւնն ու, օրէնքները, գերիշխող անդլիական տարրի մշակոյթին բարձրութիւնը, բարքերը, աշխատասիրութիւնը, նախաձեռնութեան ոգին անշուշտ մեծ դեր կը խաղան:

Սակայն այդ ամէնը դոյութիւն ունին եւ Անգլիոյ մէջ: Ամերիկայի առաւելութիւնները կը կայանան առատ հողերու, ազնուականութեան բացակայութեան եւ մանաւանդ տուրքերու եւ հարկերու սակաւութեան մէջ (երկրի հարստութեան ու եկամուտի համեմատութեամբ, անշուշտ): Մասնաւորապէս տուրքերու թեթեւութիւնը կը խաղայ առաջնակարգ դեր: Աշխատաւորին արտադրութեան մէկ մասը վերցնելը պետութեան համար, օրէնքի միջոցաւ, — մանաւանդ աւազակութեան, զոդութեան ու հառաբաղական կարգերու անկանոնութեան շնորհիւ — կը պակսեցնեն թէ՛ աշխատողին արտադրածը, թէ՛ մանաւանդ անոր եռանդը, աշխատելու ու արտադրելու ցանկութիւնը:

Ձեմ յիշեր ո՛ւր, բայց կարգացած եմ հեղինակաւոր անձի մը

կարծիքը, թէ շնորհիւ մարդուս հոգեկան տարբեր տրամադրու-
թեան, հոսմէական շրջանին մէջ, ա՛նկ ազատ արհեստաւոր կամ երկ-
րագործ, կ'աշխատէր ու կ'աշխատէր երկու քոլոնի (կիսաստրուկ,
կիսրար) եւ երեք ստրուկի չափ:

Անշուշտ «ազատ»ները չունէին ստրուկներէն տարբեր մկանունք-
ներ կամ ուղեղ: Տարբերութիւնը միայն եռանդին մէջն էր, որ մար-
դուս ստրուկ ըլլալու պատճառովին մեռած է, կիսաստրուկ վիճակի
մէջ՝ կիսաթիւն, իսկ կատարեալ ուժ կը ստանայ միայն անհատի
ազատութեան պարագային: Նոյնապիսի ազդեցութիւն ունին մարդոց
ու ազգերու աշխատելու եռանդի աստիճանին վրայ ե՛ւ հարկերը ու
մանաւանդ հարստահարութիւնները: Յայտնի է, օրինակ, որ երբ
երկրի մը հացահատիկներու բերքի քանակը կը պակսի 5-10-20%ով,
նոյն հացահատիկներու պահանջի չափը եւ գիները կը բարձրանան
կրկնակի չափով 10-30-80%ով: Ամէն մեծ քաղաքի մէջ օրական կը
մեռնին հարիւրաւոր մարդիկ, որոնց թաղումը իբրեւ բնական ան-
խուսափելի երեւոյթ-յառաջ չի բերեր ոչ մէկ մտատանջութիւն: Սա-
կայն թող նոյն քաղաքի մէջ կատարուին օրական քանի մը սպանու-
թիւններ, տեղի ունենայ թէկուզ տարին մէկ անգամ 10-20 անհատ-
ներու կոտորած, եւ մարդոց խաղաղութիւնը կը վրդովուի, — առաջ
կուգայ մտատանջութիւնը, որ առանց նկատուելու կ'ամայացնէ քա-
ղաքը: Նոյն բացասական ազդեցութիւնը ունին եւ հարկերը: Եւ
այդ — բնական է: Սեփական անհրաժեշտ պէտքի համար ծախսուած
1000 ոսկին չի թուլցներ մարդուս եռանդը, այն ինչ ամենավտար
հարկն անգամ կ'ազդէ մարդու տրամադրութեան վրայ:

Եթէ 5-10% կանոնաւոր, սպառարացի կերպով առնուած տուրքե-
րը 5-10 աստիճանով կը թուլցնեն աշխատողը, 20-25 առ հարիւր
հարկերը կը պակսեցնեն վճարողին եռանդը 40-50 աստիճանով կամ
կիսով չափ, իսկ հասոյթին 30-50 առ հարիւրի գլխաւումը՝ աշխատո-
ղը կը դնէ ստրուկի վայելանտարբեր հոգեբանութեան մէջ, կամ կը
ստիպէ ժողովուրդը թողուլ տուն — տեղ եւ գաղթել հեռաւոր երկիր-
ներ...

* * *

Վերջին վիճակին մէջ կը գտնուին հարկերով ծանրաբեռնուած
յետամնաց երկիրները եւ մանաւանդ այդ երկիրներէն ճնշուած հոս-
ւերը:

Դիմելով վիճակագրական թիւերուն, մենք կը տեսնենք թէ զա-
նազան երկիրներու մէջ միջին հաշուով իւրաքանչիւր անձի ինկոդ

հարստութիւնը, տարեկան եկամուտը եւ վճարուած հարկերը չեն համապատասխաներ իրարու: Ոչ քան յառաջագէժ է երկիրը, այնքան բարձր են հարստութիւնն ու եկամուտը եւ ցած՝ տուրքերը, եւ ընդհակառակը: Այսպէսով յառաջդիմութիւնը, հարստութիւնը եւ նուազ տուրքերը կ'ընթանան զուգընթացաբար, կը պայմանաւորեն մէկը միւսը:

Վիճակագրութիւններ, որոնց մանրամասնութիւնները դանց կ'առնենք, կը հաստատեն թէ չնայելով Անգլիոյ, Ֆրանսայի ու Գերմանիոյ եռապատիկ եւ կրկնապատիկ հարստութեան ու հասոյթին, այդ երկիրներուն մէջ տուրքերը հաւասար են, կամ $1\frac{1}{2}$ անգամ միայն բարձր են աւելի աղքատ Աւստրիոյ, Իտալիոյ եւ երկրագործութեամբ ապրող երկիրներու տուրքերէն:

Թուրքիոյ մասին ճիշտ տեղեկութիւններ թէեւ կը պահսին, բայց նկատի ունենալով այդ երկրին զարգացման աստիճանը, առեւտուրը, երկաթուղիները, եւայլն, դոյն դնելու է հարեւան Պալքանեան երկիրներէն ու Ռուսիայէն քիչ մը վար:

ՃՏ ոսկի հաշտութիւնը, $8\frac{1}{2}$ ոսկի տարեկան հասոյթը (մարդ զլուխ) մօտաւոր պաղատիւ: Կուտայ Թուրքիոյ տնտեսական ուժին մասին, որոնց հանդէպ 1 ոսկի տուրքերը կը կազմեն հասոյթին 13 առ հարիւրը:

Ուրեմն, Միջին Եւրոպայի մեծ պետութիւններու քաղաքացիներուն վճարած 10 առ հարիւր տուրքը եթէ համարենք սովորական բնու, արեւելքիներ նկատելու ենք մէկուկէս անգամ աւելի ծանր, իսկ ամերիկացիներ՝ երկու անգամ թեթեւ...

Իրականութեան մէջ տարբերութիւնը շատ աւելի մեծ է: Հարուստ երկրները ըլլալով աւելի յառաջագէժ եւ աւելի բարեկարգուած, տանելի կը դարձնեն իրենց առանց այն ալ թեթեւ տուրքերու ծանրութիւնը, քանի մը պատճառներով: Նախ որ յառաջագէժ երկիրները հարկերու դասաւորումը եւ հաւաքումը կը կատարեն նպատակադարձաբար ու ժողովուրդին համար ոչ զգալի կերպով: Ժառանգութեան ու միայն հարուստներու վրայ ծանրացած եկամուտի տուրքը կը կազմէ Անգլիոյ եւ միւս պետութիւններուն հասոյթներուն կարեւոր ճիւղերէն մէկը: Միւս կողմէ, աչարի նման զիւղացիներու ու չքաւորներու վրայ ծանրացող ծանր տուրքը՝ իր հետ կապուած խայտառակ միլիթեղիմութեամբ՝ կարող է դոյութիւն ունենալ միայն Թուրքիոյ մէջ: Տուրքերը կանոնաւոր կեցւով հաւաքելէ զատ, յառաջագէժ երկիրները իրենց տրամադրութեան տակ դանդաղ դու-

մարները կը դործածեն աւելի շահաւէտ եւ արդիւնաւոր կերպով: Ոչ արդիւնաւէտ զինուորական ծախքերը, օրինակ, կը կազմեն Թուրքիոյ մէջ պետական ծախքերու հարիւրին 40ը, Ռուսիոյ, Գերմանիոյ, Իտալիոյ մէջ՝ հարիւրին 30-25ը, այն ինչ Ամերիկայի մէջ միայն հարիւրին 20ը:

Ատոր շնորհիւ, յառաջագէժ երկիրները իրենց խնայած հարիւրաւոր միլիոնները կը դործածեն երկրին բարեկալոցութեան ու լուսաւորութեան, ինչ որ անուղղակի կ'ազդէ երկրին յառաջդիմութեան ու բարեկարգութեան վրայ:

Բաւական է յիշել, թէ շնորհիւ պետութեան աջակցութեան՝ ձրիաբար դպրոց յաճախողներու թիւը կը կազմէ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ՝ ազգաբնակչութեան հարիւրին 3-3½ը, Յունաստան եւ Փոքր-թուրքիա՝ 7-5, Իտալիա եւ Աւստրիա՝ 9-13, Ֆրանսա եւ Գերմանիա՝ 14-17, իսկ Ամերիկա՝ 18: Իսկ ո՞վ պիտի ժխտէ, թէ ներկայիս լուսաւորութիւնը մտաւոր, տնտեսական եւ քաղաքացիական զարգացման ամենախոշոր ազդակներէն մէկն է:

Յառաջագէժ եւ յետագէժ երկիրներու միջեւ տարբերութիւն կայ ինչպէս լուսաւորութեան, նոյնպէս պետական դործունէութեան ճիւղերուն մէջ, — վարչական կազմ, դատարաններ, թղթատար-հեռագիր, պաշտօնեաներու փութաջանութիւն, — ամէն բան յառաջագէժ երկիրներու մէջ կը տարբեր աւելի դործնական, աւելի բարեխիղճ, աւելի շահաւէտ կերպով: Ժողովուրդէն հաւաքուած եւ ծախսուած դրամը յառաջագէժ երկիրներու մէջ միշտ ալ կուտայ իր դրական արդիւնքը: Նոյնը կարելի չէ ըսել յետամնաց երկիրներու մասին, ուր պաշտօնէութիւնը չի գտնուիր իր կոչման բարձրութեան վրայ եւ շատ պարագաներու մէջ կը հանդիսանայ ժողովուրդին կենսունակ հիւթերը ծծող տղրուկը, որմէ ջանալու է օր առաջ ազատիլ: Եւ զարմանալի չէ որ ժողովրդական հասկացողութեամբ՝ Արեւմուտքի մէջ պաշտօնեան կը նկատուի ժողովրդին ծառան, իսկ Արեւելքի մէջ ժողովուրդը կը համարուի պաշտօնեային ծառան:

Ահա այս բոլոր տարբերութիւններուն պատճառաւ է որ Ամերիկան կը յառաջդիմէ շատ աւելի արագ կերպով, քան Արեւմտեան Եւրոպան, քան մանաւանդ Արեւելքի պետութիւնները:

Այս է պատճառը, որ հարստութիւնը եւ աշխատանքի ձեռնարկները Մեծ Հանրապետութեան մէջ ստացած են աննախընթաց ընդառնակութիւն ու թափ:

Իբրեւ արդիւնք այս բոլորին, աշխատելու հնարաւորութիւնը եւ օրավարձի բարձրութիւնը Ամերիկայի մէջ $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ անգամ աւելի — բարձր է Արեւմտեան Եւրոպայի հարուստ երկիրներէն, մինչեւ երկու անգամ՝ Միջին Եւրոպայի օրավարձէն, 3—4 անգամ՝ աղքատ Յունաստանի, Իտալիոյ, Ռուսիոյ, Թուրքիոյ օրավարձէն:

Ի՞նչ ոյժ կ'ունայ կասեցնել, այդ պարագային, դէպի Ամերիկա ուղղուած գաղթականութիւնը:

«Ազատամարտ», 1911, Մայիս 6/19

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

(Դ. ԷԼ ՎԵՐՋԻՆ յօդուած)

ԻՆՉՈ՞Վ ԿԱՐԵԼԻ Է ԴԱԴՐԵՑՆԵԼ ԳԱՂԹԸ — ՎԷՐՔԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԴԱՐՄԱՆ ԿԸ ՊԱՀԱՆՁԵՆ — ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԶԱՐԻՔ ՄԸ, ՈՐ ՄԵԾ ՕԳՈՒՏՆԵՐ ՈՒՆԻ — ԹՇՈՒԱՌՈՒԹԻՒՆ, ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԽԱԹԱՐՈՒՄ — ԳԱՂԹԸ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՄԱՔՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԻՋՈՑ:

Աղքատ, տղէտ, կամայական Արեւելքէն դէպի հարուստ, լուսաւոր, օրինապահ Արեւմուտք ուղղուող գաղթականութիւնը կը դադրի մէկ պարագայի մէջ միայն—երբ Հին ու Նոր Աշխարհները կը հաւասարին իրարու իրենց աղատութեամբ, իրենց արդարութեամբ, իրենց հարստութեամբ ու օրավարձի բարձրութեամբ: Իսկ այդ հաւասարութիւնը կրնայ իրականանալ կամ Ամերիկայի յետադիմութեամբ, կամ մեր յառաջխաղացումով:

Ամերիկայի յառաջխաղացումը կասեցնել՝ անբնական բան է եւ վեր՝ մալ դիպին ուժէ: Հետեւապէս կը մնայ միայն մէկ ճամբայ — յետադէմ երկիրները եւս դնել Ամերիկայի նման նպաստաւոր պայմաններու մէջ:

Երբ Թուրքիոյ, Ռուսիոյ եւ ուրիշ յետադէմ երկիրներու մէջ պաշտօնեաներու կամակայութեան տեղ կը հաստատուի բոլորին համար ալ հաւասար, պարտադիր, կեցիկանի օրէնքի իշխանութիւնը — առանց կրօնական — ազգային հովանաւորութիւններ վերապահելու այս կամ տարրին — Ամերիկա գաղթելէ կը դադրին այն հազարաւոր

հրեաները, իրլանդացիները, լեհերը, հայերը, որոնք կը փախչին այսօր ազգային, կրօնական խտրութիւններէն եւ պաշտօնեաներու բռնութիւններէն:

Եւր հարկերը մեր մէջ ալ կը թեթեւնան եւ Ամերիկայի նման կը վերածուին եկամուտի 5 առ հարիւրին, ու այդ 5 առ հարիւրն ալ կը դանձուի հարստութենէ, ազատ պահելով աղքատները, երբ ժողովուրդին տուած դրամները կը գործածուին արդիւնաւէտ կերպով՝ ճանապարհներու, դպրոցներու, արհեստի, երկրագործութեան, կասկած չկայ որ մեր երկրին մէջ ալ կը զարգանայ արդիւնաբերութիւնը, կը ստեղծուին աշխատանքի նոր ճիւղեր եւ Ամերիկա չեն դադրեր այն հարիւր հազարները որ պարապ կը մնան այսօր ամբողջ տարուան կէսը կամ ծանր հարկեր վճարելու հարկադրուած՝ լացով կը բաժնուին իրենց ընտանիքներէն:

Երբ Ամերիկայի նման մենք եւս պետական եւ տերէպէյական ընդարձակ եւ խոպան մնացած հողերը ձեռնտու պայմաններով կուտանք հող չունեցողներուն, ապահովցնելով վեջիներս չէնքերով, անասուններով, գործիքներով, մանր եւ աժան վարկերով եւ մանաւանդ երկաթուղիներով, գողութիւնը խարախուսող վաճկատուն խաշնարածութեան տեղ կը զարգանան բարոյական հիմը կազմող երկրագործութիւնը, այգեգործութիւնը, արհեստը: Կը ծաղկին ու կը մշակուին մեր ամայի հողերը, հազարաւոր տարիներու քունէն կ'արթննան մեզ Միջագետքերը, անսահման կերպով կ'աւելնան մեր ժողովուրդը, հողի ընդերքներն ու հասոյթները:

Մեր հողագործի չքաւոր ժողովուրդին կէսը այն ատեն ստրուկէն, դոլամէն ու դողէն կը դառնայ աշխատաւոր, ազնիւ տարր որ կը հարստանայ եւ կը հաշտտացնէ երկիրը եւ պէտք չ'ունենար Ամերիկա դադրելու:

* * *

Կասկած չկայ որ յիշուած բարեփոխութիւններուն հետ միասին, աստիճանաբար եւ անընդհատ կերպով կը ստեղծուին մեր երկրին մէջ յաջատեւ աշխատանք, կ'աւելնայ ժողովուրդին հարստութիւնը, աշխատաւորին օրավարձը, որու հետ միասին կը թուլնայ եւ կը զաղրի նաեւ գաղթականութիւնը:

Սկզբնական շրջաններուն մէջ, այսինքն ճանապարհածախս ստեղծուելու, ճանապարհներ սորվելու, Ամերիկայի լեզուին ընտելանալու հետ, գաղթականութիւնը չի պակսիր եւ նոյնիսկ կ'ուժեղանայ: Եւ գաղթականութեան այդ յաւելումը կը տեւէ տարիներ,

հաւանաբար տառնեակ տարիներ: Այդ հոսանքը թերեւս երկար չա-
րունակուի, քանի որ հին երկիրներու յառաջդիմութեան ժամանակ
Ամերիկա պարապ նստելու եւ քարանալու չէ իր աշխօրուան վիճակի
մէջ: Բայց եւ այնպէս, քանի որ յետամնաց երկրիւնները միայն ըն-
դօրինակելու եւ պատուաստելու են Ամերիկաներու գրական ստեղ-
ծագործումները, բնական է որ անոնց յառաջխաղացումը կատար-
ուի աւելի արագ կերպով: Այդ պարագային, քանի մեր հարստու-
թիւնն ու օրավարձը աւելի մօտենան Ամերիկայինին, այնքան աւելի
կը թուլնայ գաղթականական հոսանքը: Եւ այն օրը, երբ մեր բէալ-
իսկական, կենսական մթերքներով հաշուած — օգտավարձը հաւասարի
կամ նոյնիսկ հասնի Ամերիկայի 3/4ին, գաղթականութիւնը կը դադ-
րի եւ Հին Աշխարհէ Ամերիկա գացողները չեն գերազանցեր Ամերի-
կայէն եկողները...:

Իսկ մինչեւ այդ՝ գաղթականութիւնը կը շարունակուի եւ պէտք
է որ շարունակուի:

Մասնաւորապէս հայերու համար անհրաժեշտ եւ օգտակար է
աշխօր, մէկ քանի պատճառներով: Առաջին՝ մեր քամբախտ երկրին
մէջ չկայ աշխատանք, չկայ դրամ, չկայ մարդկային կեանքի համար
արժանավայել ապրուստ եւ այդ ամէնը մարդ կ'ենայ գտնել միայն
օտար երկիրներու մէջ: Ասոյ՝ հետ միասին, թուրքիոյ հայերը, մա-
նաւանդ Հայաստանի հայերը ամբողջ քան տարուան մէջ կեղեք-
ուած, հալածուած, արիւնաքամ են եղած: Գիւղացի աղգարնակու-
թեան ճնշող մեծամասնութիւնը դժկուած է հողէն, մանաւանդ անա-
սունէ, գործիքներէ: Անոր 3/4ը խրած է պարտքերու մէջ, դարձած
է դրամատէրներու մրիպա, հարկադրուած՝ փոխ դրամի տոկոսին տեղ
վճարել դրամատէրին իր տարեկան ստացածին 1/2—1/3ը:

Մինչեւ որ գիւղացին չազատի իր 18—20—50 ոսկի պարտքէն, 30—
40—50 տոկոսներով, դատապարտուած է կիսաստրուկ, կիսասոված
կեանքի:

Արդի պայմաններուն մէջ, եւր կառավարութիւնը աչքերը
գոցած է այս կացութեան հանդէպ, — գիւղացիին կը մնայ միայն մէկ
միջոց, — օր առաջ գաղթել օտար երկիրներ, Ամերիկա, պարտքերը
վճարելու, ազատ հողագործ դառնալու համար: Ես չեմ դարմանար
բնաւ, որ Ամերիկայէն վերջերս դարձած ինձ ծանօթ անձերը—գիւղա-
ցի եւ քաղաքացի — բոլորն ալ տրամադիր են նորէն թողնելու իրենց
օջախը:

Միւս կողմէ, տեսնելով մեր ժողովուրդին խոր տգիտութիւնը, երէկուան ստրուկին յատուկ ծուլութիւնը, խորամանկութիւնը, ստախօսութիւնը, շողոքորթութիւնը, ես կուզամ իմ այն եզրահացութեան, թէ դադթականութիւնը այդ տեսակէտէն կարող է տալ դրական արդիւնք:

Մարդոց բարքերը բարեփոխելու համար կան դանազան միջոցներ, - քարոզ՝ պրոպագանդ նորութիւններու մասին, օրէնքներու հրատարակում ու գործադրութիւն, դպրոցներ մանուկ սերունդի համար եւն:

Այս միջոցներէն իւրաքանչիւրը ունի անշուշտ իր տեղն ու իր արժէքը: Սակայն քանի որ սովորութեան ոյժը շատ աւելի մեծ է քան կը կարծուի սովորաբար, եղածը փոփոխութեան ենթարկելու համար քաջողէ ու օրէնքէ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի նոր միջավայրի, աւելի մարդավայել պայմաններու մէջ ապրիլը: Այդ պատճառով, Ամերիկան այսօր ոչ միայն կը նպաստէ հայուն տնտեսական ազատագրութեան, այլեւ բարոյական մաքրութեան:

Ինծի այնպէս կ'երեւի որ դարերու ընթացքին հայու Փիղիքականին ու բարոյականին վրայ կուտակուած թերութիւններն ու աղտոտութիւնները ամենէն շատ կը վերնան դադթականութեան հոսանքին ուժեղացումով:

Մինչեւ յօրանջելով ու կացինի միջոցով միայն գործող մեր արհեստաւորը չգործէ Ամերիկայի գործիքներով ու Ամերիկայի գործարաններու մէջ, չի կրնար ընտելանալ նորագոյն աշխատանքի ձեւերուն: Մինչեւ ախոռին ու աղտոտութեան մէջ մեծցած մեր գիւղացին չտեսնէ ու չապրի քաղաքակիրթ աշխատչի մաքրութիւնը, չի կրնար գնահատել քաղաքակրթութեան արժէքը:

Մինչեւ որ իր կիսադատարկ կոպակին մէջ կծկուած ու խաբերայութեամբ թրծուած մեր առեւտրականը չտեսնէ եւրոպական կամ ամերիկեան հաստատութիւնները, չի կրնար գիտնալ թէ ինչ է առեւտուրը:

Գեղեցիկը, լաւը, բարոյականը, կրօնը հասկնալու համար հայը դուրս պիտի դայ իր տղեղ, անբարոյական, ձեւապաշտական չղջանէն եւ պիտի ապրի այլ վայրերու մէջ:

Տիրացուական նախապաշարումներէ, չափչիական խաբերայութիւններէ, ասիական ստրկամտութենէ դուրս դալու համար, մեզի շատ օգտակար է ապրիլ Մուշինկիթընի եւ Լոնկֆելլոյի երկրին մէջ:

Գէպի լուսաւոր, բարեկարգուած, հարուստ երկիրներ ուղղուող
զաղթականութիւնը ոչ միայն ունի իւր հիմնական, անյաղթահարելի
սխառմանները, այլեւ օղտակար է կարգ մը տեսակէտներէ :

* * *

Հաշտուելով այդ մեծ շարժման հետ, դիտակցինք Ամերիկայի
ներկայացուցած առաւելութիւններուն ու օժտենք Նոր Աշխարհի
դրական կողմերով մեր աւերուած, անկարգ, տգէտ երկիրը: Երբ
այդ կատարուի, Արեւելքն ալ կը դառնայ Ամերիկա մը—աւելի քաղցր
ու սիրելի, եւ զաղթականութիւնը կը դադրի ինքն իրեն :

«Ազատամարտ», 1911, Մայիս 8/21

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՔՈԼԷՃ

Արտաքուստ համեստ, բայց էապէս մեծ հանդէս մըն էր որ տեղի
ունեցաւ երկու շաբաթ առաջ, Նոյեմբեր 9ին :

Արնաւուտքէօյի Ամերիկեան Աղջկանց քոլէճի անկիւնաքարի զե-
տեղումն էր, որ տեղի ունեցաւ այդ օրը :

Համեստ հանդէսին ներկայ էին այլ եւ այլ ազգութեանց ներկա-
յացուցիչները (թիւրք, յոյն, հայ, բուլղար), վարժարանի շրջանա-
ւարտները, ամերիկեան դեսպանը : Վարժարանի տնօրէնուհի տոքթ.
Պատրիկի ճառէն յետոյ, զպրոցի ասպագայ ձեռնարկներէ մասին,
տեղիս համայնքների ներկայացուցիչները յայտնեցին իրենց երախ-
տագիտական զգացումները գէպի բարգաւաճող հիմնարկութիւնը :

Ճառերէն յետոյ էր որ ամերիկեան դեսպանը անկիւնաքարին մէջ
զետեղեց այն տուփը՝ որուն մէջ կային դրուած վարժարանի սլա-
մութիւնը եւ երկրի դրամներէն մի քանի նմոյշներ : Քարը դանդաղօրէն
իջեցուցին վար, որպէս զի անոք վրայ հաստատուին այն մեծ շէն-
քերը, որոնք անշուշտ սլաւամական նշանակութիւն կ'ունենան այս
երկրի ասպագային համար :

Ամերիկեան վարժարանի հիմը դրուած է 1871ին, երեք աղքատ
հայ աշակերտուհիներով, Ննի Գաբուի խուլ փողոցներէն մէկուն մէջ :

Պոսթընի կանանց միախոնարական ընկերութիւնը, որ սկսած էր այս ձեռնարկը, 1876ին դպրոցը փոխադրած է Սկիւտարի մինչեւ օրս կանգուն ընդարձակ սեփական շէնքը:

1904ին վարժարանի քանի մը բարեկամներ Նիւ-Եորքի մէջ կազմած են ընկերութիւն մը՝ որ յաջողեցաւ վերանորոգել վարժարանին կազմակերպութիւնը, զայն միախոնարական շրջանակներէն բաժնելով եւ անկախ հաստատութիւն դարձնելով:

1908ին յատուկ հրովարտակով հաստատուած է «Աղջկանց ամերիկեան քոլէճի խնամակալութիւնը», ճշտուած են վարժարանի ծրագիրն ու իրաւասութիւնները, հաւասարեցնելով զայն Մասաչուսետի կառավարական համալսարաններու եւ միջնակարգ վարժարաններու ծրագրին ու իրաւասութեանց:

Հետեւորար Ամերիկեան վարժարանի մէջ աւանդուած առարկաները այսօր կը համապատասխանեն Ամերիկայի քոլէճներուն մէջ աւանդուածներուն: Դասաւանդութեան լեզուն անգլերէնն է: Օտար լեզուներէ կ'աւանդուին Ֆրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն, ինչպէս եւ (համապատասխան ազգութեանց աշակերտուհիներու) գրաբար ու աշխարհաբար յունարէն, գրաբար ու աշխարհաբար հայերէն, պուլկարերէն, սլաւերէն եւ թուրքերէն:

Քոլէճի եւ նախակրթարանի կանոնաւոր դասընթացքներէն դատ՝ վարժարանը ունի տեսակ մը համալսարանական յայտագիր, զոր կ'աւանդեն դուրսէն հրաւիրուած դասախօսներ, ինչպէս եւ վարժարանի վարչութեան անդամները:

Քաղաքիս նշանաւոր բժիշկների կողմէ կը տրուին նաեւ թուրքերէն լեզուով դասախօսութիւններ՝ առողջապահութեան եւ այլ նիւթերու մասին:

Մերթ ընթ մերթ վարժարանը կը յաջողի կազմակերպել նաեւ դասախօսութիւններ Ֆրանսերէն, հայերէն, պուլկարերէն, եւ յունարէն լեզուներով:

* * *

Որչափ ալ հաճելի չլինի տեղացիներուս ինքնսիրութեան, արդարութիւնը կը պահանջէ խոստովանիլ, որ Ամերիկեան վարժարանը կը հանդիսանայ այսօր իբրեւ ամենալուրջ եւ ամենաօրինակելի աղջկանց կրթական հաստատութիւնը ամբողջ Թուրքիոյ մէջ: Տղոց Ռոպըրդ Քոլէճի հետ միասին՝ այս վարժարանը օժտուած է այժմէական կրթութեան պահանջներին համապատասխան ծրագրով, ձեռնահաս աշակերտներով, բարոյական նկարագրով: Ամերիկեան

Պոլսոյ հաստատութիւններուն մէջ մտաւոր կրթութեան հետ-հարկ եղած տեղը տրուած է առողջապահութեան, նոյն իսկ զեղարուեստական ճաշակի պահանջներին: Կապուած չըլլալով միասնաբանական ընկերութիւններու, Ամերիկեան քոլէճը կրցած է բարձր կենալ նեղ դոգմայական — կրօնական հաւացերէ, իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձնելով անվիճելի բարոյական սկզբունքների արմատացման վրայ: Ասոր հետ միասին, քոլէճի վարչութիւնը յաջողուցած է հաշտեցնել պաշտօնական — անգլիական լեզուն ամէն մէկի մայրենի լեզուն հետ: Դպրոց յաճախող հայ, յոյն, պուլկար, թիւրք աղջիկները շարաթական մի քանի ժամ պարապելով մայրենի լեզուով, կ'իւրացնեն վերջինիս բաւարար չափով: Աւելի եւս, շնորհիւ գոյութիւն ունեցող ուսանողական միութիւնների (միեւնոյն ազգութեան պատկանող աշակերտուհիներէ) սաները մանկութենէ կ'ընտելանան իրենց ազգային հասարակական պէտքերին ու գործունէութեան, հոգեպէս եւ գործնականապէս կապ հաստատելով դպրոցի եւ դուրսի կեանքին միջեւ... Աներկբայելի է որ Ամերիկեան վարժարանը միակ աղջկանց քոլէճն է, ուր ոչ միայն զանազան ազգերի պատկանող պոլսեցի օրիորդներ կը սորվին, այլ եւ շատ մը ուրիշներ, որոնք եկած են Փոքր Ասիոյ զանազան քաղաքներէն, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն, Ալպանիայէն, Սուրիայէն, Ռումանիայէն եւ Ռուսաստանէն: Երկու հարիւրէ աւելի շրջանաւարտուհիներ ունեցած է վարժարանը արդէն եւ այժմ հոն կ'ուսանին 70 հայ աշակերտուհիներ, 58 թուրք, 50 յոյն, 40 պուլկար եւ 25 զանազան ուրիշ ազգերի պատկանող օրիորդներ:

Այսպիսով, քոլէճը կը հանդիսանայ մի վայր, ուր Թուրքիայի բոլոր ազգութիւնների զաւակները մանկութենէ կ'ապրին ու կը սորվին կողք կողքի, հաշտուելով միմիանց լեզուական ու կրօնական առանձնայատկութիւնների հետ, բայց եւ սիրելով ու զնահատելով միմիանց:

Գիտութիւնը սահման չի ճանչնար, ոչ ալ՝ ազգային կամ դասակարգային խտրութիւն: Արեւի նման հաւասար չափով կը տաքցնէ այն «հաւատացեալն ու հեթանոսը», ամերիկացին ու հայը: Գիտութեան այս Սուրբ սեղանի առջեւն է, որ կը կատարուի օսմանեան երկրի այլ եւ այլ տարրերի իսկական եւ հիմնական հաշտութիւնը, հաւասարութեան ու փոխադարձ յարգանքի հիմերի վրայ:

Դպրոցի տնօրէնուհի տիկ. Պատրիկի ճառէն կ'երեւի, որ Ամերիկեան վարժարանի այդ դերը աւելի եւս մեծնալու վրայ է:

«Նոր շէնքերուն անկիւնաքարին զետեղումը, ըսաւ յարգելի գործիչը իր ճառին մէջ, արտաքին ապացոյցն է այն քայլին որ վարժարանը կ'առնէ՝ իր ազդեցութեանց շրջանակը ընդարձակելու համար: Աղջկանց Ամերիկեան վարժարանը ապագային պիտի բաղկանայ եօթը խոշոր շէնքերէ, որոնց չորսը սկսուած են արդէն, շնորհիւ զանազան ամերիկացի բարերարների տուած մեծ նուէրներին:

«Այս նոր շէնքերը մեծ դիւրութիւններ պիտի ընծայեն վարժարանին՝ իրականացնելու համար իր ամէն ջանքերը, որոնցմով ան կը ձգտի այս երկրին երիտասարդութեանը մէջ տպաւորել իր սկզբունքները՝ բարձր զարգացում եւ համերաշխ յարաբերութիւններ: Վարժարանը միշտ կ'աշխատի բարձրացնել սոյն կրթական գործը ու հասցնել այն բարձրութեան, որուն վրայ կը դռնուին արդէն ամերիկեան նոյնատեսակ լաւագոյն հաստատութիւնները»: Գեղեցիկ, հրապուրիչ խօսքեր... Ամերիկեան վարժարանի անցեալը դրաւական է մեզի, որ տղթ. Պատրիկի խօսքերը կը դառնան իրականութիւն եւ Արեւելքի սրտին մէջ մենք կ'ունենանք շուտով կանանց բարձրագոյն կրթութեան նպաստող օրինակելի մի հաստատութիւն...»

Կրօնական որսորդութեան «առաքելութեան» ձեռնարկ չէ Ամերիկեան վարժարանը, ոչ ալ նիւթական - քաղաքական շահեր հետապնդող հեռատես դաւադրութիւն:

Մեր առջեւ կեցած է այս անգամ հեռաւոր Ամերիկայի լուսաւոր միտքը, արեւմուտքի առաջդիմութիւնը: Ան եկած է օգնելու ծերացած, խաւարած Արեւելքին, հարէմի ստրկական վիճակէն ազատելու մեր քոյրերն ու աղջիկները, աշխատանքի հաւասարութեան իրաւունքը տալու մեր հասարակութեան կէսին:

Մենք՝ հայերս, կրկնակի շնորհակալ պիտի ըլլանք այդ ձեռնարկին լուսամիտ ղեկավարներուն, ան կուզայ նոյն Մեծ Անդրատլանտեան Հանրապետութենէն, որ մեր թշուառութեան տարիներին այնքան աշխատեցաւ-եւ դեռ կ'աշխատի - հայ մանուկ սերունդի կրթութեան համար, Փոքր Ասիայի լայնածաւալ տարածութեան վրայ...

Հայը, Արեւելքի իր պատմական կեանքի ընթացքին մէջ շատ սրբութիւններու տուած խոնարհեցաւ, բաղմազան դրօշակներու հետեւեցաւ, մերթ ոյեւորուելով, բայց աւելի յաճախ յուսախարուելով:

Այժմս այդ փոշոտուած, պատռտուած եւ արիւնոտուած նշանաբաններուն կ'աւելնայ նաեւ Ամերիկայի կապոյտ աստղազարդ դրօշակը:

Ան կը ծածանի եւ կը պահպանէ Վոսիորի եւ Փոքր Ասիայի բազմաթիւ շէնքերի մէջ զետեղուած լոյսի ճրագները, որ օր օրի կը մեծնան ու կը շատնան...

Ողջո՛յն այդ բարձր եւ հսկարտ ծածանուող մաքուր դրօշակին:

Յարգա՞նք նրան, որ կ'արտայայտէ ու կը պաշտպանէ քաղաքացիական ազատութեանց եւ դաշնակցական համերաշխութեան վեհ սկզբունքները:

«Ազատամարտ», 1911, նոյեմբեր 17/30

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Ե Ի Ր Ո Պ Ա Յ Ի Ն

Պիեր Քիյեառ կը զնահատուի շատ տեսակէտներէ: Փրանսացիները կը զնահատեն անոր բանաստեղծութիւնները, ընկերվարականները՝ իր ցոյց տուած ջանքերը Ֆրանսայի վերջին մեծ պայքարներու ատեն, քաղաքագէտները եւ մասնաւորապէս հայերը՝ Փրօ Արմենիայի մէջ իր խաղացած դերը:

Ինձ վրայ ամենէն աւելի ազդած է իր բնաւորութիւնը, մարդը, իր խիական եւրոպացի լինելը:

Երբ սրանից տասը տարի առաջ, մառախուղ դարնանային մի օր, մեր ընկերներէն մէկին՝ բժ. Լ. Մ. ի հետ առջի անգամ ես պատահեցի Քիյեառին - մնացի մի քիչ հիասթափուած: Յաճախ հասակով, մեղմ շարժումներով, համեստ արտաքինով մէկն էր որ կը ներկայանար: Զկային՝ բարձր հասակը, վառվռուն աչքերը, տաք շարժումները ու ոգեւորուած խօսքը, որ կը սպասէի ես «գաղափարական», «մեծ» եւ «պայքարող» մարդուց:

Այդպիսի տպաւորութեան չեն վարժեցրած՝ Ռուսաստանի, մանաւանդ Արեւելքի այլանդակութիւնները: Բանաստեղծը պիտի լինէր անպատճառ երկար մազերով, «հերոսը» տխուր դերասանների նման «մեծ-մեծ» եւ «լուրջ» բաների մասին խօսող, «յեղափոխականը» պիտի աջ ու ձախ զարկէ, առնուազը ոգեւորէ կամ հայհոյէ...

Այս հիւանդոտ եւ սխալ իմ տպաւորութիւնները միանգամ ընդ միշտ խորտակուեցին Եւրոպայի մէջ, եւ Փարիզ, ուր առիթն ունեցայ մի քիչ շփուելու եւրոպացի մի քանի ականաւոր անձերու՝ մա-

նաւանդ Քիյեառի հետ: Լուռ եւ մեթոտիկ աշխատանք, պարզ եւ համեստ նիստ ու կաց, քաղաքավարի վերաբերմունք դէպի «հակառակորդները», ծայր աստիճանի յարգանք եւ ուշադրութիւն դէպի խօսակիցը, ծայրայեղ զգոյշ վերաբերմունք դէպի դրամական խընդիրները:

— Ահա այն գեղեցիկ, դնահատելի, իսկական մարդկային, քաղաքակրթական յատկութիւնները որ դիտեցի ես Եւրոպայի գաղափարական աւանաւոր անձերի մէջ: Դրանցից մէկն էր եւ Քիյեառը:

Մեզ մօտ եւս անշուշտ կան դնահատելի, արժանիք ունեցող անձեր, նոյնիսկ իրենց կարգին մէջ «հերոսներ»: Սակայն Արեւելքն ու հայութիւնը դեռ եւս չատ ցած են, որպէս զի իրենց «մեծ» մարդիկը ունենան վերը նշանակուած յատկութիւնները: Արտաքինը, ձեւը, մակերեւոյթը, թեթեւութիւնը իշխում է դեռ եւս մեզ մօտ, արտայայտւում նոյն իսկ ամենահեղինակաւոր անձերի մէջ: Մենք հեռու ենք, չատ հեռու Եւրոպայէ, Քիյեառներէ:

Հարկաւ, այդ բարձր, իսկական քաղաքակրթուած եւրոպացիները երկնքից չեն իջել, մօր արդանդէ են ծնուել: Մտքի պարզութիւնը, բարձրութիւնը, մարդկային գաղափարականութիւնը արդիւնք են սերունդների աշխատանքի, երկար պայքարի՝ կեղծի, փրօւնի, չինծուի, դրամապաշտութեան դէմ:

Կասկած չկայ որ մեզ մօտ եւս նոյնանման աշխատանքն ու պայքարը կուտայ նոյն դրական արդիւնքը: Սակայն, ո՛րչափ տարիներ կ'անցնին, որչափ արիւն կը թափուի դեռ եւս՝ որպէս զի մենք հասնինք այդ օրին...

Մենք չենք տեսնելու այդ օրերը... Չենք կարող տեսնել, բայց կարող ենք գէթ խոնարհուել, ներշնչուել Քիյեառներով որ օրինակ եղան մեզ՝ մարդկային լայն գաղափարականութեան, բարձր քաղաքակրթութեան ու արտաքինի պարզութեան, մտքի բարձրութեան ու մանկական պարզամտութեան:

Յարգանք մեռած Քիյեառին, ողջո՛յն կենդանի Քիյեառներին...

«Սգապսակ Փիէր Քիյեառի յիշատակին»:

1913 Կ. Պոլիս

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Հ Ա Յ - Ք Ի Ի Ր Տ

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Աշնանային գեղածիծաղ իրիկուն մը, երկու ընկերներու հետ կ'իյնանք Սասունի Շնիստ գիւղը: Գիւղացիները յանկարծակի էին եկած, որ օտարական հայեր տարիներու ընթացքին մէջ կ'այցելեն իրենց մոռցուած աշխարհը: Անոնք ժպտուն էին եւ ուրախ, մեր այցելութիւնը համարելով ազատութեան նշաններէն մէկը: Մենք եւս ուրախ էինք... Դժբախտաբար, մեր ուրախութիւնը երկարատեւ չեղաւ: Գիւղ մտած ատեն, կտուրի գլխին մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին արագածիգ հրապաններով զինուած 5-6 երիտասարդներ: Անոնց համարձակ կեցուածքը, կոկիկ քրտական հագուստը, մինչեւ ուսերը իջնող շիկագոյն գանգուրները նոյն իսկ դուր եկան ինծի: Մտքիս մէջ վերադառնալու Դաւիթ-Մհերի պատմութիւնը, որոնց աշխարհին մէջ կը գտնուէի, ընկերս նմանութիւն գտաւ անոնց եւ սպարտացիներու սովորութեան միջեւ-կրել երկար մազեր:

Երբ հարցուցինք, թէ ո՞վ են ասոնք: Յնցոտիներու մէջ փաթաթուած գիւղացիները երկիւղածութեամբ պատասխանեցին.

— «Շէկոյի տունն է աս. ահա ութերորդ օրն է ինչ կուգան այսպէս զինուած, կ'ուտեն, կը խմեն, օրամ կը տանին բալխիրներով լեռնէն տերեւ բերելու, իրենց պատկանած խաֆիրութեան տուրքն առնելու... Շուարած մնացեր ենք, կառավարութիւնը բան չ'ըներ, մենք ալ անդէն քայաներ ենք, քիչուոր: Ինչ որ ալ ընեն, մենք չենք իշխնալ (չենք համարձակիր) դիմադրել, բողոքել...»

Լոեց Շնիստի ոէսը... Լոեցինք եւ մենք...

Հալածուած ոչխարի խմբակ մըն էր աս, չըջապատուած՝ սովալըլուկ եւ անդուծ գայլերու բազմութեամբ...

Եւ այս գայլերը Շէկոյի տան գեղեցկադէմ երիտասարդներն էին, հայախօս պալաքցիները, Դաւիթի եւ Վիգէնի ժառանգորդները... Քրտանալով՝ անոնք մնացեր են զինուած, կազմակերպուած եւ կ'ատեն այսօր իրենց քրիստոնեայ մնացած անդէն, անկազմակերպ եղբայրները...

Բնականաբար աշիրական ներկայ կազմակերպութիւնը, զոր պարզեցի նախորդով, պատուհաս մըն է դրացի ոչ-զինուած եւ ոչ - կազմակերպուած տարրերուն համար: Վերջիններու մէջ են թէ հայերը եւ թէ ոչ-աշիր քիւրտերը, որոնք կը տառապին աշիրներուն վճարուած տուրքերէն, ծառայութիւններէն եւ բարոյական ճնշումէն:

Գաղափար տալու համար խաֆիրութեան տուրքի ծանրութեան մասին, կը բերեմ այստեղ ծանօթ ոճիւրին ենթակայ թաղաւանքի համրայ (լեցուն, լրիւ) տան մինչեւ սահմանադրութիւն տարեկան վճարածին ցանկը: Յիշուած գիւղէն Ս. Օ. ը Պատարցի Պիլալի տան (աղա Սելիմը) եւ բազմաթիւ «զինուածներու» տարեկան կը վճարէր նուազագոյն հաշուով. -

ա. - 2 քիւլէ դարնանացան	. . . . .	արժէք 160 դր.
բ. - 2 լաւ մսացու ոչխար	. . . . .	» 180 »
գ. - 1 լիդր իւղ	. . . . .	» 50 »
դ. - 1 լաւ թիակ, շերեփ, 10 դդալ	. . . . .	» 8 »
ե. - 2 զոյգ տրեխ եւ 2 զոյգ բուճ (գուլպայ)	. . . . .	» 15 »
զ. - 2 նուկի կանեփ	. . . . .	» 10 »

Գումար 423

Ասկէ դատ, «հպատակ» տունը պարտաւոր էր օլաւի երթալ աղաներուն, վերջինիս բոլոր աշխատանքներուն ատեն եւ տարուան բոլոր եղանակներուն. -

10-13 օր լուծքով հերկելու համար.

10-12 օր խոտ քաղելու ատեն.

15-20 օր թաւ (տերեւ) կտրելու համար.

15-20 օր հատիկներու քաղի.

25-30 օր տերեւը սարէն գիւղ իջեցնելու.

Ընդամենը 75-100 աշխատանքի օր, - գիւղացիին համար ամենակարեւոր ժամանակը, որ (5-7 դրուշ օրական արժողութեամբ) կ'ընէ 500 դրուշէն ոչ պակաս:

Եթէ աւելցնենք այս բոլորին վրայ, թէ տղան-աղջիկը կարգած ատեն գիւղացին պարտաւոր էր վճարել 1-ական ոսկի, մանչ երախայ ծնած ատեն՝ 50 դր., աղջիկ՝ 20 դր., հօր մեռած ատեն՝ մէկ եղ եւն, - վերոյիշեալ Ս. Օ. ի վճարած խաֆիրութեան տուրքը (մթերքով, աշխատանքով եւ դրամով) դժուար է համարել 900-1000 դրուշէն պա-

կաս, որ կրկինն է օսմանեան պետութեան վճարած բոլոր տուրքերուն համեմատ:

Այս ծանրութիւնը ինկած էր Թաղավանքի վրայ, որ կը ճանչնար միայն մէկ «իշխող տուն», մէկ աղա իր զովամներով: Աւելի դէշ է Շնիստ գիւղի կացութիւնը, որուն խաֆիրութեան տուրքին մասնակից են եւ՝ Համբարձումի եւ՝ Խալիլայի եւ՝ Պաքոյի, Շեկոյի տան բոլոր եօթը պապերը իրենց եօթը աղանկով եւ Շեկոյի զինուած 600 չախմախաւորներով: Շնիստի գիւղացիները 1910ի ընթացքին վճարած են միայն հատիկով,-

ա.- Մրատէի տղայ Ռաշիտին	15 քիլէ հաց 8 ոսկի արծէքով
բ.- Թէմրոյին (Պաքոյի տունէն)	10 քիլէ հատիկ 7 ոսկի
գ.- Խարզանէն 20 ձիաւորով եկած Եռասուֆ Տաշոյին	12 քիլէ
դ.- Թամբոյին (Պաքոյի ցեղէն)	6 քիլէ
ե.- Մուրատէի տղին	12 քիլէ չհաշուելով կատարուած օլամը, զանազան մանր - նուէրները:

* * *

Աշիրական կաղմակերպութեան, խաֆիրութեան դէմ ուղղուած կռիւը վաղուց է, որ սկսած է հայկ. ու մէջ այն օրէն եւ այն տեղերէն, ուր եղած է խաղաղ քաղաքակրթական կեանք, ուր արթնցեր է հայուն մէջ արժանապատուութեան զգացումը, ուր պետական կառավարութիւն ըստած մարմինը ցոյց է տուեր իր իսկական գոյութիւնը: Մասնաւորապէս Մուշի քաղաքին մօտ եւ բաղմահայ շրջանները չեն զգացած խաֆիրութիւնը 20-30 տարիէ ի վեր: Մէկ օր հեռաւորութեան վրայ գտնուած վայրերը սկսած են ատոր դէմ պայքար՝ վերջին 20 տարուան ընթացքին եւ աստիճանաբար, իրենց ուժին, միութեամբ, գիտակցութեամբ զարգացման հետ զուգընթացաբար թօթափած են եւ խաֆիրութեան բեռը: Կարելի է նոյն իսկ ըսել, որ հայ յեղափոխական ըստած շարժումը ուրիշ բան չէ այստեղ, եթէ ոչ ստրկութեան թօթափում, տարրական հաւասարութեան ու ազատութեան նուաճում: Ատոր ամենացայտուն ապացոյցը կուտան Սասունի գիւղերը, որոնք 80-90ական թուականներուն՝ քիւրտերուն կը վճարէին խաֆիրութեան ծանր տուրք: Վերջինս նուազած չափով կը շարունակուէր դեռ Անդրանիկի օրով եւ վերջ գտաւ միայն 1904ի յեղափոխական կռիւներուն: Բռնաշէն, Խուրթ եւ մանաւանդ Մոտկան եւ ուրիշ խուլ անկիւններ, ուր յեղափոխութիւն չէ ծագած, խաֆիրութեան դէմ պայքարը սկսաւ 1908ի Յուլիսին, երբ հռչակուեցաւ

աղատութիւնն ու հաւասարութիւնը... Պայքարը սկսաւ թէեւ, բայց հայերը եղան զիջող. եւ հակառակ օրէնքի տրամադրութեան, որ կ'արգիլէր ապօրինի տուրքերու վճարումը, անոնք բաւականացան խափրութեան տուրքը պակսեցնելով, 10 կոտ հատիկի տեղ առաջարկեցին 5 կոտ, 2 ոչխարի տեղ՝ 1 ոչխար եւայլն. սակայն քիւրտերն ալ դժգոհ մնացին: Հին յիշատակը դեռ շատ թարմ էր: Այս է որ սրեց հայ-քրտական յարաբերութիւնները

կացութիւնը կը կնճռատի անով յիշուած խուլ անկիւններուն մէջ օսմ. կառավարութիւնը համարեա թէ դոյութիւն չունի: Իսկ անդէն հայերը կը կազմեն ազգաբնակչութեան 1/3-1/10ը մասը: Ստրկութեան դէմ ուղղուած այս պայքարը ստեղծած է ծանր կացութիւն մը, որ յղի է մեծ անակնկալներով:

«Ազատամարտ», 1911, Յունիս 14/27

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

ՈՂԲԱԼԻ ՓԱՍՏԵՐ՝ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

(Ուղղուած՝ Փոստ — հեռագրական նախարարութեան)

Նախանձախնդիր Օսմանեան հայրենիքի բարեկարգութեան եւ յառաջդիմութեան, կը մատնանշեմ կարգ մը անկանոնութիւններ, որոնք ունին հանրային կարեւորութիւն:

1.— Մէկզի կը թողում ներքին հեռագրի գիւններուն բարձրութիւնը, որու մասին մշակուած է կարծեմ աւելի նպատակայարմար նոր սակագին: Իմ կարծիքով, այս բաղմալեզու երկրին մէջ, հեռագրի գիւները իջեցնելէ աւելի, կարեւոր էր ընդհանրացնել միջազգային լատինական տառերու դործածութիւնը: Առանց ատոր, հեռագիրները միշտ պիտի պաշտօնակեն սխալներ, շատ անգամ մտքի փոփոխութիւններ, որոնք անարժէք կը դարձնեն հեռագիրը: Ատկէ զատ, քանի որ օսմանեան երկրին մէջ հեռագիր տուողներուն կէսը լաւ չի գիտեր թուրքերէն կամ արաբական այբուբենը, վերջինիս պարտաւորիչ

դործածութիւնը շատերը կ'ենթարկէ ժամանակի կորուստի, կը մատնէ աւելորդ ծախքերու: Կասկածէ դուրս է, որ այս ամէնը կը վերանայ թուրքերէնի հետ միասին նաեւ լատինական տառերու դործածութեամբ, ոչով ամէն մարդ կրնայ միջազգային տառերու շնորհիւ հեռագիր կազմել իր մայրենի լեզուով, ճիշտ ու կոկ արտայայտութեամբ: Միւս կողմէ՝ լատինական տառերու վարժուիլը գրել-կարդալ գիտցող սլաւոնեաներու համար քանի մը շարաթուան դործէ՝ նեղութիւն մը, որ փոխարէն ունի տասնասպառիկ աւելի առաւելութիւններ:

2.— Գալով արտասահմանի հետ ունեցած մեր հեռագրական յարաբերութիւններուն, անկէքելի է տարօրինակ չնկատել, որ նոյնիսկ կառավարչանիստ (ինչպէս՝ Մուշ) կեդրոնները զրկուած են արտաքին աշխարհին հետ հեռագրով հաղորդակցելու հնարաւորութենէն: Տարօրինակ է այդ՝ մանաւանդ հիմա, երբ յետամնաց շրջաններու աշխատաւորութեան մէկ խոշոր մասը աշխատանք կը փնտռէ եւ կ'ապօր օտարութեան մէջ:

Ասկէ դատ, հեռագրական սակերը զանազան երկիրներու հետ կը սահմանուին ընդհանրապէս համաձայն օտար երկիրներու հեռաւորութեան, ինչպէս եւ անոնց ունեցած յարաբերութեան սերտութեան:

Այդ տեսակէտէն, Անատոլիոյ հայկական շրջանները, Տրապիզոնի հետ միասին, սերտ կապերով կապուած են սահմանակից Կովկասի հետ: Առեւտուրէն դատ, Անդրկովկասի երկաթուղին Կարս հասնելէ յետոյ, նոյնիսկ Վան-Էրզրումէն դէպի Պոլիս դացող ճամբովորուն աւելի նպաստաւոր է ընտրել Կարս-Պաթումի դիմը:

Չնայած այդ ամենուն, կեդրոնական քաղաքներէն հիւսիս դարնուած հեռագիւծներու արժէքը նշանակուած է իւրաքանչիւր բաւր 72-145 սանթիմ (312 - 7 դրուշ), այն ինչ հարեւան Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Աւստրիոյ համար նշանակուած սակագինն է 21, 27, 34 սանթիմ (1-112 դրշ.): Սահմանակից Կովկասը, այսպէս հեռագրական սակագնով մեղմէ աւելի է հեռացուած ու կտրուած է, քան հեռաւոր թուրքիոյ հետ առնչութիւն չունեցող Սպանիան (65 սանթիմ) եւ Նորվեկիան (72 սանթիմ):

Չեմ կարծեր, որ այս վիճակը օգտակար ըլլայ վաճառականութեան զարգացման եւ զեւացնէ ազգաբնակչութեան սէտքերը:

3.— Իսկ նամակադրոշմներու սղութիւնը բոլորովին տարօրինակ է, երկու պատճառաւ:

Ինչո՞ւ բոլոր երկիրներուն մէջ ներքին յարաբերութեան նամա-

կազմումն են աւելի աժան են օտար երկիրներու նամակադրոշմներէն, իսկ մեր մէջ երկուքն ալ նոյն չափով են եւ ուրիշ պետութիւններու համար գինը շատ բարձր է: Այդեօք անո՞ր համար, որ մեր մէջ աշխատաւոր մշակը օրական կը վաստակի 5 դրուշ, իսկ Եւրոպա 10-15 եւ նոյն իսկ՝ 20-30 (Ամերիկա եւ ուրիշ նոր գաղութներ):

Բայց չէ՞ որ նամակներու փոխադրութեան սղութիւնն իսկ կը հարկադրէ չքաւորը տասը նամակի փոխարէն թղթատարին յանձնել միայն մէկ հատ, կամ փոխադրենէլ փոստան միջնադարեան չարատարներով...: Տեղն է յիշել այստեղ որ ահա 11/2 տարի է ինչ ես կը փնտռեմ բաց նամակներ եւ չեմ գտներ: Գտնուելով ճամբորդութեան մէջ, միշտ պէտք ունիմ բարեկամներուս եղկտող գրելու, բայց այստեղ վերջ տուի իմ այդ սովորութեան: Վերջ տուի աւամայ, Պոլսէն մեկնած ատենս (1909 Սեպտեմբերին) Զոնկուլտաք հարցուցի բաց-նամակ, չկար: Սամսոն հարցուցի, սպառած էին, յոյսս Տրապիզոնի եւ Էրզրումի վրայ էր, բայց ապարդիւն, այնտեղ եւս չկային: Վերջապէս հասայ Մուշ, 11/2 տարուան մէջ քաջափոստալ նամակատուները փնտռած եմ առնուազն 10 անգամ եւ չկայ ու չկայ...:

4.- Անցնինք թղթատարի անկանոնութեանց վերաբերող միւս հարցերուն:

ա) Դեռ անցեալ օր էր՝ մեր Մուշի նամակատան մէջ-անշուշտ պաշտօնեան լատիներէն տառերու անծանօթ ըլլալով-ձեռքս անցաւ նամակ մը, որ ուղղուած էր Զահէ - Պէյրութ, բայց «սխալմամբ» եկած էր Մուշ...:

բ) Եւրոպայի բոլոր երկիրներուն մէջ, նոյն իսկ յետամնաց Ռուսիա, կեդրոնական տեղեր, կամ գէթ նամակատան առջեւ գոյութիւն ունին նամակատուփեջ, ուր կը նետուին փակցուած փուլերով նամակները: Չգիտեմ ինչու, մեր մէջ միշտ ալ ժամանակ կորսնցընելով, նամակը յանձնելու է անպատճառ պաշտօնեաներուն, որոնցմէ ոմանք կրնան դրամը առնել եւ նամակը չուղարկել...:

գ) Աշխաշի բոլոր երկիրներուն մէջ ալ նամակներ կ'առնեն միշտ, երբ նամակատունը բաց է: Մեր մէջ նամակները կ'ընդունուին փոստ երթալ-գալու օրը, կամ օր առաջ: Քաղաքէն ուրիշ տեղ մեկնող մէկը, այդ դրութեան հետեւանքով, ուղարկելիք նամակը պահ պիտի դնէ ոչ թէ նամակատունը, այլ ուրիշի մը քով՝ մինչեւ փոստի ընդունելութեան օրերը:

դ) Ատկէ զատ, շատ խուլ անկիւններու հետ միասին, այստեղ եւս գաղաբար չունին զործի թուղթերու (papiers d'affaire)

աժան սակագների մասին: Ամէն ձեռագիր կը վերածուի նամակի եւ նամակի հաշուով ալ փուլի կ'ենթարկուի:

Ե) Արեւմտեան Եւրոպայի գիւղերուն մէջ անդամ փոստան կը ստանան, մեծ մասը, ամէն օր: Ես կ'ապրիմ այսօր շրջանի մը մէջ, որ իր հարիւրաւոր գիւղերով ու 100.000 բնակչութեամբ ունի մէկ նամակատուն, Մուշ քաղաքին մէջ: 15.000 բնակիչներէ զատ, մեր քաղաքի մէջ կը բնակին բազմաթիւ պաշտօնեաներ:

Վերջիններս հաւանաբար կըթուած անձեր են, քանի որ շատ լաւ կը վաճառորուին եւ մեր կառավարիչը միայն կ'առնէ Զուիցերիոյ նախարարի մը ոտճիկը...: Ատոր հետ մէկտեղ, երկրին լուսաւորութեան ա՛յնքան նպաստող թղթաբերը Մուշի մէջ կը ստանան շաքաթը մէկ անգամ:

Սակայն, իբրեւ աշակերտներ, մենք չենք մոռնար, որ «համբերութիւնը կեանք է» եւ այդ շաքաթական թղթաբերէն ալ դժգոհ չէինք մնար, եթէ ունենար անհրաժեշտ կանոնաւորութիւնը:

Այս տարուան մէջ ես փորձով տեսայ, որ ճամբորդը խարբերդէն կը հասնէր Մուշ 41-47 օրուան մէջ, իսկ նամակը՝ 10-25 օրէն: Պուլանըխէն զրկուած նամակը ամենաշուտը հասած է ինծի երեք օրուան մէջ, այնինչ ճամբորդները ամառ ատեն եկած են 24 ժամէն:

Արդէն ողբալի հաղորդակցութիւնները, արտակարգ ցուրտերուն ու ձիւներուն պատճառաւ, այս ձմեռ աւելի եւս անկանոն դարձան: Ճամբաները, ճիշտ է, գէշ էին, բայց լեռնային գիւղերու մէջ անդամ յարաբերութիւնները մէկ շաքաթէն աւելի չխղուեցան: Այս պարագաներուն մէջ, զա՛մանալի չէ՞ արդեօք որ 2-3 օր, 160 քիլօմետր մեզմէ հեռու գտնուած դայմադամանիստ Գապիլճոդէն նամակը ինծի կը հասնի միայն 37րդ օրը...:

Ամիս մը կայ, բարեկամներէս մէկը, Տիգրանակերտէն մեկնելէն շաքաթ մը առաջ, նամակով լուր տուած էր ինծի: Կ'ըսէր թէ գետով փոխադրող «քէլէկ»ը Տիգրիսի վրայ ուշացաւ երկու օր. բարեկամս Սդերդ մնացեր է երեք օր եւ հասաւ Մուշ, հեծած սովորական ջորիներու վրայ, առանց շտապելու: Մեր երկուքին դարձանք շատ մեծ եղաւ, երբ Տիգրանակէրտէն իր ուղարկած նամակը առի իր հասնելէն շաքաթ մը յետոյ...: Այս պարագաներուն մէջ, մեղքը ձիւնին, ցիւխին կամ յորդած գետերուն է ա՛րդեօք, թէ մեր թղթատարական յարաբերութիւններու անկանոնութեան:

Ուրիշ ոչ նուազ հետաքրքիր դէպք մը, որ այլապէս ուշագրաւ է: Ես կը զբաղիմ կտրական դործով, կը սիրեմ կարդալը եւ պէտք

ունիմ գրքերու: Բնական է, որ թերթերու հետ միասին՝ գրքեր եւս ինձ կուգան շատ վայրերէ՝ Պոլսէն, Եւրոպայէն, Ռուսիայէն, Ամերիկայէն: Բայց տեսէք թէ ինչ փոփոխութեանքներու հանդիպեցաւ իմ առնելիք գրքերու մէկ մասը:

1909 Հոկտեմբերին, Ժընևէն ինծի ղրկուած են երեք կապոց գիրք. իբրեւ զօլի: Մուշ քաղաքը չգտնուելով փոստայի միջազգային ցանկին մէջ, կապոցները ուղղած են Կարին իմ բարեկամներու մէկուն անունով: Մէկ, երկու, վեց, տասը ամիսներ ի դուր սպասելով գրքերուն, խնդրեցի Ժընևէն ետ պահանջել կապոցները: Ուղարկողը պատասխանեց, ոչ: Զուիցերիոյ թղթատարական վարչութիւնը իր ձեռքն ունի գրքեր ստացող Ա.ի ստորագրութիւնը, որմէ կը հետեւէր թէ ուրիշ մը ստացեր է գրքերը, նշանակելով կեղծ ստորագրութիւն... Ես խնդրեմ փակած կը համարէի, երբ վերջերս Կարնոյ իմ բարեկամ Ա.էն առի նամակ մը, որով կը հաղորդէր, թէ կապոցները գտնուած են: Անոնք ինկած մոռցուած են եղել մաքսատան մթերանոցին մէջ: Երկու հարիւր զրշ. (40 Փր.) արժող գիրքեր ըստանալու համար, այսօր կը պահանջեն իմ բարեկամէս 280 զրշ (զըրքերու արժէքին կէսը, քիւօն 40 զրշ հաշուելով, իբրեւ պահեստի վարձ, 61 զրշ. ալ մաքս...)

Հաշուի առնելով Կարինէն Մուշ փոխադրութեան արժէքը, այժմ չփոթած եմ. վերցնեմ արդեօք մաքսատան գրքերը, բերել տամ նոր գրքեր Ժընևէն ուղղակի փոստով, թէ ի սպառ հրաժարիմ գլխուս այսչափ փորձանք բերող իրերէ:

Նոյնքան հետաքրքիր է Թիֆլիսէն հասած զգրքերու պատմութիւնը, որոնք բոլորն ալ կը ստացուէին 2 քիւօ կապոցներով ու ապահովագրուած: Այդ միջոցին դիմած էի՝ հիմնուելով թղթատարական միջազգային օրէնքներու վրայ, որոնք զեղծ կը պահեն մաքսէ այդպիսի փոքր կապոցներ, ապահովելով միաժամանակ եւ հաղորդակցութեան արագութիւնը:

Ֆրանսայէն, Ամերիկայէն, Պուլկարիայէն ապահով կեդրով գրքեր առնելէ յետոյ, դարմանքս մեծ եղաւ, երբ գեղեցիկ օր մը տեղիս նամակատունը, հիմնուելով ռուսական սահմանի Քէօթակի փոստատան կամ մաքսատան հրահանգին վրայ, պահանջեց ինձմէ ստացուած գրքերու մաքսը:

Բացատրութիւններս, բողոքներս, տրամաբանութիւնը բոլորն ալ մնացին ապարդիւն: Գրքերը նամակատուն պիտի մնային մինչեւ պահանջուած 3 ոսկի մաքսի վճարումը:

Գրքերը ստիպողական էին, դպրոցները կը տուժէին, հարկադրուեցայ վճարել պահանջուած գումարը: Մինչեւ որ ես գրեցի Թիֆլիս, որպէս զի այսուհետեւ պանտրոնները ուղղեն Վիա Թրապիզոն, Քէօթակի պաշտօնեաներէն ազատուելու համար, եկան նոր գրքեր (նոյն ճամբով): Ստիպուեցայ նորէն, կրկին անգամ, վճարել ընդամէնը մօտ 7 ոսկի. Քէօթակի արարքներու մասին հեռագրեցի եւ գրեցի թղթատարական վերատեսչութեան եւ Մուշի պատգամաւոր Պ. Գեղամին: Վերջինիս հետապնդումներուն վրայ էր կարծեմ, որ ամիսներ յետոյ ստացայ գրութիւն մը, որ կ'ըսէ՛, թէ Քէօթակի պաշտօնեաներուն ընթացքը ապօրինի է:

Զգիտեմ, կրնա՞մ արդեօք քանի մը ամիսէն ստանալ ինձմէ ապօրինի կերպով գանձուած ոսկիները: Բայց եւ այնպէս, եթէ կրկին վճարեն, չեմ կրնար չբողոքել այս վրդովեցուցիչ արարքներուն դէմ:

Հաղոյդելով այս թերութիւնները, անփութութիւնները, սխալ կանոնները, յուսամ որ միջոցներ ձեռք կ'առնուին պակասները դարմանելու համար:

«Ազատամարտ», 28 Մայիս – 10 Յունիս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՆԵԱՆ

ԽԱՂԱՂ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Ներքին նահանգներու մէջ տիրող սիւստեմատիկ եւ մշտական ծառայութեան կեդրոններուն վրայ աւելցնելու է այն բացառիկ պատահական դողութիւնները, թալանները, բռնութիւնները, որ հասկնալի ու բնական են բարբարոս շրջաններուն համար: Մեզ օրինակ ծառայող Սասուն – Թաղավանքէն միայն 10 տարի առաջ Շեկոյի տունը քշած տարած է 2.300 ոչխար (որմէ 200ը վերադարձուած են), 6 տարի առաջ մոտականցիները տարած են 200 ոչխար (100ը՝ վերադարձուած), 6 տարի առաջ՝ պալաքցիները սպաննեցին ոչ ոք Ստեփանը (յանցաւորները անպատիժ մնալով):

Հինգ տարի առաջ քիւրտերը փախցուցած եւ երեք տարի պահած են մէկ կին. Սահմանադրութենէն յետոյ երկու երախայ ունեցած կինը դարձաւ տուն, մէկ երախան ձգելով փախցնողին մօտ, միւսը բերելով հետը ու կնքելով:

Մանր դողութիւնները հաշուի չեն առնուիր. անոնք սովորական են եւ հայերու եւ քիւրտերու աչքին:

Ինչ որ ալ ըլլայ, այս ծանր աստիճանի աննպաստ պայմանները ստեղծած են քրդախառն ապրող հայ գիւղերու մէջ տնտեսական այնպիսի քայքայուած կացութիւն մը, որ ես չեմ դիտած ուրիշ ոչ մէկ տեղ:

Բերրի հովտի մէջ տեղաւորուած, կաղնիի կանաչ անտառներով շրջապատուած եւ Ս. Մարութայի դեղածիծաղ հիւսիւսային փէշերով հովանաւորուած այս երկիրը՝ բռնութեան հետ միասին դարձեր է եւ աւերի երկիր: Առաջ ալ նախանձելի վիճակի մէջ չէին այս «բայա»ները. սակայն վերջին 20 տարիներու ընթացքին հայերը օրէնքէ դուրս համարելը բոլորովին փճացուց զանոնք:

Կացութիւնը լուսաբանելու համար, դառնանք նոյն Թաղավանքին, որու մէջ 32 բաղմանդամ հայ տուններու կողքին (342 հողի) կը բնակին եւ 7 տուն քիւրտ (31 հողի): 30 տուն հայերէն 19 տունը չունին ոչ եզ, ոչ կով, ոչ ոչխար եւ կ'ապրին ծառայութեամբ, ասոր քնոր մօտ մշակութիւն ընելով: 20 տարի առաջ այս 19 տունները բո-

լորը (բացի երկուքէն) համբայ, կիսահամբայ տունեւ էին, որ կը մշակէին իրենց հողերը սեփական լուծքերով: Այժմ նոյն հողերէն բոնի կերպով կ'օգտուին 7 տուն քիւրտեր, որոնք բոլորն ալ անասունի տէր են եւ որոնցմէ մէկ քանին կը պահեն ծառաներ: Մնացած 11 տուն անասուն ունեցող հայերը կ'օգտուին մեծ մասամբ քիւրտերէն մրիպայութեան պայմանով առնուած 5 լուծք եզով, 20 կովով եւ 50 ոչխարով:

Բոլոր հայերն ալ ըլլալով քիւրտի «միւխալա»ներ, անասուններու տէրերուն կը վճարեն թէ ստացուած հատիկներու, թէ անասուններու տուած արդիւնքի (դառ, իւղ, բուրդ) կէսը, որով աշխատողին կը մնայ այնչափ, որչափ որ անհրաժեշտ է՝ անօթի չմեռնելու համար...

Ամբողջ 30 տուն հայերու մէջ էշ ունեցող չկայ, հալի եղած ատեն մէկ աւանակն է, որ պիտի փոխադրէ այս խեղճերու իրերը: Վերջին 3-4 տարուան մէջ գիւղը հաստատուած 7 տուն քիւրտերը (որ «օրինապէս» հողազուրկ են), ընդհակառակն, տէր են 4 լուծք եզի, 20 կովի, 200 ոչխարի: Տնցոտիներու մէջ փաթթուած, աւերուած տունեւոր մէջ տեղաւորուած, կորեկով կիսասոված կեանք անցընող այս խեղճերը ականատեսին վրայ կը թողուն տաժանելի տպաւորութիւն:

Քսան տալի առաջ ալ անոնք աւելի լաւ չէին հազուեր ու ապրեր, բայց ունենալով իւրաքանչիւրը եզ, կով, ոչխար, գէթ թան, կաթ, մածուն կը դռնէին՝ մանուկները սփոփելու համար...

Ի՞նչ կ'ընեն հայերը:

Քիչ շատ կարողները կը պայքարին, միւսները կը փախչին, կը գաղթեն, պանդխտութեան ցուպը ձեռք կ'առնեն:

Չունենալով ո'չ արհեստ, ո'չ գիտութիւն եւ ոչ կապեր, օտարութեան մէջ այս խեղճերը կը պարապին ամենածանր բռնակրութեամբ ու մշակութեամբ, տարին քանի մը ոսկի հազիւ չահելով...

Չնայելով իրենց անուստութեան, մոռցուած ըլլալուն, քրտական բռնութիւնը վաղուց հարկադրեր է այս լեռնցիները դիմել օտար երկիրներ: Բաղդատելով 150 տունի վրայ 100էն աւելի պանդուխտ ունեցող Խութը դուռ հայարնակ Շատախ – կելիկուղանի հետ, ուր 300 տան վրայ չկայ 20 պանդուխտ իսկ – կը պարզուի իրենց թշուառութեան աստիճանը:

Նկարագրուած կացութիւնը չի վերաբերիր միայն Թաղավանքին կամ Շնիստին, իբրեւ բացառութիւններու:

Յիշուած գիւղերը, իբրեւ ամենամեծերը Խութի մէջ, իրենց ծանր թշուառութեան մէջ ունին, ընդհակառակն, մէկ-երկու դրական կող-

մեր, որոնցմէ զուրկ են միւս աւելի փոքր գիւղերը: Եթէ երբեք այս գաւառին մէջ եղած են ուսուցիչներ, ուսումնականներ, անոնք բոլորն ալ ապրած են յիշեալ գիւղերէն մէկուն մէջ: Մնացած հայ գիւղերը իբրեւ աւելի փոքրեր, թոյլեր ու անպաշտպաններ, ենթակայ են եղած բռնութեան աւելի մեծ չափով, եւ աւելի արագ ենթարկուեր են քայքայման:

Անպաշտպան այս գաւառներուն մէջ թէ՛ խափրութեան տուրքով թէ՛ սալաֆով եւ կամ թէ՛ պարզ բռնութեամբ, սպանութեան միջոցաւ հայերը հալածուեր, կոտորուեր են: Աշիրական զինուած ուժի առջեւ անդէն ու անպաշտպան հայը տեղի է տուած եւ հեռացած: Այդ ուղղութիւնը տեւեր է տարիներ, տասնեակ տարիներ, դարեր եւ զուտ հայաբնակ գաւառներ դարձեր են քրտաբնակ: Շատ տեղեր դրաւողները եկեղեցիներն իսկ դիտաւորեալ կերպով քանդած են, հայութեան նշան չթողելու համար: Գիւղերու, թաղերու հայկական անուններն են, որ կը յիշեցնեն այդ գաւառներուն ազգագրական անցեալը...

Խութ - Բռնաշէնի մէջ երկրագործ խաղաղ հայուն պարտութիւնը հանդէպ խաշնարած արիւնարբու քիւրտին՝ կը կատարուի մեր առջեւ, օրէ օր, եւ շօշափելի աստիճաններով: Ես հնարաւորութիւն ունեցայ գիւղէ գիւղ ստուգելու հայերու թիւը, բաղդատութեան դնելու դայն 1908ի (Հուրիէթի տարին) եւ 1894ի հետ, եւ եկայ տխուր եզրակացութեան:

Այդ թիւերը կը հաստատեն, թէ Խութի մէջ չկայ ո՛չ միայն հայերու աճում, այլ վերջին 18 տարիներու ընթացքին հայերու թիւը 212 ընտանիքէն իջած է 154ի, պակսելով 58 ընտանիք կամ 27 առ հարիւր: Եւ, ընդհակառակն, հայ գիւղերու մէջ ապրող քիւրտերու թիւը 120էն բարձրացեր է 179ի, աւելնալով 59 կամ 49 առ հարիւր:

Սահմանադրութենէն յետոյ հայերու վիճակը քիչ մը կը բարւոքի կարծես եւ հայրենի տուն կը դառնան փախստականներէ 21 ընտանիքներ. սակայն, կառավարութեան բռնած կասկածելի ընթացքին հետեւանքով, հայ գիւղերու մէջ բռնի տեղաւորուած քիւրտերուն թիւը չի նուազիր եւ նոյն իսկ կը շարունակէ աճիլ աւելի արագ թափով...

Ակներեւ է որ աշիրական ուժի մէջ իւրաքանչիւր խառն հայկական գիւղ կամ գաւառակ դատապարտուած է ոչնչացման:

Խութի հայ կամ խառն բնակչութիւն ունեցող գիւղերուն կից կան շատ գիւղեր, ուր հայ չկայ այսօր, բայց որոնք դեռ վերջերս ունեցեր են հայ գիւղացիներ: Ատոնց մէջ են Պապանթաշ, Սալամպոզ,

Փրիֆանք 15-20 տուն ունեցող քրտաբնակ գիւղերը, որոնք դեռ 20 տարի առաջ կը հաշուէին 4-5ական տուն հայեր... Խուլթի մնացած գիւղերը մէկ սերունդէ ի վեր հայ չունին: Միայն եկեղեցիներու աւերակները եւ գիւղերու անունները կը ցուցնեն, որ անոնց հայ բնակչութիւնը կամ քրտացեր է ճնշման տակ, կամ փախեր է, հողը թողելով Մոսկանի լեռներէն իջնող կամ ներքին դաշտէն եկող քիւրտներու հաշտէնի մէջ հայեցու թիւը 15 տարուան մէջ իջած է 178էն 79ի, ըստ:

Քիւրտերը բարձրանալով 160էն 294ի... Թող մասնագէտները ճշդեն, թէ քանի՜ տարուան մէջ Խուլթ - Բոնաշէն եւ ուրիշ գաւառներու զինուած աշիրները կը կլանեն անգէն հայերը:

Ոչ մէկ կասկած կայ, որ հայերու այսպէս ողջ-ողջ կլանուիլը կը դադրի միայն հետեւեալ պայմաններով.-

1.- Երբ զինաթափ կ'ըլլան քիւրտերը, կը քանդուին աշիրապետութիւնները կամ անոնց դէմ կը զինուի ու կը միանայ հայը:

2.- Երբ հայերու եւ քիւրտերու հողային - հաշուական վէճերը կը քննուին ու կը կարգադրուին խառն յանձնախումբերու միջոցաւ, որ կը հաշուեն հայերու ստացածն ու տուածը օրինական % հիման վրայ.

3.- Երբ ամէն բռնութիւն ու սպանութիւն դործող անձ կը պատժուի, աշիրի անդամի յանցանքին պատասխանատու բռնելով նաեւ մերձաւորները եւ ցեղապետները:

4.- Երբ աշիրական կառավարութեան պետերը 60ական թուականներու նման կը հեռացուին իրենց «իշխանութեան» վայրերէն:

Հակառակ պարագային, Սահմանադրութեամբ հռչակուած ազատութիւն, եղբայրութիւն, հաւասարութիւն բառերը այս խուլ անկիւններուն համար կը մնան մեռած եւ ծաղրելի բառեր...

«Ազատամարտ» 23 Յունիս - 6 Յուլիս 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՇՐՋԱՆ ՄԸ, ՈՒՐ ԲԻՐՏ ՈՅԺԸ ՄԻԱՅՆ ԿԸ ՏԻՐԱՊԵՏԷ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Աւագակներու որջը. — Գիւղացին կը կֆի հրացանի սպառնալիքին առջեւ. — Ո՛չ օրէնք, ո՛չ պետական կազմ. — Խաղողին պատմութիւնը. — Կրակելու հրաման չկայ. — Աւագակները անարգել կ'երթեւեկեն, նոյնիսկ արշաւախումբին ներկայութեան:

Խաչտաղը իր բարձրաթառ տնակներով, ընկոյզի, թուփի, կաղնի ծառերով, խաչածեւ ձողակներով, նեղ շաւիղներով կը ներկայացընէ Խուֆ — Մոտկանի լեռնային մասի գիւղերու տեսարանը:

Քանի կը յառաջանանք գիւղէն դէպի արեւմուտք, Խուֆի խորերը, այնքան կաղնիի թփուտը կը խտանայ ու կը բարձրանայ:

Դիտելով այս կանաչադարձ բլրակները, տեղ տեղ միայն ել ել. ցող կածաններով, ուղեկիցներէս մէկը ակամայ կը բացագանչէ.

— Ահա ձեզի աւագակներու անառիկ որջ մը. դողերու մշտական ապաստանարան մը:

Եւ այդպէս ալ է իրականութեան մէջ:

Ճամբաներէ, քաղաքակրթութեան կեդրոններէ կտրուած, գերազանցօրէն խաչնարածութեամբ ապրող այս շրջանին մէջ, կը տիրէ հովուական կենցաղ: Խաչնարածութիւնը, որ ամէն տեղ ալ կապուած է թափառական թեթեւ կեանքի հետ, կը ժխտէ հողագործական — այգեգործական աշխատանքը: Մեկտեղով կամ աւելի ճիշտ չարբագործելով աշխատանքի սկզբունքը, հովուական կեանքը կը նուիրագործէ եւ կը բարձրացնէ, ընդհակառակն, հանդիպած ինչքերուն տիրանալը, ի՛նչ ձեւով ալ ըլլայ: Բնութեան ստեղծած բարիքներէն միայն օգտուող որսորդին համալ, հողերանական մեծ տարրերութիւն չի ներկայացներ, թէ ճարպիկութեամբ սպաններ է վայրի այծ մը կամ մորթեր է ուրիշ այծ մը, որ կը դանուէ՛ր այս կամ այն անհատի հըսկողութեան տակ...

Հովուական կեանքը իր ամբողջ էութեամբ կը մղէ մարդը դէպի գոյութիւն, յափշտակութիւն, զարգացնելով ատոր կասկած յատկութեան դերը:

Այսօրուան քիւրտ խաշնաւածին, ինչպէս եւ 2000 տարի առաջ ապրող ալանին կամ հոնին համար, ամենէն աւելի գովելի է քաջութիւնը, սպանութիւնը, աւաղակութիւնը: Մոտկանցի լեռնուհին իր ձեռքն ու սիրտը կուտայ այն երիտասարդին, որ քանի մը անգամ ճարպիկ գողութիւն է կատարած...

Բնական է որ այս հոգեբանութեամբ ղեկավարուող ժողովուրդի մը մէջ, դրացին եւս, իր գոյութեան պահպանման համար, ունի միայն հետեւեալ ելքերը.-

ա) Կա'մ հետեւիլ նոյն բարոյականութեան՝ կարելի եղածին չափ շատ գողնալով ու շատ թալանելով, այսինքն՝ գործադրել ակն ընդ ականի սկզբունքը:

բ) Կա'մ բռնի ուժով ու օրէնքի միջոցաւ պատժել տալ գողութեան հեղինակները եւ այդպիսով հարկադրել հարեւան աւաղակները, որ յարդեն աշխատանքի եւ հաւասարութեան սկզբունքները:

գ) Եւ կամ ենթարկուիլ ու հանդուրժել դրացին գողութիւններուն, խոնարհութեամբ սպասախանելով, որպէս զի օրէ օր, տարուէ տարի, թուլնայ ու չքանայ աշխարհիս երեսէն:

Ոյժի, դէնքի, անաչառ պետական կազմի բացակայութեան պատճառաւ, հայր չէ կրցեր հետեւիլ առաջին երկու ուղիներուն:

Գաւերէ ի վեր անոր կեանքը ընթացեր է երրորդ ուղղութեամբ, եւ այդ ուղին կը շարունակուի մանաւանդ մեր այցելած Խութ-Մոտկանի շրջանին մէջ:

* * *

Երբ մենք բաւական հեռացեր էինք Խաշտադէն եւ մօտեցած Կոռ գիւղին, մեզ ցոյց տուին այն վայրը, ուր ամիս ու կէս առաջ սպաներ էին յափշտակողներու դէմ բողոքող Թաղավանք գիւղի քահանան, ոէսը եւ մէծլիսի անդամը...

Չորրորդը, լսելով զնդակահար եղած ոէսի աղաղակը, ինքզինք նետած էր հեղեղատի մը մէջ եւ կենդանի էր մնացեր...

Իմ առջեւ պարզուեցան ամուխ դարձած քահանային ալանդակուած երեսն ու կուչ եկած ձեռքերը, յիշեցի գիւղի պաշտպան ոէսին կտրուած լեզուն ու փորուած աչքերը... Մարդասպանները իբրեւ նուէր էին ներկայացուցեր հակառակորդներուն այդ կենդանի նշանները, վարձատրուելով կարմիր ոսկիներով...

Դանդաղ քայլերով, մենք իջանք բարձր զառիվարէն դէպի Կոռ քրտարնակ գիւղը: Գիւղացիներէն ոմանք կը ջրէին իրենց կըլկըլի արտելը, ուրիշներ կը յօբանջէին պատերու տակ... Արեւը վաղուց

թեքուած էր դէպի մեր դէմ բարձրացող շղթան: Ճամբան շրջապատող ծառերը մեր վրայ կը ձգէին երկար ստուկներ: Մեր ձախ կողմը, Մոսկանի շղթային միջև բացուած էր մութ եւ խոր ձոր մը, որուն մէջէն դէպի հարաւ կը վազէր Խութի գետակը:

Հեռուն, ալեւմուտքի կողմը, Ծովասարի, Մարաթուքի գիշերը կը ծածկէր հորիզոնը: Մոսկանի եւ Սեւ Սարի շղթաներուն միջև ինկած էր Խութի եւ Բոնաշէնի գեղեցիկ, բայց դժբախտ հովիտը...

Առաջին հայ գիւղը, ուր հանդիպեցանք Շէնն էր, բերրի հովիտի մէջ, առատ ջուրով, կանչ անտառներով եւ 30 տնուոր գիւղակ մը, որ անարժան կերպով ժառանգած էր վաղեմի «Շէն»ի անունը:

Չնայած գիւղի մշակուած դաշտերուն, իշխկուան դէմ գիւղը մտնող նախիրին, - գիւղացիներու ցնցոտիները կը մատնէին իրենց աղքատութիւնը: Օդաչափը ցոյց կուտար, որ Շէնը, Խութի ամբողջ հովիտին հետ միասին, կը գտնուի Մուշի դաշտին բարձրութեան վրայ: Հետեւապէս, շրջապատուած կանաչ անտառներէ, Խութը ունենալու էր աւելի մեղմ կլիմայ: Այսուհանդերձ, չեն մշակուած ո՛չ ծխախոտ, ո՛չ պտղատու ծառեր եւ ոչ խաղող: Այդ յետամնացութեան պատճառը բացատրուեցաւ ուրիշ գիւղի մը մէջ: Գիւղացի մը լուսաւոր աշխարհներէ կը վերադառնայ մանկութեան ատեն թողած իր գիւղը եւ կ'ոգոչէ այգի, պարտէզ տնկել հայրենի գիւղի մօտ:

Հակառակ ազգականներու թախանձանքներուն, կ'իրականացնէ իր որոշումը, կը մշակէ, կը հասցնէ խաղողը: Եւ ահա փորձանք մը կը դառնայ այդ խաղողը: Դրացի քիւրտերը կը թափին այգիին վրայ եւ կը կողոպտեն ամէն ինչ, ծագած կոուրն մէջ սպաննելով առաջին այգեգործը...

Այսպէս կը վեջանան սովորաբար նոր ձեռնարկները այս երկրին մէջ, ուր իշխողն ու ղեկավարողն են հրացանն ու վայրենի ոյժը:

Շէն գիւղին բոլոր բնակիչները առանց բացառութեան կը դառնուին գետէն անդին երեւցող Գործուար (քիւրտերու բառով Կուււար) քիւրտ գիւղի «ազդեցութեան» տակ: Նախ քան Սահմանադրութիւնը, խափիրութեան շնորհիւ, իսկ այժմ կասկածելի պարտքէ ու տոկոսներուն միջոցաւ Շէնը Գործուարի մրիպան, կթան կովն է դարձած եւ այնչափ հաւատարիմ, ճնշուած ստրուկ, որ չնայած 600 զինուորներու եւ վալիին ներկայութեան, մինչեւ օրս անոնք չեն համարձակած ներկայացնել կառավարութեան որեւէ դանդաղ իրենց կեղեքիչներուն դէմ...

Նոյնն է հալեւան Քիջոնքը, Շնխտը, Թաղվուն, նոյն Խութ -

Բռնաշէն—Մոտկանի մէկ քանի տասնեակ հայ կամ հայ-քրտաքնակ
գիւղերը :

* * *

Շնիստ գիւղի կողքին, ընդարձակ տափարակի վրայ բացուած
վանաներու մէջ, տեղաւորուած է Մուշէն եկած գօրքը... : Շնիստը
եւս ճնշուած քրտական լուծին տակ՝ չէ ըմբոստացած բռնակալնե-
րուն դէմ : Աւելի եւս յոեցնելու համար գիւղացիները, քիւրտերը մէ-
կէ աւելի անդամներ հետամուտ էին եղած սպաննել գիւղին ոչ ոս Սա-
ֆոն, որ գնդակէն դեռ այս ձմեռ ազատեցաւ : Հարեւան Բապաթ
նստող միւտիրին ուղղած իր գանդատը մնաց ապարդիւն եւ գիւղին
միակ խօսող Սաֆոն, այդ դէպքէն յետոյ, դատապարտուեցաւ նստե-
լու իր տան մէջ, իբրեւ կալանաւոր. քայց այդ երկար չտեւեց : Ամիս
ու կէս առաջ, տեսնելով խռչտանգուած թաղավանքիներու դիակնե-
րը, ան բոլորովին ընկճուեցաւ եւ ուղղակի հոգեկան տազնապէն մե-
ռաւ քանի մը օր ետք :

Շնիստէն դատ, հայ գիւղերու մէջ մէկ քանի դարթիէներ նստած
են, Լորանձոր անուն գիւղը :

Զօրքի մեծ մասը, ինչպէս եւ վալին, կը գտնուի Թաղավանք, որ
աւելի հաճելի եւ առողջարար է թէ՛ իր գիրքով եւ թէ՛ կլիմայով :
Վալին դաւկած է իր վրանը գիւղէն քիչ հեռու, Հաճի Էօմէրի տան
կողքին : Վերջինիս կիները փոխադրուած են հարեւան գիւղեր, իսկ
տան մէջ կը մնան քանի մը զինուորներ... :

Զօրքի պայմանները շատ լաւ են : Սովորական պաշէնէն դատ,
երիտասարդ զինուորները կ'օգտուին մաքուր օդէն, աղբիւրներու
ջուրերէն :

Պարբերաբար զինուորներէ կազմուած արշաւախումբերը ոչ յոդ-
նութիւն կը ներկայացնեն, ոչ վտանգ իրենց համար : Զաւմանալի չէ
որ այսօր ո՛չ գօրքի, ո՛չ քիւրտերու կողմէ գնդակ չէ արձակուած,
մարդ չէ սպաննուած կամ վիրաւորուած... : Աւաղակախումբերու
հանդիպած ատեն իսկ անոնց վրայ գնդակ չ'արձակուիր : Հրաման
չկայ, կ'ըսեն :

Վալիին վրանը ամէն օր շրջապատուած է բազմաթիւ խնդ, ստու-
ներով : Մեծամասնաբար կիներ են, որ գիմումներ կ'ընեն իրենց ըն-
տանիքի անդամներուն ուղղուած պահանջներուն առթիւ :

Խնդ բնուէն, ունի մէջ հայեր չկան : Զօրքի ներկայութիւնը չէ
փարատած անոնց վախը : Խուրթ-Բռնաշէնի ամբողջ շրջանին մէջ քիւր-
տերու դէմ բողոքած ու բացայայտ պայքար սկսած էին երկու գիւ-

ղեր միայն՝ Լորտնձորը եւ թաղավանքը։ Թաղավանքի բողոքին արգիւնքը յայտնի է իր տուած 8 զոհերով։ Լորտնձորէն ալ ոչս Դանիէլը՝ անտառ քաշուած մարդասպաններու սպառնալիքին տակ, հարկադրուած թողեր է իր տունը եւ փոխադրուեր է Թաղավանք։ Ղաչաղներու վախէն ու սպառնալիքէն, հայերը չեն համարձակիլ՝ գիշերները արտ ջրել, անտառ երթալ փայտի, գործով անցնիլ Պիթլիս կամ Մուշ...։

Այսպէս, զօրքի ներկայութիւնը առաջ չէ բերած նկատելի փոփոխութիւն խուժ-Ֆոնաշէնի հայութեան տրամադրութեան մէջ։ Արիւնոտած թաղավանքցիներէն զատ, ո՛չ մէկը կը համարձակի դանդատով ներկայանալ վալիին, բոլորն ալ մնացեր են հպատակ քիւրտերուն, բոլորն ալ ստրուկի նման հնազանդ ու լուռ, բոլորն ալ աղքատ։ Կ'ուզենք օրինակներով խօսիլ։

«Ազատամարտ», 21 Յուլիս, 3 Օգոստոս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ

70-80 տարի առաջ. — Կեդրոնի կառավարութիւնը՝ խորք մայր. — Աշիրէքները՝ ամէն բան։

Ամբողջ խուժի, ամբողջ Մուշ-Պիթլիսի, ամբողջ հայութեան ուշադրութիւնը ուղղուած է դէպի Սասունի ծանօթ ոճրագործութիւնը։ Անոր վախճանէն կախուած է մեր ապագան, քանի որ անոր մէջ ցայտուն կերպով խտացած են հայ-քրտական անցեալի եւ այսօրուան յարաբերութիւնները։ Կ'արժէ այդ յարաբերութեան յարակից պատգաններուն վրայ կանգ առնել քիչ մը աւելի մանրամասնօրէն։

ԱՇԻՐԱԿԱՆ — ԱԻԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մուշի դաշտին մէջ կենդանի են շատ ծերունիներ, որոնք կը յիշեն այն օրերը, երբ «կարմիր Փէս»ը չէր երեւցած այս երկրին մէջ։

Դեռ 70-80 տարի առաջ, հայկական միւս յեամանաց շրջաններուն նման, Մուշն ալ յանձնուած էր մէկ քանի տէրէպէյիներու, որոնք որոշ տուրք վճարելով էրդրումի փաշային, կը տիրէին այս աշխարհին: Նստած Մոկաց, Ջրեկի եւ ուրիշ գիւղերու «չաուրմաներ»ու մէջ, Սալատիւնի տունը ստորագրեալ աղաներու ու զոլամներու միջոցաւ սուրով, արիւնով ու թոյնով կը տիրէր ու կը տնօրինէր ժողովուրդի բախտը...:

Սուլթան Մահմուտը եւ մանաւանդ Մեհիտը կատորեցին, աքսորելով քիւրտ պէկերը:

Սակայն իսլահաբը (բաւեկարդութիւն) տեղի ունեցաւ միայն քաղաքներու քիչ շատ մօտ շրջաններուն մէջ: Հեռաւոր գիւղերը, մանաւանդ լեռնային դաւառածատները մնացին հին դրութեան մէջ: Օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցիչները այնքան քիչ ու թոյլ են այդ մասերուն մէջ, ա՛յնքան անտեղեակ ու անտարբեր ժողովուրդի ցաւերուն, որ հասարակութիւնը ինքն իշեն համակերպած է նախկին (նախաօսմանեան) վարչական ձեւին, հպատակելով մեծ ու փոքր բռնապետներու քմահաճոյքին:

Կառավարութիւնը, աղքատ ու խուլ վայրերուն մէջ հանդիսացեր է խորթ մայր մը, որ միայն իրաւունքը բանեցուցած եւ տուրք հաւաքած է ժողովուրդէն: Ան մոռցեր է իւր պարտականութիւններու կատարումը, թողլով վերջինս գիւղի աղղեցիկներուն, որոնք կրկնակի եւ ապօրինի հաւեկերով ծանրաբեռներ են աղքատ ժողովուրդը:

Ահա այս տէրէպէյական – աշիրական շրջանին մէջ են տակաւին Խութ-Բոնաշէնը, Մոտկանը, Փսանքը, Նոյնիսի Մուշի դաշտին Զխուրի շրջանը: Ազգաբնակչութիւնը այս խուլ անկիւններուն մէջ բաժնուած է երկու կարգի, ազատ-իշխող աշիրներու եւ բայա – կիսաստրուկ հարկատուներու:

Աշիրներու անդամներու մեծ մասը կապուած է հեռաւոր աղղակական կոտորում, բայց բաժնուած զանազան ճիւղերու (պապերու) կ'ենթարկուին իրենց ցեղապետներուն ու մեծերուն: Վէճ, իրենց մէջ ծագած կռիւ, զոյգութիւն, յարձակում հարեւան ցեղերու վրայ, վրէժխնդրութիւն ցեղի անդամի համար, ինքնապաշտպանութիւն, սլաւերադմ – ամէն հասարակական բնոյթ ունեցող խնդիր (նայած կարեւորութեան) որոշում կը ստանայ եւ կը վճռուի մեծերու, պապերու, ցեղապետներու կողմէ ու անոնց հաւանութեամբ: Աշիրը նահապետական փոքրիկ պետութիւն, կառավարութիւն մըն է, որ իս-

կազման պետութեան բացակայութեան պատճառաւ, կ'ապրի այսօր
կողք կողքի կառավարութեան հետ:

* * *

Աշիրի անդամները, իրար պաշտպանելով հարեւան աշիրներուն
դէմ, միաժամանակ — իրրեւ միութիւն — կը ջանան յաղթել հարեւան-
ներուն, հպատակեցնել, ստրկացնել որչափ կարելի է շատ անձեր,
կթելով, խուզելով, հարկի ենթարկելով զանոնք: Աշիրներու գերիշ-
խանութիւնը հարեւանի, կռուողի, «հպատակ»ի հանդէպ կ'արտայայ-
տուի ի դիմաց եւ յանուն ցեղապետներուն կամ մեծերուն, ճիշդ
այնպէս, ինչպէս զօրաբանակի մը մէջ ամէն քան կը բխի ու կը կա-
տարուի հրամանատարէն, կամ ամենամեծի կամ անոր փոխանորդ-
ներուն անունով:

Միւս կողմէ, րայա-հպատակ ոչ-աշիր տարրերը, իրենց անկազ-
մակերպ ու անդէն ըլլալուն հետեւանքով, կը դանուին ստորադրեալ
վիճակի մէջ, այս կամ այն աշիրի, աւելի ճիշդ՝ աշիրի (կամ աշի-
րէթներու) մեծերուն քմահաճոյքին ենթակայ: Սովորաբար ոչ-գին-
ուած եւ ոչ-աշիր տարրերը (հայ, քիւրտ, եզիդի, ասորի եւայլն)
իրենց իշխանաւորներուն կը վճարեն զանազան տուրքեր ու հարկեր,
մթերքով, դրամով, աշխատանքով. այս վարձատրութեան փոխարէն
«հովանաւորուած» ու «պաշտպանուած» ըլլալով աղային (իր կառա-
վարութեան) կողմէ ուրիշ աղայի մը — ուրիշ կառավարութեան մը-
բունութեանց հանդէպ...

Քիւրտերու բացատրութեամբ, աշիրի անդամները կը ծաղին մէկ
արմատէ (մօրմէ), սովորաբար ունենալով մէկ քանի պապեր, սա-
կայն նկատի ունենալով աշիրէթներու ոմանց մեծութիւնը, աւելի
հաւանական է աշիրը ընդունիլ իրրեւ քաղաքական — հասարակական
միութիւն մը, ուր արենակից տարբերուն միացած են ոչ-արենակից,
դուրսէն եկած եւ աշիրի անդամ դարձած անհատներ, ինչպէս եւ այս
ինչ արենակից տան միացած են աւելի փոքր ուժի տէր տուններ, որ
ժամանակի ընթացքին իւրացուցած են աւելի հզօր տան անունը:

Այսպէս Խուժ-Բունաշէնի եւ հարեւան լեռնային գաւառակներուն
մէջ (Մոտկան, Արծուիկ, Հին Սասուն, Մուշի Սեւ Սար) կ'ապրին եր-
կու գլխաւոր աշիրներ՝ պալաքցի եւ խուժեցի: Պալաքցիները կը
բաժնուին երկու գլխաւոր տուններու, պարցի (կամ բուն պալաքցի)
եւ «Շեկոյի տուն»: Այս երկու «տուններն» ալ իրենց կարգին բաժ-

նուած են դանադան ճիւղերու, (պապերու) ամէն մէկն ունենալով իր մեծը-աղան, ու ուն կը հպատակին հասարակ անդամները — կոռուղները, կամ ինչպէս կ'որակեն աշիրներու մէջ՝ «չախմախաւորները» (հրացանակիրները) :

(Ծանօթ. — Ս. Զաւարեան կուտայ Պալաֆցիներու եւ Շեկոյի տան քաժանութիւնները) :

Զուգելով երկարել յօդուածս, չեմ բերել այստեղ «Խութ» աշիրի եւ իր «գործացի», «պորտղացի», «տափեցի», «կոռեցի» ճիւղերու ստորաբաժանումները :

Առաջիններէն ասոնք կը տարբերին անով, որ «խութեցի»ներու մէկ մասը վաղուց ի վեր հաստատուած է Մուշի դաշտի Մարնիկ, Ախպենիս, Խնդրւան գիւղերուն մէջ, պարապելով երկրագործութեամբ: Իրենց բնակութեան վայրին համեմատ, անոնց «իրաւասութիւնը» եւ խաֆիրական տուրքը կը վերցուի միայն Խութի Շէն եւ Փիջոնից գիւղերէն, քանի որ իրենց «հպատակ» համարուած Մուշի Արդավանք, Խարց, Դրմերտ գիւղերը յեղափոխական շարժումին մասնակի չափով, իսկ 1908էն սկսեալ վեջնական կերպով մերժած են խաֆիրութեան տուրք վճարել:

Վերջացնելու համար մեզ հետաքրքրող աշիրական ստորաբաժանումներն ու կազմը, յիշենք թէ գոյութիւն ունին եւ Մուսա Պէկի, Գասըմ պէկի եւ Նոճօ պէկերու իշխանութիւնը (Խութի ցեղէն), որոնք ըլլալով նախկին տէէպէյի՝ դայմադամ Միրզա պէկի տղաքները, Քոստուրի, Խութի եւ Զխուրի քիւրտերուն մէջ կը վայելին բացառիկ դիրք: Առանց անոնց համաձայնութեան, ցեղապետներն ու աղաները չեն ձեռնարկել որեւէ լուրջ քայլի: Անոնց բնակած հայ Խփներ գիւղի քէօշկին մէջ անհամեմատ աւելի շատ մարդ կը քննուի, կը դատուի եւ տուրք կը վճարէ, քան Աւաղաղբիւրի միւսիրին մօտ... Այդպէ՛ս եղեր է 100 տարի առաջ, այդպէս կը շարունակուի այսօր...

Զհպատակողներուն ու չհնազանդողներուն դէմ ալ անոնք ունին 40-50 վարձկան, ապահովուած եւ ոտքէն մինչեւ գլուխ զինուած զոլամներ: Իրենց ծաղման եւ այդ միջնադարեան զոլամական զօրքի չնորհիւ, Միրզա պէկի տղաքը կը ներկայանան այսօր իբրեւ երկրորդ կառավարութիւն այս շրջանին մէջ: Անոնց հլու կերպով կը հնազանդին քիւրտերը կիսով չափ, հայերը եւ նոյն իսկ կեղրոնի կառավարութիւնը, ու՛ աչք կը դոցէ իրենց ամէն արարքին հանդէպ:

«Ազատամարտ», 10/23 Յունիս, 1911

— Եւ այդ միջոցով բնկով յաւանանքս այդքա՛ն

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«ԹՈՂ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅՈՒՑՆԷ ԹԷ ՕՐԷՆՔ ԿԱՅ»

ՄՈՒՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Դառն յուսախարութիւն .- Թուղթի վրայ որոշումներ .- Վալիք 200 հոգի կը պահանջէ .- Աւագակներու հեգնութիւն .- Անել կացութիւնը .- Իսմայիլ Հագգը պէյ լաւատես է .-

Կասկած չկայ որ յետամնաց զաւառներու մէջ տիրող բռնութիւններն ու անիրաւութիւնները հետեւանք են վարչութեան ու օրէնքի բացակայութեան, ուր գործադրուէր է սուլի եւ բռնացքի իշխանութիւնը: Մշտական բռնութիւններու, անպատիժ մնացած սպանութիւններու շնորհիւ, աւաղակները դարձեալ են երկրին տէրը, իսկ աշխատողները անոնց ստրուկները: Բնական է, ուստի, որ թաղավանքիներու սպանութենէն յետոյ, զինուորներու առաքումը խուժ եւ վալիին ներկայութիւնը՝ պիտի խրախուսէին ու եռանդ ներշնչէին զրկուածներուն:

Սակայն, այսօրուան իրականութեան մէջ, չի նկատուիր ենթադրուած գոհունակութիւնը:

Պատճառը այն է, որ զիւլացին բազմաթիւ անգամներ եւ մասնաւորապէս անցեալ տարուան փորձերէն տեսաւ, թէ զօրքին դալը կամ մարդոց բանտարկուիլը դեռ նշան չէ չարագործներու պատժուելուն: Խուժեցի հայը կը սպասէ արդարադատութեան գործադրութեան, չի տեսներ դեռ եւս այդ գործադրութիւնը եւ կը լռէ, կը բռնէ սպասողական գիւրք:

— «Թող մարդասպաններէն կամ զրդիներէն մէկ քանին կախուին, կը դատէ ան, տեսնեմ թէ օրէնք կայ եւ ապա ես կը դիմեմ կառավարութեան իմ դանդատներով: Հակառակ պարագային, եթէ մարդիկ մէկ քանի ամիս կամ մէկ քանի տարի պիտի մնան բանտը եւ ապա վերադառնան իրենց գէնք ու զրահով-մեզի համար խեղճ չէ դրդուել քիւրտերը մեզ ապարդիւն դանդատներով: Թաղավանքիներու անզգուշութիւնք թող խրատ ըլլայ մեզի: Անոնք հաւատացին, թէ կառավարութիւն կայ, սահմանադրութիւն, արդարութիւն կայ, բողոքեցին բռնութիւններուն դէմ. ահագին ծախսերու տակ ինկան,

թշնամայան քիւրտերուն հետ, վերջը կարծես յաղթեցին, իտարէի ժողովի հրամանը ստացան, բայց վերջ ի վերջոյ հողի տեղ իրենց դիւելը վրայ տուին: Կ'ուզէք որ մենք ալ ենթարկուինք նոյն վիճակին: Թող կառավարութիւնը գործով ցոյց տայ, որ իշխանութիւն դոյութիւն ունի, թող թաղավանքցիներու արիւնք առնուի սպանողներէն եւ յետոյ մենք կը հաւատանք, թէ դոյութիւն ունին Սահմանադրութիւնը, արդարութիւնը:

Այս է խութեցիներուն յայտարարութիւնը: Գործնական, տրամաբանական դատողութիւն...

Ճիշդ է, կուսակալ Իսմայիլ Հազդը պէյը այս մէկուկէս ամսուան ընթացքին բանտարկած է 60էն աւելի անձեր եւ դեռ մտադրութիւն ունի 100 հոգի ձեռք ձգելու: Մակայն այս յանցաւորները կապ չունին ցնցում յառաջ բերող սպանութիւններուն հետ: Ոչխարի դողութեան համար դատապարտուած հովիւներ, դրդուած ատեն դրացին ծածողներ, զինուորութենէ փախչողներ եւ ուրիշ անմեղ (այստեղի մտքով) անձեր դրուած են այսօր միեւնոյն աթոռին վրայ, դիտաւորեալ կերպով սպանութիւններ կատարողներու հետ: Եւ յետոյ, համեմատաբար աւելի մանկ յանցանքներ դործած, օրէնք չճանչցող անձեր, շնորհիւ իրենց «խաղաղ» բնաւորութեան, կը բանտարկուին այսօր, այնինչ իսկական ոճրագործները, մարդասպանները կը մնան ազատ...

Տարիներու ընթացքին Մոսկանի դաղային մէջ (որ կ'ընդգրկէ Խութ-Բոնաշէն-Մոսկան գաւառակները), շնորհիւ ժողովուրդի անօրինապահութեան եւ պաշտօնեաներու անհոգութեան, օրէնքի տրամադրութիւններէն դուրս մնացած հափւրաւոր անձեր, իրենց գործած յանցանքներուն համար դատուելու են, պատժի դատապարտուելու, բայց պաշտօնեաներու անգործունէութեան ու անբարեխեղճութեան պատճառաւ, այս որոշումները մնացել են թուղթի վրայ: Նոյնիսկ օրինական հարկերը ժողովելու համար ոռճիկ եւ չափ առնող միւլթէ-դիմները նեղութիւն չեն կրած ժամանակին եւ կանոնաւոր կերպով հետեւելու հարկերու հաւաքելուն: Անոնք նախընտրել են միշտ օգտուել արտակարգ օրէնքներէն, հարկէ խոյս տուող վաճրենիներու հանդէպ դործադրել ուժեղ միջոցներ: Այսօրուան վալին օգտուելով խութցի հայեցող վայրագ սպանութենէն, բարի մտադրութիւն ունի ցոյց տալ այդ վաճրենիներուն, որ օրէնքը պարտադիր է ամենուն համար եւ կը պահանջէ մօտ 200 անձեր: Վերջիններէն իսկական յանցաւորներն ու վաճրենիները կառավարութեան յանձնուելու տեղ,

կը նախընտրեն տունեւէն փոխադրուիլ հարեւան անտառները: Մանաւանդ անտառը ապրելով, անոնք սերտ յարաբերութիւն կը պահեն մերձաւորներու հետ. կը յաճախեն դիւղերը, կ'օգտուին տնական յաւմարութիւններէն: Նախատեսելով իրենց սպասող խիստ պատիժները, ոճրագործները ապաղային անշուշտ պիտի նախընտրեն մնալ «ղաչաղ», ապրիլ դրացի դիւղերու կամ գաւառակներու մէջ, շատ շատ վտանգի ջրովէն հեռանալ ուրիշ վիլայէթներ, նոյն իսկ Ռուսիա կամ Պարսկաստան:

Եւ եթէ այդպէս ալ ըլլայ, ինչ որ հաւանական է, այսինքն եթէ 10-20 մարդասպաններ ձեռք չանցնին եւ անոնց փոխարէն բանտարկուին կամ պատժուին տասնապատիկ մանր յանցաւորներ, միթէ ասով կը հաստատուի՞ խաղաղութիւն ու ապահովութիւն:

Պաշտօնեանեւոր համար իրենց եռանդը ցուցադրելու լաւ միջոց է այդ. ներքին դործերու նախարարն ալ հարցումներու ժամանակ կրնայ արդարանալ, թէ 50, 100, 150 մարդ բանտարկեր ենք, ա՛լ ի՞նչ կ'ուզէք:

Սակայն, երկրի իսկական խաղաղութեան վրայ այդ կ'ազդէ շատ քիչ չափով, քանի որ մարդասպանները, մանաւանդ թաղավանքցիները սպանողները կը մնան ազատ, մշտական սպառնալիք խաղաղ ազդարնակչութեան:

Հարցը իսկական յանցաւորները, մարդասպանները ձեռք ձգելու եւ պատժելու մէջն է: Իսկ այդ տեսակէտէն մինչեւ օրս շատ քիչ բան եղած է:

Մինչեւ օրս բանտարկուած են Հաճի Էօմէյը, Նատիրը իբրեւ ղեկավարներ ու դրդիչներ, բայց ոչ անմիջական սպանողներ, սովորական դատարանի առջեւ անոնք կրնան դիւրութեամբ արդարանալ, իսկ հին աւագակ մոտկանցի Չաթոյի ձերբակալուիլը կամ չունի օրուան տազնապին հետ:

* * *

Բնական հարց կը ծագի, ի՞նչ է պատճառը այս կացութեան եւ ի՞նչ միջոցներով կարելի էր մարդասպանները ձեռք ձգել:

Երկրին մօտէն ծանօթ անձերը, շահագրգռուած բոլոր դիւղացիները, կը պնդեն որ այս ցեղականօրէն կազմակերպուած չրջանին մէջ, ուր մէկ ցեղի սպանութեան կը պատասխանէ միւս ցեղի անդամը, ուր արեան գինը սովորական նուիրագործութեամբ երեւոյթ է եւ կը

վճարուի շատ անգամ հաւաքաբար ցեղակիցներու կողմէ, ոճրագործները պահանջելու է ցեղէն, ցեղապետէն:

Երբ այս միջոցը ցոյց կը տրուի պաշտօնեաններուն, կը պատասխանեն, թէ այդ բոլորովին ճիշդ չէ, հակաօրինական քայլ է եւայլն:

Ոճրագործները ճանչցող անձերը կը վկայեն, որ մարդասպանները միշտ ալ կը տեսնուին իրենց մերձաւորներուն հետ, կը նպաստաւորուին աղղականներու կողմէ ամէն կերպով (ուտելիքով, լուրերով), նոյն իսկ կը քնանան ու կը հանգստանան բարեկամներու քով: Այս կացութեան համապատասխան քայլը ըլլալու էր ոճրագործներուն ամենամօտ աղղականներուն պատասխանատուութիւնը կամ գէթ չէզոքացումը, անոնց տուները զինուորական հսկողութեան ենթարկելը:

Մարդասպանները պաշտպանողները հալածելը, պաշտօնեաններու (մանաւանդ Պոլսոյ կեդրոնի պաշտօնեաններու) կարծիքով, կիրարկելու է միայն արտակարգ դէպքերու մէջ, որ պատեհ չէ ներկայ պարագային:

Թէ՛ գիւղացիները եւ թէ՛ պաշտօնեանները կը խոստովանին, որ զինուորները, զարթիէները եւ սպանները իրենք անձամբ չեն ճանչնար մարդասպանները, վերջիններս ուրիշներու անունով օր ցերեկով կրնան շրջիլ զիրենք հետապնդող զօրքին մէջ, նոյն իսկ բարեկամութեան կապեր հաստատել իշխանութիւններու հետ: Անհրաժեշտ էր, հետեւապէս, որ կազմուէին յատուկ հետապնդող ջոկատներ, մարդասպանները ճանչցող անձերու հետ միասին:

Երբ այս առաջարկութիւնը կ'ընես, կ'առարկեն թէ սովորական պայմաններու մէջ օրէնքը չի տրամադրեր այդպիսի կարգադրութիւններ:

Աւազակները կը բնակին հարեւան անտառներու մէջ եւ հեզնօրէն կը դիտեն Ծնիստի եւ Թաղավանքի մօտ հաստատուած 650 զինուորներու դունդը... Ոչ թէ 600, այլ հարիւր զինուորներով կարելի էր կատարել գէթ մասնակի պաշարում մը եւ զարնելով անձնատուր չեղող սպառազէն աւազակները, ձեռք ձգել զանոնք:

Բայց այս տեղ ալ խոչընդոտներ: Զարմելու հրաման չկայ. առանց սպաններու ալ ձերբակալելու համար 600 զօրքով անկարելի է շղթայել ամբողջ շրջանը մէկ անգամէն. իսկ աւելի զօրք չեն տար...:

Վերջապէս, այս եւ նման շրջաններու մէջ, սովորական միջոց է համարուած ծայրայեղ պարագային գնահատել յայտնի ոճրագործներու գլուխները եւ յայտարարել այդ մասին: Այդպիսիները կեն-

դանի կամ մեռած ներկայացնողներուն խոստանալ որոշ վարձատրու-
թիւն: Սակայն 30 տուն ունեցող գիւղէն 8 ազդեցիկներու կանխա-
մըտածուած սպանութիւնը չի նկատուիր այս տեղ ծայրայեղ պարա-
դայս...:

Վերջապէս, երբ կը շեշտուի այս շրջանի հիմնական չարիքին՝
սպառազինութեան եւ զինաթափութեան անհրաժեշտութիւնը, խըն-
դիրը կ'ընդարձակուի մինչեւ ուրիշ վիլայէթներ, վերջը յանդելով
նոյն բացառիկ օրէնքներու անհրաժեշտութեան, որոնց գործադրու-
թեան համամիտ չէ կեդրոնական կառավարութիւնը...

Հակառակ ժողովուրդի յոռետեսութեան, մեր երիտասարդ վա-
լին լաւատես է: Անոր կարծիքով զօրքը պիտի մնայ խուֆ, մինչեւ որ
ոճրագործները ձեռք անցնին անպատճառ (իւր խօսքով), ուշ կամ կա-
նուխ:

Վալին կը մոռնայ, թէ «երկաթը տաք տաք պէտք է ծեծել»․ այս
հին առածը ճիշդ է նաեւ հոգեբանութեան մէջ: 15 մարդասպաններէն
մէկը խստօրէն պատժելը դէպքի առաջին ամսուան մէջ՝ աւելի ազ-
դեցութիւն կ'ունենայ, քան 10 հոգի կախելը մէկ տարի յետոյ կամ
200 հոգի բանտարկելը՝ քանի մը տարի ետքը: Ամէն պարադայի մէջ,
հաւատանք իսմայիլ Հազդը պէյի կարողութեան ու լաւատեսութեան,
ու համբերեմք:

Սակայն կարելոր հարց մը կայ: Ի՞նչպէս պիտի լուծեն այն հո-
ղային, խաֆիրական, վարկային բնոյթ ունեցող վէճերը, որոնք գո-
յութիւն ունին խուֆի, Բոնաշէնի, Մոտկանի բոլոր գիւղերուն մէջ եւ
որոնց մէկ փոքր արձագանգն են թաղավանքի սպանութիւնները:

Սպասել որ քանի մը մարդասպաններու պատժուելով անոնք կը
վերնան - կամ արձագանգ չեն տար-միամտութիւն է: Ձիմուած աշիր-
ները կանգնած ըլլալով անգէն հայերու դէմ, չեն կարող հրաժարիլ
բռնութեան եւ իշխանութեան իրաւունք գործածելէ: Հայերը, միւս
կողմէ, ենթարկուած ամօթալի կացութեան, Սահմանադրութեան
օրով իսկ չեն կրնար շարունակել աշիրներու կթան կովի կամ ոչխարի
դեր կատարել: Այդ անարգանք է Սահմանադրութեան, այդ կ'ոչնչա-
ցընէ հայ տարրը:

Ժողովուրդի շահուն, արդարութեան պաշտպանութեան համար,
կառավարութիւնը պարտաւոր էր դնել ելք մը: Ամենէն յարմարը, ան-
շուշտ, խառն յանձնախումբ մը նշանակելն էր, որ վերջ զնէր գէթ
հեռաւոր ու վայրենի Մոտկանի հայ-քրտական վէճերուն: Այդ պիտի

ըլլար փորձ մը, որ օգտակար է նաեւ հարեւան շրջաններու բարդութիւններու լուծման համար: Փորձ մը որ դիւրութեամբ կ'իրականանար զօրքի եւ գործունեայ ու անաչառ վալիին ներկայութեամբ:

Առանց մարդասպանները ձեռք ձգելու (ի՛նչ միջոցով ալ ըլլայ), առանց մարդասպանները կախելու կամ առանց խաֆիրական - բռնութեան պարտքերու եւ հողային վէճերու կարգադրութեան, այս շրջանին մէջ չի հաստատուիր ո՛չ խաղաղութիւն, ոչ արդարութիւն:

Կառավարութիւնը կրնայ եւ պարտաւոր է այդ ընել:

Այլապէս, պէտք է հետեւցնել, թէ սպառազէն բռնութիւն դործ դնող աշիրներու հանդէպ այսօր ալ կառավարութիւնը բռնած է նոյն բարեացակամ ընթացքը, որ դոյութիւն ունէր համիտեան օրերուն:

«Ազատամարտ», 23 Յուլիս - 5 Օգոստոս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՈԶՆՉԱՅՈՒՄ

Սասունի թաղավանք դիւղէն դէպի արեւմուտք կը գտնուի թաղվու դիւղը, որ 30 տարի առաջ գոլտ հայաբնակ էր: Գիւղացիները, բոլորն ալ հողատէր, ունէին գէթ մէկական կով, մօտ 12 լուծք, 400էն աւելի ոչխարի հօտ, 400 մեղուի փեթակ եւ աշարի տեղ միայն կառավարութեան կը վճարէին 16 ոսկի գումար մը:

Տարաբախտաբար գիւղացիներուն համար, քիւրտ Շէյխ Ապտուլլահ բնակութիւն կը հաստատէ գիւղին մէջ եւ ժամանակի տէրէպէյի դայմագամ Միրզա պէկի միջամտութեան շնորհիւ, հայերու ունեցած թափուներուն դէմ՝ շէյխին համար իլամ մը կը հանէ, շէյխին յանձնելով գիւղին միւլֆերէն վեցը:

Գիւղացիներու բողոքը խեղդելու համար, թաղվուի այն ատենուան ներկայացուցիչ ոէս թամմոն կը սպաննուի, իսկ ոէսի որդիները ազդականներով կը փոխադրուին Մուշի Դաշտի Քրդագոմ դիւղը: Շէյխ Ապտուլլահ այսպիսով կ'ամբանայ թաղվուի մէջ: 12 տարի առաջ, Քրդագոմի մէջ բնակող ոէս թամմոյի հողագուրկ մօրեղբորորդին կը փորձէ վերադառնալ թաղվու, մէկ ամսուան մէջ կը թու-

նաւարդութիւն: Գիւղացիները սարսափի կը մատնուին եւ Շէյխ Ապտուլ-
լահ վերջնականապէս կը դառնայ թաղվուցի, տարուէ տարի աւել-
ցընելով իր ընտանիքին անդամներուն թիւը:

Տեսնելով Ապտուլլահի յաջողութիւնը, կը քաջալերուին թաղ-
վուին ծանօթ ուրիշ քիւլտեր: Կարգ մը քիւլտեր թաղվուէն կ'առ-
նէին խաֆիրութեան տուրք, ծանօթ էին հայերու հողերուն եւ իրենց
միտքը կը դնէն տիրանալ անոնց:

Հայերու իրաւագուծի եւ քիւլտերու իշխանաւոր ըլլալը կը նը-
պաստէ առաջիններու փափաքին իրականացման եւ անոնք մէկիկ
մէկիկ կուգան կը նստին «իրենց հայերու» տուններուն մէջ:

Տարի առաջ, հարեւան Բոնաշէնի Շիրոյի Մէզրէէն կուգան
թաղավանք թիւ 10 Մրմոն, Ամմէ Էօմէրը եւ Մամօ Ալոն. 7 տարի
առաջ՝ անոնց կը հետեւի Սալիմ Պէշարէն:

Ռրսի հոտը կ'երթայ հեռուն եւ, 6 տարի առաջ, երեք օր հեռա-
ւորութեամբ ձախուտէն թաղվու կուգայ Կոմոյի Խալին:

1907ին, վերջինիս կը յաջորդէ Պէտխանի Նատիրը, իսկ 1910ին
կուգայ թիւ 10 Հասանը: Այսպէս հայ աշխատաւորներու տուններուն
մէջ կը նստին իրենց «աղա»ները, եւ կռթնած իրենց հրացաններու
ուժին, կրկնակի խտութեամբ ու քանակութեամբ կը զանձեն
«Քլային» վերապահուած տուրքերն ու աշխատանքները: Բռնութեան
նեղ օրերուն, հայ – քրտական յարաբերութիւնները կը սկսին ձեւա-
փոխուիլ:

Հայերու անասունները թալանէ ազատ պահելու համար – երկու
կողմերու փոխադարձ համաձայնութեամբ – աջ ու ձախ կը յայտնուի,
թէ այս ինչ գիւղացիին մօտ եղած ապրանքը այսինչ գիւղացիի աղա-
յինն է: Այս անմեղ խաբէութիւնը տարիներու ընթացքին աստիճա-
նաբար կը ստանայ խոստումի համապատասխան արժէք: Մանաւանդ
որ ամէն տարի ալ խաֆիրութեան այս ինչ «մասը» (իսկ այդ «մասե-
րուն» չափ ու սահման չկայ) պակաս կը մնայ եւ այդ պակասին հա-
մար «փոխադարձ համաձայնութեամբ» գիւղացիին քիւլտին դրաւ
կը տրուին այսօր անասունին մօրթը, վաղը կովը, երրորդ օրը ոչ-
խարը:

Եւ այսպէս երկար տարիներ: Եւր ոեւէ մէկը ստրկական համ-
բերողութենէն կ'արթննար եւ կը փորձէր պաշտանել իր ինչքը, զին-
ուած ձրիակերը կտրուկ կերպով կը յայտնէ հայուն:

— Քանի այս հրացանը ու խանչարը վրաս է, հողիդ ալ իմն է...

Ահա այս քրտական «օրէնքի – արդարութեան» տակ է որ ի վերջոյ հայուն հարստութիւնը կը չքանայ, քիւրտերը կ'աւելնան: Թաղ-վուի մէջ այսօր կայ 15 տուն քիւրտ, որոնց 5ը 30 տարի առաջ հաստատուած Շէյխի ժառանգներն են, միւսները նորեկ հիւրեր, «առանց հողի»:

Բայց տեսէք տարբերութիւնը աշխատաւոր հողատէր անդէն հայերուն եւ զինուած «անհող» քիւրտերուն տնտեսական կացութեան միջեւ.

	հայ	քիւրտ
Տուն	15	13
Լուծք	1	7
Կով	10	25
Ոչխար	10	600
Մեղուի փեթակ	0	40
Կառավարութեան վճարուած աշարի արժ. դրշ.	120	1484

Հող չէ թէ բոլոր հայերը ունին քոչաններ իրենց հողերու վրայ, իսկ քիւրտերու մեծ մասը «անկոչ հիւրեր» են, «հողէ զուրկ»:

Արժէք չունի նաեւ այն պարագան, որ կռթնած իրենց պապենի հողին ու նախնիքներու դերեղմաններուն, հայերը մինչեւ օրս արդիւրած են իրենց եկեղեցւոյն փլցուիլը քիւրտերու կողմէ եւ մեծ դժուարութեամբ չեն փոխանցած քիւրտերուն՝ գիւղական Զաղացի «քոչան»:

Այս վայրենի շրջանին մէջ ոչ մէկ նշանակութիւն չունի նաեւ այն, որ դեռ անցեալ տարի, Իտարէի մէծլիսը որոշած էր վիճելի հողերէն 40 արտ յատկացնել հայերուն, 20 քիւրտերուն: Որոշուած հողերու սահմանները ճշգելու համար նշանակուած պաշտօնեայի ճանապարհածախսին համար ուզած էին 6 ոսկի, զոր սովայլուկ գիւղացիները անկարող էին վճարել: Սակայն պաշտօնեան եթէ դաք եւ հողերու սահմանները ճշգէր իսկ, այդ էական արժէք չէր կրնար ունենալ:

Նշանակութիւն չէր ունենար այդ՝ երկու պատճառով: Նախ որովհետեւ հայերու աշխատանքի բոլոր միջոցները (եղ, կով, ոչխար) անցած են քիւրտերուն, երկրորդ, որովհետեւ դայլը ոչխարի մէջ պահելով, աշխարհիս եւ ո'չ մէկ օրէնքը չի կրնար ապահով կացութիւն ստեղծել ոչխարին համար:— «Քանի աս հրացանն ու խան-

չարը վրաս է, հողիդ ալ իմս է», կ'ըսէ զինուած քիւրտը, եւ այս
խիստական ճշմարտութիւնն է...

Այսպէս, Համիտի իշխանութեան շրջանին թաղվու չէն հայկա-
կան գիւղը դարձեր է կիսաքրտաբնակ, հայերը եղեր են ստրուկ
մշակներ, ոք իրենց հողերուն վրայ կ'աշխատին ուրիշներու համար:
Մէկ տունէ զատ, որ լուծք տնի, թաղուի բոլոր հայերը այսօր
իրենց ստացած տարեկան բերքին մէկ-երկու մասը կ'առնեն՝ իրենց
կեանքի գոյութիւնը պահպանելու համար, երեք-չորս մասերը կը
վճարեն աղաներուն — մէկ մասը «աղայութեան» համար, միւսը
«եղան», երրորդը «հողի», չորրորդը «կառավարութեան»...

Իրենց այս անել վիճակի մասին թաղվուցիները չեն համարձա-
կած ոչ մէկ բողոք յայտնել իրենց գիւղի կողքին նստած վալիին.
անոնք շատ լաւ կը յիշեն ոէս թամմոյի ու եղբորորդիին դանդառնե-
րուն արդիւնքը...

Երբ այս գիւղի կացութեան մասին ես հարց տուի տեղական պաշ-
տօնեաներէն մէկուն, վերջինս վստահօրէն եւ խղճի ամենայն հան-
գըստութեամբ պատասխանեց.

— «Թաղվուի մէջ, շնորհիւ Աստուծոյ, կատարեալ խաղաղու-
թիւն կը տիրէ: Մէկ քանի տուն քիւրտեր միայն հող չունին: հայերը
կ'ընդդիմանան անոնց հողերը քոչաւուր վաւերացուելուն: Մէկ ալ
սովորական պարտքերու հաշիւներ կան, զորս պիտի որոշեն իրենց
մէջ... Ինչպիսի՜ն, այդ ալ կը կարգադրուի...»

«Ազատամարտ», 27 Յուլիս — 9 օգոստոս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...
Գրական քննարկութիւններ և քննարկներ իրենց ժամանակին համար...

ՍԱՍՆՈՅ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐԸ

«ԶՄՈՌՆԱՍ ՄԵԶ»

Սարերու լանջերուն վրայ, նեղ հովիտներու մէջ գետեղուած են արտերը: Անոնց մեծ մասը ունենալով զառիվայճ դիրք եւ ըլլալով շատ քարուտ, ոչ միայն պէտք ունին «ուժի» (աղբ) այլ եւ ջուրի: Զորերու գետակներէն դուրս են բերուած դէպի մեղձաւոր հողերը առուակներ, որոնց շնորհիւ կենդանութիւն կ'առնեն ցանուած հատիկները: Տեղ տեղ, օրինակ՝ Տաւուրիկ, Սպաղանք, Իշխնձոր, առուները փայտէ նաւերու միջոցաւ կ'անցնին սեպածեւ ժայռերու մէջէն, որ ցոյց կուտայ, թէ ի՞նչ մեծ ջանքեր կը թափուին անոնց կառուցման ու պահպանման համար:

Հայուն, ինչպէս եւ սասունցիին սիրած հատիկը ցորենն է: Դժբախտաբար, վերջինս կը պահանջէ փափուկ հող եւ կուտայ աւելի սակաւ բերք, քան թէ կորեկն ու կլկլը: Այդ պատճառաւ ցորենը տարածուած է աւելի համեմատաբար հողով առատ Շատախի գիւղերուն մէջ՝ Տէնըք, Սէմալ, Շուշնամերիկ, Գեղաչէն, Քոփ, Գերմաւ: Կէլիկուղանէն սկսած դէպի աւելի վար, հարաւ, տաք քարուտ Հեթինքը, Սպաղանքը, Տաւուրիկ գիւղերը ցորենը աստիճանաբար կը պակսի, տեղի տալով կլկլին ու կորեկին:

Սպաղանքի, Տաւուրիկի, Խիանի եւ ուրիշ գիւղերու մէջ կլիման ա՛յնչափ տաք է, որ ցոյցներ քաղելէ յետոյ՝ նոյն հողին վրայ կը ցանեն կորեկ, որ մինչեւ աշուն կը հասուննայ:

Հատիկներու բերքի քանակը կը տարբերի՝ նայելով հողի փափկութեան, աղբի եւ ջուրի առատութեան. սովորաբար մէկ կոտի տեղ արտէն կը ստանան 5-10 կոտ ցորեն, դարի եւ 15-25 կոտ կորեկ կամ կլկլը: Սակաւահող այս շրջանին մէջ, բնական է, որ գիւղացիին ուտելիքի 3/4ը կը կազմէ կլկլը, որ եփուելով կը խառնուի թանի հետ, կազմելով գիւղացիին ապուրը:

Որչափ ալ Մուշի դաշտեցիները ծաղրեն լեռնականի կլկլը, անկարելի է ժխտել որ թանի հետ միասին նոյնչափ սննդաբար է, որչափ դաշտեցիին «օրհնուած» հացը:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ ԶԱԽԱՐԵ ԼԵՏ

Դժբախտութիւնը անոր մէջ է, սակայն, որ այդ արհամարհուած կլկլելն ու կորեկն ալ կը պակսին սասունցիին: Եւ կը պակսին երկու պատճառներով:

Առաջին՝ հողը առհասարակ սակաւ է այս տեղ: Սպաղանք գիւղին մէջ իմ հաշուով ամէն տան կու գայ մօտ 4 կոտ ցանքի տեղ հող, 47½ կոտ զանազան հացահատիկներու բերքով, որ անձի վրայ կ'ընէ 5½ կոտ: 5½ կոտ բերքը այնքան քիչ է, որ հազիւ կը բաւէ 4-5 ամսուան: Տարուան մնացած ամիսներուն համար, լեռնցին դուրսէն պիտի փոխադրէ իր հացը: Սակայն, իրականութեան մէջ այսքանն ալ դժուարութեամբ կը ստացուի, որովհետեւ եղած հողերը չեն մշակուիր:

Որչափ ալ փոքր տարածութիւն բռնէ հողը, պէտք է մշակուի, հերկուի, ցանուի, բերքը կամնուի: Եւ այդ ամէնը հարկաւ կրնայ կատարուիլ լծկանի, աւելի ճիշդ եղներու միջոցաւ, քանի որ գոմէշ բոլորովին չկայ լեռնոտ եւ չոր Սասունի մէջ: Բայց չէ՞ որ լծկանն ալ անասուն՝ հաշտութիւն է, որ քշուած տարուած է «թշնամիին» կողմէ... Սասունցին ո՞րչափ ալ աշխատած է վերականգնել իր տընտեսութիւնը, դեռ զուրկ է իր ունեցած լծկանին մեծ մասէն:

Կէլիկուղան գիւղին 8 տունէ բաղկացած Մխիթար Թաղը 1894ին ունէր 60 տաւար, 1908ին միայն 10, 1911ին՝ 37:

Ախպին (իւր 98 տնով) կոտորածէն առաջ գիւղին մէջ կը հաշուէր 45 լուծք եղ, իսկ այսօր ունի միայն 15 լուծք:

Երկու ամիս առաջ, երբ կ'անցնէի Տաւրիկի Հլողինք գիւղէն, շատ զարմացայ, որ արտեւուն մեծ մասը մնացեր էին առանց ցանքի:

Առանց վարտիքի, ճերմակ չապիկ միայն հազած 60 տարեկան պատկանելի ծերունի մը, փետատը ձեռքին, հող կը փորէր տան կողքին: Բաջեւեցի ծերունին: Ան վար դրաւ բահը, հրաւիրեց նստիլ կիսաչոր թթենիին տակ: Ծերունիին տեսքն ու գոզգոջուն ձայնը սիրտս լեցուցին: Անկեղծօրէն կ'ուզէի համբուրել այդ չորցած ձեռքերը, — ներողութիւն խնդրել մեզ անտարբերութեան, ազգային ապերախտութեան համար: Անիծուած կեղծ սովորութիւնը արգիլեց զայն ընել: Սկսայ հարց ու փորձ ընել իջենց վիճակին մասին:

Շատ նեղ էր գիւղացիին վիճակը, թշուառ, ծանր էր Հլողինքի կացութիւնը:

Կոտորածի, Թաւանի բովէն էր անցած Հլողինքը, քսան տուն ունեցող գիւղին մէջ, որ 1894 թուին ունէր 25 եղ, այսօր կար միայն 3 լծկան: Գիւղին կէսը այժմ չունէր: 26 ջորիի տեղ կար մէկ

Հատ միայն: Երեք սեփական եղներուն խեղճերը աւելցուցած էին
այսօր 2 լուծք՝ քիւրտերէն առնուած, որուն համար պիտի վճարէին
2 քիլէ ցորեն եւ 2 քիլէ կլկըլ:

Մխիթարանք չունէի ծերունիին ըսելու: Անկարող՝ պատառ մը
ուտելու քիչ յետոյ ինծի բերած ապուրէն, մնաս փարով ըսի ծերու-
նիին:

— Աչուս վրայ, պատասխանեց դողդոջուն ձայնով... Չմոռնաս
մեզ, կրկնեց ան ետեւէս:

«Չմոռնաս»ին չկրցի այլեւս պատասխանել եւ դուլիս քարշ,
քարերու մէջէն քալեցի երկար...: Գոհ էի, որ մարդ չկար հետս,
կրնայի ազատօրէն տրամադրուիլ մտքիս ու խղճիս արտայայտում-
ներուն:

Ուշ ատեն հասայ ճամբուս վրայ դռնուող Փուրիս գիւղը, ուր
միայն որոտացող գետի վշվշոցը, դիմացը բարձրացող ապառաժնե-
րու գաղաթները եւ մանաւանդ գարոցի մանուկներու աչքերը կրցին
հանդստացնել վրդովուած սիրտս:

«Ազատամարտ», 1911, 16/29 Օգոստոս

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՈԶՆՉԱՑՈՒՄ

ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՕՐ

Թաղվուի (Սասուն) տխուր կացութիւնը կարելի է որոշ չափով վերադրել անոր համեմատական փոքրութեան, հետեւաբար դիմադրելու բնական տկարութեան:

Մեծ միութիւնները սովորաբար դիմադրութեան աւելի մեծ կենսունակութիւն կը ցուցնեն: Ուստի սխալ եղբակացութիւններու մէջ չիյնալու համար, անհրաժեշտ էր տեղեկութիւն ունենալ, թէ ի՞նչքան տանելի է խոշոր հայ գիւղերու կացութիւնը: Մոտկանի լեռնային մասի կեդրոնական շրջանին մէջ տեղաւորուած են քանի մը հայքրտական գիւղեր, որոնց մէջ Քրխոն կը բռնէ առաջին տեղը թէ՛ իր մեծութեամբ եւ թէ՛ կեդրոնական դիրքով:

Քրխոն զուրկ է ճամբաներէ, մշակութեան պիտանի հողերէ, 10-15 հոգինոց բարեկեցիկ ընտանիք մը հազիւ ունի 2-3 արտ, որուն վրայ կարելի է ցանել $1\frac{1}{2}$ -2 կոտ ճերմակ կլկըլ եւ քիչ մըն ալ, կորեկ: 10-15 ընկուզի եւ թութի ծառեր, 20-30 ոչխարով ու 4-5 տաւարով, ահա ապահով ընտանիքի հարստութիւնը: Ասոր մէջ չէ անշուշտ ամէն մէկուն ունեցած կալնիի անտառի կտորը, (5-7 խուրձ թաւ) եւ 1-2 խուրձ խոտը, որ անհրաժեշտ է ոչխարը կերակրելու համար ձմրան ամիսներուն:

Զուրկ արդաւանդ հողերէ, թառած ժայռերու կուրծքին, աչխարհէ կտրուած անանցանելի ձորերով, Քրխոն տեսականապէս պէտք է ազատ մնար՝ ոչ մէկ հրապոյր չներկայացնելով քիւրտերուն համար: 60-70 տուններէ բաղկացած գիւղին մեծութիւնը դրաւական պիտի հանդիսանար իր դիմադրական ուժին համար, մանաւանդ որ թափուի օրէնքը ներմուծուելէ յետոյ՝ հայ գիւղացիները շտապած են գիւղի բոլոր հողերը հաստատել իրենց վրայ:

Բայց այստեղ ալ, ինչպէս Թաղվուի մէջ, անկարելի եղած է դիմադրել զինուած ու ցեղական կազմակերպութեամբ միացած քիւրտերուն: Ապաւինելով իրենց զէնքին, օգտուելով կառավարութեան չզոյութենէն, հովանաւորուած ցեղակիցներու օգնութեամբ, իւրաքանչիւր ոճիրի համար — մոտկանցի քիւրտերը վաղուց սկսած են խա

դադարչաւանք՝ անկազմակերպ ու անզէն հայ տարրին դէմ, միշտ յաղթելով, միշտ ալ բռնելով հայերու տեղը...

Մեզ հետաքրքրող շրջանակին մէջ «գործողը» եղեր է Մոսկանի «Մալա Պապեր» (Պապերու տուն) ցեղը, գլխաւորապէս Արսանէ քիւրտ գիւղէն, խաղաղ պաշարումն ու աստիճանական նուաճումը սկսեր է նախ Մարմանդ գիւղին դէմ, որ իր հոյակապ եկեղեցիով ու գերեզմանատունով այժմ ալ իր անունին հետ կը յիշեցնէ վաղեմի անցեալը: Մարմանդի մէջ այսօր հազիւ մնացած է քանի մը տուն հայ, միւս բոլորը քիւրտ են: Մարմանդը «նուաճելէ» եւ հայերը փախցնելէ, ստրկացնելէ կամ սովահար կոտորելէ յետոյ, կարգը կու գայ Նիճ գիւղին, իր երկու եկեղեցիներով, որ նոյնպէս չի կրնար դիմադրել: Դեռ 20 տարի առաջ, Նիճի մէջ կար 40 տուն հայ՝ 10 տուն քիւրտերու դիմաց: Բայց այս տասը տուն քիւրտերը աւազակութեան, դողութեան, բռնութեան, ապօրինութեան, մէկ խօսքով՝ բռնցքի ու հրացանի ուժին շնորհիւ, քայլ առ քայլ դրաւեցին 40 տուն հայերուն հողերը, տուները, ինչքը եւ այսօր Նիճի մէջ մնացած է տասը տուն, այն ինչ քիւրտերու տուններուն թիւը բարձրացեր է 60ի: Նոյնը եւ Բուզնոտ, նոյնը եւ Արքի, Մէյտան, Շէն, Մրտանք, Ճրտօ, Արթրէ, Քրիսօ գիւղերը. բոլորն ալ երկար տառապանքներէ եւ դիմադրութենէ յետոյ, արտաքին աշխարհին համար առանց ձայնի եւ ծպտունի, համակերպելու են բռնութեան, նուաճումի, ստրկացելու են եւ այսօր կը գտնուին լքուած վիճակի մէջ, ոչնչացման ճամբուն վրայ:

Բաւական է աչքէ անցընել հետեւեալ ցանկը, որ ցոյց կուտայ հայերու եւ քիւրտերու տուններուն թիւը այսօր եւ քսան տարի առաջ (90ական թուականներուն).

	Այսօր		20 տարի առաջ	
	Հայ	Քիւրտ	Հայ	Քիւրտ
Քրիսօ	60	40	50	10
Ճրթօ Արթրէ	10	8	15	0
Արքի	30	6	15	0
Բուզնոտ	8	- -	5	- -
Մրտանք	4	3	10	0
Շէն	410	3	50	0
Նիճ	10	60	40	10
Մարմանդ	4	60	10	50
Մէյտան	3	25	8	7
	<u>169</u>	<u>205</u>	<u>203</u>	<u>77</u>
Ինը գիւղեր	374		280	

Այսպիսով Քրիստոսի շրջանակի ղեկավարուն մէջ, այն ժամանակ, երբ վերջին 20 տարիներու ընթացքին ամբողջ աղգարնակութեան թիւը 280 տունէն կը բարձրանայ 374ի, այսինքն՝ աւելնալով մէկ երրորդ համեմատութեամբ, քիւրտերու թիւը (բնական աճի եւ ներգաղթի շնորհիւ) 77էն կը բարձրանայ 205ի, աւելնալով $2\frac{1}{2}$ անգամ, իսկ հայերունը՝ 203 տունէն կ'իջնէ 169ի, պակսելով $1\frac{1}{2}$ անգամ:

Ակներեւ է, որ բռնութեան ուժին, զինուած, կազմակերպուած աշիրներուն առջեւ նոյնիսկ Մոսկանի ապառաժներուն մէջ չէ կարող դիմադրութիւն ցոյց տալ ոչ մէկ հայկական ղեկ, նոյնիսկ ամենամեծը, ինչպէս անցեալին եղեր են Մարմանդն ու Նիճը, այսօր է Քրիսոն:

Հայ ղեկավարու ոչնչացման ամենահիմնական պատճառը եղած է, անշուշտ, քիւրտերու զինուած ու միաբան ըլլալը, միացած բռնութիւններու եւ խաֆիրական տուրքերու հետ, վերջինը կը շարունակուի դեռ եւս Մոսկանի շրջանին մէջ, նոյն ձեւով ու չափով, ինչպէս 20 տարի առաջ:

Քրիսո ղեկւոր աղդեցիկներէն մէկը, որ ունի 10 հոգիներ ընտանիք, մէկ գոյգ եղ, 40 ոչխար, երկու կոտ կլկըլ ցանքի հող, խաֆիրութեան տուրք կը վճարէ երկու տարբեր ցեղերու: Պուպենց 3 աղաներուն՝ մէկ ոչխար (աղայի ընտրութեամբ), մէկ լիտր իւղ, մէկ շալար, մէկ կորկ (փոքրիկ բրդոտ ծածկոց), հինգ կոտ կորեկ: Ասկէ զատ, նոյն ընտանիքը Քաղքեցի Պոռոյի տան կը վճարէ 20 կոտ կլկըլ:

Հաշուի առնելով այս ամենուն հետ ամբողջ կանոնաւոր ու անկանոն «զպարա»ները (ձրի աշխատանքները), նուէրները (պսակի, ծնունդի եւ այլ արտակարգ դէպքերու ատեն), խաֆիրութեան տուրքի ծանրութիւնը ակներեւ է: Վերջինս անշուշտ աւելի է, քան նոյն ընտանիքի կառավարութեան վճարած հարկին քանակը, որ կը կազմէ՝

2 արծաթ քասելի (բերքի տասներորդի) համար, $1\frac{1}{2}$ արծաթ էմլաֆի (հողատուրք), 8 արծաթ ոչխարի տուրքի (խամջուրի), 2 արծաթ խաքան (գլխահարկ, զին. տուրք), ընդամէնը՝ $22\frac{1}{2}$ արծաթ, կամ 4 ոսկի:

Գտնուելով կառավարական աշիրական - ստրկական կրկնակի տուրքերու բեռան տակ, հայ տարրը անշուշտ չունի այն նիւթական ապահովութիւնը եւ հասոյթը, որպիսին կը վայելէ իր դրացի քիւրտը, եթէ նոյնիսկ դուրսէն եկած ըլլայ եւ հայու թափուր հողերէն

ձրիաբար օգտուող: Եկամուտն ու հարստութիւնը, այս լեռնային երկրին մէջ, պէտք է չափել ոչխարով, կովերով եւ այլն: Բաւական մեծ արժէք ունի այս շրջանին մէջ նաեւ մեղուարութիւնը, որմէ բացառիկ անհատներ կը ստանան շատ լաւ արդիւնք:

Եւ ահա թէ ի՞նչ փոփոխութիւններ են կրած (անշուշտ մօտաւոր հաշուով) Քրիստոյի հայերը եւ քիւրտերը, յիշուած գիւղերը՝ յիշուած 20 տարիներու ընթացքին. —

Հ Ա Յ Ե Ր

	Ներկան	1908	20 տարի առաջ	
Տուն	64	60	80	»
Ոչխար	500	600	800	»
Կով	60	70	90	»
Լուծք (1 զոյգ)	35	38	50	»
Մեղուի փեթակ	- -	- -	300	»
Աչար ոսկի	30 4/3	?	?	»

Ք Ի Ի Ր Տ Ե Ր

	Ներկան	1908	20 տարի առաջ	
Տուն	44	25	10	»
Ոչխար	600	500	200	»
Կով	50	60	10	»
Լուծք (1 զոյգ)	20	12	0	»
Մեղուի փեթակ	300	200	150	»
Աչար ոսկի	30 1/3	?	?	»

Մեղուներու բացակայութիւնը եւ ոչնչանալը հայերու մէջ կը բացատրուի անապահովութեամբ, որ աւելցաւ վերջին 20 տարիներու ընթացքին եւ ոչնչացուց շահաւէտ խաղաղ կենցաղի յատուկ այս ճիւղը:

Ցանկէն կ'երեւի որ լուծքերը (եղները) կամ հողագործութիւնը համալսարանի կերպով դասաւորուած են հայերու եւ քիւրտերու միջեւ: Հարստութեան ու ապրուստի միւս բոլոր ճիւղերը մէկ ու կէս անգամ աւելի նպաստաւոր են եկուոր քիւրտերուն համար:

Այս պարագայով վերը յիշուած խափիրութեան տուրքին ու աշխատանքին հետ կը բացատրուի նաեւ այն իրողութիւնը, որ համարեալ բոլոր հայերը պարտքերու տակ են սալափի կամ % ի ձեւով

վճարելով սարսափելի վաշխ՝ այն ինչ քիւրտերը ազատ են այսպիսի վճարումներէ եւ, ընդհակառակն, յիշուած դրամագլուխի բոլոր տոկոսները կ'առնեն իրենք:

Դժբախտաբար հայերուն համար, եթէ կառավարութեան բացառաւորութիւնը ունի այսպիսի տխուր հետեւանքներ, նոյն օսմանեան կառավարութեան երեւալէն եւս օգտուողները շատ պարագաներու մէջ հայերը չեն: Մէկ կողմ թողունք այն պարագան, որ պաշտօնեաներու ներկայութեամբ եղած ծախքերը (ձիերու եւ մարդոց համար) քիւրտերու «վայրենութեան» եւ հայերու ստրկաբար չբողոքելուն պատճառաւ թէ՛ հին սովորութեամբ, պատահամբ կ'իյնայ հայերու վրայ...

Բայց նոյնիսկ այն պարագային, ինչպէս այսօրուան Մոսկանը, երբ կառավարութեան քայլերը ուղղուած են պաշտօնապէս ի սուղապանութիւն հայերու բռնաբարուած իրաւունքներուն, այդ քայլերը կը ստանան ծիծաղելի բնաւորութիւն:

Տեսէք թէ ինչպէս, Յունիսի վերջերը, Խուլթի զինուորներուն մէկ մասը, յետամնաց կամ այս տարուան, տուրքերը հաւաքելու համար, կը մտնէ Քրիսօ գիւղը: Իրենց պապական, քրիստոնէական սովորութեամբ հայերը կ'ընդունին զօրքերը, իսկ քիւրտերը կը նային դէպի սար: Յետոյ հայերու ունեցած 500 ոչխարները կը քշեն կը տանին Խուլթ, իսկ քիւրտերը ազատ համարձակ, առանց դատապարտուելու զօրքին կողմէ, հանգիստ կերպով իրենց «քոչով» ու ոչխարներով կը բարձրանան հարեւան գագաւնէրը:

«Օրէնքին չհպատակող» մոսկանցիներու ոչխարները այս ձեւով, յանուն արդարադատութեան եւ զօրքի ներկայութեան կը ծախեն, մոռնալով սակայն փոքրիկ պարագայ մը, որ ծախուածը Քրիսոյի հայերու ոչխարն է, այն ինչ քիւրտերը անարգել զօրքի առջեւ քշողներ են սար, ուր կը մնան: Այս ծիծաղելի դէպքն իսկ շատ տխուր պիտի երեւար մեզ, եթէ չկատարուէր Իսմայիլ Հազդը պէյի նման կուսակալին ներկայութեան, որ ծախուած ոչխարները անպայման արձանագրել կու տայ տէրերու պարտքերուն հաշուին եւ կտրուկ կերպով կ'առնէ յիշուած ազգային խտրութիւններու առաջը:

Այս է տկարին ճակատագիրը՝ տուժել միշտ, թէ՛ անարդար եւ թէ՛ արդար դէպքերու մէջ: Եւ այս՝ օրէնքի գործադրութիւնը Մոսկանի նման վայրենի շրջանի մէջ:

Թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ այս կացութեան արդիւնքը, հասկնալի է ինքնին: Հայերը պիտի տկարանային, իրենց հողերը պիտի տային

ուրիշներուն, եւ պիտի գաղթէին, սկսելով պանդխտութեան ուժեղացումով: Եւ այսպէս ալ կատարուած է: Քրիստոյէն դէպի Ուրֆա, Հալեպ եւ այլուր հեռացած պանդխտներու թիւը ներկայիս կը հասնի հայերէն 29ի, եւ քիւրտերէն 4ի:

Կ'անցնին տարիներ, ժամանակաւոր կերպով հայրենիքէն հեռացած այս խեղճերը, բիրտ բռնութենէ, սարկութենէ, անվերջ պարտքերէ ազատ մնալու համար, չեն վերադառնար իրենց հայրենի օճախը: Կը տառապին Հալեպի, Ուրֆայի, Պշերիկի դաշտերուն մէջ իբրեւ անհող, անտուն մշակներ, որ կորուսած են իրենց հայրենիքը, լեզուն, կիներ, բայց ազատեր են զէթ իրենց կեանքը...:

Այս է վախճանը բռնութեան ու խափրութեան ենթակայ բոլոր խուլ անկիւններու հայ ազգաբնակչութեան:

«Ազատամարտ», 13/26 Օգոստոս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

ՊՏՂԱՏՈՒ ԾԱՌ ՄԸՆ ԱԼ...

Ոչխարի հօտերը վերակազմելով, հերկն ու աղբը չառցնելով միայն կարելի չէ ապահովել Սասունը:

Այժմերու բազմաճառուն հետ միասին, աստիճանաբար կը պակսին անտառները, կը չքանայ ձմեռուան համար անհրաժեշտ «թաւը» (կաղնիի չորցած տերեւը): Անտառներուն պակսելով, կ'աւելնան «հուսիներ» (ծիւնափայտերը), աւերումները, հեղեղը, կը ցամքին առուները, աղբիւրները...

Զանաւէր գիւղացիներու աշխատութեամբ, սարերու լանջքերուն դուղահեռական արհեստական պատերով աւելցնել իրենց վարելահողերը ի հաշիւ արօտատեղերու՝ մեծ արդիւնք չի տար: Մէկ կոտի տեղ աւելցած հողերու փոխարէն, հեղեղները ամէն տարի կը սրբեն տասնեակ հին արտերու ամենանուրբ (հետեւապէս եւ ամենակարելի) մասնիկները, վարելահողերու մէջ առաջ բերելով փոսեր ու ձորակներ:

Այս տարուան Մայիս 12ին էր, որ աչքերուս առջեւ տեղացող կարկուտը եւ յաջորդող հեղեղը աւերեցին տասնեակ թաղերու ցանքերը, ոչնչացուցին ծխախոտի շէնքերը, փճացնելով հարիւրաւոր արտեր...

Խիստ լեռնային երկիրները առ հասարակ առանց արհեստի ու արդիւնաբերութեան զարգացման չեն կրնար երկրագործութեամբ կերակրել եւ պարփակել տարուէ տարի աւելցող ազգաբնակչութիւնը: Վերջինս ամէն տեղ ալ ապաստան կը փնտռէ բերրի դաշտերուն մէջ:

Ատով պէտք է բացատրել Կովկասի լեռնականներուն մշտական արշաւանքները՝ դէպի հիւսիս եւ հարաւ ուղղուած. դարերու ընթացքին, եթէ զուիցերիացիներն իսկ աշխատանք կը փնտռեն իրենց սահմաններէն դուրս, այդ ալ հետեւանք է նոյն պատճառին:

Մեր փոքրիկ Սասունին մէջ եւս (յարակից բոլոր գաւառներով, հայկական թէ քրտական) կ'ապացուցուին ըսածներս:

Լեռնցի վաղուց ի վեր ունի հակում գաղթելու դէպի վերի (Մուշի) եւ ներքին (Սլիւանի) դաշտերը, ուր բոլոր գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ կան սասունցի ընտանիքներ, ամբողջ թաղեր... Տեղին վրայ հաց ու կեանք գտնելու համար սասունցիին պէտք է կա'մ արդիւնաբերութիւն եւ կամ թէ աւելի արդիւնաւէտ (միեւնոյն տարածութեամբ հողէն աւելի արդիւնք տուող) մշակութիւն: Առ այժմ մէկ կողմ թողունք արհեստը եւ խորհինք գիւղատնտեսութեան արդիւնաւորման մասին:

Բնականաբար, ներկայ պայմաններուն մէջ, վերջինս կը կայանայ բանջարանոցներու եւ այգե-սլարտիզպանութեան զարգացման մէջ:

Սասունի մշակուող հողերուն բարձրութիւնը (նայած գիւղին) վարի մասերուն մէջ կը տատանի 1500 մեթրէն մինչեւ 1300-1000, նոյն իսկ 900 մեթր: Հետեւապէս, խաղող - գեղձէն սկսած միջին գոտիի բոլոր միրգերը կրնան (եւ կը բուսնին իսկ այսօր) հասնիլ այնտեղ: Նոյնը կրնանք ըսել ե'ւ բանջարներու մասին:

Եւ եթէ իր ունեցած 4-5 արտերէն չը կելիցին յատկացնէր տակի (ճակնդեղ), փաթաթէսի, կաղամբի, լուբիայի, սիսեռի եւ ուրիշ բանջարեղէններու մշակման, կը ստանար մէկ քանի անգամ աւելի սննդարար նիւթեր, քան ունի այսօր ցորենէն կամ կորեկէն:

Աւելի եւս արժէք կ'ունենայ այգեգործութեան զարգացումը: Վայրի խնձորենիները, տանձենիները լեցուն են Շատախի (Շէնք, Սէմալ, Գերմաւ) գիւղերը չըջապատող անտառներուն մէջ, բայց անպէտ սալորէն զատ ուրիշ պտուղ չէք գտներ այստեղ: «Կելի-Կու-

դանի» (ընկոյգի ձոր) անունն իսկ կը ցուցնէ, որ ժամանակին, հարեւան Ընկուզնակ հայ գիւղի նման, այս ձորը հռչակաւոր է եղեր ընկուզենիններով: Վերջինիս մնացորդները այժմ ալ կ'երեւին աջ ու ձախ, իսկ ընկոյգի իւղի դործածութիւնը ամբողջ լեռնային շրջանին մէջ ապացոյց է ընկուզենիի աւելի լայն տարածման:

Դժբախտաբար, ժամանակին այս շրջանին զԶԼՊներու մէջ ապրող զինուորները վառելիքի եւ ուրիշ պէտքերու համար ոչնչացուցած են հազարաւոր պտղատու ծառեր: Մայրաքաղաքատու թիւնը ստիպեր է տարին կէս ոսկի տուող դարաւոր ընկուզենին կտրել 1 ոսկիի կոծղ կամ տախտակ վաճառելու համար: Իսկ վերջը ջորիներու եւ փոխադրող ուրիշ անասուններու կորուստին հետ միասին՝ տալուրիկցիին համար անկարելի դարձեր է խաղողը, «խողը» (դեղձը), սերկելիլը եւ ուրիշ պտուղներ տեղափոխել դաշտերը, հատիկի հետ փոխելու համար...:

Իսկ որչա՞փ կը փոխուէր այս երկրին կենցաղն ու պատկերը, եթէ դարդանար փաթաթէսի եւ ուրիշ բանջարեղէններու մշակութիւնը, այգեգործութիւնն ու պարտիզպանութիւնը:

Տալով ցորենէն ու կլիլլէն կրկնակի, եռապատիկ բերք, դետնախնձորը, լուբիան եւ ուրիշ բանջարները կ'ապահովէին Սասունի հացը, դայն ազատելով մշտական սովէն:

Ընկուզենիները, խնձորենիները դրամէն դատ իրենց կանաչով կը լեցնէին ժայռերու կտորներով ցցուն ձորերը, կը պատսպարէին երկիրը ձիւնափոխերէ:

Մերկ լեռներու լանջերը ծածկող խաղողը թանով ապրող լեռնացիին կուտար պաստեղ, ռուր, չամիչ, դինի. արտերը կը պաշտպանէր հեղեղներէ ու աւերումներէ, կը նպաստէր ջուրի աւելնալուն, կլիմայի մեղմացման:

Սակայն, դժուար է փոխել հին սովորութիւնները, հացը փոխարինել կամ թէկուզ լրացնել փաթաթէս-լուբիայով: Առանց ձրի սերմեր, ծառեր բաժնելու, առանց տարիներ շարունակուող յաջող օրինակի, փրկարար փաթաթէսը լայն ընդունելութիւն չի կրնար գտնել Սասունի մէջ: Յիշուած բոյսերը այսօր ալ տեղ տեղ կը մշակուին, բայց դէ՛ չսերմերով, նահապետական ձեւերով, միայն ջրարբի հողերու վրայ: Ընտիր սերմերը, աւելի կատարելագործուած ձեւերը, նոր հողերու վրայ կատարուած փորձերը կուտային անշուշտ անհամեմատ աւելի դրական արդիւնք, իսկան հանդիսանալով այդ ճիւղերու տարածման:

Յուլյահանդէս-ազարակներու հաստատումը աւելի քան կարեւոր է ծառայողներու համար:

Տալուրիկի, Խիանքի տաք ձորերուն մէջ, ինչպէս եւ Մուշ, խաղողի ու դեղձի կողքին անյայտ է ծիրանը, որ առատօրէն կը բուսնի վան եւ Խլաթ, պարտէզներու մէջ կը բացակային դեղձի, տանձի, խնձորի, սալորի քիչ մը շատ աղնիւ տեսակներ: Տարածուած ընկուզենիին լաւ տեսակներու ընտրութիւնն իսկ կը կատարուի շատ քիչ տեղ:

Պտղատու ծառերու ու խաղողի ընտիր տեսակներու ներմուծումը Ռուսաստանէ կամ ուրիշ վայրերէ՝ եւ յետոյ տեկարան պարտէզի մէջ հազարաւոր շէւերու ու որթերու վրայ այդ աղնիւ տեսակները պատուաստելը՝ քանի մը տարուան մէջ կուտար հազարաւոր մատաղ ծառեր ու խաղողի թուփեր:

Այս վերջիններէն բաշխելով ցանկացողներուն, նոյն իսկ ամենաչընչին նպաստ յատկացնելով նոր պարտէզ, այգի, ընկուզնակներ հաստատողներուն — կարելի էր չօչափելի զարկ տալ լեռնային շրջաններու տնտեսութեան:

5-10 տարի յետոյ սասունցիին տարին մշտապէս տասնեակ արծաթ ու ոսկիներ արդիւնք տալու համար, ցուցադրական պարտէզներու եւ տեկարաններու համար այսօր մենք տալու ենք նոյնչափ զբուշներ: Մէկ դրուշ, մէկ ոսկի, հացով ու լաթով տրուած նպաստը կը հալի կ'ոչնչանայ մէկ օրուան, մէկ ամսուան մէջ: Իսկ մէկ բուսած ծառը, փոքրիկ պարտէզ մը կ'աճի ու կը մեծնայ, կ'ապահովէ հողագործին աշխատանքը, դալարեցնելով, գուարթացնելով ու զովացնելով այսօրուան եւ ապագայ սերունդին կուրծքն ու ճակատը:

«Ազատամարտ» 18/31 Օգոստոս, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆԻ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐԸ

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Սասնոյ յետամնացութեան եւ աղքատութեան պատճառներէն մին էլ կը կազմէ ճանապարհների բացակայութիւնը:

Ապառաժուտ կաթերէ, պուրակներով ծածկուած կողերէ ու խոր ձորերէ կազմուած այս երկրամասին մէջ մարդու ձեռքով կառուցուած չէ եւ ոչ մի ճանապարհ: Եղած ուղիներն ու կածանները արդիւնք են մարդոց եւ անասունների ոտքերի թողած հետքին: Սլիւանի դաշտէն, իրենց խաչներով ու ընտանիքներով դէպի Անտոքի, Ծովասարի եւ Կուրտիկի արօտները կը բարձրանան, Յունիսին, խաչնարածութեամբ պարապող բազրանցիները, որպէս զի Օդոստոսին նորէն իջնեն:

Չուելու այդ կեանքը կը շարունակուի հարիւրաւոր, հազարաւոր տարիներէ ի վեր, որի շնորհիւ «քոչուորի»ն թողած ուղիները ստացած են քիչ շատ լայն «ճամբայ»ի նմանութիւն: Սակայն ասոնք եւս կ'անցնին սարերի կողերի վրայով եւ այնչափ միայն լայն են, որպէսզի տեղ տան ձիուն կամ ջորիին եւ այն ալ ամառուան երեք ամիսների ընթացքին: Տարուան միւս ամիսների համար գործածուող ճամբաները կամ շատ քարուտ են կամ շատ նեղ, մատչելի միայն հետեւակներին:

Ծամբաների բացակայութեան վրայ աւելցնենք կամուրջների չգոյութիւնը մի երկրի մէջ, ուր ձորակների մէջէն կը վազեն փրփրած գետակներ, որոնք դարնան սարաափով կը լեցնեն նոյն իսկ վարժ լեռնցու սիրտը. — 3-4 ժամ լայնութիւն եւ 20-24 ժամ երկայնութիւն ունեցող հայկական Սասունի տարածութեան վրայ հազիւ գտնուում են մի քանի ժամանակաւոր եւ կասկածելի դիմացկունութիւն ունեցող կամուրջներ, որոնց վրայէն մարդիկ կ'անցնին միմիանց ետեւէն, մեծ մասը մէկիկ մէկիկ... Քարաքի (Տալուրիկ) շրջանին մէջ միայն կանգուն է դեռ եւս հին ժամանակներից կամարած եւ քարուկիրէ շինուած «Սատանայի» կամուրջը, որ ձգուած խոր եւ նեղ ան-

տառի մը վրայէն՝ կը միացնէ այժմեան Սասունը Փսանքի եւ Հին Սասնոյ հետ։ Մնացած բոլոր տեղերը ղետերից պէտք է անցնիլ ուղղակի ջուրը մտնելով կամ քարէ քար ցատկելով։

Տեղ տեղ խոր անդունդների մէջ կուտակուած ձիւնադաշտերն եւս կը ծառայեն իրրեւ բնական կամուրջներ։ Կեփինի Հիւսիսային կէճքին կուտակուած մշտական ձիւնադաշտը ստացած է «Բրֆէ Քեր» (ձիւնի կամուրջ) անունը եւ կը կազմէ Կելիկուղանէն դէպի Խուլի գաւառակը տանող դժուարին, բայց ղեղեցիկ միակ անցքը։

* * *

Այս ամենէն յետոյ, ընթերցողը չգարմանայ, եթէ ես յիշեմ, որ իմ դէպի Սասուն ունեցած ճամբորդութեան ատեն՝ միշտ հանդիպած եմ արկածների։

Առաջին անգամ (Մայիսին) սարի գաղաթը պատած ձիւնի շերտը անհնարին դարձրեց ձիուց օգտուելու հնարաւորութիւնը եւ մենք ճամբորդեցինք ստքով, օրական մի քանի անգամ անձրեւի տակ թրջուելով կամ ձիւն կարկուտի տակ ծեծուելով...

Երկրորդ անգամ (Յուլիսին) մեզ հետ վերցրած ձին հաբկադրուած եղանք թողնել Կելիկուղան եւ դէպի Իշխնձոր-Տաւորիկ-Սպաղանք շարունակել մեր քարոտ ճամբան հետիոտան, ուսե՛լու վրայ տանելով ե՛ւ անհրաժեշտ ուտելիքն ու լաթերը...

Երրորդ անգամ (Նոյեմբերին) քանի մը ձիաւորներով մենք մեկնեցանք Սուրբ Յովհաննու վրայով, իրրեւ ամենայարմար ճամբայով. սակայն ուղեկիցների մէկին ձին սլքուելով գլորուեց անդունդը։ Մենք ուրախ էինք, որ կենդանի մնաց ի՛նք ձիաւորը, որ կրցած էր ձիէն ցատկել դէպի վեր։

Վերադարձին՝ Սասուն-Քոփի գլխէն մենք մեծ դժուարութեամբ ազատուեցանք բութէ եւ հազիւ գտնելով ճամբանիս, իջանք Հաւատօրիքի ձորը։ Սակայն այստեղ էլ մենք ինկանք ա՛յնպիսի անձրեւի տակ, որը մինչեւ Հաւատօրիք թրջեց մեզ ստքից մինչեւ գլուխ...

Այսպէս է ահա Սասնոյ ճամբորդութիւնը յարմար եղանակներին։ Ձմեռը հաղորդակցութիւնը մեծ մասամբ կը դադրի։ Փոթորիկը եւ մանաւանդ հիւսի. (ձիւնակոյտերի) վախը կը հարկադրէ բոլորին լինել շատ զգոյշ, մինակ երբեք դուրս չգալ եւ մեկնելէ առաջ ուղադրութեամբ դիտել երկնքի ամպերին մաքուր լինելը, քամիների ընթացքը եւայլն, վերջապէս՝ օրուան լաւութիւնը տպահովող պայմանները...

Փոթորիկի, ձեան հիւսի եւ յորդած գետի հետ կռուելն ու յաղթելը՝ վեր է ամենակտրիճ երիտասարդի ուժէն... Դժբախտաբար (դուցէ եւ բարեբախտաբար) մարդս միշտ էլ թերեհաւատ է դէպի ուրիշների ըսածները եւ ամենին ինքը տրամադիր՝ փորձելու։ Երիտասարդների ինքնափստահութեան հետեւանքը լինում է սա, որ ամէն տարի Սասունը կը կորսնցնէ մի քանի անձ, որ կը զոհուի լեռների գլխին իշխող բուքին ու պաղին։

Փոթորիկի ճանկերէն ազատուելու եւ ճամբան չկոտնցնելու համար լեռնային կարեւոր անցքերի վրայ (Կուրտիկ, Կեփին, Մէրնկատար) շինած են կոնաձեւ քարէ սիւներ՝ «դէտուան»ներ։ Այդ քարէ սիւների միջոցաւ փորձուած սասունցին բուքի ատեն կարողանում է որոշել հարեւան վայրերի ուղղութիւնը եւ այդպիսով պարզել իր ճամբան։ Սակայն որչափ աննշան է այս մի քանի «դէտուան»ների արժէքը՝ եղած անյարմարութիւնների հանդէպ։ Հուժկու բուքի աղդեցութենէն պատասպարուելու եւ ազատելու տեսակէտէն, Մշոյ դաշտը Սասունէն բաժնող չղթային վրայ չկայ ո՛չ մի շէնք, ոչ մի ապաստան։ Թողնենք մի կողմ Ալպերի Սէն-Տընիներն ու Սէն Պէրնալները, ուր մարդասէր անձանց քանքերի շնորհիւ՝ ազատուած են կորուստի մատնուած հազարաւոր անձեր։ Նոյնիսկ Վանը Մոկսէն բաժնող անցքի պաշտպան «Փութիկի»ն ամէն տարի կ'ապաստանին հարիւրաւոր հայ եւ քիւրտ ճամբորդներ եւ «Փութիկի»ին համբաւը, լաւ եղանակ մը գուշակող իր աքլորներով, տարածուած է Վանէն շատ հեռու...

Որչա՞փ լաւ կը լինէր, եթէ նման մի բան, թէկուզ մի հասարակ խրճիթ (անհրաժեշտ վառելիքով ու սնունդով) հաստատուէր Կուրտիկի դադաթին։

Հայիւրաւոր անձեր կը գտնէին այդ շէնքի մէջ ապաստարան ցրտից ու բուքից, որովհետեւ տասնեակներով կը հաշուուի նրանց թիւը, որոնք մըսելով ու պաղելով կը զրկուին առողջութենէ, վաղաժամ կերպով իջնելով գերեզման։

«Ազատամարտ», 8/21 Հոկտեմբեր, 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Լեւոն անցքը ապահովելէն անհամեմատ աւելի մեծ արժէք ունի դէթ ամենապարզ մի ճամբայի բանալը Մշոյ-Կելիկուղանի - Տաւուրիկ-Մուֆարղընի միջեւ։ Վերը նկարագրուած յոյսը դժուարութիւններէ պատճառաւ՝ Մուշէն դէպի լեւ եւ հակառակ ուղղութեամբ տանուող իրերը կը փոխադրուին շալակով, մարդոց մէջքերի վրայ։

Ամէն օր լեռնալանջի վրայով կ'անցնին տասնեակ տղամարդիկ, կիներ, նոյն իսկ փոքր երախաներ, որ ծանր քալուածքով կը բարձրանան դէպի ձիւնապատ լեռ։ Ժախը, կանկառը, ընկոյլը, քառջիկն արօրի - գութանի համար գործածուող կոճղերը եւ մի քիչ էլ իւղահա այն իրերը, որոնք կը կազմեն Սասնոյ բերքերը։ Դաշտէն լեռնացին կը տանի աղ, ցորեն եւ ուրիշ հատիկներ, ինչպէս նաեւ հագուստեղէն եւ այլ իրեր։

Նիհար կազմուածքով, ցնցոտիներու մէջ փաթթուած շալակաւորները կը վերցնեն 3-4-6 լիտր ապրանք։ Ահագին լեռնաշղթան կտրելու, ամբողջ օրը հեւալու եւ քրտնեւալաղելու համար, շալակաւորը մէկ լիտրի փոխադրութեան համար հազիւ կը ստանայ 30-40 փարա, չահելով օրական 3-5 դահեկան (չհաշուելով տրեխի մաշուելը եւ լաթերի պատուիւր)։

Մուշէն - Տաւուրիկ սովորաբար կ'անցնին 3 օրուան մէջ, որով Մշոյ մէջ 4-5 զրուշով ծախուող կորեկն ու ցորենը Տաւուրիկի մէջ կ'արժեն 7-11 զրուշ... Նոյն պատճառներով շատ դժուարութեամբ կը փոխադրուին Մուշ այն կաթնեղէնները, պտուղները, տախտակը, որոնք արագութեամբ կրնային ստացուիլ Շատախէն ու Տաւուրիկէն...

Ճանապարհների չգոյութիւնը ու ձիու եւ եզի չբանիւր՝ կը սպառնան այստեղ փոխադրութիւնը կրկնակի։

Ահա այս է պատճառը որ միեւնոյն (մէկ լիտր կամ մէկ գանթար) ապրանքի փոխադրութիւնը Տաւուրիկէն Մուշ արժէ այնչափ՝ որչափ եւ Մուշէն Կարին, Կարինէն Տրապիզոն կամ Տրապիզոնէն Լոնտոն։ Պատճառը փոխադրութեան միջոցների հսկայական տարբերութիւնն է. 18 ժամ (50-60 քիլոմէթր) շալակով փոխադրութիւնը հաւասար

է 36 ժամ (140-150 քիլոմեթր կարին-Մուշ) ձիու բեռի, հաւասար է 70-80 ժամ (300-350 քիլոմեթր) սայլի եւ 2000-3000 քիլոմեթր նաւի փոխադրութեան :

Պարզ է որ երբ ամենափոքրիկ ուղիները շինելէ յետոյ, Սասնոյ մէջ իրերը չալակի տեղ կը սկսին փոխադրուիլ էջերով, ձիերով (սայլի ճամբու մասին առայժմ խօսք չի կարող լինել), փոխադրութեան վարձքը կ'իջնէ կրկնակի չափով : Դրա հետ մէկտեղ աղքատ լեռնացու համար կ'աժանանան աղը, հացը, միաժամանակ բարձրացնելով այն իրերի գինը, որոնք կրնայ վաճառել լեռնցիին...

Տասնեակ տարիներէ ի վեր լեռնցիները կառավարութեան կը վճարեն ճանապարհի տուրք, 10-12 դահեկան անձի հաշուին, բայց այդ հազարաւոր ոսկիներէ 10 փարա դեռ եւս չի ծախսուած Սասունի վրայ : Յոյս էլ չկայ, թէ իշխանութիւնը իրենց ձեռքը առած պոլսեցիներն ու այլ քաղաքացիները կը թողնեն իրենց երկաթուղիները, նաւերն ու խճուղիները եւ հոգ կը տանին աղքատ ու տգէտ գիւղացիների հասարակ ճամբաների մասին : Դժուար է յուսալ, թէ կառավարութիւնը թէկուզ իր շահից դրդուած, բանուկ ճամբայ կը ստեղծէ Մշոյ եւ Փարդընի մէջ, կապելով այդ երկու բերրի դաշտերը միմիանց հետ :

Մեզի աւելի գերադասելի է ընել քիչը, մեր ձեռքէն եկածը... Երկաթուղիները, 4 մեթր լայնութեամբ խիճով ծածկուած եւ երկաթէ կամուրջներով կապուած «տեմիր եօլի»ները թողնենք 30 միլիոն ոսկի բիւտջէ ունեցող կառավարութեան : Իսկ մենք մեր ունեցած մի քանի հարիւր ոսկիներով կտրենք Սասնոյ անանցանելի ժայռերը, դցենք գետերի վրայ շական գերաններ, որպէսզի ոտնաբոսիկ մարդկանց տեղ՝ աւանակներն ու եզները փոխադրեն գետուղ ու ծախուող իրերը :

Ներկայ պայմանների մէջ ժողովրդի սրտէն դուրս եկած եւ ժողովրդի ցաւին ծառայող հարիւրները աւելի օգտակար կը լինեն Սասունին՝ քան թէ խորթ մայր հանդիսացող կառավարութեան միլիոնները :

«Ազատամարտ» 11/24 Հոկտեմբեր 1911

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆԻ ՈՐԴԻՆ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇՈՒՐՁ

Ա.— ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ե Ի

ԸՆԴԴԻՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ

Որչափ աւելի առաջ կ'ընթանան ընտրութիւնները, այնչափ աւելի տխուր միտքեր կ'արթննան:

Ուրիշ երկիրներու մէջ կուսակցութիւններու համար ընտրական պայքարը միջոց կը հանդիսանայ պաշտպանելու հասարակութեան առջեւ՝ իրենց տարրեր ծրագիրները, ցուցնելու նոր համբաւներ՝ երկրին յառաջդիմութեան համալ:

Կուիւներ, նոյնիսկ արիւնահեղութիւններ կը սլատահին, սակայն ատոր փոխարէն — շնորհիւ ուժգնօրէն մղուող պայքարին — կը բարձրանայ հասարակութեան հետաքրքրութիւնը, ժողովուրդը կը դաստիարակուի, երկիրը կը հասունայ քաղաքականապէս:

Մեր մօտ պայքարող երկու խոշոր կուսակցութիւններու ծրագիրներուն մէջ էական տարրերութիւններ չկան. միեւնոյն մտքերն են, որ կը հօլովուին տարրեր ձեւերով:

Թուրքիոյ ասպահով եւ արտօնեալ դասակարգերու ներկայացուցիչներն են, ու կը պայքարին իրարու հետ՝ գլխաւորապէս իշխանութիւնը, պետութեան պաշտօնները ձեռքի մէջ ունենալու համար:

Եւ այդ ամենուն հետ միասին՝ կազմակերպուած կուսակցութիւնները չեն, որ հաւասար զէնքերով կը պայքարին մէկզմէկու դէմ, այլ կառավարութեան ոյժն է, որ կը խաղայ ղեւակչող, համարեա միակ դերը:

Սերպիոյ, Պուլկարիոյ եւ այլ յետամնաց երկիրներու նկատմամբ վաղուց ի վեր նկատուած է, որ ընտրութիւններու արդիւնքը միշտ ալ իշխողին կողմն է եղած:

Շնորհիւ պատմական «սորա»ներու, «սրբազրուած» ցանկերու,

լրագրական խափանումներու, պաշտօններու խոստումի, զաղտնի ֆոնտերու եւ այլ «ընտրական միջոցներու», Ստամպուլովներուն միշտ ալ յաջողուեր է ապահովել իրենց ճնշող մեծամասնութիւնը: Այսպէս է թէ՛ Պուկարիոյ, թէ՛ Սերպիոյ, թէ՛ Յունաստանի եւ թէ՛ յետամնաց Սպանիոյ մէջ:

Նորակազմ եւ յետամնաց պետութիւններու մէջ ընտրական սկըզբունքի այս խեղաթիւրումը վաղուց է, որ առածի կարգ է անցեալ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ: Եւ այդ «յաջողութիւնները» արեւմուտքցիները իրաւամբ կը վերադրեն ո՛չ միայն երէկուան րայանութեան պատմականօրէն ստեղծուած «ճարպիկութեան», որչափ Արեւելքի ժողովուրդներուն, ստրկամոլութեան եւ մանաւանդ քաղաքական տգիտութեան...

Քաղաքական տհասութիւնը եւ ժողովուրդի յետամնացութիւնը ամէն տեղ կ'ապահովեն ու կը համապատասխանեն իշխողներու ուժին եւ ազդեցութեան:

Եւ ահա, այսօրուան մեր ընտրութիւնները իշխողներուն կուտան փայլուն յաղթանակ, ձայներու 90 %ը եւ նաեւ պարծանք, որ «ընտրական մեքենան» դարձնելու միջազգային մրցակցութեան գործին մէջ Թուրքիան շահեցաւ մրցանիշը...:

* * *

Ազատութեան եւ խորհրդարանականութեան (փարլամենթարիզմ) մայր երկիր Անգլիոյ մէջ օրէնսդրական, դատաստանական եւ դործադիր մարմիններու բաժան-բաժան եւ անկախ վիճակը կը համարուի ամենահիմնական միջոցը՝ ազատութիւններու պահպանման համար: Իբրեւ շարունակութիւն նոյն փոխադարձ հսկողութեան սկըզբունքին՝ իշխողները սանձահարող, քննադատող ընդդիմադրութեան գոյութիւնը խորհրդարանին մէջ՝ կը համարուի անհրաժեշտ պայման առողջ օրէնսդրութեան եւ բնականոն զարգացման համար:

Անգլիացիները բազմաթիւ փորձերէ զիտեն, որ առանց հսկողութեան ու հակակշիռ հանդիսացող ուժերու՝ կուսակցութիւնները եւ կառավարութիւնը տարամադիր են իյնալու միակողմանիութեան մէջ, դործելու ըստ իրենց քմահաճոյքին:

Ղեկավար անհատներու եւ խմբակցութիւններու բարի կամքն ու տրամադրութիւնը բաւական չեն՝ զերծ պահելու համար զանոնք բռնութիւններէ ու զեղծումներէ: Ամենաբարի եւ ամենէն ազնիւ

մարդն իսկ իշխանութիւնը ձեռք առնելով, իրերու բերմամբ իսկ տրամադիր է դառնալ բռնակալ, եթէ իր գործերուն մէջ՝ չի քննադատուիր, չի զսպուիր ու չի սանձահալուիր:

Հսկողութիւնը, քննադատութիւնը, ընդդիմադրութիւնը հասարակական գործունէութեան, ինչպէս եւ խորհրդարանի մէջ անհրաժեշտ պայմաններ են շիտակ, օրինական, յառաջադէմ բնթացքի:

Ահա թէ ինչո՞ւ ընդդիմադրութիւնը Անգլիոյ մէջ կը սեպուի նոյնչափ անհրաժեշտ եւ ան կը խօսի նոյն Նորին Կայսերական Մեծութեան կողմէ, որչափ կառավարող կուսակցութիւնը, օրուան կառավարութիւնը:

Երբ մէկ քանի տարի առաջ ազատականները Անգլիոյ մէջ տարին ջախջախիչ յաղթանակ, փորձուած քաղաքագէտներէն շատերը վախ կը յայտնէին, թէ մի գուցէ առանց ուժեղ ընդդիմադրութեան՝ Անգլիոյ կեանքը լճանայ, նեխի: Նոյն իսկ ազատականներէն ոմանք համամիտ չէին, որպէսզի ազատութեան երկրին մէջ ստեղծուի մէկ կուսակցութեան յարատեւ իշխանութիւն, որ երկար շարունակուելով կրնար դառնալ տեսակ մը կուսակցական բռնապետութիւն:

Մենաշնորհը ամէն բանի մէջ վատ է եւ վտանգաւոր մանաւանդ երկիր կառավարելու գործին մէջ: Եւ այդ է պատճառը, որ երկու խոշոր կուսակցութիւնները Անգլիոյ մէջ իրարու կը յաջորդեն՝ կառավարչներու եւ քննադատներու դերին մէջ...:

Մենք, արեւելեցիներս, տարբեր կերպով է որ կը խորհինք: Նոր դուրս եկած համայնական, աշխրական կենցաղէ, հազարաւոր տարիներ ենթակայ ստրկական կեանքի՝ կը խորշինք մտքի եւ համոզումներու տարբերութիւններէն: Գաղափարական տալքերութիւնները կը սեպենք վտանգաւոր չարիք, իսկ ոչխարային «արտաքին միութիւնը» ազգային եւ հասարակական առաքինութիւն:

Որչափ անգլիացին – միջին տիպաւոր անգլիացին – մարդ է եւ քաղաքացի, – ազատ, քննադատող, ինքնուրոյն ու համբերատար, – նոյնչափ մենք վախկոտ ենք, ծածկամիտ, անգոյն, անհամբերատար, միշտ տրամադիր ըլլալու բռնակալ կամ ստրուկ, նայելով բախտի բերումին: Այլ կեղծ դժուար է հասկնալ այն վախն ու ատելութիւնը, ո՞ր կը տածուի մեր երկրին մէջ հանդէպ տարբեր կուսակցութիւններու խորհրդարանական ընդդիմադրութեան:

Մէկ երկու տասնեակ մարդիկ կային օսմանեան նախորդ խորհրդարանին մէջ, որ կը հասկնային պետական գործերը, կը խոր-

հէին ու կը խօսէին, եւ եթէ այդ խօսելով ստեղծագործական գործ
աւ չկատարուեցաւ երկրին համար՝ դէթ յայտնուեցան անվերապահ
մտքեր. դէթ հնապաշտ եւ ստրկամոլ արեւելքցին մէկ քանի անգամ
կենդանի եւ ազատ խօսք լսեց, տարրեր՝ խոջաներու եւ իշխանաւոր-
ներու կարծիքներէն:

Եւ այժմս վայնասուն է, որ փրթած է Թուրքիոյ մէջ:

— Ամա՛ն, իթիլաֆը, ամա՛ն, յոյնե՛րը, ամա՛ն, հայերը:

Ժողովներու սահմանափակումով թէ ոստիկանական միջոցնե-
րով, զանազան ապօրինութիւններով թէ վաղաժամ ընտրութիւննե-
րով՝ անհրաժեշտ է տապալել ընդդիմադրութիւնը: Թուրքիոյ օր-
ուան խնդիրը Բիզա Թեւֆիքները, Լութֆի Ֆիքրիները, Վլախովները,
անկախները ոչնչացնելն է՝ «մի հօտ եւ մի հովիւ» ունենալու համար
խորհրդարանին մէջ... ինչպէս վայել է դարաւոր ստրուկներուն:

«Փտած» արեւմուտքին մենք կ'ուզենք տալ նոյ՛ օրինակ մը
«ազատութեան», — ազատութիւն՝ առանց ժողովներու ու մամուլի
ազատութեան. ժողովրդական գերիշխանութիւն, առանց ժողովնե-
րու ու մամուլի ազատութեան. ժողովրդական գերիշխանութիւն,
առանց հաւասար, ընդհանուր, համեմատական եւ դադտնի ընտրա-
կան սկզբունքի. կ'ուզենք ունենալ խոշորդարանական կենդանի եւ
արդիւնաւոր գործունէութիւն՝ առանց քննադատութեան, առանց
ընդդիմադրութեան...

«Սահմանադրութեան» պաշտպանութեան անունով աստիճանա-
բար ոչնչացնել սահմանադրութեան էութիւնը — ահա «արեւելքցի»
քաղաքագէտներու վերջին գիւտը:

«Ազատամարտ», 6/19 Ապրիլ 1912

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Բ.— ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Շատ խրատական են անցած ընտրութիւնները նաեւ ազգային փոխ-յարաբերութեանց եւ հաւասարութեան տեսակէտէն :

Չորս տարի առաջ, երբ պետութիւնը կազմող զանազան տարրերը չէին ցոյց տուած իրենց վերաբերումը դէպի նոր կարգերը, եւ միւս կողմէ՝ իրականութեան մէջ տակաւին չէին պարզուած «ազգային» խնդրի կնճռոտութիւնները — մրցակցող հասարակական ոյժերը կը դռնուէին տեսակ մը սպասողական վիճակի մէջ :

Այդ կասկածամտութեամբ է որ մեր բարեկամ Երիտասարդ Թուրքերը կը բացատրէին դէպի հայերը իրենց ցոյց տուած «պաղութիւնը» եւ հայ երեսփոխաններու սակաւութիւնը անդրանիկ Խորհրդարանի մէջ : Սակայն, 1908էն առէին շատ ջուր հոսեցաւ Վոսփորի նեղուցէն եւ շատ բան պարզուեցաւ : Սահմանադրական Թուրքիոյ ատամներ ցոյց տուին եւ կռուեցան անոր դէմ «հաւատարիմ» Ալպանիոյ պայքարատարները — յանուն իսլամութեան երդունցող արաբ ցեղապետները՝ իրենց ինքնավարութեան համար կանոնաւոր պատերազմ մղեցին հաւատակից «եղբայրներու», իսլամութեան Խալիֆայի դէմ : Եւ յանուն տեղակաւ շահերու եւ առանձնաշնորհումներու՝ տեղին վրայ կռուողներուն ուղղակի կամ կողմնակի կերպով ձայնակցեցան Օսմանեան Խորհրդարանի ալպան եւ արաբ երեսփոխանները, երկու ուժեղ իսլամ ժողովուրդներու ներկայացուցիչները :

Գաղտնիք չէ, ինչպէս եւ բնական ու հասկնալի է նաեւ յոյն եւ միւս քրիստոնեաներու վերաբերումը դէպի վերածնութեան ձգտող Թուրքիան : Քրիստոնեաներու մէկ մասը չէր հաւատար Թուրքիայի բարեփոխութիւններուն եւ ցոյց կուտար առնուազն անտարբեր վերաբերում դէպի պետութեան ապագան—իսկ միւս մէկ մասը, առանց ծածկելու, չէր համակրեր Թուրքիայի ուժեղացման՝ որպէսզի վեր-

ջինս վտանգաւոր չդառնայ դրացի քրիստոնեայ պետութիւններուն համար :

Հայ տարւին էր միակը , որ իր ամբողջ կազմով մնաց համակիր ու պաշտպան նոր ռեժիմին եւ ամէն կերպ-քիչ մը նոյն իսկ չափէն աւելի-չեչտեց թուրք տարրին հանդէպ ունեցած իր բարեկամութիւնը :

Այդ համակրութիւնը արդիւնք չէր անշուշտ ո՛չ հայերու բարձր բարոյականին , ոչ ալ անոնց թրքասիրութեան կամ քաղաքական հասունութեան : Այլ հետեւանք էր հայ երկրի աշխարհազրակուն դիրքին , պատմականօրէն ստեղծուած կացութեան :

Յրուած Փոքր-Ասիայի ամբողջ տարածութեան վրայ եւ շաղախուած թուրք եւ այլ ազգութեանց հետ՝ դարերու ընթացքին հայը չէր կարող իր ապագան փնտռել քերթքորիալ ինքնավարութեան , աւելի եւս առանձնացած քաղաքական կեանքի մէջ : Ընդհակառակն , նախանձախնդիր՝ եւրոպական քաղաքակրթութեան եւ ազահովութեան ու հաւասարութեան՝ հայը ջանալու էր այդ քաղաքակրթութեան պայմանները իրականացնել բոլոր օսմանցիներուն համար , բարեբոխելով Օսմանեան պետութիւնը՝ դէպի լաւը փոխած ըլլալու համար հայուն ու Հայաստանի վիճակը :

Այս թեզը , այս ճշմարտութիւնը խօսուեցաւ ու դրուեցաւ հազարաւոր ձեւերով , շեշտուեցաւ տասնեակ անգամներ , ամենակարեւոր քաղաքական բոլիւներու մէջ՝ ազգին բոլոր տարրերուն եւ խաւերուն կողմէ :

Հատ հատ եւ տասնեակներով կատարուող սպանութիւնները , առեւանդումները , անսպառիժ մնացող հաբլւրաւոր ոճիրներն անգամ չհեղեցին հայ տարրը իր բռնած այդ ընթացքէն :

Նոյն իսկ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը , դառնօրէն քննադատելով Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան ընթացքը , համերաշխութեան խղում յայտարարելէ առաջ , նոր բանակցութիւններ կը սկսէր , խօսքի եւ թուղթի տեղ , գործի երաշխիքներ ստանձնելով : Բանակցողներուն միջեւ ստորագրուեցան նախնական պայմաններ (հողային եւ այլ տարրական խնդիրներու վերաբերմամբ) , ընթացիկ կեանքին վերապահելով այն ֆոնֆրէքփաստերը եւ գործնական քայլերը՝ որ պիտի կազմէին այդ բարեկամութեան միտն ու արիւնը :

Օրուան ֆոնֆրէքփաստերը՝ ընտրութիւնն էր : Եւ այդտեղ է որ առաջին գործնական արտայայտութիւնը պիտի դտնէր Իթթիհատա-

կան – Դաշնակցական (աւելի լայն մտքով՝ հայ-թրքական) բարեկամութեան ուժը:

Եւ ընտրութիւնները գործով տուին այդ պնդատուները, բայց տուին սպասուածէն տարբեր ուղղութեամբ, բացասական մտքով, նոր վէրք բանալով հայ վերաւորուած սրտին մէջ:

Արդ, ի՞նչ էր հայերու, ի՞նչ էր յեղափոխականներու պահանջը ընտրական գործին մէջ:

Արդեօք հայ ժողովուրդին ապահովել սահմանադրական երկրի մէջ այնչափ ձայն, այնպիսի դիրք, որ վայել ըլլար ազատութեան համար գործ դրուած հայուն ջանքերուն, հայուն թափած արիւնին ո՛չ:

Արդեօք, որպէս զի հայուն ապահովուէր այնպիսի կշիռ, որ համապատասխանէր պետութեան մէջ հայուն ունեցած քաղաքակրթական, մտաւոր ու քաղաքական բարձրութեան ու կարողութեան – նոյնպէս ո՛չ:

Կամ գուցէ հայը կը պահանջէր, որպէս զի իր պատգամաւորներուն թիւը ներդաշնակ դնուէր պետութեան մէջ հայուն կատարած ստեղծագործակալ աշխատանքի՞ն՝ 1) երկրագործութեան, 2) արհեստի, 3) արդիւնաբերութեան, 4) առեւտուրի, կամ գուցէ պետութեան գոյութեանը համար հայուն վճարած տուրքերուն եւ հարկերուն – նոյնպէ՛ս ո՛չ:

Թէեւ պետութեան գոյութեան այս ազդակներէն ու չափերէն իւրաքանչիւրը ուրիշ սահմանադրական երկիրներու մէջ զանազան ձեւերով կ'արտայայտուի ու հաշուի կ'առնուի, բայց այս մասին ալ չխօսեցաւ եւ ոչ մէկ հայ, ոչ մէկ հայկական տարր, ոչ մէկ կուսակցութիւն: Եւ չխօսուեցաւ այս մասին, չնայելով որ այդ, արկիւմանները բարոյական «իրաւունքի» արժէք կը ստանան եւ անոնցմէ կ'օգտուին ամէն անգամ, երբ հարցը կը վերաբերի առանձնաշնորհաւ ազգերու այլեւայլ դասերուն ու խաւերուն, օրինակ Ժէօներու, կրթուած թուրքերուն, եւայլն:

Հայը մէկ պահանջ միայն ունէր, անհրաժեշտ եւ անկապտելի իրաւունք–ներկայացուած ըլլալ մէպոսական ժողովին մէջ՝ գէթ հայ ազգաբնակչութեան թիւին համեմատ, ունենալ իր 16-18 երեսփոխանները:

Քաղաքական կուսակցութիւններու պահանջն էր, որպէսզի հայկական շրջանները կարող ըլլան իրենց ներկայացուցիչներուն միջոցով լսելի դարձնել իրենց ցաւերն ու տառապանքները, որպէս զի

հայ անունով ընտրությունները վայելեն հայ տարրի վստահութիւնը :

Այս արդարացի ու չափաւոր ակնկալութիւնները հաղորդուե-
ցան ժամանակին Իթթիհատի, անոր ղեկավար անդամներուն : Իրենց
յատուկ սիրալիութեամբ անոնք նկատի առին ու ընդունեցին : Իսկ
արդիւնքը :

Ապագայ խորհրդարանին մէջ հազիւ գտնուին 9-10 հայ երեսփո-
խաններ, այսինքն մեր սպասածին կէսը : Տիգրանակերտի, Պիթլիսի,
Խարբերդի, Կիլիկիոյ, Շապին-Գարահիսարի, Երզնկայի եւ Մարաշի
նման հայկական շրջանները զուրկ մնացին հայ երեսփոխաններէ :
Իսկ Ռոտոսթօ եւ Հալեպ ընտրուած են այնպիսի «հայ»եր, որոնք չեն
վայելեր զիրենք ընտրող հայերուն վստահութիւնը :

Բոլոր հայերը, ե՛ւ պահպանողական, ե՛ւ յեղափոխական, ու-
նոյն իսկ Իթթիհատական, յուսախարուած են, վիրաւորուած են
իրենց ամենանուիրական զգացումներուն մէջ : Ընտրական պայքարի
ղեկը իր ձեռքն ունեցող քաղաքական կուսակցութիւնը խաբուած է
իր հօր «բարեկամ»ին կողմէ :

Բարոյական նոր Ատանա մըն է այս, որ կը պայթի հայուն դըւ-
խուն : Ատանա, որ չի կրնար մեղմացուիլ ոչ Մարտ 31ով, ոչ,
«տղէտ» խուժանով :

Իթթիհատը, որ չահած է այսօր Խորհրդարանի ձայներուն 95 առ-
հարիւրը, «իր» անդամներուն Թիւովը կը ներկայանայ կրկնակի կեր-
պով ուժեղացած՝ դէթ քանակի տեսակէտէն :

Տարրական քաղաքավարութիւնը – չըսենք յանձնառութիւններն
ու ազնուութիւնը–կը պահանջէր բարեացակամ ու քորրեքթ գտնուիլ
դէպի իր «բարեկամ» Դաշնակցութիւնը, դէպի սահմանադրական
քաղաքականութեան համակիր հայ տարրը :

Ասոր փոխարէն՝ մեր «բարեկամ»ները մերժեցին նոյն իսկ հա-
յոց պահանջը իր օրինական սեպուած թիւին նկատմամբ...

Ահամայ կը յիշենք Թափառաշրջիկ թիւրքմէններու դաժան
կեանքը շեշտող խօսքը. «Կա՞յ արդեօք արդար ու բարի գործ, որուն
փոխարէն չհատուցանուի չարն ու վատը» Ափսոս միայն, որ 1000
տարի քաղաքական կեանք վարելէ ետք, մենք չենք իւրացուցած ա-
ւելի բարոյական սկզբունքներ եւ հասարակական կեանքը ղեկավա-
րող աւելի հաստատուն հիմեր :

Քաղաքական աշխարհը, ինչպէս եւ մեր դրացիները չեն վրդով-
ուիր, չեն յուզուիր անշուշտ ընտրական այս ճարպիկութենէն, ոչ ալ

հայերը կուլան, ինչպէս եղաւ Ատանայի ատեն: Սակայն մարդկային դոհերէ պակաս չէ միլիոնաւոր հայերու կրած յուսախաբութիւնը, եւ այն՝ որ Թուրքիայի վերածնութեան կողմնակից ու աջակից հազարաւոր հայեր խախտուած կը տեսնեն իրենց վստահութիւնը եւ մեռած՝ իրենց հաւատքը դէպի Իթթիհատի խոստումները, դէպի սահմանադրական կառավարութեան արդարամտութիւնը...

«Ազատամարտ», 22 Ապրիլ / 5 Մայիս 1912

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Գ. — «ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՑԻՉ» ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Իթթիհատը եւ Իթթիհատի բարեկամները պիտի ջանան անշուշտ մեղմացնել հայերուն վրայ ընտրութեանց թողած յոռի տպաւորութիւնը: Նախանձախնդի՛ր օսմ. երկրի վերածնութեան եւ ջերմ կողմնակից 1908 Յուլիսի եւ 1909 Ապրիլի Իթթիհատի քայլերուն, մենք անկարող ենք այսուհանդերձ նոյն ոգեւորութիւնը ցոյց տալ եւ Իթթիհատի այսօրուան ընթացքին, ընտրական իր այս դործելակերպին հանդէպ:

Իրականութիւնն է, որ կը հիմնաւորէ մեր տեսակէտը, փաստերն են որ կը ցուցնեն իշխող կուսակցութեան ու կառավարութեան անբարեացակամութիւնը Դաշնակցութեան եւ հայերուն նկատմամբ:

Այդ բանը ապացուցուեցաւ, ամենացայտուն կերպով, ընտրութիւններու ատեն թէ՛ ընտրական շրջանները դասաւորելու եւ ք. կարգի ընտրողներու քուէարկութեան մէջ, թէ՛ մանաւանդ հայաբնակ դաւառներէ հայ երեսփոխաններ անցընելու ամենակենսական դործին մէջ:

Չկայ ընտրական մէկ շրջան, չկայ մէկ դաւառ, ուր տեղին կառավարիչները — անշուշտ կեդրոնի հրահանգին համաձայն — ջանադատ ըլլային միատարր ու միադանդուած ընտրական շրջանակներ

ստեղծել: Ընդհակառակը, տասնևեակ նամակներ կան մեր սեղանին՝ վրայ ապացուցանող, թէ իրարու կից գտնուած հայ գիւղերը բաժնուեր են իրարմէ եւ կցուեր են իսլամական շրջանակներու հետ՝ հայ բ. կարգի ընտրողներուն թիւը պակսեցնելու, կորսնցնելու համար:

Եւ այս «օրինական» ապօրինութիւնը տեղի ունեցաւ ամէնուրեք, «լուսաւորեալ» Պոլսէն սկսեալ մինչեւ խուլ գաւառները, եւ այնչափ մեծ համեմատութեամբ, որչափ բարձր էր տեղացիներուն տգիտութիւնը:

Պոլսոյ Սամաթիոյ թաղը, օրինակ, հայ արձանագրուած նիւ – ֆիւսներու հաշիւով՝ իրաւունք ունէր 6 հայ միւնթէխիպը սանիներ տալու, սակայն, երկար բախումներէ ետք, կարելի եղաւ ունենալ միայն 4, զրկելով ձայնէ նաբլը – Գարու եւ Թով-Գարու հայաշատ թաղերը: Նոյնը եւ Գում-Գարու եւ Սկիւտար Սելամսըղի մէջ: Պրուսայի վիլայէթին մէջ զիմուեցաւ այլ միջոցներու... Մէրքէդէն 6 ժամ միայն հեռու գտնուած ձերահ եւ Ենիճէ հայաբնակ մեծ գիւղերը, որոնք 4-5 միւնթէխիպը սանի կուտան, փոխանակ Պրուսային կապելու՝ միացուցին 12 ժամ հեռուն գտնուող Թրքաբնակ Պիլէճիկին, ակնյայտի նպատակով, – որպէսզի պրուսացի հայ միւնթէխիպը սանիներու թիւը պակսի...

Միւս կողմէ՝ Պրուսայի հետ կապուած Եալովայի շրջանին մէջ հայ գիւղերը 100-150 տարիներէ ի վեր մեծամասնութիւն կը կազմեն, ունենալով իրենց կողքին մուհամիթներու վերջերս միայն հաստատուած գիւղեր: Սակայն, ցրուելու համար հայերու ձայնէ – րը, 1000 տուն եւ 3000 ոսկի պետական դանձին հասոյթ տուող հինաւուրց հայ Չէնկիլէրի տեղ՝ ընտրական կեդրոն ընտրուեցաւ էլմալը Թրքաբնակ գիւղը, որ հաստատուած է միայն 20 տարի առաջ, ունի 300 տուն եւ պետական դանձին 300 ոսկի իսկ չի վճարեր: Տեսնելով այս ակներեւ կողմնակալութիւնները, հայերը մասնակցեցան ընտրութեանց՝ շատ չնչին չափով եւ այդ շրջանէն 8 հայ միւնթէխիպը սանիի տեղ (ինչպէս եղած էր անցեալին) ընտրուեցան միայն 3 հայեր:

Տիգրանակերտի մէջ ընտրական ցանկերը առնուած են 15 տարի առաջուան մարդահամարի տետրակներէն (մինչդեռ անկէ ետք 2 մարդահամար եւս տեղի ունեցած է), որով հազարաւոր անուններ դուրս ձգուած են: Յանկերուն մէջ պակաս չեն մեռեալներու ու դադարողներու անուններ, մինչ, ընդհակառակն, 1880-1884ի ծնունդներէն շատեր իսպառ չեն նշանակուած:

Թէ՛ Տիգրանակերտ, թէ մանաւանդ հայաշատ Սլիւանի շրջանակները բաժնուած են այնպէս, որպէսզի հայ ձայները կորսուին:

Եւ այս ամենուն վրայ ընտրութիւններէն առաջ, թէ՛ քաղաքին, թէ՛ շրջաններուն մէջ ահ ու սարսափ տարածելու համար միջոց չէ խնայուած՝ հայերը քուէարկութենէ ետ պահելու համար:

Խարբերդի նահանգին մէջ Իթթիհատի եւ կառավարութեան «անկողմնակալութիւնը» եւ ընտրական շրջանակներու դատաւորման ճարպիկութիւնը զնաց աւելի հեռուն: Հազարաւոր տուն հայ բնակչութիւն եւ հայաբնակ դիւղեր ունեցող Ակն քաղաքին մէջ, օրինակ, շնորհիւ Գիւֆիւսներու ու թաղերու սահմաններուն ճշգրտան՝ ընտրուեցաւ... մէկ հայ միւնիսթիսիպը սաւնի (1908ին ունէր 6 հայ), իսկ յետամնաց քրտական Փիւթիւրիէի գաւառակին մէջ բ. կարգի քիւրտ ընտրողներու թիւը 6էն (1908ին) բարձրացուեցաւ 23ի:

Պիթլիսի գաւառին Մոսկանի ու Խոյթի շրջաններուն մէջ – կը քաղեմ մասնաւոր նամակէ – Իթթիհատի թեկնածու Շէյխին կողմնակիցները, պաշտօնեաներու հետ միացած, աշխատեր են խեղդել հայերու ունեցած ձայները, շատ տեղեր սպառնացեր ու արգիլեր են հայերուն՝ մասնակցելու ընտրական գործին:

Միւնիսթիսիպը սաւնիները չեն ընտրուած քուէթուղթով եւ ոչ ալ տուփերով, այլ նշանակուած են աղղեցիկներուն կողմէ: Եւ այս ապօրէն միջոցներով՝ կամայականօրէն Մոսկանի մէջ մէկ անգամէն ստեղծուած են 15 բ. կարգի ընտրողներ...: Եթէ համեմատութեան դրուի այս թիւը Մոսկանի աղղաբնակութեան թիւին հետ՝ Պիթլիսի մէրքէզը պիտի ունենար 80 – 100 միւնիսթիսիպը սաւնիներ եւ երեք պատգամաւոր:

Մակայն այս «առատաձեռնութիւնը» տեղի ունեցեր է միայն քիւրտ մեծամասնութիւն պարունակող Մոսկանի մէջ... եւն., եւն...:

Ահա այս ձեւով է, որ Իթթիհատական կառավարութիւնը ապահոված է իր բ. կարգի ընտրողները, ամէն տեղ որչափ կարելի է նուաղեցնելով հայ ընտրողներու թիւը...:

Ընտրողներու եւ տեղական մարմիններու բողոքներուն ու դժգոհութիւններուն՝ պաշտօնեաներն ու Իթթիհատական «վարիչները» տուած են սովորական, սակայն ոչ զոհացուցիչ պատասխան: Անոնք իրենք ղիրենք արդարացուցած են տեղին «տգէտ» պաշտօնեաներուն «եռանդովը», իթիլաֆական վախովը, ընդհանուր պետական պա-

հանջովը՝ որ ուղղուած է ո՛չ թէ «բարեկամ» հայերու, այլ «թրքատեաց» խաւերու դէմ, եւայլն:

Ի վերջոյ սովորական սուրճն ու հանդստացուցիչ խոստումները:

— «Ճա՛նըմ, ձեզ հետաքրքրողը մեպուսները չե՞ն. հայ մեպուսները կ'ընտրուին եւ ձեր ցանկացած թիւով. ի՞նչ փոյթ որ հայ ըլլանք ուէարկողները թէ ոչ հայ»...:

Կը մօտենան պատգամաւորներու ընտրութիւնները եւ մեր «բարեկամ»ները կը փոխեն իրենց լեզուն:

— «Գիտէ՞ք թէ անկարելի է հաշուի առնել ազգաբնակութեան եւ երկրորդ կարգի ընտրողներու թիւը. Սամսոն, Քէօթահիա, Էտիրնէ, Մարտին, Պաշգալէ, Պայազիտ, Ուրֆա, Գոնիա, Էնկիւրի, Պրուսա եւայլն հայերը շատ քիչ են: Հայ ազգաբնակութեան եւ բ. կարգի ընտրողներու սակաւութեան պատճառով՝ մենք հարկաւ դրուած ենք հաշուի առնել միւս տարրերը...»:

Առարկութիւնը որոշ չափով արգարացի է: Նկատելով սակայն խնդրին փափկութիւնը, բանակցողները կը շեշտեն, թէ քանի որ այդ բոլոր վայրերուն հարիւր հազարաւոր հայերուն ձայնը պիտի կորսուի, բնական է որ անոնց փոխարէն եւ անոնց հաշուին ապահովուին հայեր դէթ հայաբնակ վիլայէթներու մէջ՝ հայ ազգաբնակութեան ներկայացուցած թիւին համեմատ, վիլայէթի այն գաւառներուն մէջ, ուր հայը թէեւ փոքրամասնութիւն, բայց իր թիւով ու կշռով ազդեցութիւն ունի:

Պատասխանը — անուշահոտ սուրճեր, անկեղծ «ճանըմ»ներ, «բարեկամութեան ու ազնուութեան» հաւաստումներ ու հետեւեալ աքթերը. «Վանայ մէջ անյարմար է երկու հայ անցընել մէկ իսլամի հետ՝ չնայելով որ կողքին կայ Պաշգալէն իր երկու իսլամներով: Ուստի վիլայէթի չորս պատգամաւորներէն հայերը կրնան ունենալ միայն մէկը:

«Էրզրումի վիլայէթին մէջ Երզնկան կասկածելի է... վիլայէթի 8-9 պատգամաւորներէն դուք կ'ունենաք երկուքը»:

Նոյնանման պատճառաբանութիւններով՝ ամենահայաշատ Սվադ վիլայէթին մէջ, ուր հայ ազգաբնակութիւնը իր թիւով ու աշխատանքով առնուազն կը պարփակէ վիլայէթի ուժին 1/3ը, վիլայէթին 10 պատգամաւորներէն անցած է միայն մէկ հայ...

Խարբերդը անցեալին մէջ չէր տուած հայ պատգամաւոր, եւ բնական է, որ այդ պակասը լրացուելու էր այս անգամ: Սակայն

Խարբերդի նկատմամբ սկիզբէն ի վեր մեր բարեկամները մէջտեղ ձգեցին «բարեկամական անկեղծութեան» Իթթիհատի պէք նուարը՝ Լուծֆի Ֆիքրիի վտանգը: Վերջինս պիտի տապալէր ինչ գնով ալ որ ըլլար, նոյնիսկ հայ չանցնելու գնով: Դառն ու անմարսելի հապը կլլեցնելու համար՝ մեր «բարեկամ»ները ոսկեղօծեցին զայն, սա խոստումով որ եթէ իրենց բ. կարգի վատահելի ընտրողները ըլլան թիւով բաւարար — անպայման երրորդ պատգամաւորը կ'անցնի մէկ հայ: Ի վերջոյ Իթթիհատի բոլոր թեկնածուները շահեցան 80ական ձայն, Լուծֆի Ֆիքրիի առած 24ին դէմ, եւ սակայն... ոչ մէկ հայ ընտրուեցաւ:

Տիգրանակերտի վիլայէթին եւ Պիթլիսի գաղային մէջ, իրենց 1/3էն աւելի հայ ազգաբնակչութեամբ, դէթ մէկական հայ անցընելու համար առաջարկուեցաւ լրացնել ճիւղիւսներու ցանկը եւ մերֆեդէներէն ընտրուող երկու երեսփոխաններէն մէկը ընտրել հայ:

Նիւֆիւսներու սրբազրութիւն չկատարուեցաւ Պիթլիսի մէջ կամ, աւելի ճիշտ, կատարուեցաւ քրտական Մոտկանի մէջ, եւ հայ Պիթլիսէն չընտրուեցաւ:

Տիգրանակերտ, մէկի տեղ երկու պատգամաւոր ընտրելու համար, ճիւղիւսները սրբազրուեցան, սակայն անհրաժեշտ ռեպուե-

Տիգրանակերտցիները առաջինները եղան, որ բողոքեցին Իթթիհատի ու կառավարութեան ապօրինութեանց եւ խարէութեանց դէմ, եւ բոլորը միաբերան՝ դաշնակցական, հնչակեան, կղերական, հարուստ ու աղքատ, հայախօս ու քրտախօս, որոշեցին բողոքել եւ չմասնակցիլ ընտրութեանց, նոյնիսկ միւնիքէիսիպը սանիներու քուէարկութեան:

ցաւ գոհացում տալ տեղին էշրաֆներուն եւ հայը տապալել: Իսկ միւլթարեցին հայերը ըսելով, թէ Մարտինէն ընտրուելու է ասորիներու եպիսկոպոսը...:

Մա արդէն չափէն աւելի էր...

Տիգրանակերտին հետեւեցան այլ հայկական վայրեր, ուր հայը խարուած էր իր յոյսին ու իրաւունքին մէջ, — Շապին — Գարահիսար, Խարբերդ, Ամասիա, որպէսզի վաղը այդ շարքը աւելնար Պիթլիսով, Մարաշով, Ատանայով, Տրապիզոնով, Իզմիրով, եւն...:

Ընտրութեանց պատկերը լրիւ տալու համար՝ անկարելի է չիշել Իթթիհատի համեմատական «բարեացակամութիւնը» կեսար — իայի, Իզմիրի, Հալեպի, Իզմիրի եւ Ռոտոսթոյի նման վայրերուն

մէջ. անշուշտ այն յոյսով, թէ այս վայրերուն երեսփոխանները պիտի չխօսէին հայ տառապանքներուն վրայ:

Սակայն այստեղ եւս կառավարութեան կուսակցութիւնը հաւատարիմ կը մնայ իր ուղղութեան: Հակառակ իր տուած խոստումներուն՝ պաշտպանել հայ պլոքի անդամները, Իթթիհատը անցուց իր հլու հնազանդ անդամները, ձախողութեան մատնելով քիչ-չատ անկախ նկարագրի տէր անձնաւորութիւնները...

Հայ պլոքի կողմէ բանակցութիւններ կատարող Դաշնակցութիւնը մնաց յուսախար եւ խարուած, ակամայ յուսախարելով իր հետ գործակցող միւս հայ խմբակցութիւնները...

Ասոնք են մերի ու բացարձակ փաստերը, որ կը խօսին ինքն ինքեան:

Այսուհանդերձ, «Արեւելեան քաղաքագիտութեան» մէջ փորձուած մեր «բարեկամ»ները հին քաղցր օրօրն է, որ կը կարդան հայուն:

— Էֆէնտըմ, տաքնալով բան չ'ըլլար, գործնական եղէք, մտէք մեր կացութեան մէջ: Դուք կը մոռնաք իսլամ ժողովուրդի տղի-տութիւնը, հաշուի չէք առներ մեր Էշրաֆները, տեսնուած բա՞ն է մէկ տարուան մէջ կատարեալ հաւասարութիւն ստեղծել: Դուք զիտէք թէ ո'րչափ մենք կը սիրենք հայը, սակայն համբերութիւն ունեցէք, այսօր չեղաւ վաղը կ'ըլլայ, չորս տարի ետք կը յաջողի: Վերջապէս ի՞նչ նշանակութիւն ունի ձեզի համար պատգամաւորներութիւնը, հայ ժողովուրդի ներկայացուցչութիւնը... ձեզի գո'րծն է կարեւորը, իսկ գործը մենք ձեզի կը խոստանանք, արդէն զրաւոր կերպով իսկ յանձն ենք առած...:

«Բարեկամութիւն» որ անուշահոտ սուրճէն ու քաղցր խօսքէն անդին չէ անցած տակաւին:

Ա՛խ այս «բարեկամութիւն»ները, որ վնասել չեն դիտեր, այլ միայն՝ պահանջել:

Ակամայ կը յիշեմ հին առածը — «փրկէ՛ զիս, Աստուած, «բարեկամ»ներէս, իսկ թշնամիներէ ես զիս կը պաշտպանեմ»:

«Ազատամարտ», 14/27 Ապրիլ 1912

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Դ.— ՓՆՏՈՒՆՔ ԶԱՐԻՔԻՆ ԱՐՄԱՏՐ

Ընտրութեանց արդիւնքները բացասական են բաղմաթիւ տեսակէտներէ — եւ անով որ ազգային խաբուսիկ հաւասարութեան եւ ժողովրդապետութեան կեղծիքի վերածուեցան անոնք եւ անով որ ընտրական սլաքարը ստացաւ հակադաստիարակիչ հանքամանք:

Կրկնակիօրէն ցաւալի են այս արդիւնքները, երբ նկատի ունենանք որ կատարուած ապօրինութիւնները, զեղծումները եւ խաբէութիւնները պիտի վարակեն ապաղան իրենց թոյնով: Օրուան «յաջողութեան» համար վտանգի ենթարկուեցաւ ամբողջ երկրին քաղաքական զարգացման նորմալ ճամբան:

Այդ ապաղան փրկելու, սահմանադրական պետութեան վարկն ու դոյութիւնը պահպանելու համար է որ հասարակական օրդանիդմին մէջ ներմուծելու է հակաքայն, գտնելու է հաստատուն միջոցներ՝ այսօրուան չարիքներէն զերծ մնալու համար:

Մէկ կողմ կը թողունք անձնաւորութիւններու, հայ խմբակցութիւններու ներքին հաշիւները եւ այս ո՛չ թէ միայն անոր համար որ հասարակական մեծ երեւոյթներու մէջ անհատները կը խաղան երկրորդական դեր:

Մեր խորին համոզումով՝ ընտրական սլաքարի ատեն բանակ — ցող անձերն ու մարմինները չեն չեղած ազնուութեան, բարեխղճութեան ուղիէն եւ ստանձնուած յանձնառութեանց սահմաններէն, իսկ տեղի ունեցած եւ սովորական դարձած գուի փրոգնօնները, կիսաբերան ըսուածքները, առանձին ազդեցութիւն չեն ունեցած խնդրի էութեան վրայ:

Կասկած չունինք նաեւ, թէ Դաշնակցութենէն դուրս եղած հայ միւս կաղմակերպութիւններն ու խմբակցութիւնները, նոյնանման պարագաներու մէջ, իրենց թոյլ մրցակիցներուն հանդէպ թող պիտի չտային հայ ազդեցիկ կուսակցութեան ըրած զիջումներուն ամենաչընչին մասն անգամ...:

Եւ այս բրաւ Դաշնակցութիւնը ո՛չ թէ դաշնակցականներուն ունեցած բացառիկ ասպետական ձգտումներուն ու վեհանձնութեան պատճառով, այլ հաւատարիմ մնալու համար մեր վաղեմի ուղղութեան—չձգտիլ երբեք միատիրութեան, հրամաններ տալու, չահաւէտ տեղեր գրաւելու եւ, ընդհակառակն, հասարակական (ազգային եւ քաղաքական) ստեղծագործ աշխատանքի մէջ մասնակից դարձնել հայ տարբեր խաւերը եւ մանաւանդ՝ դադափարական հոսանքները, տեղ տալով անոնց՝ հասարակական քաղաքական կեանքը ղեկավարող մարմիններու մէջ:

Այդ ուղղութեան հետեւած ենք մենք ամէն անգամ որ ազգացութիւն ենք ունեցած. կը պաշտպանենք նոյն տեսակէտը եւ ապագային, երբ հայ «երեւելի»ները իրենք զիրենք ազգի ներկայացուցիչ կը սեպեն միմիայն աթոռներ գրաւելու ատեն, որպէս զի պայքարի ու վտանգի բոսիչներուն՝ խոնարհեցնեն ազգին շահերը իրենց անձնական հաշիւներուն:

Մեր ներքին ցաւերը ա՛յնքան շատ են եւ դործը ա՛յնքան մեծ՝ որ մենաշնորհի պէտք չկայ: Ամէն մէկը թող աշխատի մեր հասարակական խոսքին անդատտանին մէջ: Ամէն մէկն ալ իրաւունք ունի քաղելու աշխատանքի պտուղները, բնականաբար, իր թափած քրտինքին եւ դործագրած աշխատանքին համեմատ...

Փորձերը ցոյց տուին, թէ այս կէտին նկատմամբ հայ կուսակցութիւններու միջեւ կրնայ գոյանալ համաձայնութիւն եւ վաղ թէ ուշ պիտի գոյանայ:

Մեզ հետաքրքրողը այսօր գլխաւորապէս ոչ—հայ տարրերու հետ յարաբերութեան հարցն է, համահայկական իրաւունքներու պաշտպանութիւնը՝ ընտրութիւններու ատեն:

Էականը այսօր սա է, որ ապագային եւս հայ կուսակցութիւններն ու տարրերը ենթակայ չըլլան նոր յուսախարութիւններու:

Եւ դիմելով ընտրական խնդրի այս ամենաէական կէտին՝ մեզի համար կասկած չի մնար այլեւս որ ներկայիս ընտրական կանոններու գոյութեան եւ շարունակութեան պարագային՝ վերը յիշատակուած չարիքները պիտի շարունակեն միշտ տեղի ունենալ: Կազմելով փոքրամասնութիւն ամենահայաբնակ դաւառներու մէջ անգամ, հայը—ինչպէս եւ այլ փոքրամասնութեանց պատկանող ամէն տարր ու ազգ ուրիշ դաւառներու մէջ—պիտի շարունակէ միշտ ենթակայ ըլլալ մեծամասնութիւն կաղմող տարրին, իշխանութիւնը իր ձեռքն ունեցող կուսակցութեան կամքին եւ... քմահաճոյքին:

Փոքրամասնութեան պատկանող ազգութիւնները միշտ զուրկ
պիտի ըլլան հնարաւորութենէ՝ ունենալու ներկայացուցիչներ իրենց
թիւին եւ իրենց ցանկութեան համեմատ: Յաջողութեան պարագա-
յին իսկ՝ (թիւի տեսակէտէն) իշխող տարրն ու կուսակազմութիւնը,
երեւոյթ փրկելու համար, հայերէն եւ այլ փոքրամասնութիւն կազ-
մող տարրերէն պիտի ընտրեն այնպիսի հայեր, որոնք ըլլան իր
ցանկածները, իր քէֆին եկողները:

Իսկ ով չի գիտեր, թէ ամէն ազգի, ամէն մէկ տարրի մէջ ալ կը
գտնուին այնպիսի «խոհեմ», «հեռատես» եւ «գործնական» անձնա-
ւորութիւններ, որոնք իրենց դիրքին ու անձնական հաշիւին համար
պատրաստ կ'ըլլան մոռնալու շատ բան, ե՛ւ խօսք, ե՛ւ պատիւ, ե՛ւ
ազգ, ե՛ւ... Աստուած:

Նայեցէք ձեզ շրջապատող «մեծ», «պատկառելի» անձերուն եւ
հաշուեցէք թէ քանի՞ն անոնցմէ բացառութիւն կը կազմեն այդ տը-
խուր կարգէն...

Իսկ ով չի գիտեր, թէ իշխողին եւ ուժեղին հաճելի երեւցող
այնպիսի «կարող» եւ «խոհեմ» հայերը, յոյները կամ արաբները ըլ-
լալու են փլիւ ռոյալիսդ գը լը ռուա մէմ, — արքայէն աւելի արքայա-
կան:

Եւ այս տեղի պիտի ունենայ ոչ միայն խորհրդարանական ընտ-
րութիւններու ժամանակ, այլեւ վիլայէթներու, գաւառներու, քա-
ղաքներու, դիւղերու եւ այլ բոլոր կարգի ընտրութիւններուն մէջ:
Երկրին ամբողջ տարածութեան վրայ տարին տասներկու ամիս չա-
րունակ ընտրական կռիւը անպակաս պիտի ըլլայ մեծամասնութեան
եւ փոքրամասնութեան, քրիստոնեայի եւ ոչ քրիստոնեայի, «իշխողի»
եւ «ստորագրեալ»ի միջեւ: Եւ միշտ արդիւնքը պիտի յանդի ի նպաստ
իշխողին...

Այդպէս է այսօր խոշոր «ազատական», «սահմանադրական» եւ
«յեղափոխական» կուսակցութեան մը իշխանութեան ատեն, հանդէպ
իր դաշնակից ազատական, սահմանադրասէր եւ յեղափոխական կու-
սակցութեան: Հասկա ի՞նչ ըլլալու չէ վաղը, երբ գործի վրուխ անց-
նին իսկական յետադէմները, շէրիաքսիները:

Ազատական ըլլայ իշխողը թէ պահպանողական, մէկ ըլլայ դե-
կաւարող կուսակցութիւնը (ինչպէս է այսօր) թէ երկու (համա-
հաւասար ուժերով), երկու պարագային ալ անոնց հետ դաշնակցող
հայ եւ այլ փոքրամասնութեանց պատկանող խմբակցութիւնները
պիտի կազմեն փոքրամասնութիւն: Եւ իբրեւ փոքրամասնութիւն պի-
տի արհամարհուին, պիտի ենթարկուին ուժեղի ցանկութիւններուն...

կասկած չկայ որ այդպիսի կացութեան դէմ փոքրամասնութիւն կազմող տարրերը պիտի բողոքեն, պիտի կռուին, պիտի ալեկոծուին: Պիտի բողոքեն ու պիտի կռուին ամէն տարի, ամէն տեղ, երբ տեղի ունենան պետական նահանգային, թաղապետական, զիւղական եւ այլ կարգի ընտրութիւններ...

Համոզուելու համար ասոր, բաւական է միայն յիշել, թէ ներկայիս ընտրութիւնները որչափ աւելցուցին ղեկավարութիւնները եւ նոր զարկ տուին ազգային փոխադարձ անվստահութիւններու:

Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», 22 Ապրիլ / 9 Մայիս 1912

Ե.— ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԳՐԱԽԱԿԱՆՆԵՐԸ

Համեմատական սկզբունքէն զատ, արեւմտեան երկիրներու երկարատեւ փորձառութիւնը մշակած է նաեւ որոշ կանոններ, առանց որոնց կասկածելի կը դառնայ ընտրութիւններու ազատութիւնը եւ որոնք լիովին ոտնահարուեցան հոս:

Մենք կանգ չենք առներ այն պարզ զեղծումներուն վրայ, որ ոչնչացուցին ընտրութիւններու հաւասարութիւնն ու ընդհանուր պայմանը:

Մէկ կշռի եւ մէկ չափի բացակայութիւնը հանդէպ բոլոր ընտրողներուն (առանց ազգի, կրօնի եւ կուսակցական խտրութեան), ծնածներու չարձանագրուիլը, մեռածներուն քուէ տրուիլը, եւն., այնպիսի թերութիւններ են, որ չեն կրնար արդարացուիլ միմիայն «պաշտօնեաներու տգիտութեամբ»:

Ասով մէկտեղ, սկզբունքային տեսակէտէ եւ էապէս, արժէք ունի մեր ընտրութեանց ուղղակի չկատարուիլը, այսինքն այն պարագան, որ քուէարկողը ինք անձամբ չ'որոշէր ուղղակի կերպով իր փափաքած երեսփոխանը, այլ կ'ընտրէ միայն իրեն փոխանորդներ: Իսկ այդ փոխանորդները, ըլլալով մեծ մասը «աչքի ինկող», նիւթապէս ապահով դասէն, կ'ունենան միշտ իրենց ընտրողներէն այլ

հակում, այլ ուղղութիւն: Ասկէ դատ, ըլլալով թիւով շատ սահմանափակ (500 ընտրողի վրայ մէկ հոգի), բնական է որ անոնք դիւրութեամբ պիտի ենթարկուին «իշխանաւոր»ներու եւ «ազդեցիկ»ներու ճնշման, իրենց ունեցած քուէի իրաւունքը յաճախ փոխարինելով այս կամ այն «ակնկալութիւն»ով:

«Ակնկալութիւն»ներն ու կողմնակի հաշիւները դոյութիւն ունին անշուշտ եւ բուն (սոսաջին աստիճանի) ընտրողներու նկատմամբ, մանաւանդ մեր ընտրողներուն՝ որ կը գտնուին «ազդեցիկ»ներու բուռին մէջ եւ շատ անգամ «զաւաթ մը օղիով կը սիրաշահուին», «համոզում» կը կազմեն:

Սակայն, անհերքելի է նաեւ այն պարագան, որ մէկ մեպուս տուող 50,000 անձ շատ աւելի դժուար է «սիրաշահիլ», զայթակրողութեան ենթարկել, քան թէ 50-100 միւնթէխիպը-սանիներ:

Ճնշման ու զայթակրողութեան հնարաւորութիւնը կարելիին չափ թուլցնելու համար է, որ ժողովրդապետութեան կողմնակիցները պիտի ջանան աստիճանական ընտրութիւնները ջնջել, հաստատելով զանոնք ուղղակի հիմերու վրայ:

Ընտրութիւններու ազատութեան երրորդ պայմանը քուէարկութեան զաղտնի ըլլալն է, որ մեռած տառ կը մնայ հոս, ուր քուէարկողներուն 4/5ը (զրեւ կարգաւ չգիտնալուն համար) իր քուէաթուղթերը գրել կուտայ ուրիշին ձեռքով:

Բնական է թէ ընտրողին կամքը չէ որ կ'որոշէ ընտրելին, այլ այդ թերթիկները դրողինը. եւ մանաւանդ ընտրական սենեակին մէջ նստած «սլաուկառելի» անձերուն կամքը...:

Այսպէս, ժողովրդապետութեան եւ ընտրութիւններու ազատութիւնը ապահովող զաղտնի, հաւաքար, ուղղակի եւ համեմատական սկզբունքներէն ոչ մէկը կը դործադրուի թուրքիոյ մէջ. կամ կը դործադրուի ամենափոքրիկ չափով:

Բոլորը այս չէ դեռ:

Զերծ մնալու համար կառավարութեան ճնշումներէն, ազդեցութենէ եւ այլ կարգի խաղերէ, քաղաքակիրթ բոլոր երկիրներուն մէջ քուէարկութիւնները կը կատարուին մէկ օրուան մէջ:

Ո՛չ միայն յառաջադէմ Ամերիկան, Անգլիան, Ֆրանսան, այլ եւ «կայսերական» Գերմանիան, Աւստրիան, Նոյն իսկ «բռնապետական», «վայրենի» Ռուսիան՝ ընտրութիւնները կը սկսին ու կը վերջացնեն միեւնոյն օրուան մէջ:

Այդպէս է մեծ եւ հին պետութիւններու մէջ, այդպէս է եւ փոքր ու նորակազմ Ռումանիոյ, Յունաստանի եւ Պուլկարիոյ մէջ, ուր ընտրութիւններու սկսելէն 24 ժամ յետոյ՝ երկիրը տեղեակ կը հանդիսանայ ժողովրդի արտայայտած կամքին:

Իսկ մեր մէջ...

Երեք ամիս առաջ էր որ գաղտագողի կերպով եւ կամայականօրէն առաջ մղուեցան Տերսիմի ընտրութիւնները: Փարլամենթի բացումը տեղի ունեցաւ երեսփոխաններու փոքրամասնութեան ներկայութեան, որպէսզի ընտրութիւններու ամբողջ շրջանը ձգձգուի ամիսներու ընթացքի մը մէջ... որպէսզի կառավարութիւնը կարենայ իր ուզած մարդը անցընել այս կամ այն վայրէն:

Մեր ընտրական օրէնքներուն մէջ հաւանաբար թիւրամացութեամբ մտցուած է եւրոպականէն կէտ մը, որով բացորոշ կերպով կ'արգիլուի վարչական եւ զինուորական պաշտօնեաներուն դնել իրենց թեկնածութիւնը: Եւ այս ոչ թէ անոր համար որ յիշեալ պաշտօնեաներուն մէջ չկան մեպուսական պաշտօնին համար արժանի մարդիկ: Պաշտօնեաները զրկուած են այս պարագային որոշ իրաւունքէ հասարակութեան մնացած մասին՝ 99%-ին ազատութիւն ապահովելու համար: Այլապէս, թէ՛ մեր վալիները, թէ՛ մեր միւլքէսարըֆները եւ թէ՛ մեր զինուորական հրամանատարները միշտ եւ ամէն տեղ ժողովուրդին կողմէ կը ճանչցուին ամենէն արժանաւորները ու ամենահմուտները թէ՛ մեպուսական, թէ՛ այլ բոլոր պաշտօններուն համար:

Իսկ ասիկա կ'ըլլայ ընտրական կեղծիք, ժողովրդավարական սկզբունքի արհամարհում: Ուստի աւելի լաւ էր պաշտպանել ժողովրդապետական սկզբունքը եւ բռնաբարել մէկ քանի հարիւր բարձր պաշտօնեաներու իրաւունքը:

Այդ նոյն տրամաբանութիւնը, ընտրութեանց նոյն ազատութիւնը չէ՞ր պահանջեր արդեօք որ նոյն այդ իշխանաւորները ձեռնպահ մնային ընտրութեանց գործին մէջ, պահէին իրենց կատարեալ եւ իսկական չէզոքութիւնը:

Բնական է այս, եւ այդպէս է բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ:

Սակայն, մենք կ'ասուրինք Ասիոյ մէջ, այն դժբախտ Ասիոյ, որ գոյութիւն չունին ո՛չ տրամաբանութիւն, ոչ օրէնք, ոչ սկզբունք:

Ժողովուրդը, ընտրողը չէ որ կ'արտայայտուի մեր մէջ, այլ իշխողները, երկիրը կառավարողները իրենց ամբողջ ազդեցութիւնն

ու իշխանութիւնը գործ դնելով ի նպաստ օրուայ կառավարութեան եւ իշխող կուսակցութեան :

Եւ այդ ազդեցութիւնը կը դառնայ կրկնակի ազդու , չափէն աւելի շօշափելի , երբ ընտրողը քուէարկութեան վայր ծառայող ոստիկանատուններուն մէջ կը տեսնէր ինքզինք չըջապատուած չափէն աւելի եռանդ ցոյց տուող ոստիկաններով :

Ասոնք ոչ եւրոպական ազատ ընտրութիւններ են , ոչ ալ ժողովրդապետական սկզբունքի արտայայտութիւն :

Ընտրութիւններու մէջ եւս մենք մնացինք նոյն ասիացիները , ինչպէս որ ասիացիներ ենք ամէն բանի մէջ :

Եւ արդիւնքն ալ մեր առջեւն է : Ժողովուրդի բոլոր խաւերուն կողմէ ընտրուած պատգամաւորի տեղ՝ մենք ունինք այսօր երկրորդ Պետական Խորհուրդ մը , որուն անդամները նշանակուած են այս անգամ Պոլսոյ եւ դաւառներու ազդեցիկներուն խորհրդակցութեամբը :

Եւ այդպէս ալ կը շարունակէ ըլլալ , մինչեւ որ բարեփոխուին ընտրական կանոնները , մինչեւ որ ընտրական գործի հսկողութեան դեկը չյանձնուի մրցակցող կուսակցութիւններուն :

Այսպէս կը շարունակէ ըլլալ միշտ , մինչեւ որ մեր վարիչները եւ կառավարիչները չմտնեն իրենց դերին մէջ , մնալով օրէնքի անաչառ եւ ուղղամիտ գործադրողներ :

Ս . ԶԱՒԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ» , 28 Ապրիլ / 11 Մայիս , 1912

Զ.— ԷԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳԸ

«Անժխտելի», ստերիոտիպ (քարացած) միտք զարձած է յետամընաց երկիրներու մէջ, որ յուզումը վնասակար է, կուսակցական պայքարը՝ վտանգաւոր, աշխատական ռեֆորմները՝ անհնարին:

«Խաղաղութիւնը», «աստիճանականութիւնը» կը կազմէ մեր ազգային եւ մանաւանդ դրացի թուրք դործիչներու հաւատամքը, նշանաբանը: Եւ առ կարծես բոլոր պարագաներուն, բոլոր վայրերուն համար:

Ազգային եւ միջազգային մեր ասպետները կը մոռնան, սակայն, որ չկայ կեանք՝ առանց պայքարի, չկայ զարգացում՝ առանց հասարակական հոսանքներու բախումներուն:

«Եւաւաշ-եւաւաշ»ի մեր քաղաքագէտները չեն ուզեր տեսնել, որ հօտային համակերպումը նշան է միութեան, եւ ոչ ալ շինական պահպանողականութիւնը՝ արտայայտութիւն յառաջդիմութեան:

Պահպանողականները կը մոռնան, որ «խաղաղութեան» ծայրայեղ արտայայտութիւնը պէտք է փնտռել քարերու անշնչութեան, գերեզմանատան լռութեան մէջ:

Եւ այդ լռութիւնն է, որ կը տիրէ յետագէտ, նահապետական երկիրներու, ամբողջ Արեւելքի մէջ... Կռիւէ, պայքարէ, փոփոխութիւններէ չէ, որ վախնալու են նոյն երկիրներու հասարակական ու քաղաքական դործիչները, այլ «եւաւաշ-եւաւաշ», անշարժութենէ, մեռելութենէ...

Անցած խորհրդարանական շրջանին, դժբախտաբար, փոփոխութիւններու ներմուծութիւններու վախն էր, որ կը զեկաւարէր մեր քաղաքական դործիչները: Եղածին, փոփոխութիւնը «սքաթիւ ֆոյ»ի պահպանութիւնն էր, որմէ չէին ուզեր հեռանալ մեր երկրի կառավարիչները:

Մէկ կողմ թողունք ազգային հաւասարութեան եւ փոքրամասնութեան իրաւունքներու դաշթակղեցնող հարցը, որ կը զանուի այսօր նոյն անորոշ ու վտանգաւոր վիճակին մէջ, ինչ որ էր 1908ին: Դիմենք մեր ներքին տնտեսական քաղաքականութեան այն էական խնդիրներուն, որ ընդհանուր էին բոլոր ազգերուն համար:

Ի՞նչ ըրաւ արդեօք, անցած չորս տարիներու ընթացքին, նոր
ռեժիմը այն տնտեսական բարեփոխումներուն շուրջ, որոնցմէ կախ-
ուած էր ամբողջ երկրի տնտեսական վերածնութիւնը, բուն իսկ գո-
յութիւնը:

Անցադիրներու վերացում, մէկ քանի տասնեակ ուսանողներու
Եւրոպա առաքում եւ ճամբաներու շարք մը ծրագիրներ, ահա մեր
չորս տարուան աշխատանքին արդիւնքը:

Ո՛չ մէկ փոփոխութիւն, որ բարելաւէր աղքատ ու տառապող
դասին վիճակը, ո՛չ մէկ օգէնք, որ ազատէր գիւղացին իր վրայ ծան-
րացող ա՛յնքան շատ հարկերէն, ո՛չ մէկ լուրջ ձեռնարկ, որ կենդա-
նութիւն ու թուիչք տար երկրի ներքին ստեղծագոյծութեան, արդիւ-
նաբերութեան, առեւտուրին:

Ազատութեան տոջի չորս տարիներէն անցան պարապ տեղը երկ-
րին եւ պետութեան հիմը կազմող աշխատաւոր գիւղացիութեան
Էսմաֆ դասի վիճակին բարելաւման տեսակետէն:

Այսօր կը գտնուինք նոյն վիճակին, տնտեսական նոյն անմխի-
թար կացութեան մէջ, ինչ որ 1909ի սկիզբները:

Անցած ընտրական պայքաւը եւ նոր կազմուած խորհրդարանը
կը ներշնչե՞ն արդեօք նոր յոյսեր այդ տեսակետէն:

Ահա հարց մը, որ ունի կենսական, ճակատագրական նշանակու-
թիւն մեր յետամնաց, բայց վերածնութեան կալօտ երկրին համար:

Թէեւ ընտրութիւնները տակաւին չեն վերջացած ամբողջովին,
բայց դժուար չէ այսօր իսկ գուշակել ապագայ խորհրդարանին
կազմը եւ ուղղութիւնը:

Թեւեթեցէ՛ք ընտրուած պատգամաւորներու ցանկը եւ կը տես-
նէք, որ տեղական էշրաֆ դասը — «պէյ», «զատէ», «փաշա», «միւլթ-
թի», եւայլն — կը կազմէ ճնշող մեծամասնութիւն:

Չենք տարակուսիր, որ այդ կասկածելի ածականներուն տակ
կրնան գտնուիլ նաեւ լուսամիտ, անկեղծ աղատականներ եւ սահմա-
նադրականներ: Սակայն, այդ բացառութիւններէն անկարող են ժըխ-
տել, թէ մեծամասնութիւնը պիտի ըլլայ յետագէմ, հակադեմոկ-
րատ: Այդպէս կը թելադրէ «արտօնեալներու դասակարգային շա-
հը, դասակարգային մտայնութիւնը: Ատոր ապացոյցը մենք ունինք
ո՛չ միայն ամբողջ Եւրոպայի պատմութեան մէջ, այլեւ զայն տեսանք
օսմանեան առաջին խորհրդարանին մէջ, երբ չորս տարուան ընթաց-
քին նոյն այդ արտօնեալ դասի ներկայացուցիչները մէկ հատիկ չօ-

չափելի օրէնք անգամ չքուէարկեցին ի նպաստ աղքատ ժողովուրդին:

Եւ այսօր ալ, երբ երկրորդ խորհրդարանին մէջ կը բազմին նոյն տիպի, նոյն արտօնեալ դասի ներկայացուցիչները, ինչ իրաւունք ունինք կարծելու, թէ տեղի պիտի ունենայ հակառակը: Նոյն դասը չէ՞ր, որ հին ութիմի ատեն թեւ ու թիկունք կը հանդիսանար համիտեան կառավարութեան: Նոյն դասը չէ՞, որ մինչեւ օրս կառավարած է օսմանեան երկիրը, կառավարած՝ յանուն աղքի, կրօնի, փառաշահի եւ... ի շահ իր դպրանի, ի հաշիւ արտօնեալ դասակարգի:

Երեսուց միլիոն աղքատ, իրաւադուրի գիւղացի ու բանուոր, գիւղեր ցորեկ, տարիներ ու դարեր, արիւն քրտինք կը թափէին եւ կը մնային մերկ, սոված. եւ կը կոտորուէին, որովհետեւ աշխատաւոր այդ հսկայ բանակի աշխատանքին, ձեռք բերած աշխատանքին կէսը օրինական եւ ոչ օրինական ձեւերով կ'անցնէր արտօնեալներու եւ ունեւորներու ամբարները, ֆէօդալները, դրամատուները:

Աշխատաւորները ուղղակի կերպով կեղեքելէ զատ, այդ ունեւորները կը շահագործէին երկիրը եւ կողմնակի ձեւերով: Չմասնակցիլ կամ կարելիին չափ քիչ մասնակցիլ պետական ծախսերուն, եւ միւս կողմէ առատ ամսականներով, կենսաթոշակներով եւ այլ ձեւերով դրպանները լեցնել աղքատ գիւղացիին վճարած տուրքերը — ահա արտօնեալներու քաղաքականութիւնը, դաւանանքը, սրբութիւնը:

Այս է հին ութիմի ներքին քաղաքականութեան պատկերը:

Եւ այս կորստաբեր ուղին էր, որ քայքայեց աշխատաւոր ժողովուրդը եւ սնանկացուց պետութիւնը:

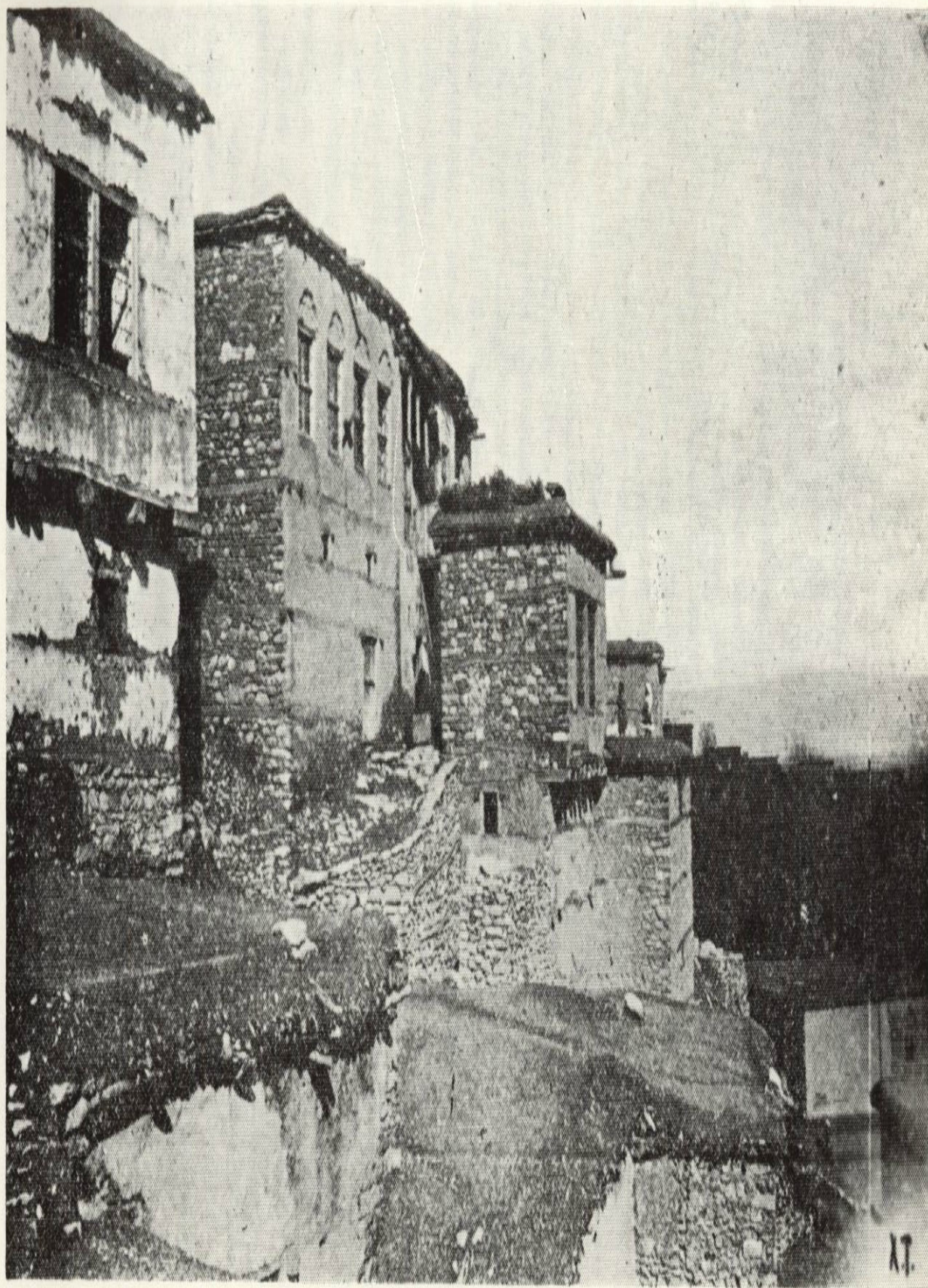
Այդ ութիմն էր որ միլիոնաւոր աշխատող սովալլուկներու կողքին ստեղծեց ծոյլ, զեղխ եւ անբարոյական ստրուկներու դասակարգը:

Մէկ քանի հազար ձրիակերներու այդ բանակն էր, որ այսօր ալ կեցած է ամբողջ ժողովուրդին, պետութեան դէմ, նախանձախնդի միայն իր դասակարգի շահին. պատրաստ իր դրպանին համար դռնել ամէն ինչ, քայքայել երկիրը, կործանել պետութիւնը...

Չծածկենք ճշմարտութիւնը, ամէն ինչ Համիտի վրայ նետելով: Համիտը մինակ չէր, իրեն հետ ունէր հազարաւոր մանր Համիտներ, կեղեքման ամբողջ սխտեմ մը ո'չ թէ լոկ Համիտի, այլեւ այդ կեղեքման սխտեմին հետեւանքէն էր մեր յետամնացութիւնը, մեր աղքատութիւնը, մեր ներքին անկարողութիւնը:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», 4/17 Մայիս, 1912

Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ – ՄՈՒՇ

Է.— ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԲԱՆ

Նոր ռեժիմը որ փոխեց ղեկավար անձերը, վերջ պէտք է դնէր ամբողջ հին սխտեմին, արմատական կերպով պէտք է փոխէր ներքին քաղաքականութիւնը: Երիտասարդ Թուրքիան — իբրեւ հակակշիռ հին Թուրքիոյ — պէտք է յենուէր 30,000,000 աշխատաւոր զանգուածին վրայ, պէտք է աշխատէր աշխատաւոր դասին համար: Վերջինս է որ հիմը պիտի ըլլայ երկրին եւ պետութեան ուժին ու կենսունակութեան, ան է որ վտանգի եւ նեղ օրերու մէջ նեցուկ պիտի հանդիսանայ նոր ազատական ռեժիմին, սահմանադրական կարգերուն:

Դժբախտաբար «երիտասարդները» չհասկցան, չուզեցին հասկընալ իրերու դրութիւնը, պատմական բոպէի պահանջը:

Պայքարելու, ժողովրդական բանակ ունենալու, դեմոկրատիկ կուսակցութիւն ստեղծելու տեղ, անոնք գացին մեր պապերուն արօրած «դիւրին ճամբով»: Համբուրուեցան, դաշնակցեցան բոլոր երեւելիներուն հետ, ստեղծեցին կրօնակիցներու եւ հաւատակիցներու «միութիւն», փոխանակ կազմելու քաղաքական սկզբունքներու կուսակցութիւն:

Միայն, կորստաբեր ճամբայ, հին ռեժիմի վարկաբեկիչ ուղի...:

Անցեալին մէջ, էշրաֆները, արտօնեալ դասակարգելը, իրենց ձեռքն ունենալով պետական մեքենան, դէպի կորուստ տարին հին ռեժիմը:

Նոյնն է այսօր, քանի որ օրէնսդիր մարմինը կը դանուի նոյն աղաւաթի ձեռքին մէջ: Ծառայեցնելով պետութիւնը իրենց շահուն՝ դէպի նոյն անդունդը կը տանին անոնք նաեւ նոր ռեժիմը, նոր ռեժիմի հետ միասին եւ ամբողջ երկիրը:

Զիարուինք արտաքին տարրերութիւններով, փոփոխուած անուններով:

Խորհրդարանի մէջ մենք ունինք այսօր նոյն արտօնեալ, իշխող դասակարգը, որ կը կառավարէր երկիրը հին ռեժիմի ատեն:

Տարբերութիւնը անոր մէջ է միայն, որ աղաւաթն ու էշրաֆը արտաքուստ «ստորագրեր» ու «երդուեր» են հաւատարիմ մնալու

«Միութեան կոմիտէ»ին, ներքուստ որոշած ըլլալով անշուշտ հաւատարիմ մնալու իրենց շահին եւ «Սահմանադրութեան»... անուան:

Տղայական միամտութիւն, քաղաքացիական տհասութիւն է ենթադրել, թէ դայլը գառան մօրթ հազնելով՝ կրնայ դադրիլ դայլ ըլլալէ, ոչխար բզկտելէ:

Աղաւաքէն եւ պետութեան բիւրոկրատներէն կազմուած Օսմանեան խորհրդարանը հաւանաբար տրամադիր պիտի չըլլայ ոչինչ ընելու դեմոկրատիկ ուղղութեամբ, ի նպաստ ժողովուրդին, այսինքն պետութեան իսկական օղտին:

Աւելին կայ, հոգիով-մարմնով «արտօնեալ»ներէ եւ հին յետադէմներէ կազմուած մեծամասնութիւնը իրերու բերմամբ պիտի թեքուի դէպի ետ, դէպի իր թանկագին հին կարգերը:

Հաւանականը ա՛յս է:

Սակայն, ասոր հետ միասին, աւելի եւս հաւանական է նաեւ սա ալ, թէ հին ուղիի յաղթանակը - հոգ չէ թէ նոր անուան տակ ու նոր համեմներով շաղախուած - համահաւասար է նաեւ ներքին եւ արտաքին հին «դժուարութիւններուն», երկրի աստիճանական կորուստին.

Ի՞նչ պիտի ընէ, ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ, ներկայ պարագային, ժողովուրդի շահերով տողորուած այն ազատական եւ դեմոկրատիկ փոքրամասնութիւնը, որ զոյութիւն ունի երկրին, ինչպէս եւ Իթթեհատի ու խորհրդարանի մէջ:

Արդեօք խաբուսիկ «միութեան» վարկը փրկելու կամ իրենց աթոռները պահելու համար, իրենք ալ պիտի ձայնակցի՞ն պահպանողական, էշրաֆական մեծամասնութեան եւ վտանգաւոր սքաքիւֆոյի պահպանման:

Թէ ոչ՝ երիտասարդ ու դեմոկրատ տարրը - պայքարելով ու կռուելով մտավախ ու փտած մեծամասնութեան դէմ, պիտի կանգնի մարդկային լայն ազատութիւններու, ազգային իսկական հաւասարութեան եւ միլիոնաւոր աշխատաւոր դասի շահերուն պաշտպանութեան հողի վրայ:

Երկուքէն ո՞րը պիտի ընտրէ Իթթեհատի ազատական, դեմսկրատ, գաղափարական մասը:

Մեզի համար կասկած չկայ, ամէն պարագայի տակ, թէ ճահճային «անդորրութիւն»ը, գերեզմանային «լուութիւն»ն ու «եաւաշ-եաւաշ»ի փիլիսոփայութիւնը չեն, որ կրնան փրկել մեզ: Արագ, կտրուկ, դեմոկրատիկ օրէնքներով ու գործերով է միայն, որ վերջ կարելի է դնել մեր աղքատութեան ու յետամնացութեան՝ ապահովելով միան-

դամայն եւ մեր ազատագրութիւնը, մեր դոյութեան իրաւունքը :
Վտանգը պայքարի, բարեփոխութիւններու մէջ չէ, այլ «եա-
ւաշ-եաւաշ»ի անշարժութեան, հասարակական մեռելութեան մէջ է :

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», 5/18 Մայիս 1912

Ը.— 445 ՍՊԱՆԵՐԷՆ ՏԸ ՀԱՅ

Ընդհանուր զինուորագրութիւնը անշուշտ այն կարեւորագոյն
բարեփոխութիւններէն մէկն է, որ տեղի ունեցաւ սահմանադրական
չրջանին :

Եւ սա՛ն՝ ո՛չ միայն անոր համար որ կէս ոսկի մարդազլուխ զին-
ուորական տուրքը կը քայքայէր ազգային դասի տնտեսական վիճակը :
Հայերու համար մասնաւորապէս ատ ունէր եւ ուրիշ արժէք մը . զին-
ուորագրութիւնը միջոց պիտի հանդիսանար դէժ փոքր մասով չա-
փաւորելու դրացի զինուած ու կազմակերպուած քիւրտ ազդեցիկնե-
րու աւաղակութիւններն ու սխրագործութիւնները :

Սակայն, աւելի մեծ էր զինուորագրութեան նշանակութիւնը
ընդհանուր քաղաքացիական հաւասարութեան, պետութիւնը կաղ-
մող տարրերու միջեւ համերաշխութեան հաստատման տեսակէտէն :

Դարերու ընթացքին «տերոզի» եւ «նուաճուողի», «կառավա-
րողի» եւ «բայա»յի հոգեբանութեան վերջ դնելու համար անհրա-
ժեշտ էր վերջ դնել եւ ղէնք կրելու տարրերութեան : «Գլխահարկ»
վճարելու տեղ, ոչ-իսլամ տարրերը եւս հրաւիրուելու էին հայրենիքի
պաշտպանութեան :

Ամէն մէկ իրաւական պետութեան մէջ հաւասար պարտակա-
նութիւնը կ'ենթադրէ եւ հաւասար իրաւունք, հաւասարութիւն թէ՛
ղէնք կրելու, կառավարելու մէջ, թէ՛ զինուոր տալու եւ արիւն թա-
փելու մէջ : Այս կ'ըսէ իրաւունքը, պետականութեան սկզբունքը,
ս'յս կը պահանջէ եւ տրամաբանութիւնը, ժողովուրդին առողջ հո-

գեբանութիւնը ու գիտակցութիւնը:

Սահմանադրութեան հռչակած հաւասարութիւնը կրնար հաւասարութիւն ճանչցուիլ այն պարագային միայն, երբ մինչեւ այդ «բայ» ճանչցուած քրիստոնեայ տարրը զինուոր ըլլար, երբ իսլամին հետ միասին հայը եւս իր կողքին կրէ՛ր սուրը:

Թուրքիան, սակայն, Արեւելք է, հակասութիւններու երկիր, փքուն խօսքեր — առանց իրականին մէջ զործադրուելու, փայլուն սրտագին, ներքուստ ապականուած մարմնի վրայ, զեղեցիկ օրէնքնէ՛ր՝ չզործադրուելու պայմանաւ...:

Եւ այդ հակասութիւնը տեղի ունեցաւ նաեւ քրիստոնեայ պաշտօնեաներ, զինուորականներ նշանակելու խնդրին մէջ:

Ոչ-իսլամներէ վալիներ, միւլէսարքներ եւ այլ պաշտօնեաներ չնշանակելու պարագան՝ մեր կառավարիչները «բացատրեցին» այն պատրուակով, թէ պետական լեզուն ոչ-թուրքերը լաւ չեն տիրացած: Քրիստոնեայ սպաներու բացակայութեանը հիմք բերին զինուորական մասնագիտական կրթութիւնը:

Սակայն, էսպէս այս առարկութիւնները վիճելի էին եւ կասկածելի: Եթէ «փաշայացու» անձեր չունէին քրիստոնեաները, հայերը, — սակայն հասարակ «նէֆէր»ներ շատ ունէին: Մէկ փաշան կրնար փոխարինուիլ ու հակակշռուիլ 10-20 պարզ անհատով, բայց տեսէ՛ք որ այդ հասարակ պաշտօնեաներն անգամ չգտնուեցան, դէթ հայկական շրջաններու մէջ, ու հազարաւոր դրազերներու, պարզ ժամտարմներու հարիւրին տասն անգամ հայ չէ... Սահմանադրական չորսամեայ ուժիմը այդ տեսակէտէն չիրագործեց նոյնիսկ դեռ Շաքիր փաշայի օրով նախագծուած հայ պաշտօնեաներու 1/3ի նշանակումը: «Սահմանադրական» ուժիմը մէկ «բարեփոխութիւն» մտցուց այդ տեսակէտէն: Կալաթա Սարայէն անմիջապէս վերցնելով հայ, յոյն լեզուներու դասաւանդութիւնը, իսկ գաւառներու մէջ ջնջելով մինչեւ այդ ատեն գոյութիւն ունեցող հայ մուսուլմաններու պաշտօնները...

Կը յուսացուէր, որ այս ուղղութեան պիտի չհետեւէր զինուորական նախարարութիւնը, — այն «ազատական» շրջանակները, որոնք տապալեցին հին ուժիմը: Ընդհանուր զինուորադրութեան դէմ ա՛յնքան պայքար մղուեցաւ երկուստեք, ա՛յնքան խոչընդոտներ յարուցուեցան, որ զօրքի ղեկավարները պարտաւոր էին խորհելու՝ շուտափոյթ կերպով վերցնելու ընդդիմութեան պատճառները, որոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէր քրիստոնեայ սպաներ չգտնուիլը:

Որպէսզի նորակոչ քրիստոնեայ զինուորը ինքզինք զրկուած ու ստորադրեալ չնկատէ, որպէսզի ե՛ւ քրիստոնեան, ե՛ւ իսլամը աչ-
փով տեսնէին հաւասարութեան իրականացումը զօրքին մէջ, օ՛ր ա-
ռաջ խորհուելու էր քրիստոնեայ սպաներու պատրաստութեան մա-
սին: Երբ մէկ անգամէն քրիստոնեայ զինուորներու թիւը կը բարձ-
րացուէր 40-50.000-ի, այսինքն՝ ամբողջ բանակին 1/4-ին, պէտք էր
նաեւ միջոցներ ձեռք առնել՝ քրիստոնեայ սպաներու թիւը եւս կարճ
ժամանակի մէջ բարձրացնելու եւ հասցնելու սպաներու թիւի 1/3-ին
... Երբ հայը կուտայ տարին 2-3000 նորակոչ զինուոր, ան ունե-
նալու էր նաեւ տարին 70-100 նորաւարտ սպայ. ասոր փոխարէն,
զինուորական նախարարութիւնը զնաց բոլորովին հակառակ ուղ-
ղութեամբ: Յատուկ հրահանգով ան սահմանափակեց զինուորական
վարժարաններ ընդունուող քրիստոնեաներու թիւը՝ իրենց ներկա-
յացուցած աղագրնակութեան տոկոսով... Համեմատական սկզբուն-
քը չէ որ կը կերարկուէր այստեղ — ինչպէս կարծեցին մէկ քանի
հայ թերթեր — այլ անվստահութեան եւ անհաւասարութեան ոգին:

Արդարութեան, համեմատական սկզբունքին տեղ, այստեղ կը
խօսէր հին ռեժիմի տրամաբանութիւնը, ուստի բռնակալական քաղա-
քականութիւնը, որ «անվստահելի» հրեաներու հանդէպ կը սահմանէ
տոկոսներ...

«Աղատական» սպաներու ըրած կարգադրութեան արդիւնքը մեր
առջեւն է այսօր: Բանկալթիի վարժարանին այս տարուան 445 շրջա-
նաւարտներէն հինգը միայն հայեր են: Այսինքն հարիւրէն մէկը:

Հայերը օամ. պետութեան մէջ իրենց թիւով, տուած զինուորնե-
րով, վճարած տուրքերով, կրթական ու աշխատանքի ուժով եւ մա-
նաւանդ աղատական կարգերու համար թափած արիւնով 1/100-ը
չէ որ կը կազմէն, այլ 10, 15 անգամ աւելի:

Արդարութիւնը յարգած ըլլալու, հաւասարութիւնը հեղնանք
չդարձնելու, աղգային համերաշխութիւնը ամրապնդելու համար
անհրաժեշտ է, որ հայ պաշտօնեաները, հայ սպաները մանաւանդ
իրենց թիւով ու դիրքով ըլլան այսօրուէն 10, 15 անգամ աւելի:

Չհետեւինք Ռուսիային՝ հրեաներու հանդէպ ունեցած հա-
լածական քաղաքականութեան: Հալածանքները չեն աւելցնէր Ռու-
սիոյ ուժն ու հեղինակութիւնը, այլ կը պահեն երկիրը տաղնապի
մէջ: Եւ վերջապէս, Թուրքիա իր դիրքով ոչ 120 միլիոն ուսւ տարր
հաշուող դրացի հզօր պետութիւնն է, եւ ո՛չ ալ Թուրքիոյ քրիստոնե-

եաները կրնան համեմատուիլ Ռուսիոյ հրեաներուն հետ :

Հեղինանք չդարձնենք զինուորագրութեան խաւասարութիւնը ,
դործադրենք ատիկա կեանքին մէջ իր ամբողջ մեծութեամբ ու
խորութեամբ :

Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», 3/16 Օգոստոս 1912

ՎԱՇԵԱՌՈՒԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Զուր չեն դանդատուել բաղձաթիւ անկողմնակալ օտարականներ
հայի բացասական հակումների մասին :

Հեռու մնացած քաղաքական մեծ պայքարներէ , անապահով
նոյնիսկ երկրադործական — անասնապահական աշխատանքի մէջ ,
հայը դարձել է քաղաքացիակ , տարուել է արհեստի , առեւտրի :

Առեւտուրն էլ — դտնուելով Արեւելքում իր ամենանախնական
դռնհիկ շրջանին մէջ — եղել է ո՛չ այնքան արտադրուող իրերի վա-
րանակութիւն , որչափ չարչիութիւն , կապուած միշտ վաշխառու-
թեան հետ :

Դարերի ընթացքին չարչիութեան այդ ոգին վարակել է հայ
քաղաքացուն , արձագանդ է տուել կարծես նոյնիսկ հայ աշխատաւոր
դանդաւածների մէջ :

Չնայած հայ ժողովուրդի 3/4ի հողադործութեամբ պարապե-
լուն , ծանր աշխատանքի ենթակայ լինելուն , — «թեթեւ աշխատան-
քի՛» , «առեւտուրի» հակումներ , քաղաքացիներէն դատ , ցոյց կու-
տան նաեւ հայ ժողովրդի համարեա թէ բոլոր խաւերը :

Հայերի , յոյների , հրեաների «ճարպիկութեան» մասին տարած-
ուած սրախօսութիւնները այնքան էլ զուրկ չեն հիմքէ : Դրամ չահե-
լու , ոսկի դիզելու տենչը հասած է մեզ մօտ վտանգաւոր աստիճա-
նի . . .

Խնդիրը նիւթական ապահովութեան , լաւ աշխատանք ունենալու
մէջ չէ հարկաւ : Հարստանալու , շատ հարստանալու ցանկութիւն
ունին բոլոր մարդիկ , ամենահամակրելի ազգերն անգամ :

Մեզ մօտ , վատը նրա մէջն է որ միւս ազգերը դրամ չահելու

հետ միասին ունին եւ լաւ ապրելու ձգտում, բարոյական, գիտա-
կան, գեղարուեստական, քաղաքական պահանջներ ու հոգսեր,
մինչդեռ մենք՝ հայերս, համարեա թէ զուրկ ենք այդ մարդկային
առողջ պահանջներէն՝ լրիւ կերպով, լաւ ապրելու տենչերէն, քա-
ղաքական, գիտական եւ այլ ձգտումներէ :

Լաւ ապրելը մենք կը հասկնանք անասնական — ֆիզիքական
(խմելու — հազնուելու) մտքով եւ տարուած ենք ո՛չ թէ դրամը
կեանքի քարճարացման ծառայեցնելու, այլ նկատելու զայն իրրեւ մի
նպատակ, աստուածութեան նման մի սրբութիւն :

Վտանդը նրա մէջն է որ դրամազուլիս գիշելու մարմաջով
տարուած են մեզ մօտ ո՛չ միայն չարչիւն ու առեւտրականը, ո՛չ մի-
այն տգէտ ամբօխը, այլ բոլոր խաւերը, նոյնիսկ նրանք, որոնք
հրաւիրուած են դադուելու քաղաքականութեամբ, դրականու-
թեամբ, գիտութեամբ :

Ականաւոր դէմքեր կը յիշեմ, «խելացի», «տաղանդաւոր»,
«հասարակական» հոգսերով տարուած, որ իրենց շուրջն եղող օր-
ուայ չարիքներուն դարմանը տեսած են դրամ հաւաքելուն մէջ :

Շահադիզի նման բանաստեղծները, Խորէն Ստեփանէի նման ե-
պիսկոպոսները բանաստեղծութեան, քարոզին, կրթութեան նուիր-
ուելու տեղ, իրենց ժամանակը կը վատնեն դրամ հաւաքելու :

Աւելի դարմանալին այն է որ կրթութեան արժէքը գնահատող
այդ Խորէն Ստեփանէներն ու Սարգիս եպիսկոպոսները՝ իրենց ժա-
ռանգութիւնը կրթութեան կը յատկացնեն ո՛չ թէ անմիջապէս, այլ
50 թէ 100 տարուայ յետոյ :

Մեր «հեռատես» բարերարները կը հաշուեն, որ 100 տարուայ
ընթացքին իրենց 40-50 հազարները տոկոս տոկոսի վրայ քարդուե-
լով՝ կը դառնան միլիոն եւ հնարաւորութիւն կուտան շատ վարժա-
րաններ բանալու : Այսօրուայ մէկ դպրոցը նրանք կը զոհեն հարիւր
տարի յետոյ բացուելիք 5-10 դպրոցներին...

Ենթադրել թէ Խորէն Ստեփանէներն ու Սարգիս եպիսկոպոսնե-
րը չեն կարող հաշուել այսօր հիմնուելիք իրենց դպրոցի հարիւր
տարուայ քննարկման տալիք օգուտները, անկաբեւելի է : Տարին 5-10
կրթուած մարդ միայն հաշուելով՝ մեր եպիսկոպոսները հարիւր
տարուայ մէջ իրենց կրթած սաների թիւը կրնային հաշուել հազար-
ներով :

Իսկ եթէ հաշուի առնուի այդ կրթուած մարդոց ազդեցութիւնը՝
իրենց շրջապատին վրայ, եթէ կրթական գործի մէջ եւս նկատի

առնուի դրամի աւելնալուն, բարդ տոկոսներու սկզբունքը, անկասկած որ եթէ յիշուած եպիսկոպոսների դպրոցները այսօր հիմնուած լինէին, պիտի տային տասնեակ հազար կրթուած անհատներ:

Սակայն, տեսէք որ «կրթութեան տոկոս»ները չեն հաշուեր, իսկ դրամի տոկոսները կ'ըմբռնեն դիւրին կերպով...

Եւ այսպէս, ամէն քայլափոխում ոչ — վաճառական հայն անգամ պառկած դրամին տոկոսները կը հաշուէ, իսկ չի կարող հաշուի առնել կենդանի, դրական ձեռնարկների օգուտները, աշխատանքի տոկոսները...:

Յետամնաց մեծ-Ռուսիան, Երիտասարդ Պուլկարիան, յառաջագէմ Աւստրիան պարտքի տակ կ'իյնան. դրսէն հարկւրաւոր, հազարաւոր միլիոններ կ'առնեն տոկոսով՝ երկաթուղիներ կառուցանելու, դպրոցներ հաստատելու համար. եւ այդ ծանր պարտքերը կ'առնեն՝ անշուշտ այն հաշուով որ լուսաւորութիւնը, հաղորդակցութեան միջոցները, երկրի բարեկարգութիւնը՝ պանքային վճարելիք 3-5% ներքէն աւելի մեծ շահ կը բերեն, աւելի կը նպաստեն ամբողջ ազգին, ամբողջ երկրին յառաջադիմութեան...

Այդ կը թելադրէ հասարակական շահը, ա'յդ կը պահանջէ ամբողջ դատողութիւնը, ֆիշդ հաշիւը:

Այդպէ՛ս կը վարուինք եւ մենք բոլորս՝ երբ խնդիրը կուգայ մասնակի ձեռնարկներուն, մեր սեփական տնտեսութեան: 5, 10, 20%ով դրամ կ'առնենք՝ օգտակար համարուած ձեռնարկը հաստատելու, մեծացնելու եւ 20-30%ով վաստկելու եւ շահելու յոյսով:

Սակայն այլ կերպ կը վարուինք մենք՝ երբ հարցը կուգայ հասարակական ձեռնարկներին:

Մեր կրթական հաստատութիւնները զարգացնելու, մեր ժողովրդի ապահովութեան, մեր իրաւունքների լայնացման համար աշխատելու եւ ծախսելու տեղ՝ ո'չ միայն պարտք չենք ըներ, այլ մեր ունեցած սուղ միջոցներն էլ վար կը դնենք, %ով ուրիշին կուտանք, — ճիշդ այն չափերի նման՝ որ հասկացողութիւն կամ չնորհք չունեն աշխատելու եւ շահաւէտ ձեռնարկներ ստեղծելու, այլ միմիայն վաշխառութեամբ պարապելու:

Կրօնական մեր բոլոր հաստատութիւնները, Երուսաղէմէն սկսեալ մինչեւ Սուրբ Կարապետ, վաղուց ի վեր կը հետեւին այդ բնութային: Ժողովրդի յառաջադիմութեան նպաստող կեցիկների նոր ձեռնարկներ չէ որ կը հաստատեն, 1000 տարուց ի վեր իրենց ունեցած դպրոցները չէ որ կը մեծցնեն ու կը բարձրացնեն:

իրենց «հօտ»ի հոգիքն բարձրացնելու տեղ՝ մեր հոգեւոր հաստատութիւնները դադարեցնելու և կալուածներ զննելով, մեռած քարերի կոյտեր դիզելով: Վանքերէ, կրօնական հաստատութիւններէ վերջ մենք ունեցանք նոր աշխարհիկ հաստատութիւններ՝ թաղական խորհուրդներ, կրթական, բարեգործական ընկերութիւններ, մատնաւոր բարերարներ – սակայն չադատուեցինք մեր հին ախաէն: Հեռուն չզնանք, կանգ առնենք սահմանադրական շրջանին վրայ, երբ ամբողջ երկիրը կը մտնէր վերանորոգչական դժուարին աշխատանքի շրջանին մէջ, անցած 20 տարիներու կորուստը լեցնելու յոյսով:

Կասկած չկայ որ Սահմանադրութեան հաստատումէն ետք, մայրաքաղաքին մէջ, ուր աւելցաւ հայ ազգարնակութեան թիւը, բարձրացաւ հային շահը՝ լայն ասպարէզ բացուելով մեր երիտաւարութեան գործունէութեան համար – աւելնալու էր եւ մեր դպրոցների թիւը, բարձրանալու էր եւ մեր վարժարանների որակը:

Մեր ազգային մարմինները, սակայն, մեր թաղական խորհուրդները՝ կը մնային նախասահմանադրական իրենց թմրութեան մէջ, կը շարունակէին սլահել նոյն խամրոց – մանկական պարտէզները, նոյն անկերպարան նախակրթարանները, նոյն խաղաղ «կեդրոնականը»...

Թող մեր թուրք դրացիները աւելացնեն իրենց դպրոցների թիւը, բարձրացնեն անոնց որակը, հաստատեն ուսուցչանոցներ, արհեստագիտական վարժարաններ, յրիւրդաց դուէժներ, բարեկարգեն համալսարանը...

Թող հայ ճարտիկ «մանկավարժ»ները – կառավարութեան խորհուրդներով ու աջակցութեամբ – բանաւ Պոլսոյ մէջ բազմաթիւ (առայծմ 12) իտատիէ «հայ» վարժարաններ, ուր առարկաները կ'աւանդուին աշխարհիկ բոլոր լեզուներով՝ բացի հայերէնէ...

Մեր թաղականներն ու ազգին ղեկավարները կը մնան անվրդով:

Հայ կրթութիւնը, հայ յառաջդիմութիւնը՝ անոնց գործը, անոնց հոգը չէ կարծես... Անոնք պատասխանատու կը համարեն իրենք զիրենք թաղական դրամագլուխներու աւելնալուն, կալուածներու շատնալուն...

Դեռ երէկ էր, «ադատութեան» շրջանին մէջ, որ մեր ազգային վարչութիւնը փանկալթիի գերեղմանատան հաշուին կը ստանար 15,000 ոսկիի խոշոր գումար: Աւերուած Մայր – Երկրի կրթական գործին խթան հանդիսանալու, ուսուցչանոց, հիմնելու, դէթ մի հատիկ օրիորդաց միջնակարգ դպրոց հաստատելու տեղ... մեր ազգային գործերու ղեկավարները խորհեցան «նոր կալուած»ներ գտնել...

«Ընկերութիւն»ները, բանիմաց անհատները ուղեցին ազատուել այս «վաճառականական» աշխարհայեացքէն:

Ռուսիայում հարստացած մի վանեցի՝ Սանասարեան՝ իր ունեցած մեռեալ ոսկիէ դրամագլուխը որոշեց կեղեւնի դրամագլուխի վերածել՝ ժողովուրդի լուսաւորութեան ծառայելով: Հաստատեց Սանասարեանը, որ յետամնաց Մեծ-Հայքի մէջ հրաւիրուած էր նոր սերունդին նուիրելու գիտութեան բարիքն ու ուժը: Սակայն մեռած դրամագլուխի պաշտողները այստեղ եւս կիսով չափ խեղդեցին կենդանի դործը: Բարեբարին թողած դրամագլուխին մի խոշոր մասը խնամակալները սկիզբէն ի վեր «խնայեցին», նոր կալուածքների յատկացրին, կարծես կրթական հաստատութիւններով լեցուն լինէր պատմական Հայաստանը:

Իսկ այսօր, դպրոցը տեղափոխելու պատրուակով, դրամագլուխի մեծ մասն է որ ժողովուրդի լուսաւորութեան ծառայեցնելու տեղ՝ կը տրուի պանքաների, նոր շէնքերի:

Երեւի մենք՝ հայերս Ամերիկայէն, Զուիցերիայէն ու Պուլկարիայէն աւելի լուսաւոր ու երջանիկ ենք, որ ո՛չ միայն պարտքով դպրոց չենք բանար, այլ եղածներն իսկ կը փակենք, կրթութեան յատկացուած փարաներն իսկ կը պահենք՝ քարէ շէնքերը շատցնելու, ոսկիէ քսակները պարարտացնելու համար:

Հարիւրաւոր տարիներ առաջ, հալածանքի շրջանին եւ մեր տղէտ նախահայրերի օրերուն՝ կալուածներ գնելու, ոսկի դիզելու ուղղութիւնը գուցէ ունէր իր արդարացուցիչ պարագաները: Երուսաղէմէն մինչեւ Հաշտարխան, Կալկաթայէն մինչեւ Սուչովա եւ Մոսկուա կանգնած են այսօր հայ «բարերար»ների կտակած հողերը, պալատները, միւլդիոնները աննպատակ, ծառայող օտարներին, մոռացութեան տուած հայ մասսաների ծով ցաւերը: Ասդին՝ բուն Հայաստանի հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, հայութեան արմատը, աշխատաւոր ժողովուրդը կը մնայ կիսաստրուկ, տղէտ եւ աղքատ, իսկ անդին՝ օտարութեան մէջ, կը կենան խնայուած ու դիզուած միլիոններ, մեռած հոյակապ շէնքեր, իբրեւ մարմնացեալ արձաններ մեր տգիտութեան եւ... վաշխառուական հակումներին:

Եթէ չունինք աչք՝ այդ ցաւալի արդիւնքները տեսնելու, գէթ բարոյական հոտառութիւն ունենանք այդ «չարչիական քաղաքականութենէն» ամաչելու:

Եթէ չունինք բարոյական առողջ դպացում՝ ամաչելու, գէթ խելք ունենանք՝ ճիշտ հաշիւ ընելու եւ միանգամ ընդմիշտ ըմբռնելու որ

20րդ դարու մէջ մեզի նման ազգերու համար դրամի ամենաշահաւէտ գործածութիւնը ժողովուրդի լուսաւորութիւնն է՝ անմիջապէս եւ ամենալայն չափով:

Վաչխառուական ոգին մտել է հայ ժողովրդի արիւնն ու ծուծը: Դրամի, մեռած քաղիքալի պաշտամունքը կը սպառնայ ջնջել մեր ժողովրդի կենդանի քաղիքալը՝ զարգացումը, բարոյականը, մարդավայել գոյութիւնը:

«Ազատամարտ», 29 Սեպտեմբեր / 12 Հոկտեմբեր, 1912

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՄԵՐ ԿՐԹԱԿԱՆ ՊԵՏՔԵՐԸ

(ՆԱՄԱԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ)

Ա.

Երկարօրէն կանգ չենք առներ այն կարեւորութեան վրայ, որ կը ներկայացնէ կրթական գործը առհասարակ: Մասնաւորապէս մեզի՝ Հայերիս համար - իբրեւ մի ազգի որ փոքր է թիւով, չաղախուած աշխարհի հետ եւ մասնաւոր գուրի քաղաքական անկախութենէ ու պետական իրաւասութիւններէ - մասաւոր զարգացումը, արհեստագիտական հմտութիւնը եւ բարոյական համերաշխութեան ոգին, այսինքն լուսաւորութիւնը լայն մտքով, կը հանդիսանան այն ազդակները, որոնց վրայ հիմնուած է մեր պատմական դերը, մեր գոյութիւնը:

Այս ճշմարտութեան գիտակցել են յատկօրէն մեր ժողովրդի առաջնորդները դեռ 50 տարի առաջ, Ազգային Սահմանադրութեան մէջ կրթական գործին տալով առաջնակարգ տեղ:

Դժբախտաբար, իրականին մէջ, մենք ըրած ենք շատ քիչ բան, նոյնիսկ 1908ի Սահմանադրութենէն յետոյ ալ մեր դպրոցական գործը կանոնաւորած ենք շատ քիչ չափով: Զիշտ եւ անկեղծ լինելու համար պէտք է խոստովանիլ, որ Ազգ. Սահմանադրութեան հռչակումէն 50 տարի ետքն իսկ մեր դպրոցները կը գտնուին նոյն խեղճ, անկերպարան վիճակին մէջ, ինչ որ էին հալածական ուժիմին օրով հինգ կամ աւելի տարիներ առաջ:

Ընդհանուր, նոյնիսկ պարտադիր կրթութեան «կղբունքը», յայտարարուած 50 տարի առաջ, կը մնայ մեռած տառ ո՛չ միայն յետամընաց դաւառներուն մէջ ու գիւղերը, այլեւ կեդրոնին, այսինքն՝ մայրաքաղաքին մէջ, Կ. Պոլսոյ 100-150 հազար հայ բնակչութիւնը իր 47 ազգային թաղային վարժարանների ու ծաղկոցների մէջ կը հաշուէ 6500 աշակերտ - ծաղկոցներէ եւ մանկապարտէզներէ դուրս եկած միայն 3200 տղաներ (նորմալ եւ օրինական 10-15000ի տեղ):

Կացութիւնը աւելի եւս կը բարդանայ, երբ եղած վարժարանները, անոնց 9/10ը շատ վար են որակի տեսակէտէ, անկարող՝ դիմանալու որեւէ անաչառ քննադատութեան: Գրեթէ բոլոր մեր նախակրթարանները եւ մասնաւոր «մանկական պարտէզ» անունը կրող

հիմնարկութիւնները՝ կամ խամրոցներ են եւ կամ մեքենաբար գրեւ
կարգալ-հաշիւ սորվեցնող հաստատութիւններ :

Զուրկ կանոնաւոր դասընթացքէ , յարմար շէնքերէ , վառելիքէ ,
գրենական պիտոյքներէ , գրադարաններէ , դասաւանդութեան համար
անհրաժեշտ օժանդակ միջոցներէ - մեր դպրոցները շատ քիչ կը նը-
պաստեն մտքի զարգացման , կամքի ուժեղացման , ընկերական-հա-
մագործակցութեան , ոգու խորացման եւ ոչ ալ իւրացնել կուտան
թեքնիք-արհեստագիտական հմտութիւն : Ուսուցիչները - մեծ մասով
անսրատրատ եւ անհմուտ - իրենց կարողութեամբ , հասարակական
գիրքով ու վարձատրութեամբ հետու չեն կօշկակարներէ , ծառաներէ :
Տեսչութեան եւ տնօրէնութեան պաշտօն ստանձնողները սովորաբար
կը կատարեն վերակացուների դեր , առանց հոգ տանելու դասաւան-
դութեան ու դպրոցի որակի բարձրացման , առանց դասաւանդու-
թեանց հսկելու , փորձնական դասեր տալու , մանկավարժական ծնո-
ղական ժողովներ ունենալու , աշակերտներ ծնողներ չհետ չփման
մէջ գտնուելու... Աւելի լաւ չեն հայ բողոքական եւ հայ կաթողիկ
հաստատութիւնները : Շատ-շատ անոնք աչքի կը զարնեն իրենց ար-
տաքին փայլով ու կարգապահութեամբ , բայց ոչ կրթական լրջու-
թեամբ , եւ սաներին ներշնչող ազգային-մարդկային առողջ ոգիով :

Հայ վարժարաններու այս տխուր կացութիւնը սովորաբար կը բա-
ցատրուի մեր լայն զանդուածներու աղքատութեամբ , ազգային կըր-
թութեան օժանդակելու համար ծնողներու չկամութեամբ եւ հա-
րուստներու անտարբերութեամբ :

Սակայն , նոյն աղքատ ծնողները տասնապատիկը կը վճարեն օ-
տար կամ մասնաւոր լաւ համարուած բայց էապէս միայն փայլուն
արտաքին ունեցող դպրոցներուն : Զեռներէցութեան , նուէրներ տալու
տեսակէտէ մեր հասարակութիւնը (առանց բացառութեան նոյն իսկ
թաղականները եւ հարուստները) ետ չի մնար իր դրացիներէն , գուցէ
ընդհակառակը :

Եւ եթէ ասով հանդերձ , կը կաղայ մեր կրթական գործը , ատոր
պատճառը առողջ եւ գործնական կրթական քաղաքականութեան չգո-
յութիւնն է , ա'յն , որ մեր ունեցած միջոցների բաշխման մէջ կը պակ-
սի նպատակայարմարութիւնը , եւ մեր կրթական-ազգային տուրքի
բիւտձէի համար գոյութիւն չունի մէկ չափ եւ մէկ կշիռ :

Մեր կրթական գործի թուլութիւնը հետեւանք է այն բանին , որ
էապէս մեր մէջ գոյութիւն չունի կրթական վարչութիւն՝ դպրոցներու
ծրագրին , մէջ կապ եւ ներդաշնակութիւն պահպանելու , թաղականն-

րի, ուսուցիչների եւ տեսուչների վրայ հսկելու, անճարակներին հեռացնելու եւ կամայականութիւններին, թիւրիմացութիւններին վերջ դնելու համար:

Փաստացի լինելու համար, բաւական է յիշել որ Պոլսոյ մեր բոլոր թաղային աղգային վարժարանները՝ մինչեւ օրս էլ կը պահեն Սահմանադրութենէն առաջ ունեցած իրենց նախնական-արաբական, աւելի ճիշտ՝ դրաղիտական տիպը: Վերը յիշատակուած 6516 մանչ եւ աղջիկ աշակերտները, ըստ իրենց կարգերի կը դասաւորուին հետեւեալ կերպով.

	մանչ	աղջիկ
Մանկապարտէզ եւ ծաղկոց		
(այսինքն 4-6 տարեկան)	1735	1589
Տարր. Դասնթ. (Ա. տարի)	583	449
Տարր. Դասնթ. (2դ »)	493	355
Միջին Դասնթ. (3դ »)	240	246
Միջին Դասնթ. (4դ »)	254	213
Բարձր Դասնթ. (5դ »)	70	107
Բարձր Դասնթ. (6դ »)	62	83
Լրացուցիչ (7դ »)	0	29
Լրացուցիչ (8դ »)	0	8
	<hr/>	<hr/>
Գումար՝	3437	3079

Այսպէսով՝ լրացուցիչ, այսինքն՝ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ եւ մտքի արթնացման նպատուղ դասարանների մէջ, օրինակ էսպեան վարժարանի մէջ կը հաշուուի 37 աղջիկ:

Աւելցնելով այս 37ին Կեդրոնականի 150 աշակերտները՝ մենք կը ստանանք մօտ 200 սաներ, որ մայրաքաղաքին մէջ կ'առնեն միջնակարգ կրթութիւն մայրենի լեզուով, այսինքն աղգային ոգիով...:

Սկիւտարի, Գումգարուի եւ Մամաթիայի նման 25-30 հազարական հայ բնակիչ ունեցող թաղեր չունին նախակրթարանի վերջին դասարաններն անգամ:

Պատրիարքանիստ Պոլիսը ունի միայն մէկ տղայոց միջնակարգ աղգային վարժարան, եւ բոլորովին զուրկ է կանոնաւոր միջնակարգ աղջկանց հաստատութենէ...

Եւ այս ամէնը ա՛յն ժամանակ, երբ նոյն աղգային նախակրթարաններին կից սունկի նման կը բռննին բազմաթիւ «մասնաւոր» «հայ»

միջնակարգ դպրոցներ, ուր սակայն (1-2 բացառութեամբ) հիմնական առարկաների մեծ մասը կ'աւանդուի թուրքերէն, ֆրանսերէն, իտալերէն եւայլն, աւելի եւս նպաստելով հայու օտարամոլ դիմադրածի վատասեւրման:

Աւելի լաւ չէ կացութիւնը գաւառների մէջ, թէեւ Սահմանադրութենէն յետոյ ամէն տեղ կը նկատուի եռանդի աւելացում: Սակայն, թէ՛ առաջ, թէ՛ այսօր՝ աղքատ, հալածուած, բուն հայաբնակ շրջանները մնացած են առանց օգնութեան ու օժանդակութեան՝ ազգային կեդրոնակաւ մարմինների կողմէ: Փակուած (եւ մի քանի տարով նախակրթարանի վերածուած) Կարնոյ Սանասարեանէն յետոյ մէկուկէս միլիոն բնակիչ ունեցող հայաբնակ գաւառները մէկ կանոնաւոր միջնակարգ վարժարան իսկ չունին: Ազգային կեդրոնական վարչութիւնը չէ ապահոված Հայկական նահանգների համար մի շրջուն տեսուչ անդամ... Եւ այս անիութութիւնը տեղի կ'ունենայ այն ժամանակ՝ երբ օսմանեան կառավարութիւնը վերջին հինգ տարիների ընթացքին, իր կրթական պիւտճէն 40 միլ. դրուշէն բարձրացուցած է 92 միլիոնի, տարրական, միջնակարգ, աղջկանց, արհեստագիտական, նոյն իսկ մանկավարժական թրքական դպրոցներ բանալով յետամնաց Բաղէշէն սկսեալ մինչեւ Պոլիս...

Աներկբայելի պիտի համարել այսօր որ եթէ վերջին 5-35 տարիների ընթացքին մեր թուրք դրացիները կրկնապատկեցին ու եռապատկեցին իրենց ցեղակիցների մէջ դպրոց յաճախողների, մանաւանդ կանոնաւոր ու լուրջ միջնակարգ կրթութիւն ստացողների թիւը, մենք՝ հայերս մնացինք նոյն վիճակի մէջ, որի մէջ էին մեր հայրերը, 25-30 տարի առաջ:

«Ազատամարտ», 4/17 Մայիս 1913

Հայաբնակ դաւառների հանդէպ կեդրոնի ցոյց տուած անտար-
բերութեան առթիւ մեղի կ'առարկեն, թէ Աղգային — Կեդրոնական
Վարչութիւնը դաւառներին օժանդակելու համար նպաստ կուտայ
գաւառացի ուսանողներուն, կը պահէ Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժա-
րանը, ուր կ'ուսանին գաւառացիներ եւս: Սակայն, Պոլսոյ վարժա-
րանները, գտնուելով դաւառներէն 10-20 օրուայ հեռաւորութեան
վրայ, նոյնչափ քիչ կը ծառայեն հայկական դաւառներին, որչափ
Երեւանը, Թիֆլիսը, Եդիպտոսը... Իսկ չքաւոր գաւառացիներին
Պոլսոյ մէջ նպաստ տալը՝ միմիայն դէպի հեռաւոր գաղութը կը քաշէ
գաւառի ստանց այն ալ սակաւաթիւ կիսակիրթ երիտասարդութիւ-
նը: Տարիներ ապրելով միջազգային Պոլսոյ մէջ՝ գաւառացի երի-
տասարդները բնակեցորէն կը հաստատեն վերջնիս մէջ բարեկամա-
կան մանրմական կապեր, կ'ընտելանան անոր կեանքին եւ, շնորհիւ
ստացած կրթութեան ու կապերի, ապահովելով իրենց պաշտօն ու
դիրք՝ չեն վերադառնար մայրենի գաւառը: Այս սխալ ուղղութեան
հետեւանքով, հայ կրթուած դասի 3/4ը (եթէ չըսենք աւելին) կը
կեդրոնանայ այսօր Պոլսոյ մէջ, յետամնաց դաւառների ամբողջ զե-
կավարութիւնը թողելով տեղին վրայ հազիւ նախնական կրթութիւն
ստացած մարդոց:

Այս բոլորի հետ միասին նկատի առնելով դաւառներէն եկող
բաղմաթիւ եւ անվերջ դիմումներն ու կոչերը: Համոզուած որ մեր
Ժողովրդի յառաջդիմութիւնը կարող է ապահովուել միայն միատե-
սակ տուրքի եւ կանոնաւոր պիւտճէի ստեղծումով, ինչպէս եւ Կեդ-
րոնական Վարչութեան եւ ունեւոր վայրերի նիւթական օժանդակու-
թեամբ հայաբնակ դաւառներին (պէթ որոշ ժամանակաշրջանի հա-
մար): Դիտելով որ դրագիտութեան ու տարրական կրթութեան պա-
հանջը արդէն ձգած է խոր արմատ Ժողովրդի լայն խաւերուն մէջ եւ
վերջիններս իրենց սեփական միջոցներով ու մէարիֆէն առնելիք
բաժինով կ'ապահովեն նախնական կրթութիւնը, որով կեդրոնական
եւ հաւաքական մարմիններին կը մնայ զբաղուել աւելի եղած վար-
ժարանների ՈՐԱԿԸ բարձրացնելով եւ մանաւանդ միջնակարգ հա-

տատու թիւները չատացնելով: Վերջապէս, տեսնելով որ երբևս ազեմական, երէցեանական, օրմանեանական եւ այլ նման խնդիրներ, «Թագրիրներ» ներկայացնելու հետ միասին՝ դրաւած են մեր ազգ-կեդրոնական մարմինների ամբողջ ժամանակը, մոռացութեան մատնելով ոչ նուազ կարեւոր ստեղծագործական աշխատանքները կրթական ասպարէզին վրայ:

Կուգամ Ազգային Վարչութեանը եւ ձեզմէ բղխած մարմիններուն քննութեան ներկայացնելու հետեւեալ առաջարկութիւնները.

Ա.՝ Ազգային կրթական գործը դնելու համար սահմանադրութեամբ նախատեսուած լայնութեան եւ բարձրութեան վրայ, թէ՛ կեդրոնական, թէ՛ դաւառական ժողովներին առաջարկել քննուելու ազգային կրթական պարտադիր տուրքի որոշ չափ եւ զանձման ձեւ: Ըստ իս, այդ չափը եւ կշիռը պիտի լինի ամէն մէկի հասոյթի հարիւրին 1ը (երեք օրուայ աշխատավարձը), որ գիւղերի մէջ խոշոր դեբ-րով կը համապատասխանէ կառավարութեան վճարած ամէն կարգի ուղղակի տուրքերի 1/10ին, իսկ հարուստների համար՝ իրենց ամբողջ հարստութեան արժէքի 1/1000ին: Փորձերը ցոյց կուտան, որ այդպիսի մի չափի ճշտման պարագային, շատ քիչեր միայն խոյս կուտան իրենց ազգային պարտականութեան կատարումէն, որով հայոց լուսաւորութեան գործը կը դրուի հաստատուն հիմքերու վրայ:

Բ.՝ Կառավարութեանէն պահանջել, որպէս զի դաւառական ազգային վարչութիւններին յանձնուին տասնորդի հետ զանձուող կրթական տուրքի մեղ հասնելիք բաժինները (համապատասխան շրջանների այլեւայլ ազգութեանց թուի), ծառայեցնելու համար զայն հայ գիւղացի ազգաբնակչութեան կրթական գործին:

Գ.՝ Հրահանգել Կ. Պոլսոյ գլխաւոր թաղերին (Բերա, Գում-Գարու, Սկիւտար), ինչպէս եւ 2000 տուն բնակչութիւն ունեցող ծովեղերեայ եւ երկաթուղիի գծի վրայ գտնուած համեմատաբար աւելի բարեկեցիկ վայրերին՝ բարձրացնել իրենց կրթական պիւտձէն եւ աստիճանաբար թաղերու միացած ութերով միջնակարգի (իտատիէի) վերածել իրենց տեղի բարձրագոյն նախակրթարանները:

Դ.՝ Ազգային կրթական գործը կանոնաւորելու, նոր դպրոցներ բանալու, ոչ-հմուտ ուսուցիչներին օժանդակած լինելու, ծագող վէճերին ու թիւրիմացութիւններին վերջ դնելու, մի խօսքով կրթական վարչութեան հիմքը դնելու համար, Ազգային կեդրոնական Վարչութեան կողմէ նշանակել երեք շրջիկ տեսուչներ՝ Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի եւ Կիլիկիայի համար, Պոլսոյ տեսչի գործունէութեան շրջա-

նը տարածելով Թուրքիոյ մնացած արեւմտեան երկրամասին վրայ : 500—600 ոսկիի տարեկան դուժմաբը, որ պէտք էր լինի շրջուն տեսուչներին ռոճիկի եւ ճանապարհածախսերի համար, լիուլի էր փոխարինուի այն օգուտով, որ մենք էր ստանանք կրթական գործի մէջ մացուած կանոնաւորութեան շնորհիւ :

Ե.— Կրթական գործի որակը բարձրացնելու եւ յետամնաց դաւանների լուսաւորութիւնը սխաբմաքիկ, միջնակարգ կրթութեամբ ապահովելու համար, տեղական Ուսումն. Խորհուրդների հաւանութեամբ, աստիճանաբար միջնակարգի վերածել Վանի, Տիգրանակերտի (կամ Կարնոյ) եւ Մարաշի (կամ Հաճնոյ) այն ազգային վարժարանները (թաղական կամ անհատական), որոնք իրենց սաներին կուտան այսօր բարձրագոյն նախակրթարանի համար սահմանուած (կամ աւելի բարձր) ուսում :

Զ.— Ազգային նախակրթարանների համար հմուտ եւ փորձուած ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով ձեռնարկել 2—3 ամեայ ուսուցչանոցների բացման (օրինակելի նախակրթարաններով), հաստատելով վերջիններս հայաշատ կեդրոնների մէջ, օրինակ՝ Մուշ, Խարբերդ, Սիւ (կամ Հաճըն) : Պոլսոյ եւ առ հասարակ արեւմտեան շրջանին բնւարարութիւն տալու համար՝ մանկավարժականի վերածել եւ Ատաբազար կամ Պարտիզակ փոխադրել Արմաշի դպրոցը :

Ընդունելով որ միջնակարգ (գոլեմական), ինչպէս եւ մանկավարժական ամէն մի դասարան միջին հաշուով կրնայ ապահովուիլ տարին 200 ոսկիով (որի կէսը տալու է Կեդրոնի Վարչութիւնը, իսկ միւս կէսը հայթայթուելու է տեղական միջոցներով եւ աշակերտների թոշակներով), դիտելով որ այդ դպրոցները ամէն մի տարի աւելցնելու են մէկ մէկ դասարան, Ազգ. Կեդր. Վարչութեան նպատը վերը յիշուած վարժարաններուն 600ից (առաջին տարին) երրորդ եւ հետագայ տարիներին էր բարձրանայ 1800 ոսկիի, մի դուժմար, որ շատ չնչին է, եթէ յաջողութիւն նրանով ապահովել 3 միջնակարգ եւ 3 մանկավարժական հաստատութիւններ, հայութեան երեք ամենաբազմամարդ հաստուածներուն մէջ :

Է.— Վերոյիշեալ ձեռնարկների նիւթական մասը ապահովելու համար կ'առաջարկեմ .

1.— Հրահանգել ազգային սլաւաճ մարմիններին՝ վերջ դնել դրամագլուխներ աւելցնելու, նոր-նոր կալուածներ դնելու սկզբունքին — իբրեւ ազգային հարստութեանց շահաբերութեան միջոց, — միանգամ ընդ միշտ ընդունելով, որ ազգային կրթական եւ այլ կեանք

դանի հաստատութիւնները իրենց ունեցած ուղղակի եւ կողմնակի ազդեցութեամբ պանքայի տոկոսէն անհամեմատ աւելի մեծ (բարոյական – մտաւոր – նիւթական) հարստութիւն կուտան ազգային հաւաքական մարմինն :

2.- Ազգ. կեդր. վարչ. տրամադրութեան տակ գտնուած գումարներէն – ըստ հայկական շրջանների ազգաբնակչութեան թիւին – Պոլսոյ (արեւմտեան) շրջանի ազգային հաստատութիւնների վրայ դործածել կեդր. Սնտուկի գումարներին 1/5էն ո՛չ աւելի, մնացած 4/5ը յատկացնելով հայաչափ դաւառների պէտքերին : Կ. Պոլսոյ մէջ տեղաւորուած ազգ. կեդր. հաստատութիւնների բացը լրացնել տեղական միջոցներով, այսինքն՝ թաղերի նպաստներով :

3- Կրճատել եւ աստիճանաբար վերցնել դաւառացի երիտասարդներին Կ. Պոլսոյ մէջ նպաստ տալու սովորութիւնը, դոյացած դրամադրութիւնները յատկացնելով դաւառների միջնակարգ եւ կրթական մասնագիտական հաստատութիւններին, ուր այդ նոյն երիտասարդները (չստ ուրիշների հետ միասին) կը շարունակեն իրենց կրթութիւնը : Բացառութիւն ներելի է ընել գուցէ մանկավարժութիւն սովորողների համար՝ արտասահմանի մէջ :

Բարձրագոյն կրթութեան ապահովութիւնը պէտք է համարել մեր աղքատ ուժէն վեր, թողնելով դա մասնաւոր նախաձեռնութեան, գուցէ եւ (հիւսիսային երկիրների նման) պանքային հաստատութիւնների, որոնք որոշ տոկոսով դրամ կը հայթայթեն ուսանողներին :

4- Միջնակարգ եւ մասնագիտական կրթական հաստատութիւնների բացման համար – հայաբնակ դաւառների եւ հայաչափ վայրերի մէջ – հրաւիրել օժանդակելու նաեւ հայ բարեգործական, կրթական-ազգային խոշոր հաստատութիւնները՝ Սանասարեանի խնամակալութիւնը, Եգիպտոսի Բարեգործականը, Միացեալը, Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ Միաբանութիւնը, ինչպէս նաեւ ունեւոր անհատներ :

5- Սոյն նպատակին օժանդակելու համար դիմել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ խնդրելով անոր միջամտութիւնը Պետերսպուրգի, Աստրախանի, Նախիջևանի եւ այլ ապահով եկեղեցական խորհուրդների, կոտակաւորների, ինչպէս ունեւոր անհատների մօտ, որպէս զի ամէն մին ատոնցմէ օժանդակէ մայր երկրի յառաջդիմութեան, բանալով վերջինիս մէջ մէկ-մէկ միջնակարգ կամ մասնագիտական հաստատութիւն :

* * *

Վստահ որ միմիայն այսպիսի ներդաշնակ եւ հետեւողական քայլերով հնարաւոր է լայնացնել եւ խորացնել մեր ազգային յառաջդիմութեան ամենամեծ ազդակը – կրթութիւնը:

Համոզուած միաժամանակ, որ հանդէսներէց աւելի կեցողանի հաստատութիւններով է որ տօնելու է հայ տպագրութեան 400 եւ հայ դրի 1500ամեակի մեծ տօնը:

Կը խնդրեմ ենթարկել այս առաջարկութիւնները վարչութեանդ քննութեան ու տնօրինութեան:

«Ազատամարտ», 10/23 Մայիս, 1913

- "Օ Գ Ն Ե Ն Ք Ս Ա Ս ՈՒ Ն Ի Ն" -

Ներկայ բացառիկ թիւին առթիւ, աւելորդ չենք սեպեր մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդելու Սասնոյ յանձնախումբի գործունէութեան նկատմամբ, մօտ ապագային թողելով պաշտօնական զեկուցումը, որ աւելի լրացնէ պահանքները:

Ինչպէս յայտնի է, «Ազատամարտ»ի խմբագրութեան կողմէ անցեալ ձմեռ ձեռնարկուած բազմաթիւ ժողովներէ ետք, «Օգնենք Սասունին» յանձնախումբը կազմուեցաւ հետեւեալ ձևով.

Պ. Պ. Տիր. Երկանեան	ատենապետ
Գ. Թորգոմեան	փոխ ատենապետ
ԲԺ. Զ. Ֆնճեան	գանձապահ
Մեղ. Կիւրճեան	անդամ
Ս. Էսմերեան	»
Ն. Օհանեան	»
Ս. Զաւարեան	ատենադպիր

Հոգւ. Պալաքեան վարդապետ՝ ներկայացուցիչ Սրբազան Պատրիարքի:

Յանձնախումբի առաջին գործը եղաւ «Սասնոյ օգտին» հանգանակուած գումարները, 800 ոսկիէն աւելի, պահ դնել «Հայկական պանքա»յին մէջ 4% հաշուով, միանգամայն որոշելով, որ յանուն յանձնախումբի տեղաւորուած գումարները կրնան ստացուիլ ու գործածուիլ միմիայն սղ. պ. ատենապետի եւ գանձապահի երկուստեք հրամանով:

Օգնութեան գործը դիւրացնելու համար, Մշոյ մէջ կազմուած էր տեղական մի յանձնախումբ կեդրոնական յանձնախումբի պատուիրակի ք. Զաւրեանէ եւ մի քանի ներկայացուցիչէ Տարօնի Քաղաքական Ժողովի եւ Տարօնի Հ. Յ. Գալ. Կ. Կոմիտէի:

Նոյնանման խառն յանձնախումբերու գոյութիւնը ընդունուած էր սկզբունքով նաեւ այն դիւղերի համար, ուր յարմար պիտի դատուէր գործունէութիւնը:

Որոշելով կազմն ու փոխ-յարարերութիւնները տեղական մարմինների հետ՝ կեդրոնական յանձնախումբը, բազմաթիւ նիստերի

մէջ, խորհրդակցութեամբ՝ Տարօնի յանձնախումբի հետ, ճշտած էր իր բուն անելիքները, օգնութեան ձեւերը եւ յանձնախումբը կանգ է առած այն տեսակէտին վրայ որ հիմնական եւ իսկական օգնութիւն հասցրած լինելու համար Սասնոյ նման յետամնաց, բնութենէն աղքատ ու քայքայուած վայրին, աշխատելու է ժողովուրդի մէջ մտցնել աշխատանքի նոր ճիւղեր, լայնցնել տեղացիներու աշխատելու հնարաւորութիւնը։ Այդ միջոցները նկատուած են՝

ա. — Մեղուաբուծութիւն

բ. — Շերամապահութիւն

գ. — Կտաւ դործելը

դ. — Փլած կամ նոր ջրանցքների կառուցումը

ե. — Հայուն օգտակարութիւն ներկայացնող այլ կարգի ձեռնարկներ՝ լեռնային ապաստարան, ուտելիքների պահեստ եւայլն

զ. — Օգնութիւն այրիներին եւ որբերին (կենդանիներով, դործիքներով)

Տեղի սղութեան պատճառաւ կանգ կ'առնեմ առաջինի վրայ։

Մեղուաբուծութիւնը, լինելով այն ճիւղը որ ամենէն աւելի նպաստաւորուած է լեռնային երկիրների մէջ, որը համապետական ձեւերով ծանօթ է միայն սասունցիներին եւ քայքայուած է 1895 եւ 1904ի դէպքերի առեւն, ամենէն աւելի դրաւած է յանձնախումբի ուշադրութիւնը։

Որոշած լինելով արծարծել այդ ճիւղի կատարելագործուած ձեւերը, ամերիկեան շրջանակաւոր Տատոյի փեթակներով, յանձնախումբը անցեալ ձմեռուընէ հրաւիրած է հմուտ վարպետ — մեղուաբոյժ պ. Կարապետ Համալեանը, սահմանափակելով առաջին փորձի տարին 25 փեթակներով։

Փեթակները տեղաւորուած են Կելիկուդան, Ախպի, Սպաղանք, Տաւրիկ գիւղերի մէջ, որոնց մեղուաբոյժը կարգով այցելած է, հսկելով փեթակներին եւ հարկ եղած խորհուրդները տալով հետաքրքրուողներին։

Մշոյ յանձնախումբի տեղեկագրէն կ'երեւի, որ, չնայած առաջին դժուարութիւններին, շրջանակաւոր փեթակները ունեցած են կատարեալ յաջողութիւն։ Մօտէն տեսնելով որ մարդս կրնայ թափանցել մեղուի «Սողոմոնեան» գաղտնիքներին, ձեռքով շօշափելով որ ամէն մի փեթակ, մօտ մէկ ոսկի արժողութեամբ, տարին 40—60 դրուշ եկամուտ ունի, ժողովուրդը ցոյց է տուած մեծ համակրութիւն դէպի յիշեալ ձեռնարկը։ Ոմանք սկսած են փեթակներ շինել

իրենց անձնական հաշուին: Նկատի ունենալով այս պարագան, Յանձնախումբը որոշած է լայնցնել մեղուարուծութեան ձեռնարկը:

ա.— Աւելցնելով փեթակների թիւը 25էն մինչեւ 100ի:

բ.— Բաւարարութիւն տալով մեղուանոցի բոլոր պահանջներին, օժտելով զայն անհրաժեշտ բոլոր գործիքներով, զբօսերով եւայլն:

գ.— Տեղացիներէ մեղուարոյժներ պատրաստելու նպատակով՝ կազմակերպել եկող ամառ մեղուարուծական գործնական-տեսական դասընթացքներ:

Եթէ յիշեալ դասընթացքներին հետեւին գիւղական ուսուցիչները եւ մեղուարուծութեան հետ միասին սորվին նաեւ փեթակներ շինելը — լեռնցի ժողովուրդը իւրացրած կը լինի շահաւէտ մի ճիւղ, որ աշխատողէն չի պահանջեր հող կամ այլ ձեւի կապիտալ, այլ միմիայն աշխատանք, խաղաղ աշխատանք:

Յանձնախումբին մէջ կարծիք կայ գրեցիների դրամով օժտել ամէն գիւղ մի քանի տասնեակ փեթակներով, տանելով այդ փեթակները մեղուարուծութիւն սորված ուսուցիչների հակողութեան տակ եւ յատկացնելով մեղուանոցի եկամուտը գիւղական դպրոցի օգտին:

Եթէ մեղի յաջողի իրականացնել այս բաղձանքը — նոր արհեստ է եւ նոր հաց է դատ — հայութեան սիրելի Սասունը կ'իսով չափ ապահովուած կը լինի նաեւ դպրոցներով, մտաւորական լոյսի ճրագներով որ այնքան պէտք են մեր խաւար անկիւնների մէջ:

Քիւթանիա, 1/14 Յունուար, 1913

“ԽՕՍԻՔԸ ԱՌԱՆՑ ԳՈՐԾԻ ՄԵՌԵԱԼ Է”

Ոչ մի տեղ, կարծեմ, հանդէսները, ճառերը, թափօրները, ցոյցերը, արտաքինը չեն խաղում այն դերը, ինչ որ մեր, հայերի մէջ:

Կը յիշեմ Կովկասը, ուր շնորհիւ մի քանի մարդոց մասնակի ջանքերին, շատ համեստ մի դրչի աշխատաւորի յորելեանը տօնուկցմեծ հանդիսաւորութեամբ աւ դրամական նուէրներով, եւ նոյն այդ ժամանակները ոչ պակաս բեղմնաւոր աշխատաւորներ կը մնային մոռացութեան, աղքատութեան մէջ:

Այսօր ժողովրդականութիւն վայելող մի դրող (օրինակ՝ Արծրունին) կը թաղուէր չտեսնուած շուքով, հարիւրաւոր ծաղկեպսակներով, միւս օրը, դուցէ աւելի մեծ անձնաւորութիւն, որպիսին էր Խրիմեան, հող կ'իջեցուէր իրրեւ մի վարդապետ միայն, 30-40 պատգամաւորների ներկայութեան:

Եւ այսօր էլ Մայաթ-Նովան կը յարդուի չտեսնուած հանդէսներով ու խանդավառութեամբ, իսկ Նահապետ Քուչակը, այլ եւ ուրիշները կը մատնուին մոռացութեան:

Չափը, կշիռը, հետեւողականութիւնը եւ իրական արժէքի գնահատութիւնը դոյութիւն չունին մեզի համար, այլ օրուայ տրամադրութիւնը, նայելով թէ ո՞վ աւելի ճարպիկ է այս կամ այն ձեւի հանդէս, ճառախօսութիւն, թմբկահարութիւն կազմակերպելու:

Աւելի յուսադրիչ չէ կացութիւնը այստեղ, Թիւրքիայի մէջ:

Երբ մարդ կը բաղդատէ մեր գաւառների կեղտը, աղքատութիւնը, կանանց կապոյտ շալվարները մի կողմից, եւ այդ գաւառներից դեռ երէկ Պոլիս ընկածների տենչը՝ յետ չմնալ ո՛չ մի բանով փարիզուհիներից, երբ մարդ կը յիշէ Սեւանի եւ Վանի գիւղացու տներախոռները եւ Պոլսոյ հայ ընկերութիւնների, ահումբների սպասարկութիւնը, հայ կըթուածների փողկապներն ու կօշիկները, իսկապէս ասլաժ կը մնայ, թէ ի՞նչ «ճարպիկութեամբ» մենք կ'իրացնենք օտարի արտաքինը, մեր էութեամբ, սակայն, մնալով նոյն երկչոտ, սպէտ, խաբեբայ արեւելցիները, ինչպէս էին մեր հայրերը:

Ակամայից մարդ կ'ուզէ հաւատալ որ դուցէ սա կը վերաբերի արտաքինին, անհատական կեանքին:

Դժբախտաբար, մի քիչ աւելի խոր նայելով, մարդ հարկադրուած է խոստովանուել, թէ արտաքինով, խօսքով, ցոյցով տարուիլը դարձել է մեզ համար հիւանդազին, մի տեսակ ազգային առանձնայատկութիւն:

1908ի Սահմանադրութեան յայտարարութեան ժամանակ ոչ մի ազգ, կարծեմ, ա՛յնչափ չատ, ա՛յնչափ ազմկալից կերպով այնպիսի «գեղեցիկ», «հոյակապ» հանդէսներ չկազմակերպեց, որչափ հայերը:

Ո՛չ մի տարր թուրքիոյ մէջ այն ներբողները չկարդաց ազգի «ազատիչ»ներին, որչափ հայերը, մանաւանդ պոլսեցիները: Զուր չասուեց որ «հոսհոս»ները այդ օրերին «հէնց ու մէնց»եր դարձան, իսկ «հէնց ու մէնց»երը — «հոսհոս»ներ...

Մեր այդ թեթեամտութիւնը աւելի՛ եւս չեշտուեցաւ, երբ մի տարի չանցած, սկսուեց հակառակ արշաւանք:

Երէկուայ «փրկիչ»ները չարագործներ հռչակուեցին եւ Օսմ. Սահմանադրութիւնը ոչինչ, դերօ:

Եւ նոյն միակողմանիութեամբ ու կուրութեամբ հայ թերթերը սկսան տեսնել սահմանադրական թուրքիայի միմիայն մութ երեւոյթները, հետեւիլ պատմական հայ լալկանութեան, ինչպէս որ 1908ի հարսանիքի օրերին կը տեսնէին ամէն ինչ վարդերով ծածկուած եւ ծիծաղով ժպտող...

Եւ ամէն ինչ այդպէս մակերեւոյթօրէն, անմտածուած կերպով, օրուայ քամու ազդեցութեան տակ, առանց հաշուի առնելու ըէալ փաստերը, իրականութիւնը:

Ապացոյց դրան՝ մեր ազգային ներքին «ինքնավարութիւն»ը:

Մենք կը պարծենանք մեր «Սահմանադրութեամբ», համոզուած ենք, որ 50 տարուց ի վեր «վարժուած ենք ժողովրդավարութեան», կը դովենք մեր ժողովուրդը իբրեւ «բարձր» եւ «գիտակից» միւսներէ, մեր երիտասարդութիւնը — «խոր մտածող», «գաղափարական» եւայլն: Այս մտքին համապատասխան էլ հայ թերթերի 1/4 մասը, մի-մի անգամ եւ կէսը լեցուն է «Երեսփոխանական ժողովի», «Ազգային Վարչութեան», «Գաւառական ժողով»ների, առաջնորդարանների, Ուսումնական, Տնտեսական, Կրօնական, Կալուածական եւ այլ խորհուրդների «նիսա»երով ու «որոշում»ներով:

Թղթին, խօսքին, որոշումներին նայիս — Ազգային Վարչութիւնը (իր ամբողջութեանը մէջ) եթէ ոչ ազգային մի ինքնավարութիւն է, մի կիսապետութիւն, դէթ Էփսոսքիտոքեալ, ապահովային մի ըէալ կազմակերպութիւն, որ ունի իր ֆինանսական, ուսումնական, դա-

տական, վանական եւ կրօնական դիւանները՝ իրենց յատուկ իրաւասութեամբ եւ համապատասխան գործերը առաջ տանելու միջոցներով:

Իրականութեան մէջ – խօսքից, բաղձանքներից ու որոշումներից դատ՝ ոչինչ, համարեա ոչինչ:

Ժողովների մէջ ժամավաճառութիւն՝ հիմնուած անձնական – խնամիական հաշիւների վրայ, անպարտադիր որոշումներ, չգործադրուելու համար, կամայականութիւն, զոդութիւն ու զեղծումներ՝ Երուսաղէմէն սկսեալ մինչեւ վերջին դիւղը, անկոնտրոլ, սոսկ ձեւական հաշուապահութիւն, բազմաթիւ ծրագիրներ ու խորհուրդներ... ո՛չ մի կանոնաւոր վարժարան չունենալու համար:

Զուրկ իրաւունքէ որեւէ մէկի վրայ 5 դրուշ պարտադիր տուրք նշանակելու, անկարող ամենածայրայեղ զեղծարարին անգամ 5 ռուպէով բանտարկելու, էապէս մեր ազգային մարմինները աւելի անգոր ու ֆիւտիլ են, քան թէ պետութեան որեւէ գաւառական մէկ ժողով, մէկ միւտիւր, նոյն իսկ որեւէ դիւղական մեմլիս, որոնք օժտուած են իրաւունքով՝ դրամ առնելու եւ պատժելու...

Մեր ազգային «վարչութիւնը» իսկապէս քառակուսի անիւներով մի կառք է, որ շնորհել է մեզի խորամանկ Ալի փաշան՝ հայերը ճառերով զրազեցնելու, նման մի քիչ երախաներին, որոնք առաւօտից մինչեւ երեկոյ կը խաղան պուլրիկների հետ, բայց երեւակայութեամբ ու խօսքով մեծերի նման կեանք կը վարեն — կը վիճին, կը դարնուին, կ'ուրախանան ու կուլան:

Մենք եւս կը վիճինք, կը պայքարինք, մեծ ազգերի ու պետութիւնների նման նիստեր կը գումարենք ու որոշումներ կու տանք եւ պետականութեան խաղը կը խաղանք, քանի որ հայ ազգային վարչութիւնը իր ձեռքին չունի ամէն մի հասարակական մարմնի ամենաէական ազդակը, չունի դրամ, չունի տուրք նշանակելու իրաւունք:

Այս հիւանդոտ ուղղութիւնը անդրադարձել է կարծես հայ հոգեբանութեան, հայ հասարակական գործունէութեան այլ ասպարէզների վրայ: Միշտ եւ ամէն տեղ էլ այնպէս կը թուի թէ «Ժողով»ների որոշումներով, ճառերով եւ հանդէսներով տարուելով՝ մենք կը չփոթենք միջոցը նպատակին հետ, յաճախ մոռացութեան կու տանք այդ նպատակը, ինքը գործը:

Ճառերով, խօսքերով, երեւակայութեամբ չափէն աւելի տարուելով, մի տեսակ հարբելով ծափերէ ու հանդէսների, մենք շատ

անգամ կը նմանինք Ա. Դոտէի Տարտարէնին — առողջ, հաւասար-
կերպ կը վարուին:

Օրէ օր, տարիներով կ'աշխատին, արին քրտինք կը թափեն,
գործնական ֆայլերով կը բարեկարգեն իրենց կեանքը, վերջինիս
ցաւերն ու դառնութիւնները:

Հանդէսները, ազդարարութիւնները կը ներկայանան տեւական
ծանր գործին յաջորդող հանգստեան ժամեր, բացառիկ տօնախմբու-
թիւններ, իրենց ունեցած ըէալ ուժին համապատասխանող հետեւու-
թիւններ:

Մեզ մօտ ճիշտ հակառակն է կարծես, զուրկ պետականութեան
ուժէ, այսինքն՝ ըէալ գործեր կատարելու հնարաւորութենէ, անկա-
րող մեր ունեցած համեստ ուժի ու աշխատանքի համեմատ դիրք
բռնելու, մենք վերջացրել ենք կարծես նրանով որ հանդէսները,
խօսքերը, ծրագիրները սկսած ենք ընդունիլ բուն գործի, ստեղծա-
գործական աշխատանքի տեղ:

Նոյն հոգեբանութեան մէջ էին հին բիւզանդական կրկէսների մէջ
արին թափող կապոյտների ու կանաչների «կուսակից»ները:

Տարբեր դիրքի մէջ չեն ե'ւ այն կեղծ քրիստոնեաները, որոնք
անկարող՝ քրիստոնէական առաքինութիւնների ու պահանջող գո-
հաբերութիւնների, վերջիններիս փոխարէն կու տան... ձրի աղօթք-
ներ կամ 10 փարանոց մոմեր...

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Ազատամարտ», 12/25 Հոկտեմբեր, 1913

ԽՕՍՔԸ ԱՌԱՆՑ ԳՈՐԾԻ ՄԵՌԵԱԼ Է

Բ.

Արտասուահեղ յուզումով հրատարակութեան կը յանձնեմք մեր ողբացեալ ընկերոջ՝ Ս. Զաւարեանի մերկայ յօդուածը, որ մեզի յանձնուած էր իր անսպասելի մահուան օրն իսկ, առաւօտուն, ինքն իր ձեռքով, որպէս շարունակութիւն ու ամբողջացուցիչ մասը «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»ի բացառիկ քիւով գրուած իր մոյն խորագրով յօդուածին:

Սովորական գրութիւն մը չէ ասիկա, մերկայ ժամուն, այլ կարծես անդրշիրիմեան ձայն մը, սուրբի, առաքեալի ձայն, ուղղուած հանուր հայութեան, անոր մտքին, անոր ազգային խղճին, անոր ապագային: Որքան խաղաղօրէն պիտի հանգչէր մեծ Հայը, իր գերեզմանին մէջ, եթէ երբեք իր վերջին այս խօսքը, վերջին մնաք բարովը, ուղղուած հայ ժողովուրդին, տար, ամենամօռնիկ ապագային մէջ, իր ծլարձակումը եւ իր հունձքը:

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Այլ կերպ կը վարուին ուրիշ աւելի առողջ, աւելի հասունցած ազգերն ու պետութիւնները:

Մերինին նման հարիւր պոռալու եւ մի աշխատելու, հազար սպառնալու եւ մի անդամ չզարնելու տեղ, լուրջ ազգերը հարիւր կ'աշխատին՝ մէկ պարծենալու համար, կը պատրաստուին առանց սպառնալու եւ մի անդամից հազար ուժով կը զարնեն:

Հեռուն չերթանք:

Յիշենք միայն այս տարուան օրինակները: Քսան տարի շարունակ պալքանեան ազգերը կը պատրաստուէին եւ կը պատրաստուէին առանց հայհոյելու, առանց զրգռելու իրենց հակառակորդը եւ յարմար բոլէին առողջ ազգերին վայել կռուի դուրս եկան: Պայքարի դուրս եկան, հսկայական զոհեր տուին, հասան իրենց նպատակին եւ այսօր «բարեկամ» են երէկուան թշնամու հետ:

Մենք՝ հայերս, իրրեւ խօսելու, ճառելու եւ օղին մէջ միայն դդեակներ կառուցանելու վարժ, քսան տարի շարունակ հայհոյեցինք կամ նիզակներ ճօճեցինք եւ կամ կեցցէներ հնչեցուցինք, իսկ լուրջ ոյժ կազմելու ոչ մէկ աշխատանք թափեցինք:

Արդիւնքը մեր առաջն է — բողոքի անվերջ թաղրիրներ, «սիրալիր խոստումներ», աջէն ու ձախէն, նոյն հին թշնամական վտանգաւոր յարաբերութիւնները մեր դարաւոր դրացիներուն հետ... նոյն կորստաբեր կացութիւնը՝ որի մէջ կը գտնուէինք տասնեակ տարիներ առաջ...:

Պատահական երեւոյթ չէ անշուշտ որ յառաջագէմ, կրթուած հիւսիսային ազգերը շատ աշխատելու հետ միասին ե՛ւ քիչ կը խօսին:

Եւ դա կեանքի բոլոր երեւոյթների մէջ՝ քաղաքականութիւն, աշխատանք, գեղարուեստ, հասարակական հանդէսներ ու յորեւեաններ:

Դեռ երէկ էր միայն, 4 ամիս առաջ, որ Ռուսիա տօնեց իր ազգային ազատագրութեան եւ այսօրուան կայսերական տան՝ Ռոմանովների 300ամեակը:

Եւ իբրեւ միապետական կրօնական երկիր, Ռուսիան եւս իր տօնախմբութիւնների ստեղծ կատարեց ե՛ւ պատարագներ, ե՛ւ շքեղ ճաշկերոյթներ ու հանդէսներ:

Սակայն, Եւրոպայի պետութիւններէն ամենէն յետամնաց Ռուսիան իսկ ունեցաւ լրջութիւնն ու գիտակցութիւնը հանդէսներէն աւելի յաւերժացնելու իր մեծ տօնը արժանավայել կենդանի գործերով:

Պահպանողական խաւերը, տեղական ինքնավարութիւնները կառուցին եկեղեցիներ ու հիւանդանոցներ, ազատականները ստուարացրին դպրոցների թիւը, որոնք (Տվերը օրինակ) մտցրին ձրի եւ պարտադիր կրթութիւն:

Պետութիւնը ինքը, երկրի ամբողջ ներկայացուցչութիւնը եւս մօտեցաւ խնդրին պատշաճ լրջութեամբ:

Կայսերական ընտանիքի հայրենիք քաղաքի՝ Կոտրամայի մէջ պատմական թանգարան եւ բարձրագոյն մանկավարժարանոց հաստատելէ զատ՝ «Աջակողմեան Դուման» որոշեց յաւերժացնել Ռուսիայի յաղթանակը հետեւեալ գործերով:

1) Ռուսիայի տարրական կրթութիւնը ապահովելու համար, բանալ 93 ուսուցչանոցներ (պետութեան նահանգների թիւի համեմատ), տեղին համապատասխան գիւղատնտեսական բաժանմունքներով:

2) Երկրի ամենակարեւոր արդիւնաբերութեան, գիւղատնտեսական հիմնական բարեւաւման նպատակին (ոռոգում, ճահիճների չորացում, աւազների ամրացում անտառի միջոցաւ, խրամատների լե-

ցում եւայլն) յատկացնել 300 միլիոն ռուպլի վարկ ամենացած (3—31/2 օ/օ) եւ տարին 300 միլիոնը ծախսելու պայմանաւ: Որոշումները ազդու եւ խրատական եղան:

Միամիտ չեմ կարծելու, որ մենք կարող ենք կամ պէտք է չափուենք ռուս մեծ ժողովրդի ու պետութեան հետ: Բայց եւ այնպէս, Եւրոպայի ամենայետաճաց երկրին օրինակը պիտի թելադրէ մեզի չքաւականանալ հանդէսներով, եւ աւելի հետեւիլ կրթուած ազգերի գործնական ուղիին, — տօնել մեր առաջ դրուած պատմական երեւոյթը համապատասխան ձեռնարկներով:

Հայ տառի եւ տպագրութեան հարիւրամեակները ամենէն առաջ հայ ինքնուրոյնութեան, հայ ազգային դիմագծի բիւրեղացման ամենամեծ հիմնաքարերն են:

Դա տօնն է հայ լեզուի եւ դրականութեան, որ կը հանդիսանայ այսօր ազգայնութեան ամենէն կարեւոր ազդակը, քանի որ մենք զուրկ ենք ազգային գոյութիւնը ապահովող միւս պայմաններէն — պետութենէ, պատմական հարուստ անցեալէ, ստուար թիւէ, ինքնայատուկ բարքերէ: Հայ լեզուի հետ առնչութիւն ունեցող ամէն մի մարմին, ինչպէս ե՛ւ ազգային հաւաքական ամբողջութիւնը հայ դրականութեան հիմք դնողների յիշատակը յարգելու էին իրենց վայել համապատասխան ձեռնարկներով:

Հրատարակչական ընկերութիւնները, օրինակ, ընդհանրացնելու էին լաւագոյն հայ գրուածքները, թէկուզ հին, բայց միշտ էլ թարմ Աստուածաշունչը, որին ծանօթ չէ նոյնիսկ հայ կրթուած դասի 9/10ը: Ուսուցչական միութիւնները ու մանկավարժները պիտի յաւերժացնէին այս տօնը մանկավարժական եւ դասաւանդութեան լաւագոյն ձեռնարկներով:

Բեմի գործիչները հիմքը պիտի դնէին հայ թատրոնի գէթ մընայուն մի դերասանական խմբի:

Կրթական միութիւններն ու ընկերութիւնները պիտի բարձրացնէին իրենց վարժարանների մակարդակը, պիտի ուժեղացնէին հայ լեզուի դասաւանդութիւնը:

Հայ կաթոլիկ եւ հայ բողոքական յարանուանութիւնները իրենց «Փրանք», «անգլիական», «ամերիկեան» վարժարանների մէջ՝ Փրանսերէնի, անգլերէնի ու թուրքերէնի տեղ դասաւանդութիւնը պիտի կատարէին հայերէն:

Իսկ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը միջոցներ պիտի ձեռք առնէր, որպէսզի անուանապէս եւ թղթի վրայ միայն գոյութիւն ունեցող ընդհանուր եւ պարտադիր կրթութիւնը իրականացնէր:

կեանքի մէջ, միջոց տար որպէսզի հայ զաւակները՝ տարրական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն (համալսարանական) իրենց ուսումը ստանային հայոց լեզուով, հայ վարժարանների մէջ:

Անկասկած, մի ամսուայ գործ չէ դա եւ ոչ էլ մի տարուայ: Կասկածէ դուրս է նաեւ, որ ամէն ինչ, ամէն հաստատութիւն մի անգամից չեն ստեղծուելու, այլ աստիճանաբար: Սակայն երբ ճշդութիւն սկզբունքը եւ ապահովութիւն միջոցները, անելիքներու դասաւորելը նուազ դժուար է: Նախ քան համալսարանը կը ստեղծուին միջնակարգ վարժարաններ հայաբնակ գլխաւոր շրջանների մէջ, տեխնիք-արհեստագիտական հաստատութիւնների մէջէն նախապատուութիւն կը տրուի Ուսուցչանոցի, թէկուզ նոյն թարգմանիչների հայրենիքին մէջ, իբրեւ կենդանի ճրագ իրենց անմահ յիշատակին: Այդպիսի կեցողանի եւ լուրջ գործերով ու ձեռնարկներով է որ վայել է հային տօնել իր ազգային ամենամեծ տարեդարձը:

Հապա դրամ՞ը, — կ'առարկուի անշուշտ, ուր տեղի՞ց գտնէ մեր ազգատ ժողովուրդը այդչափ միջոցներ:

Նախ ըսեմ որ մեր ունեցած պատրաստի դրամներն անգամ մենք անկարող ենք գործածելու: Ապացոյց ձեզի Շիշլիի գերեզմանատան 14.000 ոսկիները, որ չքացան մէջտեղէն, ապացոյց Սանասարեանի տարեկան 6000 հասոյթը, որի 3/4ը կը դիզուի բանկաների սրնուկների մէջ, ապացոյց ձեզի Հրատարակչականը, որ հայերէն հրատարակելի ինքնուրոյն բան չգտնելով՝ իր ժողոված մի քանի հարիւր ոսկին կը փոխադրէ Եւրոպա, որպէսզի մի օտարական հայերէնից թարգմանութիւններ ընէ...

Ապացոյց ձեզի Երուսաղէմի եւ հարիւրաւոր այլ վանքերի եկամուտների կողոպուտը, մեռած մնացած Զուռդեան կտակը եւն. եւն...

Դրամ կայ մեր տրամադրութեան տակ, բայց դրամների նպատակայարմար գործածութիւնը չկայ: Սակայն ենթադրենք մի բոպէ որ մենք սխալուած ենք, որ վերը նշանակուած նիւթական միջոցները իսկապէս գոյութիւն չունին:

Ո՞վ ըսաւ թէ հայը դրամ չունի, թէ մենք անկարող ենք ապահովելու մեր ազգային կրթութիւնը, աւելի ճիշտ մեր ազգային գոյութիւնը:

Հայ ժողովուրդը այսօր (խօսքս առ այժմ Թուրքիայի մասին է) կը ստանայ տարին 10-12 միլիոն հասոյթ, որից կառավարութեան զաւառական վարչութիւններին — բիւրօներին կանոնաւորապէս կը վճարէ մօտ 2/3 միլիոն, այսինքն հասոյթի 20-25 օ/օ:

Եւ ինչո՞ւ արդեօք 2-3.000.000 ուրիշին՝ մեծ մասը ապարդիւն

կերպով վճարողը չի կարող եւ չպիտի իր ազգին, իր զաւակներին վճարէ ատոր 1/4ը, ատոր 1/10ը:

Արդեօք 2-3 միլիոն վճարել եւ կասկածելի օգտակարութեամբ մի պաշտօնէութիւն պահել «հելալ» է հայուն համար, իսկ 100-200 հազար իր զաւակների կրթութեան, իր ազգութեանը յառաջդիմութեան համար վճարածը «հարա՞մ»:

Կ'առարկուի անշուշտ, թէ մենք չէ որ կու տանք, այլ կառավարութիւնը կ'առնէ մեզմէ, ոստիկանական ուժով կը վերցնէ: Իսկ ի՞նչպէս կրնանք մենք մեզմէ դրամ առնել, ի՞նչպէս կրնանք հարկադրել չվճարողին, որպէսզի վճարէ իր բաժինը:

Հարց, որի միակ պատասխանը հետեւեալն է.

Ազգը իբրեւ հասարակական մի ուրոյն մարմին, իր գոյութեան եւ յառաջդիմութեան համար պէտք ունի միջոցների, հետեւապէս եւ իրաւունք՝ այդ միջոցները ստանալու իր անդամներէն: Պետութեան, բելեդիէին եւ գիւղական համայնքին նման՝ ազգը եւս, իբրեւ կենդանի մարմին, իրաւունք ունի պարտադիր տուրք նշանակելու, այդ տուրքը գանձելու, չհպատակողներին պատժելու, տուգանքի ենթարկելու:

Մինչեւ մենք չորոնենք այս սկզբունքը, կը մնանք խօսքի, բաղձանքների, որոշումների, օղային ամբոցների շրջանին մէջ, տգէտ, թեթեւ, այլասերուած՝ ինչպէս եղել ենք մինչեւ օրս:

«Յօժարակամ» նուէրներով, տասը փարանոց հանգանակութիւններով, բարեգործական ընկերութիւններով, ներկայիս մէջ անհնարին է ապահովել ոեւէ ժողովրդի կրթութիւնը: Մեր նուէրները տարուայ հաշուին կու տան 1000, շատ շատ 5000—10·000 ոսկի: Իսկ 10·000ը, թէկուզ 50·000ը՝ միլիոնաւոր մի ազգի կանոնաւոր կրթութեան համար ոչինչ է: Ոչինչ այն ծախսերի համեմատ՝ որ կ'ընեն կառավարութիւնները: Յիշենք միայն թէ ամենայեւամնաց թուրք կառավարութիւնն անգամ իր կրթական բիւտճէն 5 տարուայ մէջ կըրկնապատկած եւ հասցրած է 920·000 ոսկու. թէ՛ վանայ վիւլայէթին մէջ միայն իր ծախսած 10·000 ոսկիէն հայերին յատկացուցած է միայն 500:

Արդէն այժմս էլ շատ թուրք միջնակարգ վարժարաններ պահաս չեն հայ նման դպրոցներից. կասկած չկայ որ շնորհիւ իր միջոցների, կառավարութիւնը աւելի եւս պիտի բարձրացնէ այդ հաստատութիւնները եւ Ռուսիայի նման հայ ուսուցիչների միջոցաւ իսկ աստիճանաբար եւ սխտեմատիկ կերպով մայրենի մտքից ու լեզուից կտրէ հայ երիտասարդութիւնը:

Մեծամիտ չլինենք մեր ուժերի գնահատման մէջ: Եթէ մեծ

Ռուսիային յաջողած է հայ կրթուած դասի 3/4ը ուսուցնել 50 տարուայ մէջ, թուրքիան կը հասնի դորան՝ 100—200 տարուայ մէջ, բայց կը հասնի, եթէ մենք մնանք այսօրուայ բառարկազութեան շրջանին մէջ:

Գէթ 50 տարի շարունակ «սահմանադրական ջուր ծեծելուց» յետոյ, հասկնանք այդ ճշմարտութիւնը եւ համոզուինք պարտադիր տուրքի անհրաժեշտութեան մէջ, համոզուինք եւ իրականացնենք դա ինչ գնով էլ որ լինի...

Հայ դրի ու տառի հարիւրամեակը տօնելու էր այդպիսի մի որոշումով, աւելի ճիշտ օրէնքով, որովհետեւ միայն այդպիսի մի օրէնք է որ կ'ապահովէ մեր ազգային կրթութիւնն ու յառաջդիմութիւնը:

Եթէ դրամի պակասութիւնն է որ կ'արգիլէ մեզ պատշաճ ձեւով տօնելու մեր դրականութեան հիմնադիրների յիշատակը, դրամ չունեցողները այդ նպատակին կրնան հասնել ե'ւ առանց նիւթական դոհողութեան: Դա հայ լեզուի պահպանման ու տարածման, հայերէնի քանաւոր դործածութեան խնդիրն է:

Յաւոտ հարց է սա, որ կը զգացուի միշտ, բայց մանաւանդ ներկայիս մէջ, հայ դրի հարիւրամեակների առթիւ:

Ինչպէս յայտնի է, անգլիացիների, Ֆրանսացիների, ուսնների, թուրքերի, յոյների, լեհերի, չինացիների ստուար մեծամասնութիւնը, կարծեմ 99 առ հարիւրը շատ լաւ կը տիրապետեն իրենց ազգային լեզուին, սիրով ու առանձին պարծանքով դործ կ'ածեն զայն միմիանց հետ խօսելու առեւն:

Այդ ազգերի անգամներից ամէն մինը եթէ որեւէ օտար լեզու լաւ կերպով գիտենայ էլ, անոնցմէ շատ քիչերը, հարիւրին հազիւ 5—10ը, կը խօսի զայն իր ազգակցին հետ, միեւնոյն ազգութեան անգամները օտար լեզուով երբեք միմեանց հետ չեն յարաբերիր:

Նայինք մեղի, մեր շուրջը եւ կը մնանք ապշահար:

Սխալուած չենք լինի, եթէ ընդունինք որ հայերէն գիտէ եւ ազատ ու քիչ-շատ մաքուր կերպով կը խօսի միայն մեր ժողովուրդի 1/2—2/3ը: Եւ այդ կէսն էլ, որովհետեւ լաւ կերպով գիտէ թուրքերէն, վրացերէն, քրտերէն, Ֆրանսերէն, ուսերէն, բուլղարերէն, ռումաներէն, իր գիտցած հայերէնը կը համեմէ ու կը շաղախէ օտար բառերով, օտար հնչիւններով, օտար դարձուածքներով:

Հայ ժողովուրդի մնացած մասը, մանաւանդ նրա կրթուած, ունեւոր, «քաղաքակրթուած» դասը շատ լաւ գիտէ ուսերէն, թուր-

քերէն, անդերէն, Քրանսերէն, բայց... Հզիտէ իր մայրենի լեզուն, ոմանք նոյն իսկ կը խորշին այդ «գոեհիկ» լեզուէն:

Եւ եթէ բոլոր ազգերի մէջ «բարձր» դասն է որ կը ճոխացնէ մայրենի լեզուն, կը հանդիսանայ ազգային ինքնուրոյնութեան պահպանն ու ղեկավարը, մեզ մօտ այդ «բարձր» դասը կը ղեկավարէ ապաղգայնացման, վատասերման հոսանքը, կը հանդիսանայ այն զօրավարի դերին մէջ, որ տարուած եւ կաշառուած հակառակորդներէն, կ'առաջնորդէ հայրենի բանակը դէպի թուլութիւն, դէպի մշտական նահանջ: Ապաղգայնացած «բարձր դասին» աստիճանաբար կը հետեւին եւ միջին խաւերը:

Պատրիարքանիւտ ու կրթուած Պոլսոյ մէջ իսկ աղքատներն են որ իրենց զաւակները կը կրթեն ազգային վարժարաններու մէջ: Մընացածները կը գերադասեն ուղարկել իրենց տղաները օտար վարժարաններ, գիտակցաբար օտարացնելով իրենց ապագայ սերունդը հայութենէն:

Այս շարքից բացառութիւն չեն կազմեր եւ մեր բազմազան վարչական, կրթական և այլ «ազգային» մարմինների «պատուարժան» և «ազգասէր» անդամներն անգամ: Իրենց ժառանգորդին ազգային, հայկական վարժարանների մէջ կրթութիւն տալու տեղ՝ մեր «աղաներն ու «էֆենտի»ները կը գերադասեն աւելի «ազգասիրաբար» կառավարել ազգային կալուածները, կամ թէ չէ ազգային վարժարանների մէջ տեղաւորել իրենց բարեկամներին, հաճոյակատարներին: Խոստովանինք որ սա մի մեծ հակասութիւն է, ազգային մի ամօթ, որի նմանը չկայ աշխարհիս երեսին:

Եւ երբ հանդէսների, պատարագների, ցերեկոյթների մէջ այդ բոլոր պարոնները ճառեն ու ծափահարեն հայ լեզուի ու ազգայնութեան մեծութիւնը, Սահակ-Մեսրոպի, հայութեան ոգին ինքն է որ բողոքելու է այդպիսի անվայել եւ հրապարակային խարէութեան դէմ:

Հայ գրի ու տպագրութեան հարիւրամեակներն յարգողները գէթ տարրական քաղաքավարութիւնը պիտի ունենան ամենէն առաջ իրենց ընտանիքի մէջ, իրենց հայրենակիցների հետ հայերէն խօսիլ, իրենց զաւակներին հայկական կրթութիւն տալ:

«Խօսքը առանց գործի մեռեալ է», կ'ըսէր որոշապէս քրիստոնէութեան ուսուցիչը 2000 տարի առաջ, բայց, նրա «ճարպիկ» հետեւողները աւելի նպատակայարմար գտան մի կողմ ծալել «գործի» պահանջը եւ զբաղուել ջանք չպահանջող բառախաղութիւններով եւ... մեռցրին քրիստոնէութիւնը:

Այժմս էլ գիտական ուղղութեան մեծ հոգերաններէց մին (Ճէմսը) կ'ըսէ, որ անհատին առողջ դաստիարակութեան տեսակէտից ամենափոքրիկ գործը մեծամեծ, բայց խօսքի շրջանում միայն մնացող դատողութիւններից բարձր է. կարծեմ հասարակութեան առողջ դաստիարակութեան եւ քաղաքականութեան տեսակէտից եւս միշտ էլ խօսքը միացած պիտի լինի գործին:

Հակառակ պարագային, խօսքը համարելու է վնասակար, երեսաներին վայել ինքնախաբէական խաղ միայն:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

20 Հոկտեմբեր – Նոյեմբեր 1913

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»

Ա. Պ Ա. Կ Ե Դ Ր Ո Ն Ա Յ Ո Ւ Մ

Ս. Զաւարեանի այս գրութիւնը իբրեւ բանախօսութիւն արտասանուած է Բերայի երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ, 1908 Օգոստոս 24ին, զոր ետքէն հրատարակած է «Ազատութեան Մատենադարան»ի խմբագրութիւնը՝ հեղինակին կողմէ աւելի ընդլայնուած եւ վերամշակուած ձեւով:

Ապակեղրոնացման նիւթը, զոր ընտրած եմ այսօրուան բանախօսութեանս համար, այնքան մեծ է եւ այնքան քիչ մշակուած, որ կը յուսամ ներողամիտ պիտի գտնուիք նկատուելիք թերութիւններուն համար:

Ըսեմ սկիզբէն, որ շատերու համար առաջին անգամ լսուող «ապակեղրոնացում» սկզբունքը շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի, քան կարող են կարծել ձեզմէ շատերը:

Նոյն այս վայրը, ուր մենք կը գտնուինք — Բիւզանդիոնն ու անոր դրացի Յունաստանը — ամենապերճախօս ասպոցոյցը կու տան ատոր: Դեռ հազարաւոր տարիներ առաջ, երբ Ելլադան բաղկացած էր բազմաթիւ ինքնավար՝ եթէ չուզենք ըսել անկախ՝ փոքրիկ քաղաք-պետութիւններէ, երբ ատոնցմէ ամէն մէկը կը վայելէր ազատութիւն իր ներքին դործերուն մէջ եւ դաշնակցած էր դրացիներուն հետ օտարներու յարձակումներուն դէմ մաքառելու համար, քաղաքակրթութեան այդ մայր երկիրը ցոյց տուաւ այնպիսի թռիչք մը, որ չէ տեսնուած պատմութեան հետագայ շրջաններուն: Արհեստներու ու առեւտուրի տարածուիլը, գեղարուեստի չտեսնուած զարգացումը, գիտութեան, օրէնսդրութեան, փիլիսոփայական մտքի դահարները — այդ ամէնը կու դան մեզի այդ պայծառ օրերէն:

Դեռ այսօր եւս, հարիւրաւոր սերունդներ ապրելէն ետք, գեղեցկութեան, անձնուիրութեան, հայրենասիրութեան բարձր օրինակները կը փնտռենք մենք Լէոնիդներու, Արիստիդներու եւ Սոկրատներու շարքերուն մէջ: Զարմանալի չէ: Հին Յունաստանի զարթնումը բնական ծնունդ էր ապակեղրոնական կարգերու, եւ այդ լուսաւոր շրջանը նոյնչափ բնականօրէն չքացաւ ետքը, երբ միեւնոյն տեղերը ենթարկուեցան կեղրոնական վարչութեան ճնշումներուն:

Հոռմը, Նոր Հոռմը — Բիւզանդիան —, յենելով ուժի և իրենց

գերիշխանութեան վրայ՝ նուաճուած երկիրներու եւ ազգերու նկատմամբ, գնացին հակառակ ուղղութեամբ: Տիեզերական քաղաքները կ'ուղէին ամէն ինչ ծառայեցնել եւ հպատակեցնել կեդրոնի կամքին, կեդրոնի օրէնսդրութեան, կեդրոնի քմահաճոյքներուն: Ամէն բան որ տեղական էր՝ կ'արհամարհուէր, կը հալածուէր, իսկ ինչ որ չէր կարելի հալածել (ինչպէս էին տեղական աստուածները, որոնցմէ կ'ակնածէին), կը տեղափոխէին կեդրոն: Լայնածաւալ կայսրութեան բոլոր նիւթական միջոցները հարկերու ձեւով եւ ուրիշ միջոցներով կը հաւաքուէին մայրաքաղաքը, մայրաքաղաքի կեդրոնը — պալատը: Այսպէսով, դաւաճներու եւ դիւզերու աղքատացումն ու ամայացումը կ'երթար զուգընթացաբար մայրաքաղաքին ու իշխողներուն ճոխութեան հետ: Ստեղծուեցաւ այնպիսի կացութիւն մը, երբ իշխուածները, զժողովութեամբ լեցուած դէպի իրենց «հայրենիքը», զրկարաց կ'ընդունէին բոլոր ներս խուժողները, իրեւ ազատարարներ, իսկ իշխողները, կայսրերը իրենց արբանեակներով, կ'այլասերուէին իրենց շքեղութեան ու պարագլուխութեան մէջ:

Պետութիւնը սկսաւ քայքայուիլ: Շրջաններու եւ ազգերու ինքնագործունէութիւնը փոխարինուեցաւ անթիւ՝ վարձկան պաշտօնեաներու «կարգադրութիւններով», վարչութեան մէջ հաստատուեցաւ ձեւականութիւն, բառակերութիւն, կաշառակերութիւն, որոնցմէ կը հեծէին կեանքը, իրաւականութիւնը, արդարութիւնը...: Գիտութեան տեղ սկսաւ դարձանալ սկոլաստիկան, ազատ մտածութեան տեղ՝ կրօնական անիմաստ կռիւները: Հերոսութեան ու մարդկային զեղեցկութեան պաշտամունքը փոխարինուեցաւ միապետներու բռնապետութեամբ՝ անասնական հաճոյքներու եւ ցոփամոլութեան աստուածացումով:

Հոսմը եւ Բիւզանդիան ինկան, բայց այս վերջինը փոխարինող Օսմանեան պետութիւնը — «ռումիները», ինչպէս արաբներն ու քուրդերը կը շարունակեն կոչել թուրքերը — փոխեց միայն տիրապետող տունը, արտաքին ձեւերը, էապէս շարունակելով ծանօթ ուղին:

Մօտ 450 տարիէ ի վեր Օսմանեան պետութիւնը բռնած է այդ կորստաբեր ընթացքը, որ երբեմնի ամենահզօր թուրքիան խաղալիկ դարձուց օտարներու ձեռքին մէջ. 19րդ դարու ընթացքին կայսրութիւնը կորսնցուց թէ՛ իր տարածութեան եւ թէ՛ իր ազդարնակութեան կէսը: Շարունակել հին ուղին՝ կը նշանակէ միեւնոյն քայքայման ճանապարհով տանիլ նաեւ պետութիւնը: Ատ պարզ է այսօր ամենուն համար: Հասած է ժամը, երբ ամէնքն ալ, առանց դասակարգի, ազ-

գի, կրօնի խտրութեան, կը գոչեն որ կորսուելու են հին կարգերը եւ Օսմանեան պետութիւնը դրուելու է նոր հիմերու վրայ: Այդ նոր հիմերը՝ իմ խորին համոզումով՝ կրնան ըլլալ միայն ապակեդրոնացման կարգերը: Թուրքիան կարող է անկախ մնալ, առողջ կեանք ունենալ եւ զարգանալ միմիայն այդ պայմանով:

Ես հեռու եմ այն կարծիքէն, թէ պետական կազմի համար կրնայ գոյութիւն ունենալ ընդհանուր դրութիւն մը, որ յարմարէր բոլոր ժամանակներուն եւ բոլոր երկիրներուն: Իւրաքանչիւր երկրի աշխարհագրական դիրքը, հասարակութեան տնտեսական կազմի ձեւը, ազգաբնակչութեան մտաւոր զարգացման աստիճանը ու ազգութիւններու փոխադարձ յարաբերութիւնները կ'ազդեն եւ կը պայմանաւորեն այս կամ այն հասարակական կազմակերպութեան ձեւը: Եթէ Օսմանեան կայսրութիւնը նեղ չըջան մը ընդգրկած ըլլար, ինչպէս պատմական Լիդիան կամ այսօրուան Ղարատաղը, եթէ կայսրութիւնը կազմող ազգաբնակչութիւնը ըլլար միապաղաղ եւ զարգացման միեւնոյն աստիճանի վրայ, ինչպէս է Հոլանտան, Ֆրանսան, — ապակեդրոնացման խնդիրը Թուրքիոյ համար պիտի չներկայացնէր այն կարեւորութիւնը որ ան ունի հիմա: Լայնածաւալ կայսրութիւնը լեռնաշղթաներով, ծովերով, պատմական անցեալով բաժնուած է առանձին չըջաններու, որոնք զգալի կերպով կը տարբերուին իրարմէ: Համեմատեցէք իրարու հետ լեռնային ցուրտ Հայաստանն ու դաշտային տաք Միջագետքը, խաչնարածութեամբ պարապող ու ցեղերու բաժնուած ալպանացիներն ու քուրդերը՝ Խուլաւինդիգեարի այգեգործներուն եւ շերամապահներուն հետ. Արշիպեղազոսի վաճառական եւ արդիւնաբերող յոյները՝ Եմէնի ու Տիգրանակերտի արաբներուն հետ, եւ դուք կը տեսնէք, թէ ինչքան իրարմէ կը զանազանուին ատոնց պահանջները: Բաբելոնի եւ անոր յաջորդող պետութիւններուն առաջին եւ վերջին պահանջն է եղած եւ այսօր ալ կը մնայ ջուրը եւ առուներու շինութիւնը. հայկական լեռնոտ աշխարհը ապրած է եւ ապագային ալ ապրելու է հողագործութեամբ եւ հանքերով: Խաչնարած կեանք վարող ազգերու յառաջդիմութեան առաջին պայմանն է թափառականները նստակեաց դարձնել, ապահովել աշխատանքի, սեփականութեան իրաւունքը, մինչդեռ այգեգործական-արդիւնաբերական չըջաններուն մէջ կեանքի պահանջ է նոր գիտելիքներու տարածումը, սեփականութեան շահատակութիւններու սահմանափակումը՝ օրէնսդրութեան ու ընկերակցութիւններու զարգացումով: Աչքաթող ընել այս տարբերութիւնները եւ կեդրոնական միատեսակ վարչութեամբ ու օրէնսդրութեամբ ձգտիլ բաւարարութիւն տալ

բոլոր չըջաններուն՝ կը նշանակէ ոտքի տակ առնել իրակա-
նութեան պահանջները: Եւ հնարաւոր էր միթէ Պոլիս նստած
սուլթաններուն, վեզիրներուն եւ անոնց օգնականներուն — ինչ-
քան ալ անոնք բարեխիղճ ըլլային — միեւնոյն ատեն լաւ դիտնալ
պետութեան բոլոր չըջաններուն պէտքերը եւ հետեւողական կերպով
առաջ տանիլ որոշ քաղաքականութիւն: Անշուշտ ո՛չ: Եմէնի խելացի
ու բարեխիղճ շէյխերը, միտիլիացի վաճառականներն ու արհեստա-
ւորները, մշեցի հողագործները անհամեմատ աւելի՛ լաւ դիտեն բնիկ
երկրի պէտքերը, աւելի՛ կարճ եւ նպատակայարմար ճամբաներ կըր-
նան ցուցնել այդ պէտքերուն գոհացում տալու համար: Տեղական
պայմանները չճանչցող, տեղացի ազգաբնակչութեան հետ չկապուած
դրսեցի պաշտօնեաները աւելի իրենց մեծերուն հաճոյանալու մասին
կը խորհին, քան թէ երկրի բարդաւաճմանը:

Այդ թերութիւնները կը վերնան միայն այն ատեն, երբ իւրա-
քանչիւր չըջան, վիւայէթ, զազա, միւտիրիէթ ու համայնք ժողովուր-
դի ընտրեալներուն ձեռքով ինքը կը կառավարէ տեղական գործերը,
ինքը կը տնօրինէ իր բախտը:

Ոմանք կը կարծեն, թէ Սահմանադրութեան հաստատումով
վերը յիշուած թերութիւնները կը վերնան: Սակայն սխալ է այդպէս
մտածել: Երբ երկիր մը պարլամենտ ունի՝ օրէնքներու մշակումը,
պետութեան հասոյթներու տնօրէնութիւնը եւ անոնց գործադրումը
թաղաւորէն կ'անցնի ժողովուրդին կողմէ ընտրուած պարլամենտին:
Սակայն, կեդրոնական սխտեմի շարունակութեամբ, պարլամենտի
հաւանութեամբ նշանակուած նախարարները վերէն մինչեւ վար ի-
րենք կամ իրենց պատասխանատուութեամբ կը նշանակեն բոլոր
պաշտօնեաները: Էապէս ուրեմն սահմանադրութեամբ կը փոփոխուի
միայն նախարարի ընտրութեան ձեւը, բայց բիւրոկրատիզմը կը մնայ
միեւնոյնը. ամէն հրահանգ կը բխի մէկ կեդրոնատեղէ, պաշտօնեա-
նները կախում կ'ունենան միակ անձէ մը: Ինչքան ալ բարեխղճօրէն
աշխատի պարլամենտը, ինչքան ալ նախարարները ազնիւ ու աշխա-
տասէր ըլլան, կեդրոնացման պարագային՝ նշանակուած պաշտօնեա-
ներու ներկայացուցած չարիքները հազիւ պիտի կարողանան կիսով
չափ միայն շտկուիլ: Մենք նոյն իսկ աւելին կ'ըսենք. ինչքան ատեն
որ պետութեան վարչութեան գործին մէջ էապէս դեր կը խաղան
սահմանափակ թիւով անձեր, պետութեան բարեկարգութիւնն ու կա-
ռավարելը միշտ պիտի ընթանան թերի կերպով: Էրզրումի կամ Մա-
նաստրի պէս չըջան մը պարլամենտի մէջ պիտի ունենայ միայն մէկ
քանի հոգի, որոնց որոշ մասը — ինչպէս կը պատահի միշտ — պիտի

հետեւին միայն անձնական շահերու։ Այդպէսով ամէն մէկ վիլայէթէն կը մնան մէկ երկու բարեխիղճ անձեր, որոնք հանճարներ չըլլալով անկարող կը գտնուին ամբողջ վիլայէթին վերաբերող մեծ ու բարդ հարցերը ըմբռնել եւ դանոնք կարգադրել անհրաժեշտ լրջութեամբ ու խորութեամբ։ Վերջէն պարլամենտը, որ հարկադրուած ղեկավարուելու է տեղացիներու ցուցմունքով, տեղական բնոյթ ունեցող հարցերը կը լուծէ մէկ երկու անհատներու տեղեկութիւններուն վրայ եւ անշուշտ թերի կերպով։

Մոռնալու չէ նաեւ այն պարագան, որ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ նման ընդարձակ ու բազմազան շրջաններէ կազմուած երկիրներ, կապելով իրենց բախտը օրէնսդրական-վարչական կեդրոնի մը հետ, ըզզալի կերպով կը դանդաղեցնեն հասունցած պահանջներուն արագօրէն բաւականութիւն տալը։ Ըլլայ ան բարձր պաշտօնեաներէ կազմուած օրէնսդրական խորհուրդ մը կամ ընտրուած պարլամենտ, կեդրոնականութեան պարագային՝ անիկա պիտի դադի երկրին վերաբերեալ խոշոր ու մանր հարցերով եւ բնականօրէն հնարաւորութիւն պիտի չունենայ բոլորն ալ քննել հարկ եղած ուշադրութեամբ ու արագութեամբ։ Կը յիշեցնեմ ձեզի Ռուսիոյ կեանքէն տխուր օրինակ մը. Ռուսիոյ Առաջին Դումայի քննութեան ամենէն առաջ ենթարկուեցաւ Դորպատի համալսարանի լուսցարանի կառուցման օրէնքը... իբրեւ «անյետաճելի» առաջարկութիւն մը։ Թուրքիոյ մէջ եւս ամէն մէկ եկեղեցիի կամ դպրոցի կառուցման, որեւէ քաղաքի մէջ թրամվայի հաստատման կամ դիւղի մը ճահիճներու չորացման եւ ուրիշ ամէն չինչին բանի թոյլտուութեան համար մինչեւ վեր, մինչեւ պալատ կը դիմուի։ Զարմանալի չէ որ ատոր շնորհիւ բարձր պաշտօնեաները «արտօնութիւն» ստորագրող մեքենաներ դարձած են։ Կեդրոնականութեան պահպանութեան պարագային՝ սահմանադրութիւնը դժուար թէ կարողանայ փոխել այս ամէնը եւ արագացնել հասունցած օրէնքներու ու պէտքերու քննութիւնը։ Ամէն ինչ պիտի անցնի պարլամենտով, ամենաչնչին տեղական նշանակութիւն ունեցող խնդիրները պիտի արժանանան երկրի ներկայացուցիչներու ուշադրութեան։ Բնականաբար երկրորդական, տասներորդական արժէք ունեցող հարցերու քննութեան պատճառով կարեւոր օրէնքներու քննութիւնն ու հրատարակութիւնը պիտի սղասէ իր կարգին ամիսներ, տարիներ, դուցէ եւ տասնեակ տարիներ. պարլամենտը պիտի խեղդուի «օրէնքներ» քննելու ծանրութեան տակ։ Այդպէս է այսօր Ռուսիոյ մէջ. կեդրոնական վարչութեան այլեւայլ դիւանները Երրորդ Դումայի քննութեան ներկայացուցին 500է աւելի օրինագծեր։ Բացի

ատկէ, տեղական կառավարիչներու իւրաքանչիւրն ալ ներկայացուց տասնեակ օրինադէր, որոնք կը վերաբերէին տեղական պէտքերուն: Օրէ օր Դումայի քննութեան ենթարկուող օրէնքներու թիւը կ'աւելնայ: Ակներեւ է որ այդ ամէնքին քննութիւնը Դումայի Փիղիքական Հնարաւորութենէն դուրս ըլլալով՝ «անյետաձգելի եւ շատ կարեւոր» առաջարկութիւններէն մեծագոյն մասը իրենց կարգին պիտի սպասեն տարիներ... Թերեւս նաեւ դարեր: Կեդրոնականութեան հետեւանք՝ Փիղիքական այդ անհնարաւորութիւնն է որ թոյլ կու տայ Ռուսիոյ մէջ, որ դոյութիւն ունենան այնպիսի օրէնքներ ու կանոններ, որոնք ներկայիս ծիծաղ միայն կը յարուցանեն: Պետրոս Մեծի օրերուն (17րդ դարու սկիզբը), նկատի ունենալով ժամանակուան պայմանները, պաշտօնեաներու ճանապարհորդութեան համար հաստատուած էր որոշ օրէնք: Իւրաքանչիւր պաշտօնեայ իր աստիճանին համեմատ կը ստանար 2, 4, 12 եւ աւելի ձիերու վարձ...: Անցան տասնեակ տարիներ, դարեր, կեանքի պայմանները Ռուսիոյ մէջ հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկուեցան: Երկաթուղիներու հաստատուելէն ետք ճամբորդութեան տեւողութիւնը և ծախքը այդ ժամանակէն ի վեր կը ճատուած են 10, 20 անգամ, իսկ 1700 թուականներու օրէնքը կը մնայ իր ուժին մէջ... և բարձրաստիճան ոռւս պաշտօնեաները տեղի և անտեղի կը ստեղծեն ճանապարհորդութիւններ՝ այդ կողմնակի միջոցով կեղեքելով պետական դանձարանը: Այս եւ նման փտած օրէնքներու տեւականութեան պատճառը անշուշտ ոչ միայն պաշտօնեաներու ցոյց տուած դիմադրութիւնն է օրէնքի փոփոխութեան նըկատմամբ, այլ եւ այն դժուարութիւնները, որ կը ներկայանան Ռուսիոյ նման հսկայական երկրի մը օրէնքներու տնօրէնութեան եւ փոփոխման ատեն:

Թուրքիոյ մէջ եւս, եթէ պարլամենտը չսահմանափակուի կարեւոր նշանակութիւն ունեցող եւ ամբողջ պետութեան շահերը շօշափող հարցերով, տեղական ինքնավար մարմիններուն թողելով երկրորդական կարեւորութիւն ներկայացնող եւ տեղական նշանակութիւն ունեցող հարցերու քննութիւնն ու տնօրէնութիւնը, պիտի դանդաղի փտած օրէնքներու փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ հասունցած նոր օրէնքներու հրատարակութիւնը:

Տեղական ինքնավարութիւնը կարեւոր է ամէն տեղ, կարեւոր է մանաւանդ Թուրքիոյ նման յետամնաց երկրի մը համար: Ազատութիւնը այստեղ սաղմնային վիճակի մէջ է եւ անհրաժեշտ են երկար ջանքեր, որպէսզի քաջաճոյքի վրայ հաստատուած վարչութիւնը

փոփոխուի ամէնքին համար հաւասարապէս պարտաւորեցուցիչ օրէնքի թաղաւորութեամբ:

Իսկ ի՞նչ պայմաններու մէջ վերջինս կարող է իրականանալ դիւրութեամբ եւ հաստատապէս:

Մէկ ու կէս դար առաջ, երբ Ֆրանսացի յայտնի հանճար Մոն-տեսկիէօ կը քննէր իր «Օրէնքներու Ոգին» աշխատութեան մէջ այն ժամանակուան բռնապետական Ֆրանսայի ու ազատ Անգլիայի տարբերութիւնը, ան կը տեսնէր այդ՝ երկու պատճառներու մէջ: Մէկ անոր՝ որ օրէնսդրութեան ու վարչութեան հիմքը ազատ Անգլիոյ մէջ կը բխէր ժողովուրդի կամքէն եւ ոչ միապետէն, եւ երկրորդ՝ որ օրէնսդրական, գործադիր եւ դատաստանական մարմինները անկախ էին իրարմէ: Այս պայմաններուն մէջ օրէնքները կը համապատասխանէին երկրի պահանջներուն եւ իրաւակարգի իշխանութիւնը կ'ապահովուէր օրէնսդրական, գործադիր եւ դատաստանական մարմիններու փոխադարձ հսկողութեամբ, հաւասարակշռութեամբ: Մեծ Ֆրանսացիին եղբակացութիւնները այսօր ալ անհերքելի ճշմարտութիւններ են, որոնցմով ղեկավարուելու են բոլոր իսկական սահմանադրականները: Սակայն, Մոնթեսկիէօ անհրաժեշտ ուշադրութիւնը չէր դարձուցած մէկ պարագայի վրայ: Վերը յիշուած հիմնական կէտերուն հետ՝ ազատութիւններու ազդակը Անգլիոյ մէջ ոչ պակաս չափով հանդիսացեր է նաեւ բրիտանական կոմսութիւններու եւ մանաւանդ համայնքներու ինքնավարութիւնը եւ ազատութիւնը իրենց ներքին գործերուն մէջ: Համայնքներու ներկայացուցիչներն էին որ «երկարատեւ» պարլամենտի օրով վերջնականապէս հաստատեցին «ժողովին» (համայնքներու «սենեակին») իրաւասութիւնը: Ու այսօր եւս, ինչպէս դիտնական Մաքսիմ Կովալիսկին կ'ըսէ, լայն ինքնավարութիւն ունեցող համայնքներն են որ կը կազմեն Անգլիոյ ազատութեան հիմնաքարը: Եթէ համայնքներու ինքնադիտակցութիւնը, անոնց կազմակերպուած ուժը չըլլար, ոչ ոք կրնար դիմադրել կեդրոնական վարչութեան տիրապետելու տենչանքներուն: Պատահականութեան արդիւնք չէ որ պարլամենտը փրկող Կրոմուէլը համայնքի պարզ ներկայացուցիչ մըն էր եւ սահմանադրութեան համար կռիւի ատեն ամբողջովին կը յենուր համայնքներու տուած դունդերուն վրայ:

Այդպէ՛ս է Անգլիոյ, մարդկութեան ազատութեան այդ յառաջապահ երկրին մէջ, այդպէ՛ս է նաեւ ուրիշ երկիրներու մէջ: Ամէն տեղ երկրի ազատութեան աստիճանը կապուած է տեղական ինքնավարութեան աստիճանին: Բաւական է յիշել որ բռնապետական եր-

կիմերու մէջ բնաւ չկայ տեղական ինքնավարութիւն. չափաւոր սահմանադրական երկիրներու մէջ սահմանափակ է տեղական ինքնավարութիւնը, իսկ Զուիցերիոյ մէջ, ուր կատարեալ է ազատութիւնը, կատարեալ է նաեւ տեղական ինքնավարութիւնը: Եւ այսօր, երբ մենք բոլորս կը ձգտինք Թուրքիոյ բարեփոխման ժողովրդապետական հիմերու վրայ, ամէն բանէ առաջ ջանալու ենք առաջ մղել ապակեղբոնացման սկզբունքը: Հակառակ պարագային վերէն նշանակուած վալիներն ու գատաւորները, իրենց ձեռքն ունենալով երկրի ղեկը եւ «ազատութիւն, հաւասարութիւն ու արդարութիւն» բառերով քողարկուելով, կը շարունակեն իրենց հին իշխանական ուղին: Իսկ միւս կողմէ ժողովուրդի լայն զանգուածներու եւ տեղական շրջաններու մէջ չ'ըլլար ոչ մէկ կազմակերպուած ու շահագրգռուած ուժ, որ գիտակցէր, զգար ազատութեան արժէքը և ի հարկին պաշտպանէր օրէնքի իշխանութիւնը:

Ով որ կ'ուզէ սահմանադրութիւն յայտարարելով պահել արդի բիւրակրատիզմը (պաշտօնեաներու իշխանութիւնը), ան յոյս պիտի դնէ միայն կրթուած ու «ազատական» միջակ տարրերու, այսինքն հասարակութեան շատ նեղ շերտի մը վրայ, որը ա՛յնքան տենչեր ունի լաւ պաշտօններ գրաւելու եւ պարլամենտի անդամ ընտրուելու, բայց անկարող է իր կուրծքով պաշտպանել ազատութիւնները:

Իսկական ժողովրդապետութիւնը չի պարունակեր իր մէջ միապետի իշխանութեան փոխանցումը քանի մը հարիւր ընտրեալներու: Ատ միայն առաջին քայլն է եւ ոչ ամենակարեւոր քայլը: Ժողովուրդի իշխանութիւն եւ ժողովրդական կառավարութիւն կ'ըլլայ այն պարագային, երբ օրէնքներու քննութեան և հասարակական գործերու կարգադրութեան մասնակցին կարելի եղածին չափ շատ մարդիկ, երկրի հասուն ու կենսունակ բոլոր տարրերը: Իսկ ատ անկարելի է առանց տեղական ինքնավար մարմիններու հաստատութեան, ըլլան այդ մարմինները վիլայէթներու կամ գազաներու ընտրուած մեծ խոնքեր թէ միւտիւրիէթներ եւ համայնքներու ճեմիյէթները իրենց համապատասխան վարչութիւններով:

Ամէն մէկ երկրի համար է՛ն կարեւորը, ամենամեծ հարստութիւնը ինք ժողովուրդն է, մարդիկն են: Եթէ մարդիկ տգէտ են ու նախապաշարուած, եթէ անոնք աշխատասէր և ճարտար չեն արհեստներու մէջ կամ չունին նախաձեռնութեան ոգի, ընդունակ չեն ինքնագործունէութեան, պետութիւնը այդ պարագային չի կրնար լուսաւոր, հարուստ եւ կենսունակ ըլլալ: Նայեցէք յառաջագէժ երկիրներուն: Շնորհիւ իր աւելի բարձր կրթութեան, արհեստական հմտու-

թեան ու ճարպիկութեան, ինչպէս ե՛լ նախաձեռնութեան ոգիին, մի-
ջակ աւստրիացի մը իր տնտեսական-հասարակական կարողութիւննե-
րով երկու հայ կ'արժէ, իսկ մէկ ամերիկացի՝ երկու աւստրիացի եւ
չորս հայ: Եւրոպացիներուն հասնելու համար մենք չատ բաներու
կարօտ ենք: Ու մենք անկարող ենք հասնիլ մեր դրացիներուն եւ ա-
պահովել երկրի ապագան, եթէ նոր կարգերը չդնենք այնպիսի հիմե-
րու վրայ, որ դարմանունին ազգաբնակչութեան խոչոր վէրքերը: Լու-
սաւորութիւնը կ'ապահովուի կրթութեամբ, ազատ մտածողութեամբ,
եւ այս մասին ոչ ոք կասկած կրնայ ունենալ: Աշխատասիրութիւնն
ու տնտեսական ապահովութիւնը ամենէն աւելի կ'ապահովուին կարգ
ու կանոնի հաստատումով եւ հարկերու թեթեւալով: Իսկ անհատա-
կան նախաձեռնութիւնը ոչ մէկ բանով այնքան չի խրախուսուիր, որ-
չափ տեղական ինքնավարութեամբ: Ձէ՞ որ եթէ մանկավարժութիւնը
կը պահանջէ որ տեսականը միշտ կիրարկուի գործնականին, նոյնը ը-
սելու է հասարակական ու քաղաքական զարգացման համար եւս: Եւ-
րոպացի իր հասարակական-քաղաքացիական կրթութիւնը կ'առնէ ոչ
միայն տեսականօրէն՝ պարլամենտի մասին գաղափար ունենալով,
այլ եւ գործնականապէս: Այդ գործնականին մէջ ամենամեծ դերը կը
խաղան ընտրութիւններն ու ժողովները՝ զիտակցութեան հասունու-
թեան տեսակէտէն եւ մանաւանդ ա՛յն, որ ամէն մէկը անձամբ կը
մասնակցի երկրի գործերու կարգադրութեանը: Ռամկավար երկիր-
ներու մէջ չկայ քաղաքացի, որ այս կամ այն չափով ներգործական
դեր չխաղայ համայնքի կամ որեւէ ընկերութեան գործերուն մէջ:
Տասնեակ հազարներ կը կրթուին շրջաններու խորհուրդներու և վար-
չութիւններու մէջ, իսկ ամենափորձաւորները կը վարեն վիլայէթ-
ներու ու աւելի լայն շրջաններու գործերը:

Այսպէս, մարդոց հասարակական ու քաղաքական զարգացումը
կ'ընթանայ սխտեմատիկօրէն, փոքրէն ու պարզէն մինչեւ մեծն ու
բարդը: Պետութեան բոլոր անդամները, ըստ իրենց ընդունակութեան
ու փորձառութեան, հրաւիրուած կ'ըլլան մասնակցիլ երկրի վարչու-
թեանը՝ ապահովել մեղի իսկական քաղաքացիներ, հասարակական ու
պետական հմուտ գործիչներ, որոնց այնքան պէտք ունինք մենք:

Կրնան առարկել ինձ, որ այդ ուղղութիւնը մարդոց ուշա-
դրութիւնը կը կեդրոնացնէ իրենց վիլայէթի, գաղայի, միւտիրիէթի,
համայնքի վրայ, եւ կը նեղցնէ անոնց շրջահայեացքը, կը զարգացնէ
տեսակ մը տեղական հայրենասիրութիւն, որ անչուշտ կը կատարուի
ի հաշիւ իսկական, պետական հայրենասիրութեան: Առ երեւոյթս
այդ առարկութիւնը անհիմն չէ, սակայն ան կը կորսնցնէ իր ուժը,

երբ հարցին նայինք քիչ խորէն: Եթէ այդ առարկութիւնը ճիշտ ըլ-
 լար, նոյն տրամաբանութեամբ սպասելու էր որ ընտանիքը, ազգակ-
 ցական կապը նոյնպէս խոչընդոտ պիտի հանդիսանար ազգային կա-
 պի, բոլոր մարդասիրական գաղափարներու ըմբռնումին: Ինձ կը
 թուի, որ էապէս գոյութիւն ունի հակառակը: Առանց ընտանիքի,
 ցեղի գաղափարին զարգացմանը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ ա-
 ւելի լայնապէս ազգային զգացումը եւ այս վերջինին ընդհանրացու-
 մովն է որ մարդ կրնայ սիրել ամբողջ մարդկութիւնը: Այն անձը, որ
 ընդունակ չէ իր ընտանիքը, իր մերձաւորը սիրել, անկարող է սիրել
 իր ազգը. իսկ ով որ ազգի նման մեծ համախմբում մը սիրելու զար-
 գացումը կամ մեծութիւնը չունի, չեմ հաւատար որ կարողանայ
 մարդկութեան ցաւերով ցաւիլ: Եւ ինչպէս ընտանեկան սէրը լայն-
 նալով կը վերածուի ազգային սիրոյ եւ յետոյ հակամարդկային, այն-
 պէս ալ առողջ պետական հայրենասիրութիւնը կրնայ առաջ գալ մի-
 այն քայլ առ քայլ, տեղական հայրենասիրութեան աստիճանական
 զարգացումով: Հակառակ պարագային, պետական հայրենասիրու-
 թիւնը պիտի ունենար վերացական նկարագիր: Մտաւոր ըմբռնումներ
 առողջ ու հասուն կարող են ըլլալ միայն այն ժամանակ, երբ կը գոր-
 ծադրուին կոնկրետ, շօշափելի գործերու ու ձեռնարկներու հետ: Ինչ-
 պէս հմուտ հրամանատարը անցած պիտի ըլլայ տասնապետի, հարիւ-
 րապետի, հազարապետի եւ ուրիշ աստիճաններով՝ տեսականը գործ-
 նականին հետ կիրառելու համար, նոյնպէս ե՛ւ պետական գործիչը,
 հայրենասէրը նախապէս աշխատած պիտի ըլլայ համայնքի, գաղայի,
 վիլայէթի գործերով: Ժընեւի քաղաքացին նախ եւ առաջ եւ ամենէն
 շատ Ժընեւի հայրենասէր է, յետոյ Զուիցերիոյ եւ յետոյ արդէն հա-
 մամարդկային շահերու մասին խորհող: Այդպէս կը պահանջէ բնա-
 կան զարգացումը եւ հակառակը չի կրնար ըլլալ: Իսկ եթէ, օրինակի
 համար, մշեցին ձգտի, առանց սիրելու իր դաշտը, միանգամայն ընդ-
 գրկել ամբողջ հայութիւնը, Թուրքիան, Մարդկութիւնը, — ան մի-
 այն կը դառնայ որոշ միտքեր, բառեր սերտող ու արտայայտող,
 առանց հասկնալու, զգալու եւ դնահատելու ատոնց իմաստը: Գաղտ-
 նիք չէ որ ամէն մէկուն դէպի իր հայրենի վայրը տածած սէրէն ա-
 ռաջ կու գայ որոշ մրցակցութիւն զանազան գիւղերու եւ շրջաններու
 միջեւ: Սասունցին կը սիրէ ու կը խորհի աւելի Սասունի մասին, քան
 թէ Ալաշկերտի: Ալբանացին, լիբանանցին նախանձախնդիր կ'ըլլան
 աւելի Ալբանիոյ, Լիբանանի շահերուն ու յառաջագիմութեան, ինչ-
 պէս հայը՝ Հայաստանի: Ատ գոյութիւն ունի այսօր եւ աւելի չե՛զտը-
 ւած կ'ըլլայ վաղը, երբ կազմուած ըլլան համապատասխան տեղական

վարչութիւններ : Սակայն , ի՞նչ վնաս ասկէ : Ինձ կը թուի նոյն իսկ , որ այն մրցակցութիւնը , որ կայ դրացի գիւղերու կամ քաղաքներու , օրինակ՝ Ժընեւի եւ Լօզանի միջեւ , մրցակցութիւն , որ հիմնուած է կատարեալ հաւասարութեան վրայ , դատապարտելի չէ , այլ՝ ընդհակառակն : Թող ամէն մէկը աշխատի պարծենալ որ իր հայրենի գիւղի , շրջանի դպրոցները , ճանապարհները , բարքերը , օրէնսդրութիւնը աւելի լաւ եւ աւելի յառաջադէմ են դրացիին ունեցածներէն : Երանի թէ Թուրքիոյ զանազան շրջաններու եւ ազգերու մրցակցութիւնը այդ հողի վրայ ըլլար : Ատ կը նպաստէ միայն երկրի յառաջգիմութեան եւ ատույ ուրախանալ միայն կարելի է :

Վերջապէս , կարելի՞ է արդեօք մոռնալ որ ամենակեղրոնական երկիրներու մէջ իսկ՝ իրաւանապէս կեղրոնականութեան եւ միատեսակութեան սկզբունքները հեռու են զործադրելի ըլլալէ : Թուրքիոյ մէջ եւս իշխող օրէնքը մէկ է , բայց ամէն մէկ պաշտօնեայ իր կոչման բարձրութեան վրայ կրնայ դռնուիլ միայն այն ատեն , երբ ի նկատի կ'առնէ տեղական պայմաններն ու երկրի սովորութիւնները . այսինքն երբ կը խոտորի ընդհանուր «օրէնքէն» եւ կ'ենթարկուի կեանքի օրէնքին : Բարեխիղճ անտառապետ մը կարո՞ղ է արդեօք անդիտանալ որ խոնաւ Զարչամբայի մէջ ճահիճներու եւ անտառներու ճոխութիւնն է ազգարնակութեան ամենամեծ թշնամին , մինչ չոր Գոնիայի եւ Արարիոյ մէջ առանց ջուրի եւ կանաչի կեանքը մեռած է : Հեքքեարի խելացի կառավարիչ մը անշուշտ մեղմ վարուելու է քիւրտերու աղջիկ փախցնելու դէպքերու նկատմամբ , քանի որ ատ Ժողովուրդի մը վաղեմի նուիրական սովորութիւնն է , մինչդեռ յառաջադէմ սակզի վրայ միեւնոյն դէպքը կը համարուի ամենածանր սճիր մը . . . :

Օրէնքը մէկ է հարկաւ , բայց ո՞վ ձեզմէ չգիտէ որ միեւնոյն հասարակութեան տարբեր խաւերը ունին իրենց յատուկ սովորութիւնները , իրենց ներքին չգրուած օրէնքները : Զինուորական սպան իր պատիւը արատաւորուած կը դգայ , երբ իրր վախկոտ մեղադրուի . վաճառականի յատուկ պարտաւանաչութեան զգացումը կը մղէ սնանկը ինքնասպանութիւն գործել . յեղափոխական կոչման վեհ ըզգացումն է որ կը տանի անձնուէրը դէպի մահ . . . :

Արդեօք մոռնա՞նք որ ամէն մէկ կրօնական համայնք ունի իր ներքին յատուկ կանոնները , որ Միխիթարեաններու , Մելիկներու , Ֆրանչիսկեաններու , Ճիզուիթներու եւ ուրիշ «եղբայրութիւններու» կեանքը պետական օրէնքներէն աւելի եւս ենթակայ է իրենց միաբանութեան «հիմնադիրներու» հաստատած կանոններուն :

Իսկ Թուրքիոյ մէջ պաշտօնապէս գոյութիւն ունեցող եկեղեցա-

կան—ազգային այլեւայլ ինքնավարութիւնները, նմանապէս ամպաշտօն կերպով ընդունուած բազմազան եւ այլաձեւ այն կանոնները, որով կը ղեկավարուին բնապաշտ ասորիները, եզիտները, սնապաշտ բետուինները, շատ մը հայեր, էսպէս անորոշ կրօնի յարող քիւրտները, «ճրագ մարողները», Փարմասոնները, ազատ մտածողները, նաեւ այն պարագան որ ամէն մէկ քաղաքային վարչութիւն, ամէն մէկ հիմնարկութիւն — իր իրաւասութեան սահմանին մէջ հարկաւ — այլ եւ այլ «սլարտաւորեցուցիչ կանոններ» կը հրատարակէ, «հրահանգներ» կու տայ — «կանոններ», որոնք իրական կեանքի մէջ շատ մը մեղաւոր օրէնքներէ աւելի կ'ազդեն մեր ազատութեան, մեր դրպանի վրայ. միթէ այս ամէնքը պարզ ապացոյց չէ՞ որ կեդրոնական վարչութիւն ունեցող երկիրներու մէջ իսկ էապէս կ'իշխէ ապակեդրոնական սկզբունքը եւ թէ ամէն մէկ շրջան, ամէն մէկ համայնք՝ բացի ընդհանուր օրէնքներէն՝ կը ղեկավարուի նաեւ, կը ղեկավարուի մանաւանդ տեղական մասնաւոր բնոյթ ունեցող օրէնքներով: Ինչո՞ւ ուրեմն չընդունինք այդ սկզբունքը պաշտօնապէս, ինչո՞ւ չկիրարկենք անիկա ամբողջ երկրի ընդհանրութեան չահերուն հետ:

*
**

Կարծեմ պարզ է, որ անհատի քաղաքացիական առողջ զարգացումը, ազատութիւնն ու ժողովրդապետութեան պաշտպանութիւնը, ինչպէս եւ երկրի պէտքերուն համապատասխան օրէնսդրութիւն ունենալը կը պայմանաւորեն ապակեդրոնական կարգերու անհրաժեշտութիւնը: Այդպէս է տեսականօրէն, այդպէս է եւ իրականութեան մէջ: Դիտեցէք մեծ պետութիւններու քաղաքական կազմը, նկատի առէք յառաջադէմ բոլոր երկիրները: Ո՞ւր կը տեսնէք դուք կեդրոնական սկզբունքը իրականացած: Գրեթէ ոչ մէկ տեղ, բացի բռնապետական Զինաստանէն ու Պարսկաստանէն: Նոյն իսկ Ռուսիան, միապետութեան ու յետադիմութեան միջնաբերդ այդ երկիրը, ճորտերը ազատելէն ի վեր՝ բուն Եւրոպական Ռուսիոյ նահանգներուն մէջ՝ 1864էն սկսած՝ մտցուցած է գաւառական եւ նահանգական վարչական ինքնավարութիւն:

Տեղական այդ ինքնավարութիւնները (զեմստվոնները) տուրք նշանակելու իրաւունք ունին եւ կը վարեն առողջապահական, կրթական, ճանապարհներու, հողագործական եւ ուրիշ տեղական տնտեսական բնոյթ ունեցող գործերը: Իրենց հիմնադրութենէն ի վեր զեմստվոնները ահագին զարկ են տուած բուն ռուսական նահանգներու

յառաջդիմութեան: Ռուսիոյ բոլոր ձեռնհաս քաղաքական գործիչները իրենց հասունութիւնը առած են «զեմստովոներուն» մէջ: Զարմանալի չէ որ մնացած շրջանները՝ Լեհաստանը, Կովկասը, Բալտեան երկիրը, Սիբիրն եւ Թուրքեստանը, չափ ետ մնացած ըլլալով բուն ռուսական նահանգներէն, ամէն բարեպատեհ պարագայի կը ներկայացնեն տեղական ինքնավարութեան՝ «զեմստովոներ» հիմնելու պահանջը: Ֆրանսան, որ օրինակ կը բերուի կեդրոնականութեան, անկարող էր առողջ կեանք ունենալ՝ առանց իր քննադատներուն, որոնք նոյնպէս տեղական վարչական ինքնավարութիւններ են: Սակայն Ֆրանսան կը տարբերի միւս երկիրներէն իր աշխարհագրական դիրքի միատեսակութեամբը, իր երկարամեայ քաղաքական կազմով, որուն շնորհիւ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կը ներկայացնէ դրեթէ միապաշար մէկ ձուլուածք: Կեդրոնականութեան բացասական կողմերը այդ երկրի մէջ կը նսեմանան տեղական ու պատմական պայմաններու շնորհիւ: Բայց եւ այնպէս, Ֆրանսայի բոլոր յառաջադէմ կուսակցութիւնները կը ձգտին այսօր լայնցնել շրջաններու իրաւասութիւնը: 1870ի Փարիզի ապստամբութիւնը (Կոմունան) ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ տեղական լայն ինքնավարութեան ձգտում ամէն մէկ շրջանի եւ համայնքի (ֆոմիւն) համար: Յառաջադէմ Եւրոպայի մնացած բոլոր յայտնի երկիրները հաստատուած են ապակեդրոնական հիմքերու վրայ: Եւրոպայի ամենագինուորական երկիրը՝ Գերմանիան, հակառակ Պրուսիոյ կեդրոնացման ջանքերուն, դեռ այսօր ալ բաղկացած է 35 քաղաքական միութիւններէ՝ թագաւորութիւններէ, դքսութիւններէ, ազատ քաղաքներէ: Գերմանական միութիւնը կազմող քաղաքական մարմիններէն ամէն մէկը ոչ միայն ինքնավար է, այլ եւ տէր եւ տնօրէն իր ներքին գործերուն: Սովորութիւններու, բարքաներու, նոյնիսկ ընտրողական օրէնքներու տարբերութիւնը գերմանական այլ եւ այլ երկիրներու մէջ չեն արգիլեր անոնց յառաջդիմութիւնը, այլ՝ ընդհակառակն: Վերջին 35 տարիներուն Գերմանիոյ ցոյց տուած թռիչքը անշուշտ որոշ չափով պարտական է այդ ազատութիւններուն, երբ ամէն մէկ երկիր իր տեղական պայմաններուն համեմատ եւ իր ցանկացած ձեւով կը տնօրինէր իր բախտը:

Շատերը կը պատկերացնեն Մեծն Բրիտանիան իր գաղութներով — իր ամբողջ տարածութեան վրայ միատեսակ օրէնքներով կառավարող կայսրութիւն մը. բայց հիմնապէս կը սխալին այդպէս կարծողները: Անգլիական բոլոր երկիրները, Մեծն Բրիտանիան, Կանադան, Աւստրալիան, Նոր Զելանդան, Կապլանդը, Նիուֆաունդլէնդը, Վերջերս կազմուած Թրանսվալը, բոլորն ալ կը ներկայանան իր-

րեւ կատարեալ ինքնավարութիւն ունեցող (սէլֆ կաւըրնմընթ) տար-
բեր քաղաքական մարմիններ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ
օրէնսդրական հաստատութիւններն, ինչպէս ե՛ւ սեփական կառավա-
րութիւնը ունի: Հնդկաստանն է միայն, որ Բրիտանիոյ դրօշակի
տակ՝ զուրկ է սլարլամենտէ, բայց առ ալ միայն ժամանակի հարց
է...: Իմ յիշած անգլիական երկիրներէն ամէն մէկը, ունենալով իր
սեփական սլարլամենտը, իր ներքին շրջաններու վերաբերմամբ կը
հետեւի ապակեղրոնացման սկզբունքին: Մայր հայրենիքի եւ անոր
գաղթական երկիրներու շրջանները կամ կոմսութիւնները, աւելի նեղ
շրջանակները, ինչպէս ե՛ւ համայնքները կամ ծուխերը կը վայելեն
լայն ինքնավարութիւն եւ ազատութիւն տեղական դործերու մէջ:
Կոմսութեան, շրջանակներու եւ ծխական ընտրուած խորհուրդներու
միջոցաւ անոնք կը վարեն դպրոցներու, ճանապարհներու, աղքատա-
խնամ դործերը, ինչպէս ե՛ւ կ'ապահովեն տեղական անդորրութիւնը:
Վերը յիշուած պէտքերու հոգածութիւնը ապահովելու համար անոնք
կ'որոշեն համապատասխան տուրքեր, կը հրատարակեն «օրէնքներու»
ոյժ ունեցող «սլարտաւորիչ» կարգադրութիւններ: Ահա այդ տեղա-
կան ինքնավարութեան սկզբունքն է որ զարգացուցած է անգլիացիին
նախաձեռնութեան ոգին, ան է որ այնքան ամրապէս կը սկստանայ
Անգլիոյ ազատութիւնները: Կեղրոնական Ֆրանսան՝ հետեւելով Փա-
րիզի տրամադրութիւններուն՝ 19րդ դարու ընթացքին ունեցաւ քանի
մը յեղափոխութիւններ եւ յետագիւմութեան տխուր փորձեր: Մինչ-
դեռ ապակեղրոնական, համայնքներու ինքնավարութեան վրայ հիմ-
նուած Անգլիան աւելի քան 200 տարիէ ի վեր ազատ է այդպիսի ցըն-
ցումներէ եւ տարուէ տարի, քայլ առ քայլ կ'ընթանայ դէպի ա-
ռաջ...:

Ատոր ապակեղրոնացման սկզբունքին եւ տեղական ինքնավա-
րութեան հետեւանքը ըլլալուն իրրեւ ապացոյց՝ նկատի առնենք երկու
ուրիշ երկիրներ եւս, որոնք թէ՛ իրենց վայելած քաղաքական ազա-
տութեամբ, թէ՛ տնտեսական ուժով եւ թէ ցոյց տուած յառաջդի-
մութեան թափով կը հանդիսանան այսօր փոքր ու մեծ երկիրներու
իսէալը: Խօսքը փոքրիկ Զուլիցերիոյ եւ լայնատարած Ամերիկայի
Միացեալ Նահանգներու մասին է:

Ինչպէս ձեզի յայտնի է, զուիցերիական կանտոնները եւ ամե-
րիկեան հանրապետութեան սթէյթները սոսկ տեղական ինքնավա-
րութիւններ չեն ուռւ գեմստվոններու կամ անգլիական քառւնթի
քառւնսրլներու նման, այլ ազատ կառավարութիւններ, աւելի նման
Գերմանիան կազմող իշխանութիւններուն: Ամէն մէկ «կանտոն» կամ

«չտատ» ունի իր առանձին օրէնսդրական մարմինը, իր նշանակած նախարարութիւնները: Ընդհանուր պէտքերու, ինչպէս ե՛ւ բոլոր «պետութիւններու» ինքնապաշտպանութեան համար բոլոր կանտոնները (կամ սքէյքները) դաշնակցած են եւ ունին կեդրոնական դաշնակցական կառավարութիւն: Օրինակ, Զուիցերիոյ դաշնակցական (ֆոնֆետերասիոնի) կառավարութիւնը կը վարէ միայն երկրի ինքնապաշտպանութեան գործը արտաքին յարաբերութիւններուն հետ, կը հսկէ շափերուն եւ դրամին, կը կառավարէ երկաթուղիներն ու փոստ-հեռագրի գործը եւ հրահանգներ կը մշակէ համաճարակ հիւանդութիւններու ատեն: Մօտուորապէս այսպէս է նաեւ Ամերիկայի մէջ: Մնացած բոլոր ընդհանուր գործառնութիւնները կը վարեն կանտոնները (Ամերիկայի շտատները): Երկու յառաջադէմ հանրապետութիւններուն մէջ ամենամեծ տարբերութիւնը անոր մէջն է, որ չորս տարբեր լեզուներով խօսող, տարբեր եկեղեցիներ ունեցող Զուիցերիոյ կանտոնները — նախկին անկախ հանրապետութիւնները — մեծութեամբ եւ ուժով իրարմէ շատ կը տարբերին: Միացեալ Նահանգներու մէջ, ընդհակառակն, օրէնքով սահմանուած է, որ թիւի տեսակէտով ազդարնակութեան որոշ մեծութեան հասնող շտատները բաժնուին երկուքի: Բացի ատկէ, ձորակներէ կազմուած լեռնային Զուիցերիոյ մէջ գիւղական համայնքները եւս կը կազմեն իրաւական ինքնավար մարմիններ, կը հանդիսանան պետութեան ամենահիմնական վարչական մարմինը:

Ամէն մէկ զուիցերիական կանտոնի, ինչպէս ամերիկեան սքէյքի ազատութիւնը ապահովուած է հիմնական օրէնքներով: Դաշնակցական օրէնսդրական երկու մարմիններէն մէկուն անդամները (ազդայինը) կ'ընտրուին ազդարնակութեան թիւին համեմատ, միւսին (պետութիւններու խորհուրդինը Զուիցերիոյ և սենատինը Ամերիկայի մէջ) — ըստ «կանտոն»ի կամ «նահանգ»ի հաւասար թիւով, ըլլայ այդ 20·000 բնակիչ ունեցող Ունտերվալդը թէ կէս միլիոն քաղաքացի հաշուող Բերնը: Այսպէսով, պետութեան կեդրոնական մարմիններէն մէկը միշտ կը հանդիսանայ դաշնակցութիւնը կազմող փոքր մարմիններու իրաւունքներուն պաշտպան, իսկ միւսը — ամբողջ երկրի մեծամասնութեան կամքը:

Եւ ահա թէ ի՞նչ արդիւնքներ կ'ունենայ դաշնակցական այդ ձեւը:

«Ան որ կը դատէ երկրի վիճակը ոչ թէ սակաւաթիւ ընտրեալներու վիճակով, այլ ժողովրդական լայն խաւերու դրութեամբ —

կ'ըսէ Բրայս իր յայտնի աշխատութեան վերջարանին մէջ(*) — անկարող է չընդունիլ, որ Ամերիկայի մէջ ոչ միայն նիւթական բարելաւութիւնը, այլ եւ մտաւոր զարգացումը եւ երջանկութիւնը կը գտնուին ամենաբարձր աստիճանի վրայ, որուն երբեւէ հասած ըլլայ մարդկային ցեղը»:

— «Ման եկէք աշխարհիս բոլոր պետութիւնները — կը գրէ ուրիշ հեղինակաւոր անձ մը՝ Զուիցերիացի Դիւրս — դուք շատ տեղեր կը գտնէք քաղաքագէտ բարձր հանճարներ, բայց ապահովաբար ոչ մէկ տեղ չէք հանդիպիր ա'յնպիսի բազմութեան խելացի, անկախ, հայեացքներու տէր եւ գործնական քաղաքացիներու, որչափ Զուիցերիոյ մէջ: Ոչ մէկ տեղ կը գտնէք այդչափ նշանաւոր թիւով կառավարիչ անձեր, որոնք դիտման կատարել իրենց գործը ճարպիկութեամբ ու արժանապատուութեամբ:

«Ոչ մէկ տեղ կան ա'յնքան թիւով անձեր, որոնք իրենց գործէն դուրս ա'յնպիսի կենդանի զգացումով հետաքրքրուէին իրենց դրացիներու ու քաղաքացիներու վիճակով, եւ ա'յնքան համակրանք ու սրտակից մասնակցութիւն ցոյց տային դէպի հասարակական դժբախտութիւնները, հայրենիքի բարելաւութիւնը: Փոքրիկ կանտոնային պետութիւններուն է որ մենք (զուիցերիացիներս) պարտական ենք այդ թանկագին դանձր: Ան է որ մեր քաղաքական կեանքի դրպրոցը կը հանդիսանայ»:

Դաշնակցական վարչական կազմի հետեւանքն է աս:

Եթէ մենք կ'ուզենք դուրս դալ մեր դարաւոր թմրութենէն հիմնականօրէն ու լայն կերպով, անհրաժեշտօրէն պարտաւոր ենք մեր վերածնունդ երկրի կարգերը նոյնպէս հաստատել ապակեդրոնական հիմերու վրայ (ծափահարութիւններ):

Ընդունելով հանդերձ այդ ճշմարտութիւնը, ես հեռու եմ սակայն այն մտքէն, թէ Թուրքիոյ ապակեդրոնացման վարչական ձեւը պէտք է նմանի Գերմանիոյ, Անգլիոյ կամ Միացեալ Նահանգներու կարգերուն: Այս կամ այն երկրի պետական հիմքերը հետեւանք են այդ երկրի երկարամեայ զարգացման եւ միշտ ալ կը ներկայացնեն որոշ ինքնատիպ դրութիւն: Օսմանեան պետութիւնը եւս, իր վարչական ձեւը վերակազմելու ատեն, հաշուի է առնելու միւս երկիրներու փորձերը, բայց ամենէն աւելի յարմարուելու է իր ներքին պայմաններուն: Ու եթէ մենք ուզենք մօտաւորապէս ուրուագծել այն դրութիւնը, որ ամենէն աւելի կը յարմարի Օսմանեան պետութեան կազմին, կարծեմ կանգ առնելու ենք Աւստրիոյ վրայ:

(*) Վերցուած է Պ. Խաթալի «Դէպի Ֆեդերացիա» գիրքէն:

Մինչև 19րդ դարու 60ական թուականները Աւստրիան եւս միապետական երկիր մըն էր, վերջիններուն յատուկ բոլոր թերութիւններով: Թուրքիոյ նման, ան ալ բազկացած էր տարբեր ցեղերէ եւ կրօններէ՝ գերման լեզուի ու կաթոլիկ եկեղեցիի գերիշխանութեան տակ: Ամենայնամհայ ու ամենաաղքատ երկիրն էր ան ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ, ինչպէս Թուրքիան է այսօր: Զարմանալի՝ համանմանութիւն: Լոմբարդիան եւ Վենետիկը կորսնցնելէ, Սաւոյի պարտութենէն եւ հունդարական ապստամբութենէն ետքը, Աւստրիոյ քաղաքական դրութիւնն եւս խախտու էր եւ ապագան մռայլ: Սակայն պետութեան վարչական ձեւին մէջ մտցուած լուրջ բարեփոխութիւնները բոլորովին փոխեցին Հաբսբուրգեան պետութեան դիրքը եւ այսօր ան մեծ պետութիւններու շարքին մէջ կը բռնէ վայելուչ տեղ: Եւ այդ կերպարանափոխութիւնը Աւստրիան պարտական է սահմանադրութեան եւ ապակեդրոնացման: Աւստրիոյ ապակեդրոնացումը սակայն նման չէ վերը յիշուած ապակեդրոնացման ձեւերու ե՛ւ ոչ մէկուն: Այլեւայլ ընդարձակ ազգայնական շրջաններ՝ Գալիցիան, Բոհեմիան, Կարինտիան, Թիրոլը, Վերին Աւստրիան եւայլն կը վայելէն տեղական լայն ինքնավարութիւն: Իրենք կը վարեն առողջապահական, կրթական, հաղորդակցային գործերը, բարեգործութիւնը, կը հսկեն պետական կայքերուն եւ գոյքերուն: Ազգաբնակչութեան կողմէ ընտրուած խորհուրդները — սէյմերը (տիէք) — կը հրահանդեն ապագային ընելիքները՝ կազմելով երկրի պիւտճէն, նշանակելով որոշ տուրքեր: Դժուար է ըսել, թէ ի՞նչպիսի ինքնավարութիւն է աւստրիական երկիրներու վայելածը, լոկ վարչակա՞ն թէ նաեւ օրէնսդրական: Օրէնքով սէյմերը զուրկ են պաշտօնապէս օրէնսդրական իրաւունքէ, բայց իրապէս կ'օգտուին անկէ: Կայսեր անունով ներկայացուող ուղերձներու միջոցով անոնք կը մշակեն տեղական պէտքերուն վերաբերեալ օրէնքներ եւ այդպէսով կը վայելէն խորհրդակցական-օրէնսդրական իրաւունք: Ազգային եւ լեզուական խնդիրը, որ այնքան կարեւորութիւն ունի աւստրիական բազմալեզու շրջաններուն մէջ — սէյմերու շնորհիւ յանգած է բաւարար վախճանի: Ոչ միայն տարրական ու միջնակարգ դպրոցներու, այլ եւ ամէն մէկ «երկրի» համալսարանի մէջ դասաւանդութիւնը կը կատարուի տեղական լեզուով՝ գերմաներէն, չեխերէն, լեհերէն, ռուսիներէն եւայլն: Բոլոր պաշտօնեաները հաւասարապէս կը գործածեն տեղւոյն գլխաւոր լեզուները. յայտարարութիւնները ու ազդերը կը տպագրուին տեղական տարածուած 2, 3, նոյնիսկ աւելի լեզուներով:

«Միջազգայնական» բանուորական սոցիալիստական կուսակցութիւնն իսկ Աւստրիոյ մէջ բաժնուած է ըստ ազգութիւններու (լեզուներու) : Ամէն մէկ ազգային ճիւղ կազմուած է զատ զատ, սեփական ազգային կեդրոնական վարչութեամբ իր ազգութեան ամենակարեւոր քաղաքին մէջ : Ժամանակ առ ժամանակ զուարուող Աւստրիոյ սոցիալիստական կուսակցութեան խորհրդաժողովներուն մէջ ազգայնական բնոյթ ունեցող հարցերու նկատմամբ որոշումները կը տրուին մի միայն ընդհանուրին համաձայնութեամբ, առանց բռնանալու նոյն իսկ ամենափոքրիկ ազգութեան իրաւունքներուն վրայ :

Ինչքան ալ թերութիւններ ներկայացնեն աւստրիական կարգերը, իրականութիւնը սա է որ ապակեդրոնացման ձեւը ընդունելէն ետքը՝ Աւստրիան կանգնած է հաստատ հիմերու վրայ եւ վախ չունի ապագայի համար : Աւստրիական ձեւը հնարաւորութիւն կու տայ մէկ կողմէ պահել օրէնսդրութեան միօրինակութիւնը աւստրիական բոլոր հողերուն մէջ, միւս կողմէ կ'ապահովէ տեղական ինքնավարութիւնը՝ սէյմերու ձայնը՝ տեղին պէտքերուն վերաբերեալ օրէնքներու մշակման մէջ : Ռայխստագը կը մնայ միակ օրէնսդրական մարմինը, առանց սակայն արդիւելու որ ամէն մէկ շրջան ինքն եւս մասնակցի հրահանգուելիք օրէնքներուն, որպէսզի ապահովուի ամէն մէկուն լեզուի իրաւունքները : Օրէ օր, աւստրիական երկիրներն ու ազգերը աւելի կը վարժուին հաշտեցնելու իրենց իրաւունքներն ու պարտականութիւնները դրացի շրջաններու եւ ամբողջ կայսրութեան իրաւունքներուն հետ :

Նկատի առնելով Օսմանեան կայսրութեան այսօրուան կացութիւնը, անոր քաղաքական, տնտեսական, մտաւոր զարգացման աստիճանը, ինձ այնպէս կ'երեւայ, որ Թուրքիոյ ամենացանկալի ու հրնարաւոր վարչական կազմը դրացի Աւստրիոյ նմանին է : Սէյմերու իրաւունքները պէտք է տալ վիլայէթներու ընտրած մեծիւսներուն, որոնց հետ տեղական ինքնավարութեան իրաւունքները կը բաժնեն նաեւ քաղաքներու, գաղաներու եւ գիւղական համայնքներու վարչութիւնները : Եթէ ասոր հետ կատարուի նաեւ ներկայիս վարչական շրջաններու սահմաններու ճշտումը — ըստ ազգադրական, աշխարհադրական տարբերութիւններուն — եւ մանր վիլայէթները, գաղաները, գիւղական միւտիքիէթները թիւով սահմանափակուին ու տեղ տեղ կապուին իրարու, — առաջ պիտի դար գոհացուցիչ դրութիւն մը : Մէկ կողմէ կ'ապահովուէր պետութեան օրէնսդրական — վարչական միութիւնը եւ միեւնոյն ատեն տեղական ինքնավարութիւնը կը ստանար անհրաժեշտ զարկ :

Ժամանակի ընթացքին այս դրութիւնը կը փոխուի եւ կը փոխուի անշուշտ դէպի լաւը։ Ազգաբնակչութիւնը մեր մօտ աւելի կը կրթուի, աւելի կը հասուննայ քաղաքականապէս։ Ճնշուած ազգերը իրական կեանքին մէջ հաւասարութեան արդիւնքները տեսնելով՝ կը մոռնան անցեալին մէջ ունեցած անջատական ձգտումները։ Իշխողները կը համոզուին որ իրենց վայելած արտօնութիւնները անարդար էին։ Կեանքը ինքը այդ ատեն կը թելադրէ բոլորին լայնցնել տեղական «ինքնավարութիւններու» իրաւասութիւնն ու դերը եւ օր մըն ալ պիտի տեսնէք որ Օսմանեան պետութեան բոլոր աւելի կամ նուազ ուրոյն շրջանները — Մակեդոնիան, Բարձր Հայքը, Թէ Սլըանիան, մեծ Խուղաւինտիդեարը թէ փոքր Լիբանանը — ամէնքն ալ կը կադմեն ընդհանուր Օսմանեան դաշնակցութեան իրաւական մասերը։ Ժամանակի ընթացքին մէջ, Օսմանեան դաշնակցութիւնն ալ, իր կարգին, կադմելու է անշուշտ մէկ տարրը համամարդկային դաշնակցութեան։ Երազ չէ աս, ոչ ալ ունայնամիտ դառանցանք։ Կեանքի ուղիքն է ատ, հետեւանքն է Մարդկութեան յառաջդիմութեան, զոր ոչ մէկ խոչընդոտ կրնայ կասեցնել (ծափահարութիւններ)։

*
*
*

Աւստրիական վարչական սխտեմը, ինչպէս ե՛ւ առհասարակ ապակեդրոնական դաշնակցական կարգերը, ինչպէս նկատեցիք անշուշտ ըրած ակնարկներէս, ունի նաեւ քանի մը ուրիշ առաւելութիւններ։ Ան է, որ կ'ապահովէ տեղական իրաւունքները, հետեւապէս ե՛ւ ուրոյն տնտեսական զարգացումը. ան է, որ կը սահմանափակէ մեծամասնութեան ճնշումը եւ կը պաշտպանէ փոքրամասնութեան իրաւունքները, եւ վերջապէս ան է, որ զարկ կու տայ ամէն մէկ ազգութեան լեզուական եւ այլ կրթական — կուլտուրական առանձնաշատկութիւններու զարգացման։

Գիտնականներէն ոմանք, ինչպէս ե՛ւ թերեւս ձեզմէ շատերը, այս ուղղութիւնը կը գտնեն հակասող ընդհանուր մարդկութեան զարգացման ուղիին, հետեւաբար ե՛ւ սխալ, նոյնիսկ վնասակար։

Կ'առարկեն որ շնորհիւ ընդհանուր զարգացման ու յառաջդիմութեան՝ ամէն ինչ երկրիս վրայ կը դիմէ դէպի միացում, լայնացում։ Հարկ չկայ հետեւապէս ապակեդրոնացման միջոցով ապահովել

լեզուները, ինքնուրոյնութիւնը, փոքրամասնութեան իրաւունքները:

Թիւրիմացութիւններու տեղի չտալու համար անկարող եմ քանի մը խօսք չըսել այս առարկութիւններու մասին:

Դարեր առաջ, երբ մարդկային համախմբումները առանձնացած կեանք կը վարէին, ամէն մէկ ազգութիւն, նոյն իսկ ամէն մէկ ցեղ միայն ինքզինք կը համարէր «Աստուծոյ ընտրեալ», անուանելով միւսները «բարբարոս», «հեթանոս»: Պաշտօններն ու Արիստոտէլներն իսկ կը դռնէին շատ բնական ու արդարացի, որ 80·000 «ազատ» աթենացիներ ապրէին 200·000 «ստրուկներու» աշխատանքով: Ինչպէս կլասիկ աշխարհը, այնպէս ե՛ւ միջնադարեան միտքը համոզուած էր որ «ազատներու» եւ «ազնիւներու» արիւնն ու հոգին կը տարբերին ճորտերու եւ ուրիշ հասարակ մահկանացուներու արիւնէն ու հոգիէն: Տրամաբանօրէն կը հետեւցուէր որ արտօնեալ փոքրամասնութիւնը, մեծ ու փոքր «տէրերն» ու «սպարոնները» պիտի իշխէին հասարակ ժողովուրդին վրայ: Մարմնաւոր ու հոգեւոր հովիւները կը կթէին եւ կը խուզէին իրենց հօտը, համոզելով անիկա որ տէրերու վայելած բարձր իշխանութիւնը տրուած է երկինքէն:

Ժամանակի ընթացքին այս հասկացողութիւնները փոխուեցան. մարդոց բազմաճառը, տնտեսական զարգացումը, զիտութեան նուաճումները, կեանքի առաջխաղացումը ընդհանրապէս մօտեցուցին եւ հաւասարեցուցին դասակարգերը: Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը վերջնականապէս խորտակեց «ազնուաչութիւնը» ի ծնէ վայելած իրաւունքները: Մարդկային անհատներու հաւասարութիւնը, մտքի եւ խզճի ազատութիւնը իբր հիմք ընդունուեցան նոր աշխարհահայեացքի, եւ ժողովուրդի իշխանութիւնը՝ իբրեւ միջոց նոր քաղաքական կազմի:

Թագակիրները տապալելով եւ անհատի հաւասարութիւնը հռչակելով, նոր ուղղութիւնը անտես ըրաւ որ մեծամասնութեան իշխանութիւնը (որով կ'արտայայտուի ժողովուրդի կամքը) չ'ապահովեր մանր համախմբումներու իրաւունքները: Մեծամասնութեան իրաւունքը շատ դէպքերու մէջ ի չարը դործ կը դրուի: Մէկ տեղ աւելի մեծաթիւ գերմանացին՝ «մեծամասնութեան» իրաւունքի վրայ յենուած՝ կը խեղդէ լեհացիին լեզուն, ուրիշ տեղ մեծամասնութիւն կազմող ռուս օրթոտքսը ձայներու «մեծամասնութեամբ» անհաւասար կացութեան մէջ կը դնէ մահմետականը, հայը, բողոքականը: Այսօր մեծամասնութիւն կազմող «հաւատացեալները» բռնի կերպով իրենց ուղղութեամբ կը կրթեն ազատ մտածողներուն տղաքը, վաղը «իշխող» կուսակցութիւնը կը լռեցնէ աւելի յառաջադէմ նորարողը:

չըջանակի ձայները: Այս ուղղութեամբ ոչ միայն կը բռնաբարուին փոքրամասնութեան ամենանուիրական համոզմունքի իրաւունքները, այլ եւ կը ստեղծուի նոր ձեւի պատնէշ մը յառաջդիմութեան դէմ:

Զմոռնանք որ օրուան կացութեան տէր մեծամասնութիւնը քնդհանուր առմամբ պահպանողական է եւ փոփոխութիւններու դիմադրող: Եւ, ընդհակառակն, զիւտերու նման, նոր մտքերն ալ առաջ կու գան առանձին անհատներէ: Նոր դադափարները, ճշմարտութեան աւելի բարձր ըմբռնումները կ'իւրացուն նախ եւ առաջ այս կամ այն նեղ շրջանակին կողմէ, կը կազմեն փոքրամասնութեան սեփականութիւն:

Փոքրամասնութիւնը — ըլլայ ան ազգ, դաւանա-փիլիսոփայական համախմբում կամ կուսակցութիւն — ցրուած կ'ըլլայ երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ եւ մեծամասնութեան անսահմանափակ իշխանութեան ստեղծման անկարող է սկիզբները երկրի օրէնսդրական մարմնի մէջ տեղ ունենալ: Անոր ինքնուրոյն, նորահաս ձայնը կը խեղդուի մեծամասնութիւն կազմող ամբոխի աղաղակին մէջ:

Ի՞նչ միջոցով կարելի է մաքառել այս վտանգալից դրութեան դէմ, եթէ ոչ ապակեղբոնացման համաչափ (փրոփոքսիոնել) սկզբունքի ներմուծումով ընտրողական սխտեմի մէջ, երբ ամէն մէկ ազգութիւն, դաւանանք, կուսակցութիւն իր անդամներու թիւին համեմատ համաչափօրէն ներկայացուած կ'ըլլայ ընդհանրութեան գործերը վարող մարմնին մէջ, եւ լսելի կը դարձնէ այնտեղ իր բաղձանքները:

Մէկ կողմ կը թողում թէ ատ ի՞նչ ձեւով կարելի է իրականացընել ցանկացողները կրնան դիմել Պելճիքայի, Իտալիոյ, Զուլիցերիոյ այդ ուղղութեամբ կատարած փորձերուն: Կը չեչտեմ միայն որ Թուրքիոյ նման յետամնաց երկրի մէջ ազգային կռիւներն ու թաղնուած կասկածամտութիւնը կը թուլնան միայն համաչափ սկզբունքի ներմուծումով: Ատոր գործնական իրականացման համար կան երկու ճանապարհներ: Կա'մ ամէն մէկ ազգութեան օրէնքով կ'ապահովուին որոշ թիւով ձայներ որոշ շրջաններու մէջ, ինչպէս որ տեղի կ'ունենայ այսօր Լիբանանի մէջ, եւ կամ աւստրիական Բոհեմիայի ու Բոսնա Հերցեգի նման ամէն ազգութիւն առանձնապէս կը նշանակէ իր ընտրեալները, առանց որեւէ չփում ունենալու միւս ազգութիւններուն հետ: Երկու պարագային ալ՝ կուցօ վլախներու, եակորիտներու, հրեաներու, նոյնիսկ հայերու նման ցրուած ու փոքրամասնութիւն կազմող համախմբումները կ'ունենան իրենց ներկայացուցչութիւնը: Երկու պարագային ալ կը թուլնան ազգային հողի վրայ

ծագում առնող անախորժ եւ նոյնիսկ վտանգաւոր բարդութիւններն ու ընդհարումները :

Ապագային, դաւանական—ազգային բաժանումներուն տեղ կը բռնեն անշուշտ ուղղութիւններու եւ կուսակցական տարբերութիւնները, որոնց շուրջն ալ պիտի դառնայ պայքարը : Ներկայիս սակայն մեր երկիրը տարբեր համախմբումներու բաժնող հիմքերը՝ հայեացքներու հետ միասին կը կազմեն ազգութիւնը եւ լեզուն : Վերջինին նրկատմամբ է մանաւանդ որ խոհեմութիւն բանեցնելու է եւ անոր շուրջը պայթող բռնկումներէն ամենէն աւելի զգուշանալու է :

Որ մարդկային յարաբերութիւնները կը դիւրանան օրէ օր հեռադրաթելերու, երկաթուղիներու, չողենաւերու միջոցով եւ բոլոր երկիրները կը մօտենան իրարու — ատոր կասկած չկայ : Պոլսէն Փարիզ կարելի է այսօր անցնիլ չորս օրէն, մինչդեռ առաջ պէտք էր այդ ճամբորդութեան համար չորս ամիս : Ամէն տեղ այսօր կը գործածուին մթերքներ, որ տեղական չեն եւ կը ստացուին երկրագունդիս զանազան անկիւններէն :

Սակայն ատոր հետ միասին ուրիշ բան մըն ալ կը նկատուի, ան է աշխատանքի բաժանում, ամէն մէկ տեղի մասնագիտացում որեւէ ճիւղի մէջ — համապատասխան տեղական պայմաններու :

Պատմութեան նախապատմական շրջանին ամէն գիւղ, նոյնիսկ ամէն ընտանիք ինք կը հոգար իր բոլոր պէտքերը, փոխանակութիւնը կը կատարուէր շատ սահմանափակ չափով, շատ սահմանափակ շրջանի մէջ : Քաղաքակրթութեան սկսուելէն ի վեր լայնցան թէ՛ փոխանակութեան շրջանները եւ թէ՛ պետութեան սահմանները : Ատոր հետ միասին առաջ դնաց աշխատանքի բաժանման սիստեմը, եւ այլ եւ այլ տեղերու մասնագիտացումը որեւէ ճիւղի մէջ : Այսօր մասնագիտութիւնը հասած է զարգացման բարձր աստիճանի եւ օրէ օր աւելի եւս կը շեշտուի : Անգլիան է՛ն արդիւնաբերական երկիրն է այսօր եւ նոյն այդ Անգլիոյ մէջ աչքի կը զարնէ Մանչեսթրի, Գլասգոյի կամ Էդինբուրգի մասնագիտացումը, ամէն մէկը իր ճիւղին մէջ : Ֆրանսայի ալ մէջ հարաւը աւելի եւ աւելի կը պարապի գրեթէ միմիայն այգեգործութեամբ, հիւսիսային արեւմուտքը՝ կաթնատնտեսութեամբ : Նոյնը կը նկատուի նաեւ բոլոր միւս երկիրներուն մէջ, նոյնիսկ Ամերիկայի նման լայնատարած եւ նոր պետութեան մէջ : Վերջինին արեւմտեան նահանգները կը զբաղին միմիայն ճարտարարուեստով եւ ամէն մէկ քաղաք այդ շրջանին մէջ կը ստեղծէ իրեն համար առանձին մասնագիտութիւն մը... :

Նոյնիսկ մեր մօտ, Թուրքիա չի կրնար հեռու մնալ այդ շաւի-

դէն: Կաղնիի տունկերը օրէ օր կը բազմանան Տրապիզոնի խոնաւ բլրակներուն վրայ, Բրուսա աւելի եւ աւելի կը զրաղի մետաքսով, Բաֆրան՝ ծխախոտով, Սուրիան՝ խաղողով, Ատանա՝ բամբակով, վերջապէս ամէն մէկ շրջան իր պայմաններուն համեմատ մասնագիտութիւն մը կ'ունենայ, ստանալով միւս բերքերը ուրիշ երկիրներէ: Ապագային ալ առ չեշտուելու է աւելի եւս. մասնագիտացումը գնալու է գուգընքացարար փոխանակութեան լայնացման հետ: Մէկը միւսին անբաժան մասը կը կազմէ: Եւ այսպէսով առեւտուրի զարգացումը մէկ կողմէ կը մղէ մարդկութիւնը միանալ եւ ոչնչացնել պետութիւններու սահմանները, մասնագիտացման զարգացումը միւս կողմէ կը չեղտէ ամէն մէկ ուրոյն շրջանի զարգացման կարեւորութիւնը՝ այդ շրջանին մէջ: Երկու ուղղութիւններու հաշտութիւնը կ'ապահովուի միայն ասպակեղրոնացման—դաշնակցական կարգերու հաստատումով... դրութիւն մը, որ մէկ կողմէ կ'ապահովէ տեղական ինքնուրոյն արտադրութիւնն ու ստեղծագործութիւնը, միւս կողմէ ալ կը բանայ անսահման ասպարէզ՝ սերտ ու ազատ հաղորդակցութեան համար:

Մտքիս առջեւ ակամայ կը ներկայանայ առարկութիւն մը, առարկութիւն մը, որ կը լսուի մանաւանդ սահմանէն անդին — ի՞նչ հարկ կայ պաշտպանել այս կամ այն լեզուն, արիւն թափել բանի մը համար, որ ասպագային դոյութիւն ունենալու չէ, կլանուելու է աւելի մեծ լեզուներու կողմէ:

Կը թողում մէկ կողմ վերջին առարկութեան ճշդութիւնը. կ'օչընչանա՞ն, կը կլանուի՞ն արդեօք լեզուները թէ՞ ժամանակի ընթացքին կը խառնուին իրարու՝ բնական ընթացքով, կազմելով նոր լեզուներ: Առանց պատասխանի կը թողում նաեւ այն հարցը թէ արդեօք թուրքիոյ նման երկրի մը մէջ ո՞ր լեզուն որո՞վ պիտի կլանուէր եւ ինչո՞ւ: Այդպէս մտածողները բնականաբար պիտի ուզեն որ կարնեցի դիւղացին վերջին 2000 տարիներու ընթացքին, իշխողներու ուժին նայած, դործածէր անվերջ նոր լեզուներ, հայերէն, լատիներէն, արաբերէն, թաթարերէն, վրացերէն, պարսկերէն, տաճկերէն, ռուսերէն եւ այսպէս անվերջ...:

Կար ժամանակ, երբ լեզուն մարդոց դիտակցութեան մէջ չէր խաղար որեւէ կարեւոր դեր: Վայրենի ցեղերու հրամանատարները, երկրիս բոլոր տիրապետողները — Սեղոստրիս եգիպտացին ըլլար ան թէ հայ Տիգրանը — դերի կը դարձնէին յաղթուածները եւ զանոնք կը ծանրաբեռնէին հարկերով: Ատոր յաջորդեց մէկ ուրիշ շրջան, ուր ծանր հարկեր նշանակելու հետ միասին՝ իշխողները կը մտցնէին

նուաճուած երկիրներու մէջ իրենց դաւանած կրօնը: Դժուար է նոյն իսկ ըսել, թէ կրօնամոլութեան այս շրջանին մէջ ո՞վ աւելի կը դերազանցէր, հրեա՞ն, քրիստոնեա՞ն, զրադաշտակա՞նը թէ՞ մահմետականը:

Վերջապէս, այսօր մենք կը գտնուինք ուրիշ շրջանի մը մէջ, ուր կրօնական ճնշումը նսեմացած է, բայց անոր տեղ առաջ եկած է ազգային ճնշում, այս կամ այն լեզուի գերիշխանութեան խնդիր: Ազգային հարցը կարեւոր դեր կը խաղայ մանաւանդ այն երկիրներուն մէջ, որոնք կազմուած են տարբեր լեզուներ խօսող ցեղերէ: Եւ քանի որ պարլամենտական Գերմանիոյ համար ատ նոյնքան հրաւապ հարց է, որքան միապետական Ռուսիոյ համար, սահմանադրական կարգերու հաստատումը միայնակ չէ կարող ներկայանալ իրրեւ ազգային բարդ պրոբլեմի լուծման միջոց: Օրօրուել այն յոյսով, թէ բարեկամական յարաբերութիւնները եւ ժամանակը կը բաւեն լեզուներու կնճռոտ հարցին լուծման համար՝ նոյնպէս սխալ պիտի ըլլար:

Վերջին տասնեակ տարիներու ընթացքին, երբ ժողովրդական լայն զանգուածները սկսած են դեր խաղալ հասարակական եւ քաղաքական ասպարէզներու մէջ, ազգայնական խնդիրը երթալով աւելի սուր բնաւորութիւն կը ստանայ: Միջին դարերու կըթուած Եւրոպան կը գործածէր միակ լեզու մը — լատինականը: Այսօր գերմաներէնը չի հասկցուիր Ֆրանսայի մէջ եւ նոյնիսկ մերձաւոր ու քոյր լեզուները, ինչպէս են հոլանտերէնը, գերմաներէնը, տանրմարգերէնը եւ շուետերէնը կամ մեծ ու փոքր ռուսականը աւելի եւս կը չեչտեն իրենց տարբերութիւնը: Մասսաներու մոռցուած խաւերուն մէջէն յարութիւն կ'առնեն նոր ազգեր, կը զարգանան նոր լեզուներ: Դար մը առաջ ամբողջ Աւստրիական Բոհեմիան կը խօսէր տիրապետող գերմաներէն լեզուն, այսօր չեխական դրականութիւնն ու համալսարանները կը մրցին գերմանականին հետ: 1828ին ռուս յաղթական զինուորները զարմանքով տեսան որ Դանուբի ափերը ապրող գիւղացի ազգաբնակիւթիւնը կը խօսի տեսակ մը սլաւ բարբառ. իսկ այսօր բոլոր լեզուն այնչափ տարածուած կ'երեւնայ, որչափ ե՛ւ *րդ դարուն, երբ Սոլունին մէջ կազմուեցաւ առաջին սլաւոնական այբուբենը: Բիւզանդական հազարամեայ տիրապետութիւնը յունաց պատրիարքներու եւ եկեղեցական լեզուի 1500ամեայ գերիշխանութեան հետ միասին չկրցան յոյն դարձնել այս բոլորները, ռումէնները, սերբերը, որոնք մտան հռոմէացոց կայսրութեան սահմանները: Մահմետական երկիրներու մէջ դեռ եւս շատ հզօր է կրօնի ազդեցութիւնը, բայց ո՞վ կրնայ հերքել որ Մարգարէի բարձր հմայքը եւ Աստծոյ

պատգամ հանդիսացող «Սուրբ Գիրքն» անգամ չկրցան արաբացոց լեզուն տարածել ոչ միայն հեռաւոր հնդիկներուն, այլեւ դրացի Իրանի պարսիկներուն, Ասիոյ խորերէն եկած թուրքերուն, Շիտաւորայի լեռները ապաստանած ալքանացիներուն մէջ: Անտարակոյս ապագային ազգայնական դիտակցութիւնը մահմետական երկիրներու մէջ շեշտուելու է աւելի եւս: Կրօնը չէ կարող հարթել ազգային տարբերութիւնները եւ մենք իսկ ականատես կ'ըլլանք թուրքերէն լեզուի դտուելուն՝ արաբ եւ պարսիկ բառերէ, ինչպէս եւ ալքաներէնի, արաբերէնի, քրդերէնի, գուցէ նոյնիսկ վրացերէնի («գիւրճի» լեզուի), չերքեզերէնի քաղաքացիական իրաւասութեան ու զարգացման:

Եթէ այսպէս է ոչ զարգացած, քնած վիճակի մէջ գտնուող լեզուներու նկատմամբ, աւելի եւս արդարացի պէտք է ըլլայ հայերէնի վերաբերմամբ: Հայ լեզուն կարողացաւ դիմանալ արաբական, բիւզանդական իշխանութեան ամբողջ շրջանին: Ան դիմացաւ «րայա» երկիրներու մէջ, չնայած անսահման հալածանքներու: Հայ լեզուն կը զարգանայ նոյնիսկ Ռուսիոյ մէջ, ուր ազգայնական հալածանքը մեծ չափերու հասած է: Կասկած չկայ, որ ներկայիս — երբ Ռուսիոյ եւ թուրքիոյ մէջ կը յայտարարուին հաւասարութեան սկզբունքներ — հայ լեզուն յետադիմելու չէ, այլ աւելի պիտի յառաջդիմէ: Ան արդի սերունդի ամենաթանկագին ժառանգութիւնն է, թողուած մեր նախնիքներէն: Ան մեր հոգիին, մեր արեան ամենանուիրական մասն է որ պահելու ենք մեր ամբողջ ուժովը: Ինչպէս վերցունցաւ ստրկութիւնն ու ճորտութիւնը եւ անհատի հաւասարութիւնը կը համարուի այսօր ի բնէ տրուած, այնպէս ալ ըլլալու է լեզուներու նկատմամբ: Ինչպէս անցեալին մէջ՝ կրօնները, սեփական լեզուն՝ ազգերու համար տեսակ մը սրբութիւն է այսօր, ամէն մէկ ազգութեան անկապտելի իրաւունքը, որ ազատ է ըլլալու որեւէ ճնշումէ (ծափահարութիւններ):

Կը յիշեմ փոքրիկ դէպք մը, որ կը լուսաբանէ այս հարցի մէկ ուրիշ կողմը: Քանի մը տարի առաջ հանգուցեալ Խրիմեան Հայրիկ Պետերսբուրգ դնացած էր: Ի միջի այլ բարձրագոյն անձերու՝ այցելած էր ան նաեւ Պետերսբուրգի միտրապոլիտին, որ անպաշտօն կերպով պատրիարքի դեր կը խաղայ: Սովորական հարցուփորձերէ ետք՝ ներողամտութեան եւ հեղութեան քարոզչի «աշակերտը» խօսքը կը դարձնէ քրիստոնէական կրօններու բաժանումներու վնասակարութեան վրայ եւ սա համեստ միտքը կը յայտնէ, թէ ի՞նչ լաւ կ'ըլլար որ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները միանային եւ թէ աւանդապահ Հայաստանեայց Եկեղեցին առաջին քայլն ընէր այդ ուղղու-

Թեամբ: Հանճարեղ Խրիմեանը վայրկեան մը կը կնճռէ իր արծուային դէմքը, բայց անմիջապէս կը պատասխանէ: Յիսուսի հօտը ներկայացնող եկեղեցիներն ու դաւանանքները, կ'ըսէ ան, կը նմանին փունջի մը, որ տարբեր ծաղիկներէ կազմուած է, բայց որ հենց իր բազմազանութեանը համար կը ներկայացնէ առանձին գեղեցկութիւն մը: Հայ եկեղեցին փունջը կազմող համեմատ ծաղիկներէն մէկն է, և անոր, ինչպէս նաեւ ամէն մէկ ծաղիկի բացակայութիւնը եւ ամբողջ փունջը միատեսակ ծաղիկներէ կազմելը կարող է միայն վնասել ընդհանուր գեղեցկութեան:

Խրիմեանի պատասխանին մէջ կայ մեծ ճշմարտութիւն: Բազմազանութիւնը յառաջդիմութեան յատկանիշներէն եւ միեւնոյն ժամանակ ազդակներէն մէկն է, եթէ կարելի է ըսել՝ կեանքի նպատակն է: Կենդանի աշխարհը առաջ եկած է միատեսակ բջիջներէ: Երկրագունդիս բազմապիսութիւնը իր նախնական շրջանին մէջ ներկայացուցած է անհուն միապաղաղութիւն մը: Իսկ այսօր ի՞նչքան բազմատեսակ եւ բարդ է մեր աշխարհը, մարդկութիւնը: Այդպէս եղած է անցեալին մէջ, այդպէս կը շարունակուի ներկայիս մէջ: Վայրենի խնձորի մը տեսակէն տասնեակ տեսակներ ստացեր ենք մենք. անցեալին մէջ համանման կազմ ունեցող կենդանիներէն այսօր կը հաշուուին բազմաթիւ ստորաբաժանումներ: Ու այդ բազմազանութիւնը երթալով աւելի կը շեշտուի: Միեւնոյն բանն է նաեւ մտաւոր աշխարհի, գեղարուեստին մէջ: Քանակի հետ մեծ արժէք ունի նաեւ որակը: Քանակէն աւելի կը գնահատուի ինքնուրոյնութիւնը: Ապագային, երբ մարդոց նիւթական պէտքերը բաւարարութիւն ստացած կ'ըլլան, նորի, ինքնուրոյնութեան, որակի պահանջը աւելի եւս պիտի շեշտուի, եւ ատ պիտի դառնայ մարդկութեան ամենամեծ տենչը:

Եթէ ատ ճիշդ է ընդհանրապէս, հապա ինչո՞ւ լեզուներու եւ ազգերու ինքնուրոյն զարգացման նկատմամբ մենք ուրիշ ճամբով գնալու ենք: Ինչո՞ւ պիտի չձգէինք ամէն մէկ ազգութեան անոր լեզուին, ինքնուրոյն կուլտուրայի զարգացումը:

Չվախնանք ազգութիւններու բազմազանութենէն, մէկ կողմ թողունք մէկը միւսը նուազեցնելու տենչանքը՝ այս կամ այն արհեստական միջոցով: Վստահ ըլլանք որ այդ զրացիութիւնը կարող է միայն փոխադարձաբար նպաստաւոր ըլլալ: Անհատներու նման ազգերը եւս չեն ներկայացներ կատարելութեան տիպար: Ամէն մէկն ունի իր թոյլ, բայց ե՛ւ շեշտուած դրական յատկանիշները: Օգտուինք փոխադարձաբար ամէն մէկ ազգի ունեցած դրական գիծերէն. իսկ ատոնք Արեւելքի մէջ ակնյայտնի եւ անհերքելի են:

Մէկ կողմէ կը թողում հայերը — ժողովուրդ մը, որ իր աշխատասիրութեամբ, ճկունութեամբ եւ կամքի ուժով յարգանք ու զարմանք յարուցած է շատերուն մէջ: Ատոր ամենալաւ ապացոյցը հենց այս ուրախութեան օրերն են, ուր հայուն բարոյապէս կը հատուցուի իր բաժինը: Մենք կ'ապրինք յոյներուն հետ, սերունդը այն մեծ ազգին, որ այնքան հիանալի դեր է խաղացած եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ: Այսօր ալ անոնք ամենէն աւելի կը գտնուին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ, այսօր ալ առեւտուրի հետ միասին անոնք կը կատարեն դադափարներ փոխանակողներու դեր: Եթէ քիչ մը այդ դերը կապուած է բացառիկ երեւոյթներու հետ, յանցանքը անոնցը չէ, յանցանքը ստրկական հին ուժիմինն է: Ես կատարելապէս վստահ եմ, հաւասարութեան պայմաններու մէջ, իրենց կրթութեամբ, իրենց հանճարով, յոյները նորէն կը հանդիսանան արժանաւոր դաւակներ իրենց մեծ հայրերուն: Շատերը կը տատանուին, կը վարանին, միթէ կարելի՞ է որեւէ մեծ, դրական բան սպասել արաբներէն, թուրքերէն — ժողովուրդներէ՛ր, որոնք հնդեւրոպական ցեղէ տարբեր ծագում ունին: Նախ թերի է ծագման վերաբերեալ դադափարը: Միեւնոյն ասիական շրջաններէն դուրս եկած թիւրք-մէն, ալ-մէն, ար-մէն-ները շատ աւելի մօտ են իրարու, քան թէ կը կարծուի առհասարակ: Բայց եթէ զգալի տարբերութիւն մըն ալ ըլլար, այսօր թուրք անունը կրող տարրին մէջ արդեօք ո՞րչափ թիւրքմէնական արիւն կայ: Անշուշտ շատ եւ շատ քիչ: Հազար տարի իրարու քով ապրելը, դարերու ընթացքին ուրիշ ազդերու կրներուն հետ ամուսնանալը, բազմաթիւ հայերու, քիւրտերու, յոյներու, սլաւներու մահմետական՝ հետեւապէս թուրք դառնալը — դրաւական են որ այսօրուան թուրք տարրի արիւնին հազիւ մէկ-տասներորդը կը պատկանի արիւնին այն սելճուկներուն, տաճիկներուն եւ ուրիշ ցեղերու, որոնք եկան Ասիոյ խորերէն: Բայց միթէ այդ թափառական ցեղերը չունին՞ դրական գիծեր: Միթէ այն սլաւադան, որ քանի մը հարիւր հազար թափառաշրջիկներ կարողացան տիրանալ խալիֆայութեան, իսկ յետոյ ամբողջ Արեւելքին՝ ապացոյց չէ՞ որոշ կորովի, դրական ուժի, զոր յարգելու է: Եւ միթէ այն եզակի օրինակը, զոր տեսանք երկու ամիս առաջ բանակին կողմէ, բանակին, որ եղած դրութիւնը պահպանելու տեղ գլուխը կանգնեցաւ ազատութեան — արդեօք այդ եզակի դէպքը նոյնպէս ցեղական ազնիւ եւ բարձր թռիչքներու ապացոյցներէն մէկը չէ՞ (ծափահարութիւններ):

Նոյնպէս եւ միւս ազգերը: Արաբական ցեղն էր եւ անոնց հետ հրեաները, որ շնորհիւ իրենց յատուկ ստեղծագործական ուժին՝

տութիւն մեզի այնքան մարդարէներ, միաստուածութեան կրօններու ներկայացուցիչները: Այսօր կարծես հաշուի չ'առնուիր ատ, բայց մարդկութեան պատմութեան մէջ դրուած է անջնջելի տառերով: Մահմետականութիւնն իսկ, որուն մենք քրիստոնեաներս քիչ ծանօթ ենք, իր ժամանակին խաղցած է ահադին դրական դեր: Սպանացի արարներն ու հրեաներն էին որ պաշտպանեցին հին կլասիկ եւ քննադատական միտքը միջնադարեան վարդապետներու կրօնամոլական տիրապետութենէն: Մահմետականութեան մարդկային հաւասարութեան դրօշակին տակ է, որ հայութիւնը ազատուեցաւ դասակարգերու բաժանումէն եւ աւատական իշխաններէ: Այսօր իսկ Թուրքիան, չնայած իր շատ բացասական կողմերուն, ունի առաւելութիւն մը որ իշխներու վրայ: Ան միակ երկիրն էր անցեալին ամբողջ Եւրոպայի մէջ, եւ այսօր ալ է որոշ չափով, ուր դասակարգեր չկան կամ դասակարգային զգացումները թոյլ են, ուր բոլոր մարդիկ կը նկատուին իրեւ կատարեալ հաւասարներ: Մոռնալ այս ամէնը կը նշանակէ մեղանչել ճշմարտութեան դէմ: Նոյնն են եւ բոլոր միւս ազգերը: Մէկ մասը իր անցեալով, միւսները իրենց առողջ դիմագծով դրաւական պիտի ըլլան մեզի, որ բոլոր այդ ազգերուն ազատ զարգացումը իրենց սեփական լեզուով միայն կարող է նպաստաւոր ըլլալ թէ՛ դրացի ազգերուն եւ թէ՛ ամբողջ մարդկութեան համար: Ահա այդ պատճառով է որ ոչ մէկ սահմանափակում պիտի չդրուի կրթութեան առաջ, ինչ լեզուով եւ ինչ աստիճանով ալ ըլլայ ան: Ահա թէ ինչու մենք անհրաժեշտ կը գտնենք պետական լեզուի աւանդումը ազգայնական դպրոցներու մէջ, բայց նաեւ տեղական լեզուներու աւանդումը Թուրքերէն դասաւանդութիւն ունեցող հիմնարկութիւններու մէջ:

Բաւական չէ այդքանը, ատով միայն չ'ապահովուիր լեզուներու էական հաւասարութիւնը. վերջինիս համար անհրաժեշտ է որ պետական լեզուին հետ միասին բոլոր հիմնարկութիւններուն մէջ հաւասարապէս գործածուին նաեւ տեղական լեզուները, որպէսզի պաշտօնեաները տիրապետեն տեղական լեզուներուն: Այդպէս է մեր դրացի բազմալեզու Աւստրիոյ մէջ, այդպէս պիտի ըլլայ եւ Թուրքիոյ մէջ: Աւելին կայ: Թուրքիա ապրող պզտիկ ազգերուն բացառիկ պայմանները ազգային-կրօնական ազատութեան ապահովութեան համար — ստեղծեր են ուրոյն ինքնավարութեան ձեւ մը, անկախ այս կամ այն շրջանէն: Ատ — իւրաքանչիւրին ունեցած ազգային-կրթական կիսաինքնավարութիւնն է: Իրեւ ազգային-կրթական ինքնադործունէութիւնը ապահովող հաստատութիւն մը՝ ազգային այդ սահմանադրութիւնները անշուշտ պիտի պահպանուին Թուրքիոյ մէջ: «Ազ-

դային-եկեղեցական» ինքնավարութիւնները ընդունուած էին թուրքիոյ մէջ յատուկ սահմանադրութիւններով՝ բռնապետական շրջանին մէջ։ Ներկայիս ատոնք աւելի եւս լայնցնելու եւ ճշդելու է։ Եւ այդ ճշդման ամենակարեւոր մասը լինելու է այն, որ դպրոցական տուրքը յանձնուի համապատասխան ազգայնական մարմիններու կամ պետութեան ծախսելիքը կրթական-կուլտուրական պէտքերու համար բաժնուի ազգութիւններու միջեւ (ըստ իրենց թիւին)։ Այլապէս, լեզուներու եւ ազգութիւններու հաւասարութիւնը կը մնայ գեղեցիկ, բայց բովանդակութենէ զուրկ բառ մը։ Առանց ատոր ազգայնական փոխադարձ յարաբերութիւնները թուրքիոյ մէջ կը բորբոքուին եւ կը ստանան կորստաբեր ընթացք։ Իսկ այդ ձեռնտու չէ ո՛չ մեծամասնութիւն կազմող թուրք տարրին, ոչ ալ պատիկ ազգութիւններուն։

Թուրքերուն ձեռնտու չէ, որովհետեւ այդպիսի կռիւ մը — ըլլա՛յ բռնի թէ խաղաղ միջոցներով — չի յանգիր յաջող ելքի։ Թուրքիոյ ամբողջ ազգաբնակչութեան մէկ-երրորդ մասը միայն կը տիրապետէ թուրքերէնին, մնացած երկու-երրորդը կը խօսի արաբերէն, յունարէն, հայերէն, քրտերէն, ալբաներէն, բուլղարերէն եւայլն։ Ատոր հետ միասին կուլտուրական տարբերութիւնները, զրաւոր լեզուի յարմարութիւնները, ճոխութիւնը չեն խօսիր յօգուտ թուրքերէնի նուաճման։ Վերջապէս, թուրքիոյ գերիշխանական փորձերը անցեալին մէջ առաջնորդեցին զինք միայն դէպի երկրի անդամահատութիւնը։

Վերջինին չի համաձայնիր ոչ մէկ հայրենասէր թուրք, բայց ատ, ըստ իս, ցանկալի չէ նաեւ պատիկ ազգերու շահերու տեսակէտով։ Ձեռնտու չէ ատ քանի մը պատճառներով։ Ներկայիս մէջ, երբ բոլոր պետութիւններուն շահերը այնքան խճճուած են իրարու հետ եւ մրցումը կը կատարուի մեծ պետութիւններու, նոյնիսկ դաշնակցութիւններու միջեւ, ներկայ պատմական շրջանին՝ Յունաստանի, Սերբիոյ նման մանր պետութիւններու անկախութիւնը լայն մտքով պրոբլեմատիկ է։ Քաղաքական հարցերու մէջ անոնք ազատ չեն կարող ըլլալ, այլ քաշելու են այս կամ այն դրացի մեծ պետութեան հետ եւ հետեւաբար էապէս կը վայելեն միայն ներքին ինքնավարութիւն։ Բացի ատկէ, դուք բոլորդ գիտէք, թէ ինչքան արիւն կ'արժէ ամէն մէկ այդպիսի անկախութիւն, սակայն շատերը չեն խորհած որպիսի նիւթական ծանրութեան տակ կը հեծեն այդ կարգի պատիկ երկիրները հզօր զինուորական բանակի պահպանութեան շնորհիւ։

Ահա թէ ինչո՛ւ ես այնքան նախանձելի չեմ գտներ էրզրումի եւ ուրիշ քանի մը վիլայէթներէ կազմուած անկախ Հայաստան մը։

Շրջապատուած երեք խոշոր պետութիւններով, — Ռուսիա, Թուրքիա եւ Պարսկաստան —, կասկած չարուցանելով ներսերը թուրքերու ու քիւրտերու մէջ, ան միշտ գտնուելու է երեքուն վիճակի մէջ, ուժասպառ ըլլալու է զէնքի եւ զինուորական ծախքերու տակ, զրկուելով միեւնոյն ատեն այն յարմարութիւններէն, որ կը ներկայացնէ ամէն մէկուն Թուրքիոյ նման մեծ երկրի մը քաղաքացի ըլլալը:

Կը կրկնեմ, որ ազգային անհաւասարութեան եւ թուրք լեզուի գերիշխանութեան ձգտումները չեն կարող վարդապոյն յոյսեր ներշնչել թուրք շովէններուն:

Անշատական հովերը խաբելու չեն եւ ո՛չ մէկ հայ, յոյն կամ արաբ:

Ապրինք միասին, ձեռք ձեռքի տուած, ապրինք իրրեւ հաւասար եղբայրներ հաւասար իրաւունքներով եւ հաւասար պարտականութիւններով դէպի մեր ընդհանուրիս մայր երկիրը (ծափահարութիւններ):

Չեմ մոռնար երբեք էլիզէ Ռեկիւլի մտքերը: Լուսաբանելով Առաջաւոր Ասիոյ քաղաքակրթական մեծ դերը եւ անոր պատճառները, հանճարեղ գիտնականը այն կարծիքը կը յայտնէ, որ այդ ամէնը հետեւանք է անոր նպաստաւոր աշխարհագրական ու ազգագրական դիրքին: Հարաւն ու Հիւսիսը, Արեւելքն ու Արեւմուտքը, հին աշխարհը կազմող երեք գլխաւոր երկիրները կը շփուէին հող իրարու հետ աւելի քան որեւէ ուրիշ տեղ: Ինքնուրոյն կեանք ու զարգացում ունեցող ազգեր ու ցեղեր իրենց ունեցածն ու շինածը փոխարինաբար կու տային իրարու:

Յառաջդիմութիւնը կ'ապահովուէր այստեղ անծանօթ իրերու փոխանակութեամբ, նոր մտքերու տարածումով՝ բոյսերու եւ հանքերու մշակումէն սկսած մինչեւ այրուբենի գիւտը, կրօնական-փիլիսոփայական ընդհանրացումները: Բազմազանութիւնը, ինքնուրոյն ազատ զարգացումը՝ փոխադարձ սերտ յարաբերութիւններու հետ՝ անհրաժեշտ պայման է իւրաքանչիւր երկրի յառաջդիմութեան համար:

Չվախնանք, հետեւապէս, Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող ազգերու բազմազանութենէն: Տարբեր բերքերու ու հանքերու նման ազգերը եւս կը ներկայացնեն նոր ձեւի հարստութիւն մը:

Անցեալին մէջ բնական ու ազգագրական այդ բազմազանութիւնը եղած է Արեւելքի յառաջդիմութեան ազդակներէն մէկը:

Ապահով ըլլանք որ ապագային եւս ամէն մէկ շրջանի ինքնուրոյն զարգացումը կը նպաստէ միայն ընդհանրութեան բարգաւաճման

ու մեծութեան : Վստահ ըլլանք, որ իւրաքանչիւր ազգի ազատ զարգացումը միայն կ'ապահովէ համերաշխութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող բազմաթիւ ցեղերուն մէջ :

Այդ ուղիով զնալը հարկաւոր է մարդկային անհատի բազմակողմանի խաղաղ զարգացման համար, անհրաժեշտ է ան պետութեան անդորրութեան ու մեծութեան համար, եւ միակ նպաստաւորը Արեւելքի վերածնութեան, ինչպէս եւ Մարդկութեան անսահման յառաջագիմութեանը :

Վերջացնելով խօսքս, ես յաւակնութիւն չունիմ կարծելու որ սպառնցի ընտրած նիւթս, անհրաժեշտ խորութեամբ ու ճշտութեամբ : Կը յուսամ որ ըսածս ալ կը բաւէ, համոզելու համար ձեզ, որ մի միայն ապակեդրոնական-դաշնակցական կարգերն են, որ կարող են նպաստել մեր ընդհանուր հայրենիքի վերաշինութեան մեծ ու դժուար գործին՝ Ազատութեան, Եղբայրութեան ու Արդարութեան հիմերու վրայ (ծափահարութիւններ) :

ԾՐԱԳՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Մենք ապրում ենք արտակարգ պատմական շրջանում, յեղափոխութեան շորշոփների տպաւորութեան տակ:

Վերազնահատում են զոյութիւն ունեցող արժէքները, կասկածելի են դարձել հին աստուածները:

Հասարակական պայքարի ելեւէջները, մարդու լարուած միտքը ճշնում են գտնել նոր առաջնորդող աստղեր, ապագայ կեանքի համար հաստատել աւելի արդարացի, աւելի հաստատուն հիմքեր:

Սկզբունքային, տեսական, տակտիկական հարցերը բնականաբար ստացել են կարեւորագոյն նշանակութիւն:

Իբրեւ հետեւանք Ռուսիայի յեղափոխական մթնոլորտի, նրա դրական ու բացասական բաղմամբիւ ճիւղաւորումների, արթնացման մեծ գործը հայերիս մէջ արտայայտում է շատ տարօրինակ կերպով: Զուեննալով քաղաքական հասունութիւն եւ հասարակական մտածողութեան ազատութիւն, մենք դժուարանում ենք հայ առանձնայատուկ պայմանները հասկանալ, գնահատել եւ փաստացի հողից շուտով հեռանում են մեր քննադատութիւնները եւ սկսում են պտտել ընդհանրացումների շուրջը, որոնք հայկական կեանքին նոյնքան են վերաբերում, որքան եւ անգլիական, չինական փիլիսոփայական ընդհանրացումների դոգմաները:

Ապրելով ցեղական – կրօնական խմբակցութիւնների միջեւ, անկարող դեռ եւս խորացնել ոչ միայն համամարդկային իտէալներ, այլեւ զուրկ ազգային դիմագծից, կուսակցական պայքարը մեղ մօտ մեծ մասամբ կրում է թայֆայական բնոյթ, զուրկ գաղափարական հոսանքին յատուկ ստեղծագործական արժէքից:

Անձնական նկատումները, կուսակցական հաշիւները, փաստացի սխալները շաղախում են հասարակական, գիտական արժէք ունեցող նկատումների հետ:

Ոչ միայն հասարակ մահկանացուին, այլեւ քննադատութեան

վարժ անհատին համար անհնար է դառնում կարեւորը զատել երկրորդականից, ճիշդը սխալից :

Սեղանի վրայ դրուած հարցերը սակայն այնքան կարեւոր են իրենց էութեամբ, որ առանց նրանց պատասխան ստանալու դժուար թէ հայ կեանքը ազատուի տառանդաներից, կանգնի ուղիղ ճանապարհի վրայ :

Նման պարագաներում կարեւոր են ոչ միայն «նորածինները» — մանաւանդ որ վաղուց ի վեր արեւի տակ նորութիւն չկայ — այլ եւ փաստերի ճիշդ դասաւորումը, լոյսի նոր շողք պցելը խոնաւցած հինի եւ անգոյն նորի վերայ...

Ամենավիճելին, բայց եւ ամենակարեւորը այս աշխատութեան մէջ հանդիսանում է, մեր կարծիքով, հետազօտութեան այն մեթոտը, որը առաջին անգամն է գործածւում հայ գրականութեան մէջ : Թուեք, աղիւսակները բռնում են զրքոյկի մէջ մեծ տեղ, համեմատութիւնը հանդիսանում է երեւոյթների լուսարանութեան ամենասովորական միջոցը :

Տնտեսական հասարակական գիտութիւնները մեր կարծիքով գտնւում են դեռ եւս իրենց զարգացման նախնական աստիճանի վրայ : Գիտութեան շատ ասպարէզներում մենք թօթափել ենք սքոլաստիքական աշխարհայեացողութեան լուծը, բայց սոցիալական երեւոյթների նկատմամբ չենք կարողացել դեռ եւս ստեղծել զուտ գիտական տեսակէտ :

Այն բոլոր ընդհանրացումները, որոնք պատմական փիլիսոփայութեան հայեացակէտի միջոցաւ եւ նոյն իսկ «օրէնքների» անուան տակ ձգտում են լուսարանել մարդկութեան անցեալը, ներկան եւ ապագան, նման չեն բոլորովին մաթեմատիքական հիմնական օրէնքներին : Վերջիններին ու «էմպիրիկ» անունը կրող եզրափակումների մէջ կայ դպլի տարբերութիւն :

Օրէնքը, օրինակ, միշտ եւ ամէն տեղ գործում է միատեսակ կերպով — օրէնքի մաթեմատիքական ֆորմուլայի (ձեւակերպութեան) համեմատ : Այն ինչ, սահմանափակ թուով փաստերից հանուած պահանջի եւ առաջարկութեան «օրէնքը» արտայայտւում է միմիայն որոշ տնտեսական շրջանում, նա նշանակութիւն չունի ոչ թափառաշրջիկ կարմրամորթի, ոչ նահապետական հայ ընտանիքի, ոչ էլ ապագայ ընկերվարական համայնքի համար :

Մեծ են գրկան գիտութիւնների կատարած քայլերը, գտնել բոլոր երեւոյթների մէջ սերտ կապ ու ներդաշնակութիւն : Անդնահատելի է մարդկային հանճարի, մտքի խորութիւնը :

Աւելի քան երբեւիցէ պարզ եւ հասկանալի է այսօր, որ բնութեան էութիւնը, երեւոյթների հիմքը մէկ է: Միեւնոյն զազտնի ոյժի — թէեւ տարբեր ձեւի — արտայայտութիւն է ցօղունի կանաչելն ու երիտասարդական ժպիտը, աղբիւրի կարկաչունն ու աստղերի խորհրդաւոր ցոլումները: Իրենց խորութեան ու հիմքերի մէջ մի էութիւնից են բխում սիրոյ համբոյրն ու մեռնողի հառաչանքները, օձի խայթոցն ու մարդկութեան առաջնորդների աստուածային թռուիչները: Տիեզերքը կազմող բոլոր մարմինները, բոլոր երեւոյթները կապուած են միմեանց հետ, բխում են ամենանախնական մի ընդհանուր էութիւնից, սկզբնական «բանից»: Բայց... այդ միութիւնը թաղնուած է անվերջ տարածութեան մէջ, նրա սկիզբը կորչում է անցեալի եւ ասպագայի անսահման հեռաւորութեան մէջ:

Մենք չատ յետ ենք դեռ եւս, որպէսզի օրէնքների վերածէինք այդ ամենի կապն ու փոխադարձ յարաբերութիւնները, որպէսզի նրամանողութեան հիման վրայ եւ դեղուկցիայի միջոցաւ այդ հասկանալի ու անվիճելի ընդհանուր ճշմարտութիւններով կարողանայինք բացատրել հասարակական մասնակի երեւոյթները: Դեղուկտիւ հիմքերի վերայ հաստատուած տնտեսական ու սոցիալական տեսութիւնները համարուելու են առայժմ իրրեւ նախնական ուղեցոյց հարցերի պարզաբանութեան համար: Գիտական արժէք կը ստանան նրանք միայն յետոյ, երբ կ'ամրապնդուին ինդուկցիայի շնորհիւ:

Սակայն վերջինս եւս, մասնաւոր երեւոյթների ընդհանրացումների միջոցաւ այս կամ այն երեւոյթին վերջնական անսխալ դրնահատում տալը դժուար թէ վերջնական ճշմարտութիւն համարուի ներկայումս: Այնքա՞ն տարբեր է հասարակական կեանքը այլ եւ այլ երկիրներում, պատմական զանազան շրջաններում:

Գիտնականների ու փիլիսոփաների մի ամբողջ շարք, յենուելով անօրգանական եւ օրգանական դիտութիւնների վերայ, աշխատեց ուրուագծել «սոցիալական Փիլիկայի» հիմքերը: Բայց, իրական երեւոյթները դիտելու վերայ հիմնուած ուղղութեան յաղթութիւնները եւս հեռու են անվիճելի օրէնքներ համարուելուց: Բաւական է միայն յիշել, որ այդ մտածողութեան ամենահանճարեղ ներկայացուցիչները հասարակական օրկանիզմը նմանեցրին անհատական օրկանիզմին, ուղեղը համեմատելով պարլամենտի հետ, երկաթուղիները՝ արեան երակներին... Այսպիսի օրինակները, ինչպէս եւ պատմութեան մէջ դիտուած որեւէ երեւոյթի նկարագրութիւնները կարող են լինել սրամիտ, նոյնիսկ օգտակար երեւոյթների ընդհանուր կապակցու-

թիւնը բնորոշելու տեսակէտից, բայց չեն կարող գիտական օրէնքի արժէք ունենալ:

Աներկրայելի է մի բան, որ հասարակական – տնտեսական կեանքին վերաբերեալ ընդհանրացումները արժէք ունեն այն դէպքում, երբ ամփոփում են ժամանակի ընթացքին եւ տարածութեան վերայ նկատուած նոյն երեւոյթին վերաբերեալ գլխաւոր եւ ճիշդ փաստերը, եւ երբ նմանութիւնների ու տարբերութիւնների հիման վերայ բնորոշում է նրանց մէջ եղած փոխադարձ կապակցութիւնը: Իսկ այս ամենին կարելի է մօտենալ միայն վիճակագրական (ստատիստիքական) մեթոտով:

Գործ ունենալով միայն մասսայական երեւոյթների հետ, վիճակագրութիւնը ձգտում է հասարակական ու տնտեսական երեւոյթների մէջ հաստատել կապ, ճշդել վերջինս մի ընդհանուր չափով: Նայենում է ոչ այնքան երեւոյթների նմանութեան վերայ, որքան համեմատութեան եւ հաւանականութեան:

Եւ քանի որ հասարակական երեւոյթներին վերաբերող «էմպիրիկ օրէնքները» եւս ենթադրում են ոչ թէ անհրաժեշտութիւն, այլ հաւանականութիւն, հասարակական երեւոյթների մասսայօրէն եւ մեթոտիկ կերպով արտայայտելը ինքը իրեն կարող է համարուել նախնական քայլ դէպի հասարակական գիտութիւնների նպատակակէտը... Այսուհանդերձ, անկարելի է յուսալ, որպէսզի բոլոր երեւոյթներն ու հարցերը կարելի լինի լուսարանել այս ճանապարհով: Մարդուս հոգեկան աշխարհը դեռ եւս լուսաւորուած է շատ աղօտ կերպով: Գեղարուեստի գնահատութիւն անելիս տարօրինակ կը լինէր յենուել վիճակագրական թուերի վրայ: Նոյն իսկ կեանքի նիւթական կողմերին վերաբերեալ շատ հարցեր մեզ մօտ անկարող են արտայայտուել անհրաժեշտ ճշգրութեամբ, թուերով: Այսպիսի պարագաներում, երբ մեզ պակասում են մասսայական ճիշդ փաստեր — իսկ դրանք բացառութիւններ չեն դժբախտաբար — մենք հարկադրուած ենք վարուել այնպէս, ինչպէս վարում են առհասարակ՝ դիմել նկարագրութիւնների, համեմատութիւնների, սովորական ընդհանրացումների: Այլ աւելի ճիշդ ճանապարհ չկայ մեր առաջ:

Ինչքան ալ տեսականօրէն ճիշդ եւ հրապուրիչ լինի ի մի վերածման ձգտումը, գործնականապէս նա դժուար թէ ներկայացնէ մեծ արժէք: Իր բազմապիսութեան ու շարժողութեան մէջ բնութիւնը կը հասկացուի այն դէպքում, երբ գիտութիւնների գլխաւոր ճիւղաւորումները կը գնան իրենց յատուկ ուղիով:

Մի դէպքում գեղուկցիայի միջոցաւ նկատոնները կ'որոշեն

տիեզերքը չաղկապող օրէնքները. միևսում ինդուլցիայի սրամիտ ընդհանրացումներով Դարվինները կ'ընդգծեն դոյութեան ու սերնդի համար մղուող կռուի դերը կենդանի աշխարհի զարգացման համար, երրորդում մասնաւոր սեփականութեան ու մրցման տեսականօրէն ազատ սահմաններում Մարքսերը կը քննեն աշխատանքի ու կապիտալի փոխադարձ յարաբերութիւնները: Զրադաշտերը, Ռաֆայէլները, Տոլստոյները իրենց անհատական ստեղծագործական հանճարի ոյժով կը թափանցեն հոգեկան աշխարհի խորքերը, կը բարձրացնեն մարդ արարածին դէպի վեր:

Տիեզերքի գաղտնիքների մէջ թափանցելու համար դիմելու է տարբեր ճանապարհների, նրա մութ կողմերը լուսարանելու է տարբեր կողմերից: Քննութեան ճանապարհներից որեւէ մէկի անսխալական եւ միակ համարելը վտանգաւոր է առհասարակ, վտանգաւոր է մանաւանդ հայերիս նման յետամնաց ազգութիւնների համար:

Թոյլ ու տղէտ մարդիկ առանձին հակումն ունին դէպի միատեսակ լուսարանութիւնը, մի Փետիշի խոնարհեցնելը ամէն ինչ է: Շատ հին ճշմարտութիւն է որ խելառի համար «ամէն ինչ դուզ է» եւ, քանի տղէտ է անհատը, այնքան աւելի նա համոզուած է իր խելօքութեան մէջ, այնքան աւելի դիւրութեամբ մի աստծուն նա փոխում է միւսի հետ, այսօր երկինք է բարձրացնում այն, ինչ որ երէկ դցում էր ցեխի մէջ եւ ընդհակառակը. դա այդպէս է, որովհետեւ բոլոր երեւոյթների միատեսակ ըմբռնումը ունի իր «յարմարութիւնները» — ամէն ինչ մարդուս ներկայանում է «չատ սլարզ», նա ազատում է «բարդութիւններից» ու «գլխացաւանքներից»:

Սակայն այդ նախնական դոգմատիկ «պարզութիւնը» որ ձեռնտու է երեւում օրուայ հարցերի ու անհատի անդորրութեան համար, այնքան էլ ցանկալի չէ ժողովրդի յառաջդիմութեան տեսակէտից: Բաւական է յիշել որ մարդկային պատմութեան ամենատխուր շրջանում — կրօնի միահեծան տիրապետութեան ամբողջ 1000 ամեակի ընթացքում — միատեսակ, անսխալական դոգմատիզմը հասել էր իր գագաթնակէտին... իր ծանրութեան տակ թաղելով ե'ւ դիտութիւն, ե'ւ ազատութիւն, ե'ւ յառաջդիմութիւն:

Խոնարհուելով անցեալի առաջ, օգտուելով դարերի ժառանգութիւնից, մենք այնուամենայնիւ պէտք չէ լինենք մտքի ստրուկներ. ազատ քննադատութիւնը բարձր պիտի համարուի ամէն ինչից — միակ վայելը մարդ արարածին:

Շօշափուող հարցերը ծանր են եւ բարդ, ժամանակը սուղ եւ անբարեպատեհ լուրջ աշխատանքի համար: Բնականաբար շատ կէ-

տեր այս աշխատութեան մէջ չեն մշակուած ցանկալի ճշգրտեամբ ու մանրամասնութեամբ, ոմանք գուցէ չդիմանան լուրջ քննադատութեան իսկ: Յամենայն դէպս, գրքում գրուածներէ մէջ ընթերցողը կը գտնէ եւ մի քանի արժէք ունեցող եզրակացութիւններ, հետազոտութեան նոր ուղիներ, որը ապագայում աւելի ձեռնհաս ոյժեր կը դարձնեն ուղիղ եւ լայն ճանապարհ:

Մեր նպատակն էր անաչառ եւ կարելիին չափ լրիւ կերպով լուսարանել մեր տխուր եւ քիչ ծանօթ իրականութիւնը, եւ արթնացնելով քննադատական ոգին՝ սեփական ոտքերի վերայ կանգնեցնել լուսաւոր հորիզոններ փնտռողներին:

Երանի թէ ներքեւում գեանդուած փաստերն ու մտքերը գէթ չնչին չափով նպաստէին այդ նպատակին...:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Ի՞նչ Կ'ՈՒԶԵՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Այս եւ յաջորդ յօդուածը, որ մոյն խորագիրը կը կրեն, առնուած են Ս. Զաւարեանի արխիւէն եւ փորձեր են, տալու համար դաշնակցականներու մտահոգութեանց եւ պահանջներուն մէկ մասը՝ տիրող պայմաններու լոյսին տակ: Դժբախտաբար, երկու յօդուածներն ալ կիսաւարտ եւ անմշակ վիճակի մէջ են, սակայն այս հատորին մէջ ամենց հրատարակութիւնը գաղափար մը կու տայ իր այն օրերու մտածելակերպի մասին:

Դաշնակցութեան է՛ն հիմնական նպատակն է զարգացնել մարդէակի ընդունակութիւնները, էապէս դարձնելով նրան բնութեան տէրը: Եւ որչա՛փ աւելի բարձրանայ մարդս իր կարողութիւնների մէջ, որչա՛փ աւելի բազմաճանաչ աշխարհի մարդկանց թիւը երկրագունդիս վրայ, այնչա՛փ աւելի մենք մօտեցած կը լինենք տիեզերական անսահման յառաջախաղացման, որի ջնշին մասնիկը կը կազմեն մեր երկրագունդը եւ վերջինիս վրայ աշխատող էակները:

Սակայն, որչա՛փ անպատասխանատու եւ դիւրին է այսպիսի ընդհանուր հարցերով զբաղիլը, ա՛յնքան դժուար է լոկ փիլիսոփայական հիմքերու վրայ կենդանի կուսակցութիւն կազմելը:

Առօրեայ կեանքի մէջ դեր խաղացող եւ պատմական կեանքի վրայ ազդող կազմակերպութիւնները հարկադրուած են ամենէն աւելի հաշուի առնելու տեղի ու ժամանակի պահանջները: Այդ գործնական տեսակէտից է որ ուշադրութեան արժանի է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր առաջադրած պահանջներով:

«Պահպանել ժողովուրդի ապահովութիւնը ամենախիստ միջոցներով», կ'ըսէին դաշնակցականները 1892ի ծրագրին մէջ եւ նոյնը կը կրկնեն այսօր իսկ, երբ կը պահանջեն ձերբակալել ու պատժել մարդասպաններին, կողոպտիչներին, առեւանդողներին, օրէնքի ամբողջ տրամադրութեամբ՝ վարչութեան վերապահուած բոլոր միջոցներով:

Շատերը այս պահանջը կը վերադրեն հայերի «լալկանութեան», դուցէ ե՛ւ անոնց դէպի բռնաւորները տածած ատելութեան:

Սակայն, էականը այն է, որ անապահովութենէն հայերի հետ միասին կը տուժեն ու կը զանգատին ե՛ւ միւս բոլոր տարրերը:

Երբ մարդը ապահով չէ, որ իր աշխատանքը իրենն է եւ ընդհակառակը իր ամէն ինչը ենթակայ է դողութեան ու աւազակութեան, երբ գիւղացին ազատ ու ապահով կերպով չի կրնար ելլել դաշտ ու այգի, անկարող է փոխանակութեան համար իջնել քաղաք կամ հարեւան գիւղերը, ան բնականաբար պիտի թուլնայ, պիտի կորսնցնէ եռանդը:

Երբ դողութեանց վրայ կ'աւելնան աւազակութիւններն ու թաւանները եւ իրենց դոյքն ու աշխատանքը պաշտպանողները կը սպանուին ու կը մեռցուն, յուսահատութիւնը կը տիրէ ամենուն վրայ: Մէկ, երկու, տասը համբերելուց յետոյ, մարդիկ կը կորսնցնեն իրենց աշխատասիրութիւնը, իւրացնելով ստրուկիմ վայել ծուլութիւն ու անտարբեր կեանք...:

Գողութեան ու աւազակութեան տուած ուղղակի վնասը չի նըմանիր այն կորուստին, որ կ'ունենայ հողագործը բնական պատահարներու հարուածներէ, մահէ, ժաժքէ, հիւանդութենէ, կարկուտէ, ցուրտէ, մարախէ: Վերջիններս ընդհանուր են ու անխուսափելի, անոնց հասցրած վնասները կ'անդրադառնան բոլորի վրայ հաւասարապէս. այդպիսի չարիքները անարդարութեան բնոյթ չեն զգենուր(*) բարոյապէս:

Բոլորովին այլ բնոյթ ունին մարդկանց կողմէ կրուած տառապանքներն ու զրկանքները: Անստուգութիւնը չի ենթարկելու արդէն աշխատողը նոյն կամ տասնապատիկ զրկանքի վաղը, դուցէ ամէն օր, սեփական կեանքի անապահով վիճակի մէջ գտնուիլը ամէն ժամու, ամէն օրուայ հանդէպ, բոլորովին անել կացութեան մէջ կը դնէ անհատը՝ հարկադրելով անոր չխորհել վաղուան մասին, թուլացնելով ստեղծագործական աշխատանքը:

Նոյն այդ վիճակը չէ՞ր արդեօք, որ, շնորհիւ միջնադարեան աւատական իշխանութեան ու կողոպուտի, մատնեց Եւրոպան աղքատութեան եւ կասեցրեց նրա յառաջդիմութիւնը:

Ամէն մի քաղաք կամ գիւղ չի յուզուիր, որ հազարաւոր ու հարիւրաւոր անհատներ կը մեռնին բնական մահով, տարափոխիկ հիւանդութիւններէ կամ սովորական պատահարներէ, այդ կորուստները, որչափ էլ թանկ լինեն. դա սովորական է եւ ընդհանուր բոլորի համար: Այլ է բոլորովին հասարակութեան վերաբերումը, երբ իր

(*) Բառիմ Ֆշգրիտ ընթերցումը կարելի չէ:

մերձաւորները կ'ենթարկուին սպանութիւնների, կը զրկուին կեանքէ, մանաւանդ կանխամտածուած կերպով: Սկիզբը մարդասպանութիւնները առաջ կը բերեն տրտունջ ու դժգոհութիւն. ոճրագործութիւնները շարունակելու դէպքում, կը հարկադրէ շատերին թողնել տուն, հարստութիւն, հայրենիք եւ բախտ որոնել այլ հեռաւոր, բայց ապահով վայրերի մէջ:

Ասոր օրինակները անվերջ են եւ գտնուելիք բոլոր երկիրների պատմական կեանքի ելեւէջների մէջ:

Քաղաքակրթութեամբ, հարուստ, մարդաշատ հռոմէացւոց կայսրութիւնը քայքայուեց, վայրենացաւ եւ ամայացաւ, երբ անկարող (եղաւ) դիմադրաւելու բարբարոսների յարձակումներին, ենթարկեց երկիրը թալանի, զոգութեան ու անապահովութեան:

Մեր դրացի Կովկասը ժէ. — ժԲ. դարու ներքին կռիւների ու անիշխանութեան շնորհիւ, վայրենացած, դատարկուած, աղքատ մի երկիր էր: ժԹ. դարու ընթացքին, շնորհիւ ռուսների ստեղծած ապահովութեան, ան դարձած է այսօր ապահով, կիսաքաղաքակրթ մի վայր, ուր այսօր հինգ անգամ աւելի աղգարնակութիւն կայ, քան թէ ռուսների նուաճման օրը:

Նոյնը ամէն տեղ, բոլոր ժամանակներում:

Հայերս էինք, որ, շնորհիւ միջին դարերի անվերջ կռիւների ու անապահովութեան, թողինք չէն քաղաքներ եւ դիմեցինք դէպի հեռաւոր աշխարհներ՝ Վրաստան, Բիւզանդիոն, Թաթարստան եւ Լեհաստան:

Այսօր իսկ բոլոր անապահով, ծայր աստիճան աղքատ Քղիի, Մշոյ շրջաններէն հայր եւ նրա յետեւէն ճնշուած այլ տարրերը կը գաղթեն Ռուսիա, Ռումանիա, Ամերիկա, այն ինչ քիչ-չատ ապահով, տանելի կեանք ունեցող արեւմտեան Սամսոնի Իզմիտի, Իզմիրի աղգարնակութիւնը (դիւղացի եւ քաղաքացի) կը մնայ իր տեղը...:

Անապահովութեան կորստարեւ աղղեցութեան ամենացայտուն ապացոյցը կը ներկայացնէ մեզի հայկական շրջանների վերջին քսան տարիների կացութիւնը:

Պերլինի դաշնագրի որոշ տրամադրութիւնները չէզոքացնելու համար, Սուլթան Համիտ յղացաւ Հայաստանը հայերից դատարկելու քաղաքականութիւնը. ան կազմակերպեց քիւրտ համիտիէները եւ կառավարութեան ու օրէնքի բոլոր տրամադրութիւններն ու աղղեցութիւնը ուղղեց հայ տարրի դէմ: Ի պատասխան դրա հայ յեղափոխականների սկսած պայքարը նոր «քաղաքական» ղէնք դարձաւ իր արբանեակներու ձեռքին, որպէսզի օրինական եւ ապօրինի պետական

աշխրական, անհատական հալածանքի ենթարկուէր հայ տարրը: Աւերիչ քաղաքականութիւնը հայերը չէր, որ զրկեց աշխատանքէ. ան անդրադարձաւ ե՛ւ հալածանքներու վրայ, որոնք տարուեցան ապրելու դիւրին ճամբաներով, անպաշտպան հայերին թալնելով, կեղեքելով, հողերէ զրկելով, իրենց սեփական տներէն քշելով եւ մէջը նստելով:

Ի վերջոյ տուժեցին ոչ միայն հալածուողները, այլեւ հալածողները, որ շեղուեցին արտադրելու եւ աշխատելու ուղիէն: Արգիւնքը եղաւ այն, որ անիշխանութեան ենթարկուած հայկական շրջանը ոչ միայն հարիւր հազարաւոր զոհեր տուեց, այլեւ քայքայուեց տնտեսապէս:

Ապացոյց դրան յիշուած շրջանների ներկայացրած փոփոխութիւնը հացահատիկների տասանորդի խնդրին մէջ...

ԱՒԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶՆՁՈՒՄ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱԿԱՐԳ

Դաշնակցականները կը պահանջեն վերջ դնել աւատականութեան մնացորդներին, արդիւնէլ մօէն տեսակի ապօրինի տուրքերի ու նուէրների դանձում, ձրի աշխատանքի բանեցում...

Կը պահանջեն այդ, որովհետեւ առանց ատոր անկարելի է աշխատանքի արդիւնքը ապահովել աշխատողին, որովհետեւ առանց ատոր չի աւելնայ արտադրութիւնը ու հասարակական հարստութիւնը: Աւատականութեան դիրքերի ոչնչացումը անհրաժեշտ է, որպէսզի պետութեան մէջ ստեղծուի խաղաղութիւն, օրէնքի պիտակցութիւն եւ օրինական պետութեան կազմակերպութիւն:

Աւատականութիւնը մեզ մօտ չէ միայն, որ չարիք է հանդիսացած, ան ունի իր երկար եւ խրատական պատմութիւնը: Այսօրուայ բոլոր ազգերը (անկիրթ եւ կրթուած) իրենց նախապատմական շրջանների մէջ համախմբուած են եղել ընտանիք – համայնքներով ու տոհմերով: Տոհմերի են բաժանուած եղած ե՛ւ եգիպտացիները, ե՛ւ հռովմացիները, ե՛ւ յոյները հազարաւոր տարիներ Յիսուսէն առաջ, ինչպէս ե՛ւ գալլերը, Փրանքները, գերմանները, սլաւները, հայերը, թուրքերը, քրդերը՝ աւելի նորագոյն շրջանների մէջ: Եւ այդ բոլոր շրջանների ու տարրերի մէջ մարդկանց վարած ցեղական, հասարակական կազմը, տուած արդիւնքը, շատ քիչ տարբերութիւններով, եղել է միեւնոյնը:

Սերտորէն կապուած խաշնարածութեան, մեծ մասը՝ թափառաշրջիկ կեանքի հետ, ընտանիք — համայնքները այդ շրջանների մէջ կ'ապրէին առանձնացած կեանք, սեփական արտադրական միջոցներով բաւարարութիւն տալով իրենց պէտքերին: Անհատը կապուած էր միայն իր մերձաւոր ու հեռաւոր ազգականների հետ, սրանց հետ սերտորէն միացած կը պաշտպանէր իր գոյութիւնը, ինչքը, անասունները:

Որովհետեւ ցեղերը հարկադրուած էին փոփոխել իրենց արօտի վայրերը, միշտ էլ որոնելով խոտաւէտ ու ջրառատ արօտները եւ որոնելով, բնականաբար, անոնք թշնամական վերաբերմունք պիտի ունենային դէպի այլ դրացի ցեղերը (թէկուզ նոյն լեզուն գործածող):

Ամէն մի տեղ մի հասարակական նպատակ է յաղթել — դրացուն գերել, սպանել, անոնց կռուողներին ստրկացնել ու վաճառել մնացողներին, իւրացնել հօտերը, հարստութիւնը եւ այսպէս շարունակաբար, դարեր, հազարաւոր տարիներ: Բնական է աշխատասիրութիւն, արդարութիւն, հաւասարութիւն, ազատութիւն սկզբունքները չէին կրնար գոյութիւն ունենալ այդ շրջանին մէջ: Յանկալին, լաւը, բարին այն էր, որ(պէսզի) հարեւան ցեղէն կարելիին չափ շատ գողնայ, յափշտակէ, շատ մարդ սպանէ եւ կիներ ու երեխաներ գերէ: Վատը եւ չարը երբ կը թալանէին քո կամ ցեղակիցիդ ինչքերը, կը սպանէին քո ազգականին — ցեղի անդամը, մասնակցելով կռիւներին եւ տարած յաղթանակներին, նոյնչափով եւ իր բովանդակութով պատասխանատու էր դրացիների հանդէպ. հաւաքաբար կատարուած սպանութեանց, կողոպուտի, գողութեանց հանդէպ: Ընկանուածի արեան գինը վճարելու եւ վրէժից ազատելու դէպքում կը մասնակցէին ցեղի անդամները: Բնականաբար պիտի մասնակցէր նաեւ պատասխանատուութեան. ցեղի ամէն մի անդամ պատասխանատու էր միւս ցեղին հասցրած սպանութեան համար (թէկուզ ինքը տեղեակ չլինէր այդ սպանութեանց):

Վերջիններիս մէջ առաջին տեղը կը բռնէին ցեղապետները: Սպիտակ մօրուքով այդ նահապետները այսօրուայ իմաստով կը կատարէին տարբեր ֆունկսիոններ: Անոնք ե'ւ առօրեայ կեանքի խորհրդականներ էին, ե'ւ օրէնսդէտ-կրօնապետներ, ներքին վէճերը լուծողներ եւ մանաւանդ թալան-կռիւ կազմակերպողներ ու աւարից առիւծի բաժին վերցնողներ:

Խաշնարած կեանքը հիմք էր ցեղական կազմակերպութեան, իրեն հետ կապուած թալանի, մշտական կռուի եւ արիւնի հետ: Բնու-

թեան ներկայացրած յարմարութիւնները, ինչպէս ե՛ւ արօրի պակասիլը աճող ազգարնակութեան հանդէպ, պատճառ եղան ապրուստի նոր ճիւղերի առաջ դալուն՝ երկրագործութեան, այգեգործութեան, արհեստների, իսկ յետոյ պետական-ազգային կեանքի:

Վերջիններս կը պահանջէին միեւնոյն վայրի վրայ գործադրուող եւ տարիներ տեւող աշխատանք, հետեւաբար խաղաղութիւն: Խաղաղութիւնը, ազգարնակութեան աճումը, հողի-այգիների մշակումը փոխադարձաբար կը նպաստէին ու կ'ուժեղացնէին, կ'ապահովէին միմեանց: Մարդոց աշխատանքը կը բաժնուէր այլեւայլ ճիւղերու, մասնագիտութիւններու: Առաջ կու գային արհեստները, փոխանակութիւնը: Նոր կենցաղի հետ միասին կը ստեղծուէր ե՛ւ համապատասխան նոր հասարակական կազմ, նոր բարոյականութիւն: Յեղերը կը խառնուէին միմեանց հետ, նախկին ցեղի անդամները փոխանակութեամբ ապրելով, շահով, ամէնօրեայ կեանքով կը կապուէին բոլոր դրացիներուն հետ, նեղ տոհմական (խաչնարածային - աշիրական) հասարակական կազմի տեղ, աստիճանաբար առաջ կու գար խաղաղ, բոլորի իրաւունքը յարգող ազգային կեանք: Բռնի ուժի սկզբունքի տեղ սկսեց յաղթանակել աշխատանքի սկզբունքը պետականութեան ոյժը:

Խաչնարած - կռուողի եւ խաղաղ մշակողներու շահերը հակառակ էին միմեանց. ուստի սկսուեց երկար պայքար այդ երկու տարրերի մէջ: Յունական-հռոմէական քաղաքակրթութեան առաջ դրբուած ծանրագոյն հարցը: Իսկ այդ պայքարը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ աշիրների, խաչնարածութեան, վայրենի կեանքի տեղի տալը երկրագործութեան, պետականութեան, քաղաքակրթութեան առաջ:

Սակայն այնտեղ եւս եղել են չրջաններ, — Հռոմի անկման եւ դերմանական արշաւանքների ու նոր պետութիւնների կազմակերպման օրերին, — երբ թափառաշրջիկ խաչնարածների յաղթանակը յետ է դարձրել քաղաքակրթութեան անիւը, մղելով երկրագործ, խաղաղ, քաղաքակրթուած ազգերը դէպի խաչնարածութիւնը, վայրենութիւնը, նախապաշարումները:

Եւրոպական քաղաքակրթութեան այս նոր շրջանին մէջ ակնյայտնի կերպով շեշտուեց, որ հին աշխարհի քաղաքակրթութեան անկումը, որ կատարուեց դերման խաչնարած աշիրների տիրապետութեամբ երկրագործների վրայ, չի թխտել մեր միտքը, այլ ընդհակառակը: Նոյնը կը տեսնուի ե՛ւ Եւրոպական նոր պետութիւնների կազմուելու, ամբապնդուելու եւ զարգանալու մէջ:

Ամէն տեղ էլ թափառաշրջիկ խաշնարածութեան սկզբունքների անկումը ընթացել է զուգընթացաբար երկրագործութեան, արհեստների, առեւտուրի զարգացման, ամէն տեղ էլ ցեղական – աշխրական կազմակերպութիւնը տեղի է տուել ազգային պետական սկզբունքներու, միշտ էլ վրիժառութեան, ցեղակցին պաշտպանելու սկզբունքների տեղ սկսել են զերակշռել ընդհանուր օրէնքի անհատի հաւասարութեան, հասարակական արդարութեան սկզբունքները: Կան սակայն ե՛ւ ուրիշները, որ կը գտնուին դեռեւս նոյն նախապատմական, ցեղական շրջանին մէջ, իրենց հետ կապուած բոլոր բացասական կողմերով: Այդպիսի վիճակի մէջ են դեռեւս քրդերի մեծ մասը, մանաւանդ անոնք, որ կը բնակին Թուրքիայի մէջ:

Մեր երկիրը եւս ենթակայ է եղել նոյնանման փոփոխութիւնների: Առաջաւոր Ասիայի անասնապահական – ցեղական վայրենի կեանքը հիմնական տարրերութիւն կրեց պարսկա-հռոմէական տիրապետութիւնից, երբ ցեղական խաշնարածութեան բացառիկ կազմը սկսեց տեղի տալ պետականութեան, իր հետ կապուած խաղաղութեան, ազգարնակութեան աճման, կուլտուրական յառաջդիմութեան հետ...:

Արարները տուին դրան մի նոր պետականութիւն եւ մանաւանդ, քաղաքական դիտումներից, ոչնչացնելով աւատականներին ու իշխանաւորներին: Այս առաջխաղացման գործը կանգ առաւ եւ քայքայման դիմեց սելջուկների, նրանց յաջորդող անվերջ պատերազմների ատեն: Պատերազմները խանգարեցին խաղաղութիւնը, թուլացրին պետութեան եւ օրէնքի ուժը եւ այդ ամենին՝ ինքն ըստ ինքեան՝ իրերի բերմամբ փոխարինեցին տեղի ազգեցիկները, ուժեղները: Քմահաճոյքը, աւատականների կամայականութիւնը նորէն սկսաւ իշխել պետականութեան վրայ: Մինչեւ 19րդ դարու 40ական թուականները հայկական շրջանների մեծ մասը կ'ապրէր կիսավայրենի աւատական կեանքով, ոչ տարբեր այն կեանքէն, որը գոյութիւն ունէր Յիսուսի ծնունդէն առաջ:

Ձիրբանցին ու Հասնանցին, Զալալցին ու Շամմարները, իբրեւ նախապատմական մի համայնք-պետութիւն, կը գտնուին զինուած խաղաղութեան մէջ, ժամանակ առ ժամանակ ամբողջ ցեղակիցներով կը թալնեն միմեանց, ճակատամարտներ կը մղեն եւ ցեղակա՞ն վրէժ կը լուծեն: Բաղրանցիների, Մոտկանցիների, Բալաքցիների պապերն ու ցեղապետները քաղաքական դիրքով, բարոյական աշխարհայեացքով շատ քիչ կը տարբերուին:

կարելի էր սպասել, որ խաշնարած ու ցեղական կեանքով ու բարոյականով ապրող քրդերի, թիւրքմէնների, աւշարների կողքին, իրենց նախկին սոցիալական պայմանները կը պահէին միւս ազգերը՝ յոյներն ու հայերը:

Դժբախտաբար, միեւնոյն վայրում եւ կողք-կողքի ապրող մարդոց ու ազգերի փոխյարաբերութիւնն ու ազդեցութիւնը շատ աւելի մեծ է, քան թէ կը կարծուի սովորաբար: Խաշնարած աւաղակաբարոյ ցեղը իր նիստ ու կացով, իր գոյութեամբ իսկ արգելք է հողագործութեան, այգեգործութեան, արհեստի: Ստրկական արեւելքի աղտոտ փողոցների մէջ, ազատ, դեմոկրատիկ եւ մաքուր ամերիկացին տարիների ընթացքին մէջ կամայ ակամայ պիտի ենթարկուի իր շրջապատին, պիտի աղտոտուի, պիտի ընտելանայ շողոքորթութեան — գոռոզութեան քաղաքականութեան:

Բնական է, ամերիկացին եւս իր կողմէ կ'ազդէ շրջապատի վրայ, ինչպէս ե՛ւ խաղաղ երկրագործը երեք հազար տարի առաջ, Տրոյիայի պատերի տակ կռուող անկախ իշխանները, թագաւորները իրենց կատարած թալանների ու այս «քաջութիւնների» մասին կը խօսին ու կ'երգեն նոյնպիսի պարծանքով ու ինքնագոհութեան գիտակցութեամբ, որպիսին մենք կը տեսնենք միայն հազար-երկու հազար տարի առաջ ապրող Փրանքների ու նորմանների արկածների մէջ:

Հայը ազդած է իր դրացի խաշնարած քրդի վրայ, մեղմացնելով վերջինիս հակումները եւ գէթ փոքր չափով ընտելացնելով նրան հողագործութեան — խաղաղ կեանքի — արդարութեան գաղափարի: Ի վերջոյ այդ փոխադարձ ներգործութիւնը ունեցել է այն արդիւնքը, որ խաշնարած քիւրդը ենթարկուել է երկրագործութեան եւ բարձրացել իսկ, հայը, ընդհակառակը, իջել է, մօտենալով խաշնարածին իր կենցաղով թէ բարոյական ըմբռնումներով:

Փոքր Ասիայի յետամնաց շրջանների մէջ հայը եթէ չի ապրիր այսօր աշիրական — ցեղական կենցաղով, դժուար է ըսել, որ ան Ֆրանսացու կամ ռուսի նման կը ղեկավարուի համապետական—համազգային սկզբունքներով:

Տոհմական գիտակցութիւնը փոխարինուած է այստեղ գիւղական, թաղական, շատ-շատ գաւառական «հայրենասիրութեամբ». մեր երկրի «աղաներն» ու նոյն կարգերի «ազդեցիկները» «իրենց» մարդկանցով շատ նման են թուրքերի «խաբելապետներին», որ քաղաքային կեանքին յարմարեցուած ցեղապետական կեանքի շարունակութիւնն է...:

Նորմալ պայմանների մէջ ցեղական կեանքով ապրող և խաշնա-
նարածութեամբ պարապող քրդերը պիտի վարժուէին խաղաղ կեն-
ցադի, ընդգրկէին դրացիի երկրագործութիւնը, արհեստները, կեն-
ցադը, պիտի կայնէին քաղաքակրթութեան ճամբու վրայ: Այդ ե-
ղաւ հռովմէական Արեւմուտքը գերմանական ալիւալլ ցեղերի հետ,
որոնք իւրացնելով նուաճուած ազգերի կենցաղը՝ ձուլուեցին բնիկ-
ների հետ եւ հիմք ծառայեցին արդի քաղաքակրթուած ազգերի:
Խաշնարածութեան — վայրենութեան ցեղականութեան ոչնչացումը
եւ աստիճանաբար հողագործ ազգ դառնալը տեղի ունեցաւ նոյնիսկ
մեր դրացի թուրքերի համար, որոնք Բրուսայի եւ ալլ արդի շրջան-
ների մէջ կայնած են քաղաքակրթութեան ուղիղ ճամբու վրայ:

Հայ—քրդական շրջանների մէջ մի քանի պարագաներ սակայն
արդելք հանդիսացան նման բարեշրջման: Յենուելով նուաճողի իրա-
ւունքի վրայ, իսլամ համարուած քիւրդերը (մանաւանդ ի դիմաց
զինուած աշիրների) հանդիսացան մի ժողովուրդ—դասակարգ, որի
համար «նուաճուածի» աշխատանքով ապրելը, սրա հողերը գրաւելը
կը հանդիսանար ապրուստի ամենաթեթեւ ճամբան: Նուաճուած
«ռայա»յի վիճակի հասցրուած հայերը իրենք չունեցան թուական եւ
մանաւանդ մարտական ոյժը, որպէսզի կռուով, միութեամբ, մշա-
կութեական առաւելութեամբ դիմագրաւէին աշիրների զինուած կազ-
մակերպութեան:

Զինուած աշիրներն ու ցեղապետները տիրեցին անդէն կամ
զինաթափ արուած հայերին, բաժնեցին իրենց մէջ հայ գիւղերը ու
շրջանները: Հարկադրեցին հպատակներին ձրի աշխատանքների, վը-
ճարել տուրքեր: Ժամանակի ընթացքին մէջ տիրող քրդերի մեծ մա-
սը դարձաւ նստակեաց, վար դրեց ղէնքը, սկսեց պարապել հողա-
գործութեամբ, մոռնալ ցեղական պարտականութիւններն ու «իրա-
ւունք»ները: Սակայն այդ խաղաղ երկրագործ քրդերի կողքին կ'ապ-
րէին խաշնարած զինուած աշիրներ, նոյնիսկ հողագործ ցեղին պատ-
կանող խմբեր ու ազգեցիկ անհատներ, որ զինուած էին ու զինուորա-
պէս կազմակերպուած: Խաղաղ եւ անդէն հողագործը ակամայ պիտի
ենթարկուէր զոլամների անուան տակ զինուած խումբ ունեցող իր
ազգականին, իր ցեղապետին, տալ նրան «նուէրներ», կատարել նրա
հրամանները, դառնալ նրա «ռայա»ն:

Նման պարագաների մէջ քաղաքակրթուած բոլոր երկիրների
մէջ միջամտել է պետութիւնը, որ յանուն ընդհանրութեան շահերի
ու յառաջադիմութեան հրատարակել է համապատասխան օրէնքներ

եւ համապատասխան կարգադրութիւններով ու ոյժով վերջ է դրել այդ տխուր կացութեան: Բարեւոյնից սկսեալ մինչեւ հռովմէական կայսրութիւնը, ինչպէս ե՛ւ արաբական — բիւզանդական կամ միջնադարեան նորագոյն պետութիւնները ամէն տեղ էլ պետութեան, մանաւանդ կեդրոնական իշխանութեան ամենադրական գործը եղել է սա, որպէսզի հողագործ, խաղաղ, աշխատող տարրը պաշտպանուի աւաղակային ու կեղեքման հակումներ ունեցող այլ տարրերի ու խաւերի դէմ:

Օսմանեան պետութեան ղեկավարները ամենից ուշ գիտակցեցին այս խնդրի կարեւորութիւնը: 40—50ական թուականներին Թանգիւմաթն ու Իսլահիէթը տուեցին որոշ արձագանգ խուլ անկիւնների մէջ: Օրոթանի, Բեդրմանի, Կիլիկիայի Կողաւողչանի, Մշոյ Ալատինի եւ այլ տներ հեռացուեցին իրենց բնավայրերէն եւ Օսման. պետութիւնը յայտարարուեց միակ քաղաքականապէս իրաւասուն եւ բոլորի համար հաւասար օրէնքը միակ ղեկավարող սկզբունքը:

Սակայն այլ է թղթի վրայ նշանակելն ու յայտարարելը եւ այլ է իրականութիւնը: Պետական պաշտօնեաները անգիտակ են ձեւացնում մեծ ու փոքր դերերէյների ու . . . . . թեղալեւերի ապօրինութեանց կամ աչք են գոցում անոնց: Աւատականութիւնը ինքը իրեն չի ոչնչանայ, գայլերը կողք կողքի կ'արածին անպաշտպան ոչխարի հետ, երբ անխելի են մնում ռայաների բողոքները, երբ աշիրաթապետ — կառավարիչները բռնի կերպով տանում են իրենց հատիկը, անասունները, աշխատանքը — պետականութեան սկզբունքը չի ուժեղանում, այլ՝ ընդհակառակը:

Հապա ի՞նչ անունով կնքել վայրենի աշիրներէ կազմուած եւ Համիտի ստեղծած հեծելազօրքը, որը օրէնքի անունով ամբողջ 20 տարի աւաղակութեան վայր դարձրեց հայկական բոլոր շրջանները: Մինչեւ որ Թափառիկ խաչնարածութիւնը, — ցեղական սկզբունք, — աւատականութեան հետքերը չվերնան մեր երկրէն, ան չի կարող խաղաղուիլ, մշակուիլ, հարստանալ ու յառաջադիմել, իսկ այդ մշակութիւնն ու յառաջախաղացումը ասպահովելու համար հարկաւոր են ոչ միայն թղթի վրայ մնացող ընդհանուր օրէնքներ, այլ տեղի պայմաններին համապատասխանող կարգադրութիւններ, օրէնքի անաչառ եւ հետեւողական գործադրութիւն:

40—50ական թուականներին կառավարութիւնը գիտէր այդ միջոցները եւ գործադրեց որոշ ժամանակի համար: Գաղտնիք չէ որ այդ քաղաքականութեան շրջանին մէջ Ազիզի եւ . . . օրերին

Թիւրքիա եւ մանաւանդ նրա յետամնաց շրջանները կը գտնուէին տանելի պայմանների մէջ, կայնած էին զարգանալու հաստատ ճամբու վրայ:

Ահա այդ պարզ գործնական եւ անհրաժեշտ քայլերը... եւ այդ միջոցները բարդ չեն. անոնց վրայ մատնանիչ կ'ընէ տեղի պայմաններին մօտէն ծանօթ ամէն մի խորհող անհատ, անոնց մասին խօսած ու գրած են յետամնաց շրջանների բարեմիտ կառավարիչները: Այդ միջոցները գործ են դրուած թէ՛ Թիւրքիայի ներքին քաղաքականութեան պատմական առողջ շրջանների մէջ եւ թէ՛ մանաւանդ յառաջադէմ բոլոր պետութիւնների կողմէ, երբ կոիւ կը մըղէին ցեղական կենցաղով ապրող տարրերի դէմ:

1.— Զուող խաշնարածների, ինչպէս ե՛ւ կիսաթափառաչըրջիկների համար, իրենց ցուցմունքով, սահմանել մշտական բնակութեան վայրեր, արգիլելով անոնց իրենց բնակութեան վայրերէն 8 ժամէն աւելի հեռու զոգան բարձրանալ:

Վերջին մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքին կեանքը ինքը բրած է շատ բան այս ուղղութեամբ: Առաջուայ մտքով չուղներ արդէն շատ քիչ կան: Անոնց մեծ մասը ընտրած է արդէն դաշտերի մէջ ձմեռանոցներ, շինած է գետնափոր հիւղեր, նոյնիսկ վայելուչ շէնքեր, որ չի տարբերի տեղի հողագործների ունեցած բնակավայրերէն:

Այսօր իսկ շատ քիչ քոչուոր կը գտնուի, որ չպարապէր հողագործութեամբ, քանի որ վերջինս կու տայ խաշնարածութենէն աւելի մեծ արդիւնք: Ամառուայ չոզ ամիսներին բարձր լեռներ բարձրանալը այնչափ անհրաժեշտութիւն չէ, որչափ ամառուայ (ընթացքին) գնալու նման մի սովորութիւն: Եթէ գործադրուի մեր առաջարկութիւնը, ոչ միայն կը վերնան քոչուորի կեանքի հետ անհրաժեշտաբար կապուած գողութիւնները, աշիրական կենցաղը, այլեւ թափառականի մշտական բնակութեան վայրին մէջ կը ծաղկի պարտիզպանութիւնն ու այգեգործութիւնը, բամբակը, շերամը եւ այլ շահաւէտ ճիւղերը, հիմնապէս կը փոփոխուի սոված քոչուորի անմիտ լինելը: Վերջապէս, 8 ժամ (մի ամբողջ օր) ամառուայ գնալու սահմանը մի ա՛յնչափ ընդարձակ գօտի է, որ մի կողմէն կ'ապահովէ նստակեաց ժողովուրդները հեռուէն եկած եւ իրենց անծանօթ ու հետեւապէս թշնամի ցեղերէ, գողութիւններէ ու ընդհարումներէ, միւս կողմից հնարաւորութիւն կու տայ նախկին քոչուորին կամ դէթ ընտանիքի մի մասին ամառուայ տաք ամիսներին (ըստ իր վաղեմի սովորութեան) ժամանակաւորապէս օղափոխու-

թեան վայր փոխադրուի՝ մօտերքը գտնուած իրեն ծանօթ մի այլ վայր։

Այս բոլոր պարադաններում կառավարութեան պէտք չի մնար քոչուորներին տներ շինելու համար ծախսել հսկայական գումարներ (ինչպէս առաջարկուեց անցեալ տարի Տիգրանակերտի վիլայէթի համար)։ Այլ միայն ճշդել բնակութեանց վայրերը եւ հսկել, որպէս զի նախնական կենցաղի խաշնարածները վնաս չտան մշակութեամբ պարապող տարրերին...

2.— Աշիրների խաղաղ ուսյաների դէմ գործ դրած իրաւունքները հետեւանք են նաեւ նրան, որ աշիրները իրենց ցեղական միութեան ու պարտաճանաչութեան գիտակցութեամբ, իրենց զինուորական կազմով ու ցեղապետի հրամանատարութեամբ եւ մանաւանդ իրենց զինուած լինելով

(Ընդհատուած)

Ի՞նչ ԿՈՒՋԵՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Դեռ հին ժամանակներէ ի վեր մարդս կը համարուի բնութեան «թագաւորը»:

Այսօր եւս մենք կ'ընդունինք մարդուս այդ բարձր կոչումը, բայց ոչ թագակիրներու նման նիւթական գետ կեանք վարելու իմաստով: Մենք կ'երազենք, մենք կ'ուզենք որպէսզի մարդս զարգանէ իր Ֆիզիքական, մտաւոր, բարոյական յատկութիւնները անսահման կերպով: Անհատի այդ կատարելագործումը մենք չենք ընդունի սրատմական հոռոմայեցիների նման մի քանի «ընտրեալների» ու իշխանաւորների աստուածացումով: Բացառութիւն կազմող երջանիկներ միշտ էլ եղել են եւ այսօր էլ կան: Իրենց բարձրութիւնը այդպիսիները մեծ մասամբ ապահովել ու պայմանաւորել են իրենց նմանների, ժողովրդական լայն զանուածների ցածութեամբ ու կեղեքումով:

Մեզ հետաքրքրողը բոլոր անհատներն են, ժողովրդական լայն խաւերի, իրենց աշխատանքով ապրող մասսաները: Այն զրկուած ու կեղեքուած դասերը, որ միշտ էլ ապահովել են հասարակութեան դոյութիւնը մինչեւ օրս. հասարակութեան հիմը կազմող այդ խաւերը, որ հիմք են ծառայել մարդկային ստեղծագործութեան, զուրկ են մնացել բոլոր իրաւունքներէն, երբ էապէս տէր պիտի լինէին այդ իրաւունքներուն...

Բոլոր մարդոց, բոլոր անհատների կատարելագործումը — առանց դասի, լեզուի խտրութեան — բնութեան գծած սահմանների մէջ կրնայ տեղի ունենալ զարգացման հաւասար նսլաստաւոր պայմաններ ստեղծելով:

Մարդ էակի կատարելութիւնը այսպիսով լայնանում է անհատի շրջանէն եւ կապւում հասարակական կազմակերպութիւնների կատարելագործման հետ: Անհատը շփուելով միւս անհատների հետ այլեւայլ կարգի եւ միմեանց հետ խաչաձեւուող կապերով — ըն-

տանեկան, մարդկային, դասակարգային, ազգային, պետական եւ այլն — իր յառաջադիմութեան բախտը կը կապէ այդ հասարակութեան միութիւնների կատարելագործման հետ: Անհատի աստիճանական ու անսահման կատարելագործումը կապւում է հասարակական մարմինների աստիճանական ու անսահման կատարելագործման (վերակազմութեան) հետ...

Եւ որովհետեւ հասարակական մարմինների կազմն ու փոխյարաբերութիւնները պատմականօրէն տարբեր են այլեւայլ երկիրների ազգերի մէջ, անոնց վերակազմութեան հարցը եւս կը ներկայացնէ խոշոր տարբերութիւններ ու առանձնատկութիւններ:

Դաշնակցութիւնը գործելով հայի ապրած վայրերին մէջ, — Թիւրքիա, Ռուսիա, Պարսկաստան, — նկատի ունի հայկական այդ վայրերու պայմանները: Աւելի եւս, իրրեւ ծնունդ հայ ժողովրդի անսահման տառապանքների, մինչեւ օրս էլ Դ-ը կը կրէ իր վրայ հայկական կնիք, իրեն նպատակ ունենալով պաշտպանել հայ եւ դժբաղի աշխատաւոր զանդուածների բովանդակ շահերը՝ մարդկային, ազգային, տնտեսական:

Այստապարում անհատի զարգացումը կաշկանդող ամէն տեսակի ճնշումներէ ու կեղեքումներէ — ահա այն էականը, որ նկատի պիտի ունենայ ամէն մի դաշնակցական:

Աւատականութեան դոյութեամբ կը կատարուի այդ կեղեքումը թէ՛ օրինականացուած կողոպուտի, վաշխառութեան, զեղծումի, թէ՛ կապիտալի տիրապետութեան, ազգային զերիշխանութեան, բռնակալութեան, տգիտութեան կամ տիպլումատիական պայմանագրութեան միջոցով, կեղեքման ու զրկանքի էութիւնը չի փոխուիր ատկէ: Դաշնակցականը, իրրեւ ազատագրութեան զինուոր, սխտի պայքարի ամէն կարգի կեղեքման դէմ, պիտի պաշտպան հանդիսանայ, որպէսզի մէկի աշխատածը չյանձնէ միւսին, որպէսզի մին չդրուի առանձնաշնորհեալ պայմաններու մէջ միւսի համեմատ...

Կեղեքումներն ու ճնշումները լինելով շատ եւ բազմակողմանի՝ պայքարը մղելու է կշռուած ու կազմակերպուած ձեւով: Ոչ միայն ճշդելու է կեղեքման ձեւերի էականն ու հիմնականը, այլ աւելի եւս անհրաժեշտ է որոշել փոփոխութեան այն միջոցները, որ հասունցած եւ հնարաւոր են գործադրութեան համար:

Իսկ այդ ամէնը դնահատելիս, հաշուի պիտի առնել ոչ միայն մեր միջավայրի պայմանները, այլեւ ուրիշ երկիրների փորձերը: Արդարութեան, ճշմարտութեան ու յառաջադիմութեան մասին մարդ-

կութեան ստեղծած խռատը մինչեւ օրս եղած է մեր առաջնորդող լուսատու աստղը :

Ապագայում եւս դա կը շարունակէ իր առաջնորդող դերը, առանց շեղեցնելու մեզ մեր միջավայրէն, առանց մոռցնել տալու մեր իրական առանձնատկութիւնները :

Արդ, ինչ մեծութեամբ ու ձեւով կը ներկայանան մեզի աշխատանքը ու ճշուած խաւերի վրայ ծանրացող չարիքները եւ ինչ գործնական միջոցներով ու աստիճանականութեամբ կարելի է գանձի վերացնել :

(Ընդհատուած)

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

ՆՇՄԱՐՆԵՐ Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆԷՆ

Ռուսական օրերու յուզական վերյիշումներով կը գրեմ այս երկտողը պաշտելի Սիմոն Զաւարեանի այս հատորին որպէս վերջաբան :

1908—1913 թուականներուն Ս. Զաւարեանը գործեց Պոլսոյ եւ Տարօնի աշխարհին մէջ : Ուսանողութիւնը եւ նորահաս սերունդը հասակ նետեց Դաշնակցութեան այս Առաքելի շունչին տակ : Լսեց բեմերէն եւ թերթերէն շատ բան , բայց հոգեւին ապրեցաւ ու խանդավառուեցաւ Ս. Զաւարեանի բարոյական եւ հոգեկան ճառագայթումներէն , որոնք ներաշխարհային թափանցումով մթնոլորտը կը լուսաւորէին :

Երբ խանդավառ ուսանողութիւնը , իր հաւաքոյթներու ընթացքին , ընկերաբանական եւ փիլիսոփայական խնդիրները քննութեան կ'առնէր աղմկալից վէճերով , Զաւարեանի երեւումը եւ քանի մը խօսքը մեզ իրականութեան եւ խոր մտածումի կը վերադարձնէին :

1912ի նոր տարին յիշատակելի օր մը եղաւ երկսեռ ուսանողութեան համար : Խուռներամ բազմութիւն մը հաւաքուած էր Ազատամարտի ակումբը , լսելու Սիմոն Զաւարեանի եւ Գրիգոր Զօհրապի պատգամները :

Ու Զաւարեան խօսեցաւ խորիմաստ ճառ մը , ուր տրամաբանութիւնն ու յուզումը իրար ձուլուած , բանին առինքնումին տակ առած էին համալսարանական նոր սերունդը : Նազովրեցին էր , կարծես , որ լերան քարոզը կը կարդար մեր գլուխներուն վրայէն՝ ամբողջ հայ ժողովուրդին եւ մարդկութեան :

Ու երբ կարգը եկաւ Գրիգոր Զօհրապին , որ մեծանուն հռետորն էր Օսմանեան փարլամենթին եւ հանրային բեմերուն , ըսաւ .

— Սիմոն Զաւարեանի անմիան ֆառէն յետոյ , իմ խօսքիս հռետորական ուժը կը նսեմանայ այս ելեփորականացած մթնոլորտին մէջ : Ուրախ եմ որ այս պահուս , ձեզի հետ միասին , կը վայելեմ Առաքելի մը այնքան հաւատաւոր խօսքը :

Գ. Զօհրապ , որ խօսքի վարպետն էր , խանդավառեց նոր սերունդը : Ու մենք այդ օրուան տպաւորութիւնը ապրեցանք երկար տարիներ ետքն ալ :

Ճակատագիրը պիտի ուզէր որ 1913ին Ս. Զաւարեանի դադադին վրայ եւ խօսիմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ուսանողական Միութեան կողմէ, խոստանալով որ հաւատարիմ պիտի մնանք իր նպատակներուն եւ աւանդներուն: Ու այս օր, կէս դար յետոյ, այս կարճ նշմարը պիտի գրեմ իր գրքին առիթով:

Հրատարակութեան դրուած այս գիրքը կրնանք անուանել նըշխարներ Ս. Զաւարեանի գրչէն, պատեհ առիթներուն գրուած, գործնական թելագրանք մը կամ մտածողութեան կայծ մը արծարծելու համար:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան երրորդութիւնը գիտական եւ ընկերաբանական մեծ պաշարով օժտուած մտաւորականներ էին, բայց ազատագրական յեղափոխութեան ամէնօրեայ պայքարը թոյլ չտուաւ որ անոնք իրենց ամբողջական կարողութեամբ գրաւոր ստեղծագործութիւններ ունենային:

Ս. Զաւարեան, բացի գիւղատնտեսական մասնագիտական իր հանգամանքէն, լայն պաշար եւ հմտութիւն ունէր ընկերաբանական եւ քաղաքական գիտութիւններու մարզին մէջ: Սակայն յեղափոխական տեւական գործունէութիւնը կը ստիպէր Ս. Զաւարեանը հասնիլ այն վայրը, ուր կենսական խնդիրները անմիջական լուծումի կը սպասէին: Ս. Զաւարեան քանիցս եղաւ Կովկաս, Ժընեւ, Պուլկարիա, Կիւիկիա, Պուլիս եւ Տարօն, երբեմն տարիներով:

Ահա, այս շարժուն կեանքի ընթացքին է որ Զաւարեան իր նշխարները հրատարակած է մեր զանազան օրգաններուն մէջ:

Վստահ եմ թէ հայ ընթերցողները հաճոյքով եւ կշռադատ մտածումներով պիտի խոնարհին այս սրբազան մասունքներուն վրայ, ու այդ պարագային բազմաթիւ էջերու մէջ պիտի գտնեն Զաւարեանը որպէս մտածող, որպէս ազգային շինարար ոգի, ու մանաւանդ՝ որպէս բարոյական ըմբռնումներու ինքնայատուկ Առաքեալ մը:

Զաւարեանը գերազանցապէս հոգեկան ըմբռնում մը եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներքին կեանքին մէջ: Իր մահէն յետոյ, մինչեւ այս օրերը, եկող սերունդները զայն չտեսան, անոր գրուածքները չկարդացին, անոր առինքնող խօսքը չլսեցին, բայց զգացին Զաւարեանի շունչը Դաշնակցութեան թաւալուն կեանքի մթնոլորտին մէջ:

Այդ զգացումներով, այս գիրքի ընթերցողները Ս. Զաւարեանը պիտի գտնեն թէեւ անշուք տաճարի մը մէջ, բայց նազովրեցիին պըսակը ճակատին:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and mostly illegible due to the quality of the scan and the nature of the bleed-through.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Խմբագրական «Դրօշակ»ի	1
Այբ ու բեն	10
Այբ ու բեն	13
Տեսութիւն Վասպուրականի	16
Նամակ Կովկասից	20
Ս. Զաւարեանի դամբանականը	24
Գիւղատնտեսական հարցեր Կովկասի մէջ	26
Մանկութեան յիշողութիւններէն	33
Անցած օրերից	39
Դէպի Սասուն	43
Ս. Զաւարեան եւ Կիլիկիան	47
Յիշողութիւններ ուրստնական քուականներից	51
Զինուոր Մոսուն	64
Ինկած զինուորի յիշատակին	70
Տարօնի կրթական գործը	
Յոյսի նշաններ	78
Մանկավարժներ եւ գիւղատնտեսներ պատրաստելու գաղափարին շուրջը	Ա. 84 Բ. 89
Հասանք մը եւ իր պատմառները	Ա. 92 Բ. 96
» » » »	Գ. 100
» » » »	Դ. 104
Ամերիկեան բոլէն	108
Եւրոպացին	112
Հայ-ֆիւրտ յարաբերութիւնները	114
Նահապետական վիճակ	117
Խաղաղ ֆայֆայումը	123
Շրջան մը, ուր բիրտ ոյժը միայն կը տիրապետէ — Սասունի լեռներուն մէջ	127
Պետութեան մէջ պետութիւն	131
Թող կառավարութիւնը ցուցնէ թէ օրէնք կայ	135
Աստիճանական ոչնչացում	140

	Էջ
Սասունյ պահանջները — Զմռոնաս մեզ	144
Աստիճանական ոչնչացում — Հայ գիւղերը երէկ եւ այսօր	147
Սասունի պահանջները — Պտղատու ծառ մըն ալ	152
Սասունի պահանջները — Ա. — Հաղորդակցութիւն	156
— Բ. —	159

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇՈՒՐՋ

Ա. Կառավարական կուսակցութիւնը եւ ընդդիմադրութեան դերը	161
Բ. Բարեկամութեան արդիւնքը	165
Գ. «Արդարացուցիչ» պարագաները	169
Դ. Փնտռեմք չարիքին արմատը	175
Ե. Ընտրական ազատութիւններու գրաւականները	178
Զ. Էական վտանգը	182
Է. Ազատագրութեան մամբան	185
Ը. 445 սպաներէն 5ը հայ	187
Վաշխատուական հոգեբանութիւն	190

ՄԵՐ ԿՐԹԱԿԱՆ ՊԵՏՔԵՐԸ

(Նամակ Ազգային Վարչութեան ուղղուած)	
Ա.	196
Բ.	200
«Օգնեմք Սասունին»	205
«Խօսքը առանց գործի մեռեալ է»	Ա. 208
» » » »	Բ. 212
Ապակեդրոնացում	220
Ծրագրի շուրջը	251
Ի՞նչ կ'ուզեն Հ. Յ. Դաշնակցականները	257
» » » »	269

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Նշխարներ Ս. Զաւարեանէն — Կ. Սասունի	272
-------------------------------------	-----

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ

Librairie HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — LIBAN